

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI**

**İMAM ZEYD B. ALİ
EL-MECMÛ'U'L-FIKHÎ ADLI ESERİ ve
İSLÂM HUKUK DÜŞÜNÇESİNDEKİ YERİ**

(DOKTORA TEZİ)

Eren GÜNDÜZ

BURSA-2007

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI**

**İMAM ZEYD B. ALİ
EL-MECMÛ'U'L-FIKHÎ ADLI ESERİ ve
İSLÂM HUKUK DÜŞÜNÇESİNDEKİ YERİ**

(DOKTORA TEZİ)

Eren GÜNDÜZ

**Danışman
Prof. Hamdi DÖNDÜREN**

BURSA-2007

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Hukuku Bilim Dalı'nda U2003009 numaralı Eren GÜNDÜZ'ün hazırladığı "İmam Zeyd b. Ali, el-Mecmû'u'l-Fikhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 05/06/ 2007 günü ..... - .....saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı/başarısız olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve
Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Hamdi DÖNDÜREN
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Yunus Vehbi YAVUZ
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ
Marmara Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Salih KARACABEY
Uludağ Üniversitesi

05 / 07 / 2007

ÖZET

Yazar	: Eren GÜNDÜZ
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: İslâm Hukuku
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: XI + 320
Mezuniyet Tarihi	: .... /.... / 2007
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Hamdi DÖNDÜREN

İMAM ZEYD B. ALİ, EL-MECMÛ'U'L-FIKHÎ ADLI ESERİ VE İSLÂM HUKUK DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ

İslâm Hukuku'nun ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'in, Hz. Peygamber'den sonra sürekli gelişen ve değişen İslâm toplumunun hukukî problemlerine çözüm getirmek üzere İslâm âlimleri tarafından yorumlanmasıyla zengin bir hukuk düşüncesi ortaya çıkmıştır. Şüphesiz bu zenginliğin İslâm toplumunun yararına olması, değişik iç ve dış faktörlerin etkisiyle ekoller ve mezhepler halinde farklılaşan İslâm Hukuku'nun ana ilkelerinin ve kaynak birliğinin korunmasına bağlıdır. Kur'an'ın metni hususunda bütün İslâm hukukçuları ittifak halinde iken, Sünnet'in muhtevastaki ihtilaf her iki kaynağın yorumlanmasında birbirine karşıt görüşlerin çoğalmasıyla önemli bir problem haline gelmiştir.

Bu problemin çözülmesi yönündeki çalışmalara önemli bir katkı sağlayabileceği umuduyla, fıkıh mezheplerinin oluşum sürecinin başlangıç döneminde yaşayan Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve onun fikhî görüşlerinin toplandığı el-Mecmû'ul-fikhî adlı eser tez konusu olarak seçilmiştir.

Tezin giriş bölümünde, Zeyd b. Ali ve eseri konusundaki farklı kanaatler ortaya konmuş; I. bölümde yaşadığı dönem, hayatı, siyâsî ve ilmî kişiliği, II. bölümde eserin mahiyeti, müellife nispeti ve muhtevası incelenmiş, III. bölümde de eserin bilimsel değerinin ve İslâm hukuk düşüncesine katkı yönlerinin ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Bu araştırma sonunda rivayet ilmi açısından bütünüyle ona nispeti tartışmadan uzak olmasa da eserde ortaya konulan Zeyd b. Ali'nin İslâm hukuk düşüncesinin, İslâm hukukunun kaynak birliğinin korunması ve İslâm fıkıh mezheplerinin birbirine yaklaştırılması çalışmaları açısından önemli bir yeri olduğu kanaati ortaya çıkmıştır. Zira bu eserin muhtevası hem Zeydiler tarafından benimsenmiştir, hem de onda büyük çoğunluğu dört mezhep fikhî ile uyumlu hükümler yanında Ca'feriyye fikhî ile uyumlu hükümler bulunmaktadır. Hz. Ali'nin fıkıh anlayışını yansıtan eserdeki merfû ve mevkûf rivayetler hem Sünnî hem de Şîî kaynaklarca doğrulanabilen rivayetlerdir.

Anahtar Sözcükler

İslâm hukuku, Zeyd b. Ali, Zeydiyye, Ehl-i sünnet, Şia, Dört mezhep, Ca'feriyye, el-Mecmû'ul-Fikhî.

ABSTRACT

Yazar	: Eren GÜNDÜZ
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: İslâm Hukuku
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: XI + 320
Mezuniyet Tarihi	: .... /.... / 2007
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Hamdi DÖNDÜREN

THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE IMÂM ZAYD B. ALÎ AND HIS BOOK “AL-MAJMÛ' AL-FIQHÎ” IN THE VIEWPOINT OF ISLÂMIC JURISPRUDENCE

A fertile jurisprudence thought came about by having been interpreted of Qur'an and Sunnah, the main sources of Islam, in order to solve the fundamental legal problems of the Islamic society that changing and developing steadily after Prophet Muhammad. Undoubtedly, to be in favor of the Islamic society of this fertility is conditioned by being protected of the principles and the unity of the sources of Islamic Jurisprudence that becoming different in various schools of thought and religious sects. In spite of the fact that all Islamic jurists agreed on the text of the Qur'an, the challenge of the content of the Sunnah became a crucial problem in interpretation of the both source by increasing opposite views, particularly between the four sunni school of thought and Jafariya.

Thinking that it would be a considerable contribution to the studies seeking a solution in dealing with the challenge, it is studied on the place of Zayd b. Ali (died in 122/740), who lived in the outset period of the formation process of the Islamic fiqh schools, in the Islamic jurisprudence and the so-called his book titled al-Majmu' al-Fiqhî, a collection of his thoughts on fiqh.

In conclusion, it seems that the Islamic jurisprudence thought of Zayd b. Ali in his book, al-Majmu' al-Fiqhî, even though it is not free from doubt belonging entirely to him from the point of view of ilm al-rivayah, is considerably important in terms of protecting the unity of the sources of Islamic jurisprudence, and bridging between the fiqh of the four sunni madhabs and of the others. Since, both the content of this book accepted by Zaydiyyah and there has been many verdicts in the book in accordance with the fiqh of the four sunni madhabs and as well as Jafariyya.

In the book, the marfu' (elevated or traceable) and mawquf (sayings of Sahabah) rivayahs that reflect the fiqh understanding of Ali, the fourth caliph in the Islamic history and the nephew of the Prophet Muhammad, are confirmable rivayahs by both sources of the Sunnis and of the Shia.

Key Words

Islamic jurisprudence, Zayd b. Ali, Zaydiyyah, Ahl-i Sunnah, Shia, the four fiqh school, Jafariyya, al-Majmu' al-Fiqhî.

ÖNSÖZ

Bu araştırmanın amacı, İslâm hukuk mezheplerinin teşekkül sürecinin başlangıç döneminde yaşayan İmam Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin İslâm hukuk düşüncesindeki yerini ortaya koymak ve ona nispeti tartışmalı el-Mecmû'ul-fikhî adlı eserinin bilimsel değerini tespit etmek suretiyle İslâm hukuk düşüncesinin iki ana kutbu olan Ehl-i sünnet fikhî ile Şia fikhî arasında kaynak birliği tesisine katkı sağlamaktır.

Zeyd b. Ali hem Ehl-i sünnet hem de Şia çevrelerinde güven duyulan bir İslâm fakihidir. Onun usûl konularındaki görüşlerini sürdüren Zeydiyye mezhebi de Ehl-i sünnet'e en yakın Şiî mezhep olarak bilinmektedir. Bu yönüyle Zeyd b. Ali'nin İslâm hukuk düşüncesindeki yeri büyük önem arz etmesine rağmen, onun fikhî görüşleri Ehl-i sünnet ve Şia fakihleri arasında yeterli ilgiyi görememiştir. Ayrıca onun fikhî görüşlerinin, imamet için içtihat sahibi olmayı şart sayan Zeydiyye mezhebi imamlarının katkılarıyla zenginleşen Zeydiyye fikhînda da geri planda kalması, eserlerinin kendisine nispetinin Sünnî muhaddislerce zayıf görülmesi, Şia fikhînda On İki İmâm'a nispet edilen görüşlerin esas alınmış olması, Zeyd b. Ali'nin hukuk düşüncesindeki yerinin ihmal edilmesine neden olmuştur.

Bu çalışmada Zeyd b. Ali'nin hukuk düşüncesinin hem Ehl-i sünnet hem de Şia fikhî açısından taşıdığı değer ortaya konulmasına çalışılmıştır. Şüphesiz Zeyd b. Ali'nin İslâm hukuk düşüncesindeki yerinin gerçek tespiti, onun fikhî görüşlerinin kendisine nisbeti tartışmasız bir şekilde bilinmesine ve bunların ondan sonraki süreçte gelişen bütün fikhî ekollere tesirinin ortaya konulmasına bağlıdır ki bu bir araştırma ile değil, ayrı ayrı araştırmalarla ulaşılabilecek bir sonuçtur. Bu açıdan elimizdeki tezin, bu yöndeki çalışmalara bir katkı sağlayabileceği kanaatindeyiz.

Fikhî açısından zengin içeriğine rağmen, râvileri hakkında Sünnî muhaddisler tarafından eserin güvenilirliğini sarsan ciddî iddiaların dile getirilmiş olması çabamızın büyük ölçüde eserin oluşum sürecinin incelenmesine ve onun Zeyd b. Ali'ye nisbeti konusundaki tartışmalara açıklık getirilmesine yöneltilmesini gerektirmiş ve bu nedenle de eserin İslâm hukuk düşüncesine katkı yönlerinin ortaya konulabilmesi için yeterince zaman ayırlamamıştır. Araştırmamızın bir diğer zorluğu da, Zeydî kaynaklara ilişkin eserlerin çoğunun el yazma halinde bulunması, matbu eserlerin az olması ve ülkemiz kütüphanelerinde ancak bazılarının bulunuyor olmasıdır. Bu nedenle Zeydî kaynaklardan araştırmamız devam ederken elimize ulaşanlar belli ölçüde incelenebilmiştir. Ayrıca Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen bir kısım risalelerin ülkemiz kütüphanelerindeki el yazmalarına ulaşılmasına rağmen, bunların da müellife nisbeti hususunda ilmî araştırmalar neticelenmediği için bunları sadece tanıtmakla yetinmek durumunda kaldık. Bununla birlikte, bundan sonra bu alanda yapılacak çalışmalar açısından bu araştırmanın ufuk açıcı olacağını umut etmekteyiz.

Araştırmamızın giriş bölümünde, Zeyd b. Ali ve el-Mecmû'ul-fikhî adlı eseri hakkındaki birbiriyle çelişen farklı kanaatler bir araya getirilmiştir. Bu kanaatleri tartışabilmek için Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayıp Zeyd b. Ali'nin hayatını da içine alan dönemdeki siyâsî, idârî, ilmî ve kültürel ortamın; ilmî ve fikrî gelişmelerin incelenmesi gerektiği düşünülmüş ve araştırmamızın birinci bölümünde bu konular ele alınmıştır. Zeyd b. Ali'nin siyâsî ve ilmî kişiliğinin oluşmasını sağlayan kültürel çevrenin incelendiği bu bölümün diğer ana başlıkları Zeyd b. Ali'nin hayatı, siyâsî ve ilmî kişiliği şeklinde belirlenmiştir. Zeyd b. Ali, hem Sünnî hem de Şiîlerce saygı görmekle kalmayıp Sünnîler tarafından bir Sünnî, Şiîler tarafından da bir Şiî, hatta Mu'tezilîler tarafından da bir mu'tezilî olarak görüldüğü için onun siyâsî ve itikâdî kişiliğinin tahliline büyük yer ayrılmıştır. Âlim kimliğini ortaya koymak üzere de onun kıraat, tefsir, kelâm ve fikhî ilmindeki yeri araştırılmış, İslâm hukukçuları

arasındaki konumuna ilişkin kanaatler tartışılmıştır. Bu bölümde Zeyd b. Ali'nin ilmi ve siyasî birikimine sahip çıkan Zeydiyye mezhebinin oluşum süreci de takip edilmiş, Zeydiyye mezhebine ilişkin temel eserler tanıtılmış, bölümün sonunda Zeydiyye'ye ilişkin bazı görüşlere yer verilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde; evvela el-Mecmû'l-Fıkhî adlı eserin mahiyeti, oluşum süreci ve çeşitli nüshaları incelenmiştir. Daha sonra eserin Zeyd b. Ali'ye nisbeti konusu tarihi kaynaklara ve rivayet ilmi ölçülerine göre irdelenmiştir. Eserin içeriği bâblarına göre verilmiş, biçimsel özelliklerine ve metodolojisine ilişkin tespitler yapılmıştır.

Üçüncü bölümde; eserin bilimsel değerini ortaya koymak üzere rivayet ilmi, fıkıh tarihi ve furu-ı fıkıh açısından konu ele alınmış; Zeyd b. Ali'nin eserin temizlik ve namaz bölümündeki fikhî görüşleri üslûbu korunmaya özen gösterilerek maddeler halinde verilmiş; eserde temas edilen fikhî hükümlerin dökümü yapılmış; eserin mukayeseli fıkıh açısından taşıdığı değeri örneklemek üzere ihtilafli bazı konular incelenmiştir. Son olarak da eserin İslâm hukuk düşüncesine katkı yönleri üzerine düşünceler ortaya konulmuştur.

Araştırmanın bu aşamaya gelmesinde, tez danışmanı hocam Prof. Dr. Hamdi DÖNDÜREN bey'in teşvik ve yönlendirmelerinin önemli bir katkısı vardır. Tez izleme komitesindeki diğer hocalarım Prof. Dr. Yunus Vehbi YAVUZ ve Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL beyler, sıcak ilgilerini ve ufkumu açan değerli fikirlerini, bilgi ve deneyimlerini hiçbir zaman esirgemediler. Yapıcı eleştirileriyle Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ ve Doç Dr. Salih KARACABEY hocalarım, tezin son şeklini almasında önemli katkıda bulunmuşlardır. Hepsine teşekkür ediyorum.

Bursa 2007

Eren GÜNDÜZ

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAM ZEYD B. ALİ (Ö. 122/740)

I. YAŞADIĞI DÖNEM	25
A. <i>Siyasî ve İdarî Ortam</i>	25
1. Siyasî ve İdarî Ortamın Genel Tasviri	25
2. Yönetimde ve Halk ile İlişkilerde Meydana Gelen Değişiklikler	28
B. <i>İlmî ve Kültürel Ortam</i>	32
1. Zeyd b. Ali'den Önce İlmî ve Kültürel Gelişmeler	32
2. İlmî ve Kültürel Ortamın Bölgesel Özellikleri (Hicâz-Irak- Şam)	36
a. Hicâz	36
b. Irak	39
c. Şam	42
3. Dönemin İlim Nakil Yöntemleri	42
a. Sözlü Nakil	42
b. Kitabet Metodu	43
C. <i>Dönemde Fıkıhın Genel Görünümü</i>	48
1. Fıkıh İlminin Hz. Peygamber'den Sahâbe'ye, Sahâbe'den Tâbiûn'a ve Sonraki Nesillere İntikali ve Gelişmesi/Farklılaşması	51
2. Dönemin Fetvâ Usûlleri	56
3. Dönemin Meşhur Müftüleri	59
4. Dönemde Yaygın Fıkıh Terimleri	60
D. <i>Dönemin Önemli Fikrî Ve Siyasî-İtikâdî Oluşumları</i>	61
1. Mu'tezile	63
2. Şîlik	64
3. Râfizîlik	68
4. Ehl-i sünnet	71
II. HAYATI	74
A. <i>Ailesi ve Doğumu</i>	75
B. <i>Tahsili Ve Yetiştirilmesi</i>	77
C. <i>Kişisel Özellikleri</i>	79
D. <i>Ayaklanması ve Ölümü</i>	80
E. <i>Çocukları</i>	82
III. SİYASÎ KİŞİLİĞİ	83
A. <i>İmamet Konusundaki Düşünceleri</i>	83
B. <i>Sahabe Hakkındaki Görüşü</i>	89
C. <i>Emevî Yönetimine Karşı Tutumu</i>	91
D. <i>Ayaklanmaya Katılmayanlar Hakkındaki Tutumu</i>	93
E. <i>Mu'tezile İle İlişkisi</i>	94
IV. İLMÎ KİŞİLİĞİ	97
A. <i>İslâm İlimlerindeki Yeri</i>	97
1. Kiraat	97
2. Tefsîr	98
3. Hadis	98

4. Kelâm	102
5. İslâm Hukukçuları Arasındaki Yeri	102
B. Öğrencileri	108
C. Eserleri	110
1. Kur'an İlimleri Alanındaki Eserler	111
a. <i>Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân</i>	111
b. <i>Medhalün ilâ'l-Kur'an</i>	112
c. <i>Kırâetü Zeyd b. Ali</i>	113
d. <i>Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha</i>	113
2. Akaid Alanındaki Eserler	113
a. <i>Risâletün fi'l-Cedel mea'l-Mürchie</i>	113
b. <i>Risâletün fi İsbâti Vasiyyeti Emîri'l-Müminîn</i>	114
c. <i>Tesbîtu'l-İmâme</i>	114
d. <i>Tesbîtu'l-Vasiyye</i>	114
e. <i>Kitâbu's-Safve</i>	114
f. <i>Risâletün fi'l-İmâme ilâ Vâsıl b. Atâ</i>	115
g. <i>Risâletün fi Ecvibeti Zeyd b. Ali</i>	115
h. <i>Kitabu Medhi'l-Killet ve Zemmi'l-Kesret</i>	116
3. Hadis ve Fıkh Alandaki Eserler	116
a. <i>el-Mecmû'u'l-Hadîsî</i>	116
b. <i>el-Mecmû'u'l-Fikhî</i>	116
c. <i>Menâsiku'l-Hac ve Erkânuh</i>	118
d. <i>Risâletü'l-Hukûk</i>	118
C. Zeyd b. Ali'yi Takip Eden Mezhep-Zeydiyye	119
1. Zeydî Kavramı ve Zeydiyye Mezhebinin Oluşumu	119
2. Zeydiyye Fıkhına İlişkin Bazı Eserler	128
a. <i>el-Mecmû'u'l-Fikhî</i>	128
b. <i>el-Emâlî</i>	128
c. <i>el-Ahkâm fi'l-Halâl ve'l-Harâm</i>	129
d. <i>el-Câmiu'l-Kâfi fi Fıkhî'z-Zeydiyye</i>	130
e. <i>et-Tecrîd</i>	130
f. <i>el-Ezhâr fi Fıkhî'l-Eimmeti'l-Ethâr</i>	130
g. <i>el-Bahru'z-Zahhâr</i>	131
h. <i>es-Seylü'l-Cerrârü'l-Mütedeffik 'alâ Hadâiki'l-Ezhâr</i>	131
3. Zeydiyye Hakkında Bazı Görüşler	132

İKİNCİ BÖLÜM

ZEYD B. ALİ'NİN EL-MECMÛ'U'L-FIKHÎ ADLI ESERİ

A. Eserin Mahiyeti İle İlgili Tespitler	137
B. Eserin Rivayet Süreci	139
1. Eserin Zeyd b. Ali Tarafından Tedvîn ve Tasnifi	139
2. Eserin Ebû Hâlid ve Sonraki Râviler Tarafından Rivayeti	140
C. Eserin İsimleri	145
1. <i>el-Mecmû'ân</i>	145
2. <i>el-Mecmû'u'l-Hadîsî</i>	149
3. <i>el-Mecmû'u'l-Fikhî</i>	149
4. <i>Müsned</i>	150
B. Eserin Çeşitli Nüshaları	151
1. Matbû Nüshalar	151
a. <i>Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali</i>	151
b. <i>Corpus Juris di Zaid b. Ali</i>	153
c. <i>el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî</i>	154
2. El Yazma Nüshalar	155
a. <i>Kitâbu Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali</i>	155
b. <i>"Kitâbu Tertîbi'l-İtikâd ve Takrîbi'l-İstîşâd"</i>	159
3. Şerhler, Hâşiyeler ve Tahrîciler	161
a. <i>er-Ravzu'n-Nadîr</i>	161
b. <i>el-Minhâcu'l-Celî</i>	164

c. <i>Şerhu'l-Kâfî</i>	165
d. <i>el-Fethu'l-'Ulâ fî Tahrîci Ehâdîsi Mecmû'î Zeyd b. Ali</i>	165
II. ESERİN RİVAYET SENEDİ	166
III. ESERİN ZEYD B. ALİ'YE NİSPETİ	170
A. <i>Tarihî Kaynaklara Göre</i>	170
B. <i>Rivayet İlmine Göre</i>	176
1. Râvîlerle İlgili Tartışmalar	176
a. Ebû Hâlid'le İlgili Tartışmalar	176
(1) Hakkındaki Cerh Lafızlarının Mahiyeti	182
(2) Şiîliğinden Ötürü Cerh Edildiği İddiası	183
(3) Bazı Hadisleri Uydurmuş Olduğu İddiası	188
(4) Zeyd b. Ali'den Rivayetinde Teferrüd Etmiş Olması	191
(5) Mecmû'daki Bazı Rivayetlerinin İmamların Rivayetine Aykırı Olması	192
(5) Hakkında Cerh ve Ta'dilin Tearuz Etmesi	193
b. Diğer Râvîlerle İlgili Hususlar	195
2. Metinle İlgili Tartışmalar	199
3. Senet ve Metinle İlgili Tartışmaların Değerlendirilmesi	202
IV. ESERİN İÇERİĞİ VE METODOLOJİSİ	206
A. <i>Eserde Yer Alan Kitâb ve Bâb'lar</i>	206
B. <i>Eserin Mevcut Nüshalardaki İç Düzeni</i>	209
C. <i>Rivayetlerin Miktarları ve Çeşitleri</i>	216
D. <i>Senetle İlgili Özellikler</i>	219
E. <i>Metinle İlgili Özellikler</i>	221
F. <i>Konuların Ele Alınış Metodu</i>	224

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZEYD B. ALİ'NİN EL-MECMÛ'U'L-FIKHÎ ADLI ESERİNİN İSLÂM HUKUK DÜŞÜNÇESİNDEKİ YERİ

I. ESERİN RİVÂYET İLMİ AÇISINDAN DEĞERİ	233
A. <i>Eserin Rivayet İlmi Açısından Dikkat Çeken Özellikleri</i>	233
B. <i>Eserin Rivayet İlmi Açısından Değeri</i>	236
II. ESERİN FIKIH KAYNAKLARI ARASINDAKİ YERİ VE FIKIH TARİHİ AÇISINDAN DEĞERİ	240
A. <i>Eserin İlk Dönemde Tasnif Edilen Kitaplar Arasındaki Yeri ve Değeri</i>	244
B. <i>Eserin Zeydî Fıkıh Kaynakları Arasındaki Yeri ve Değeri</i>	245
C. <i>Eserin Sünnî Fıkıh Kaynakları Arasındaki Yeri ve Değeri</i>	247
III. ESERİN FURU-I FIKIH AÇISINDAN DEĞERİ	251
A. <i>el-Mecmû'daki Bazı Fer'î Hükümler</i>	251
B. <i>el-Mecmû'u'l-Fikhî'de Yer Alan İbâdât İle İlgili Fikhî Konular</i>	264
1. Temizlikle İlgili Konular (et-Tahâre: 47-82)	264
2. Namazla İlgili Konular (es-Salât: s. 67, 82-141)	266
3. Cenaze İle İlgili Konular (el-Cenâiz s. 143-165)	272
4. Zekâtla İlgili Konular (ez-Zekât: s. 167-179)	274
5. Oruçla İlgili Konular (es-Savm: s. 181-196)	276
6. Hacla ilgili Konular (el-Hac: s. 197- 226)	278
C. <i>Eserde Kullanılan Fıkıh İstilahları</i>	282
IV. ESERİN MUKAYESELİ FIKIH AÇISINDAN DEĞERİ	284
A. <i>Sünnî Olmayan Fıkıh Mezhepleri ve Münferit Görüşleri</i>	284
1. Havâric	284
2. Zeydîyye	284
3. İmâmiyye	284
B. <i>Furû-ı Fıkıh Konularındaki Bazı İhtilaf Noktalarının Eser Çerçevesinde Analizi</i>	288
1. Namaz Vakitleri ve İki Vaktin Birleştirilmesi	288
2. Ezan	291
3. Abdestte Ayakların Yıkınması	294

4. Mestler Üzerine Mesh	296
5. Mut'a Nikahı	297
V. ESERİN İİSLÂM HUKUK DÜŞÜNCESİNE KATKISI.....	299
SONUÇ	304
KAYNAKLAR.....	309
ÖZGEÇMİŞ	320

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
ae	Aynı eser
age	Adı geçen eser
agm	Adı geçen makale
ag.mad.	Adı geçen madde
ag.teb.	Adı geçen tebliğ
(as)	Aleyhisselam
ay.	Aynı yer
bkz.	Bakınız
bs.	Baskı, basım
c.	Cilt
çev.	Çeviren
<i>DİA</i>	Diyanet İslâm Ansiklopedisi Hicrî
haz.	Hazırlayan
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
karş.	Karşılaştırınız
mad.	Madde
(ra)	Radiyallahû anh/anha.
s.	Sayfa
(sav)	Sallallahu aleyh ve sellem
ss.	Sayfadan sayfaya
<i>ŞİA</i>	Şamil İslâm Ansiklopedisi
ts.	Basım tarihi yok
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
v.	Vuku' tarihi
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
vr.	Varak
y.	Yaklaşık
yy.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Günümüzde İslâm hukuku çalışmaları, genellikle iki tarzda sürdürülmektedir: Birincisi; İslâm hukukuna ait ilmi miras ve uygulamaların, tarihsel bir bakışla, ilgili oldukları döneme hasredilip, doğrudan İslâm hukukunun ana kaynaklarına çağımızın problemlerinin arz edilmesi ve çözüm aranması; ikincisi ise İslâm hukuk mirasının elenerek bütün mezheplerden günümüz için en uygun olan görüşlerin alınması, yani gelenekten kopmadan onun üzerine yeni bir hukuk sistemi inşa etmeye çalışılması yöntemidir. Birinci tarzdaki araştırmalar, İslâm hukuku araştırmacılarına düşünce tarihimizdeki bazı dar düşünce kalıplarından kurtularak daha özgürce düşünme imkânı sunmasına karşın, İslâm hukukunun 14 asırlık gelişim sürecinin göz ardı edilmesi yanında bütün bilimlerin sürekliliği prensibine aykırı düşerek umulan sonuçlara ulaşılmasına da engel olabilmektedir. İkinci tarzdaki araştırmalarda ise ilk bakışta dikkatimizi çeken, Ehl-i sünnet diye nitelendirilen mezhepler arasında birbirinden istifade ve yakınlaşma görülürken bu mezheplerle İslâm toplumunun diğer büyük bir kesiminin bağlı bulunduğu ve ülkemizde de değişik düzeylerde değerlendirilebilecek mensupları bulunan Şia mezhepleri arasında istifade köprüsü dahi kurulamamış olmasıdır. İslâm hukuku ve tarihi ile ilgili çalışmalar arasında Sünnî ve Şîî mezheplere bir arada yer veren eserler azdır.¹ Hâlbuki ister Sünnî olsun ister Şîî, İslâm hukuk mezheplerine ait ilmî miras, bütün Müslümanların ortak mirasıdır ve ilmî bir araştırmada hiçbirini inceleme dışı tutulmamalıdır. Özellikle İslâm hukuk mezheplerinin teşekkül devrinden günümüze kadar uygulama alanında varlığını kesintisiz bir şekilde sürdüren Zeydiyye, İmâmiyye ve Dört Fıkıh Mezhebi gibi aralarında büyük benzerlikler yanında, usûl açısından esaslı farklılıklar bulunan mezheplerden herhangi birinin inceleme dışı tutulması, İslâm hukuk çalışmalarında arzulanan bütüncül, genel, birleştirici sonuçlara ulaşılmasına engel olabilecektir.

Günümüzde, İslâm hukukçularının önünde duran en büyük problemlerden biri müçtehitler arasındaki görüş ayrılıkları problemidir. Bu görüş ayrılıkları, bir açıdan, İslâm toplumunu parçalara ayıran bir etken olarak görülebilirken, diğer bir açıdan, İslâm fıkıhı için bir ufuk zenginliği olarak görülebilir.² Konuya ufuk zenginliği

---

¹ İslâm hukuk mezhepleri arasında yakınlaşmanın başladığı yüzyılımızda telif edildiği halde, içinde Şîî mezheplere yer vermeyen fıkıh usulü eserlerine örnek olarak şunlar verilebilir: Devâlibî, Muhammed Ma'rûf ed-Devâlibî, *el-Medhal İlâ 'İlmi Usûli'l-Fikh*, Dimeşk 1378/1959; Medkûr, M. Selâm Medkûr, *İslâm Hukuk Başlangıcı* (çev. Ruhi Özcan), Nûn Yayıncılık, İst. 1995 (birkaç yerde Şîîliğe atıf vardır: s. 57, 80).

² İhtilâfın İslâm toplumu için rahmet olarak görülmesi hususunda İmam Mâlik'in, onun *Muvattâ* adlı eserini ülkenin her tarafında geçerli tek kitap haline getirmek isteyen ilk Abbâsî halifelerine söylediği

olarak bakıldığında, İslâm hukukunun sürekli gelişen ve değişen toplum hayatına uyarlanması kolaylaşmış olacaktır. Belki bu zenginliğin ortak paydalarını bularak İslâm âlemi için birleştirici bir etken olması da kolaylaşacaktır.³ Ne var ki, meselenin bir de, müçtehitlerin yorum farkları ile sınırlı kalmayan, tarihî, siyasî, kültürel diğer etkenlerle birlikte İslâm âlemini parçalayıcı, olumsuz bir yanı vardır. Bilindiği üzere Müslümanlar Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafet merkezli fikrî bir ayrılığa düşmüşlerdir. Başlangıçta siyasi bir görünümde iken, daha sonraları itikâdî ve fikhî karaktere büründürülmüş olan bu ihtilaf günümüze kadar ulaşan itikadî ve amelî mezheplerin oluşmasında en büyük etkenlerden biri olmuştur.⁴ İslâm ümmetinin ihtilafı bazı yönleriyle rahmet boyutunda yorumlanırken, diğer semavî dinlerin mensupları arasındaki kadar olmasa da zaman zaman Müslümanların birliğine zarar veren acıklı olayların yaşanmasına da neden olmuştur. Söz konusu ihtilaf, İslâm devletlerinin güçlü oldukları tarihlerdekinden daha etkili bir şekilde son asırlarda, İslâm dünyasını sömürme amaçlı bazı oryantalist yaklaşımlarla daha da derinleştirilip pekiştirilmeye çalışılmış gibi gözükmektedir.⁵ Eski müelliflerde olduğu gibi günümüzde de bazı Şîî yazarlar Ehl-i beyt kavramını Ehl-i sünnet karşıtı bir anlamda kullanmakta; Şîa'nın İslâm'ın gerçek temsilcisi ve Hz. Peygamber'in bıraktığı emanetin gerçek varisi olduğunu, Ehl-i sünnet'in ise Ehl-i beyt'in yolundan

---

şu sözler meşhurdur: "Hz. Peygamber'in ashâbı fer'î meselelerde ihtilâf ettiler ve onlar bu ihtilâflarıyla birlikte her tarafa dağıldılar. Herkes kendine göre isabetlidir"; "...âlimlerin ihtilafı, bu ümmet hakkında Allah'ın bir rahmetidir. Her biri kendince sahih olana uyuyor. Hepsi hidayet üzere olup, sadece Allah Teâlâ'nın rızasını istiyorlar." (Ebû Zehre, Muhammed, *Mâlik*, Dârul-Fikri'l-Arabî, 2. bs., Beyrut 1952, s. 181). Bu olayın yorumu ve ihtilâfın olumlu yanları yanında olumsuz yanlarına da yer verilen fikirler hakkında bkz. Özen, Şükrü, "İhtilâf" mad., *DİA (Diyanet İslâm Ansiklopedisi)*, c. XXI, İst. 2000, ss. 565-568, s. 567. İhtilâfın her iki boyutu ile ilgili ilim dalları ortaya çıkmıştır. Bugün mukayeseli hukuk denilen "ilm-i ihtilâf" başlangıçta Sahâbe, tâbiûn ve sonraki dönemdeki müçtehitler arasındaki görüş ayrılıklarının bilinmesini amaçlamakta iken, "ilm-i hilâf", bir mezhebin görüşünü savunma ve diğerlerini zayıf göstermeyi amaçlamaktadır. Bu kavramlar ve muhtevaları hakkında bkz. Özen, Şükrü, "Hilâf" mad., *DİA*, c. XVII, İst. 1988, ss. 527-538; "Farklı görüşler, hakikatın bulunmasına yardımcı olup ilme katkıda bulunacakken cehalet ve taassubun hakim olduğu ortamlarda ayrılığa sebep olmuş ve farklı amaçlar için kullanılmıştır." Özen, *ag.mad.*, s. 534.

³ İslâm hukukunun İslâm toplumlarını birleştirici olarak görülmesi hakkında bkz. Nasr, Seyyid Hüseyin, *İdealler ve Gerçekler* (çev. Ahmet Özel), İz Yayıncılık, İst. 1996, s. 117; René David, *Çağdaş Büyük Hukuk Sistemleri* (çev. Argun Köteli), Üçdal Neşriyat, İst. 1985, s. 420, 432.

⁴ Müslümanlar arasındaki ihtilafın siyasi karakteri için bkz. Bağdâdî (ö. 429/1038), Abdulkâhîr b. Tâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, İst. 1979, s. 19; Subhî, Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, 2. bs., ez-Zehra li'l-İlâmi'l-Arabî, 1403/1983, s. 17, 32, 55. İbn Hazm'ın belirttiğine göre, İslâm toplumu arasında süregelen beş fırka bulunmaktadır. Bunlar Ehl-i sünnet, Mutezile, Mürcie, Şîa ve Havâric'dir. Mürcie fırkasının Ehl-i sünnet'e en yakını Ebû Hanife'nin mezhebini takip edenlerdir. Şîa mezheplerinin Ehl-i sünnet'e en yakın olanı Hasan b. Sâlih b. Hay el-Hemedânî (ö. 169/875)'nin ashâbının mezhebidir. En uzak olanları İmâmiyye'dir. Hâricilerin Ehl-i sünnet'e en yakın olanı Abdullah b. Yezîd el-İbâdî'nin ashâbı, en uzak olanı Ezârîka fırkasıdır (İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Faslü fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, I-III, Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1420/1999, I, 368, 369).

⁵ Hilafet konusundaki ihtilafın yabancılar tarafından nasıl kullanıldığı Osmanlı Devleti'nin yıkılışında; Hicâz, Yemen vb. vilayetlerin Osmanlı'dan koparılışında açık bir şekilde görülmektedir.

ayrıldığıını iddia etmektedir⁶. Belki aynı derecede olmasa da Ehl-i sünnet'in Şia'ya bakışı da böyledir.⁷ Bu bakış tabii olarak Müslümanların birliğini parçalamak isteyen yabancıların da işine gelmektedir. Ancak bu mesele, siyasi-politik boyutundan daha çok İslâm Hukukunun özüne yönelik önemli bir tehdit ihtiva etmektedir. Şöyle ki, İslâm hukukunun ikinci ana kaynağı Sünnet konusunda Sünnî ve Şiî kesimlerden birinin mütevâtir diyerek itikadî ve amelî hükümleri üzerine bina ettiği haberleri, diğer kesimin uydurma (mevzû') olarak kabul etmesi, bir bakıma bu kaynağın güvenilmezliği anlamına gelmektedir. İslâm Hukukunun birinci kaynağı Kur'an'ın lafzı üzerinde, her iki kesimin icma'ı bulunsa da anlamı üzerinde Şia'nın pek çok âyeti 'imamet' merkezli yorumlamasından⁸ kaynaklanan derin görüş ayrılıkları, teorideki birliğin pratikte parçalandığı anlamına gelmekte, böylece de İslâm hukuku açısından kaynak problemini ortaya çıkarmaktadır. Yani Şia'nın Sünnî kaynaklara,

⁶ "Sünnet'in dindeki yeri" konulu sempozyumda bir tebliğ sunan Âyetullah Murtaza el-Askerî, İmâmiyye Şia'sından Ehl-i beyt medresesi takipçileri olarak söz etmiştir. bkz. Murtaza Askerî el-Huseynî, "Şia'ya Göre Sünnet'in Dindeki Yeri" adlı teb., *Sünnetin Dindeki Yeri*, İSAV (İslâmi İlimler Araştırma Vakfı), Ensar Neşriyat, İst. 1997, ss. 263-283, s. 263; Aynı müellifin, "Sahâbenin Adaleti Üzerine" adıyla yayımlanan bir yazısında konuya "Ehl-i sünnet nazarında ashab" diyerek girilmiş, daha sonra "Ehl-i beyt mektebinde ashâb" şeklinde karşılaştırma yapılmış ve yazının bütününde bu bakış sürdürülmüştür. Bkz. "Sahâbenin Adaleti Üzerine", *Ehl-i Beyt Mesajı*, Sayı 6, Yıl 2, İst. 1995, ss. 122-148; Şiiliğin Hz. Peygamber zamanında ortaya çıktığının savunulması da aynı bakışa dayanmaktadır. Şiiliğin doğuşu hakkındaki bu kanaat hakkında bkz. Muhsin el-Emîn, *age*, I, 13; Kâşifu'l-Gitâ, Muhammed el-Hüseyn, *Aslu's-Şia ve Usûluhâ*, Dâru'l-Edvâ, Beyrut 1410/1990, s. 118; Muhammed Bâkir es-Sadr, *et-Teşeyyü' ve'l-İslâm*, Beyrut 1973, s. 45-46; Tabâtabâî, *Söyleşiler* (çev. İsmail Bendiderya), İnsan Yay., İst. 1996, s. 15-16; Sünnî bir alimin bakışıyla, Şiî fırkalar tarafından Ehl-i sünnet'e yapılan ithamlar için bkz. Dihlevî, Abdulazîz b. Ahmed b. Ahmed b. Abdurrahîm, *Muhtasaru't-Tuhfeti'l-İsnâ Aşeriyye*, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb, yy., 1373, s. 27-51; Bunlardan bir kaçını zikretmek problemi daha iyi anlamak için yararlı olabilir: 1) Abdest'te, Kitâb'ın zâhirinin delaletiyle ayakları meshetmek gerektiği halde, Ehl-i sünnet ayakları yıkayarak Kur'an'a muhalefet etmiştir (s. 27). 2) Ehl-i sünnet kıyası şer'î bir delil sayıp bir çok ahkamı onunla ortaya koymakla kendiliklerinden ahkam teşri etmiştir (s. 31). 3) Ehl-i sünnet'in Ebû Bekir, Ömer ve Osman gibi bazı büyükleri Kur'an'ı tahrif etmişlerdir (s. 33). 4) Şiîler, kendilerinin Ehl-i beyt'in takipçileri olduklarını, Şia dışındakilerinin ise Ehl-i beyt'ten başkasına uyduklarını söylerler (s. 36). 5) Ehl-i sünnet, Ebû Hanife, Şafii, Mâlik ve Ahmed'in mezheplerini seçerek onları temiz imamların (eimme-i ethâr) mezhebine tercih etmiştir (s. 40).

⁷ Abdulazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824), Şia fırkalarını sayıp aralarındaki ihtilafı belirttiikten sonra, şöyle bir değerlendirme yapmıştır: Bütün Şii fırkaları ilimlerini Ehl-i beyt'ten aldıklarını iddia etmektedirler. Onlardan her fırka kendisini bir imama veya imamın oğluna nispet etmekte ve mezheplerinin usullerini ve furû'unu onlardan rivayet etmektedirler. Bununla birlikte bir kısmı diğerini yalanlamakta ve biri diğerini sapıklıkla itham etmektedir. Aralarında itikadi konularda özellikle de imamet konusunda çelişkiler vardır. İşte bu bu fırkaların hepsinin yalancı olduğuna en açık ve kuvvetli delildir. Çünkü, birbiriyle çelişen bu rivayetlerin ve haberlerin bir evden çıkmış olması mümkün değildir...Ehl-i sünnet'in arasındaki ihtilaf ise iki yünden böyle değildir. Birincisi, onların arasındaki ihtilaf ictihâdîdir. İkincisi onların ihtilafı usulde olmayıp furû'dadır (Dihlevî, *Tuhfe*, s. 72). Dihlevî, Şiî fırkaların bazı bidatler ortaya çıkardıklarını de belirterek şunlara temas etmiştir: 1) Gadir Hum bayramını ihdas etmişler ve Zilhicce'nin 28. gününü en büyük bayram saymışlardır (Dihlevî, *Tuhfe*, s. 231). 2) Hz. Ömer'in öldürüldüğü günü bayram kabul etmişlerdir (Dihlevî, *ae*, s. 231). 3) Mecûsilerin bayramlarından olan Neyrûz gününü tazim etmişlerdir (Dihlevî, *ae*, s. 232). 4) Alimleri, zalim sultanlara secde etmeyi caiz görmüşlerdir (Dihlevî, *ae*, s. 233). Dihlevî, kitabının büyük bir kısmını Şiî fırkaların Sahâbeye yönelttiği suçlamalara ayırmıştır: Hz. Ebû Bekir hakkındaki suçlamalar (s. 263-274), Hz. Ömer hakkındaki suçlamalar (s. 274-285), Hz. Osman hakkındaki suçlamalar (s. 285-295), Hz. Aişe hakkındaki suçlamalar (s. 296-299), genel olarak Sahâbe hakkındaki suçlamalar (s. 300-310).

⁸ Bkz. Küleynî (ö. 329/941), *el-Kâfi*, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Tahran 1365/1946, I, 194 vd.

Ehl-i sünnet'in de Şîî kaynaklara itibar etmemesiyle İslâm hukukunun iki ana kaynağının güvenilirliği zarar görmektedir ki kanaatimizce **asıl problem** budur.

Bu problem, geçmişte çeşitli İslâmî fırka ve mezhep mensubu olan veya mezhepler üstü konumda bulunan pek çok alim tarafından ele alındığı gibi, asrımızda da bir takım çalışmaların öncelikli konusu olmuştur.⁹ Bu çalışmalar, ihtilafların nedenleri ve çözümü noktasında önemli katkılar sağlayarak bir yandan Müslümanların birliği ideali yönündeki umutları artırırken, diğer yandan yukarıda tespit edilen asıl problemin çözümsüzlüğünü iyice belirginleştirmiş gibidir. Çünkü, Sünnî araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar Şîî kaynakların güvensizliği, Şîî araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar da Sünnî kaynakların güvensizliği tezi üzerine kurulmuştur.¹⁰

Bu çözümsüzlüğü aşma noktasında Şîî kimliği ve Ehl-i sünnet'e yakın görüşleriyle bilinen, Zeydiyye mezhebinin kurucusu İmam Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve onun, varlığı Zeydî muhitlerle sınırlı kalmayıp, bütün fırkaları ilgilendiren mahiyet mahiyetteki *el-Mecmû'u'l-Fikhî* adlı eseri, kanaatimizce bu iki kesim arasında buluşma noktası olabilecek nitelikleri ile problemin çözümüne önemli bir katkı sağlayabilecek potansiyele sahiptir.

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin *el-Mecmû'u'l-Fikhî* adlı bu eseri Zeydîler için çok önemli olmasına rağmen, diğer Şia ve Ehl-i sünnet bilginleri arasında, çeşitli

---

⁹ Meselâ; Cemaleddin Afgânî, Muhammed Abduh, Mahmud Şeltût ve Dâru't-Takrîb'in kurucuları arasında yer alan Sünnî ve Şîî alim ve düşünürlerin bu yönde çalışmaları vardır. bkz. Özen, "İhtilâf" mad., *age*, s. 567.

¹⁰ Meselâ; Veda Hacci dönüşünde Gadîr-i Hum mevkiinde Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi vasî tayin ettiği Şîîlerce mütevâtir iken Sünnî kaynaklar böyle bir yoruma imkan tanımaz. Bu olayla ilgili Sünnî kaynaklardaki rivayetler ve yorumları hakkında bkz. Sofuoğlu, Cemal, "Gâdir-i Hum Meselesi", AÜİFD, XXVI, Ankara 1983, ss. 461-470; Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Gadîr-i Hum" mad., *DİA*, c. XIII, İst. 1996, ss. 279-280. Şîî bakış açısından bkz. Aydın, Musa, "Gadîr-i Hum Hadisi Hakkındaki İtirazlar ve Cevapları", *Kible Kültür Edebiyat-Düşünce Dergisi*, Sayı, 10-11, Yıl 3, İst. ts., s. 10-31; Murtaza Askeri, "Allame Murtaza Askeri ile Gadîr-i Hum Hadisi Hakkında Bir Röportaj", *Ehl-i Beyt Mesajı*, Sayı 21, Yıl 6, İst. 1999, ss. 69-80. Bu röportajda, Allame Murtaza Askerî'nin kendisine yöneltilen sorulara verdiği bazı cevaplar şöyledir: 1) "Arefe günü Resul-i Ekrem'e Kur'an vahyi olmayan bir vahiy inerek o büyük toplantıda (Veda haccında) Ali'yi kendi yerine atmasını bildirdi. Fakat Rasûlullâh insanların, "Peygamber kendisinden sonra hilafete amcası oğlunu atadı" demelerinden çekinerek bu buyruğu insanlara duyurmayı geciktirdi. Nihayet hacılar Cuhfe'ye ulaştılar. Cuhfe hacıların birbirlerinden ayrılacakları ve o büyük kalabalığın dağılacağı bir bölgeydi. Tam orada Rasûlullâh'a Kur'an vahyi inerek bu âyeti getirdi: 'Ey elçi, Rabbinden -Arefe'de- sana indirileni (Cuhfe'de insanlara) duyur (Mâide 5/67)." 2) "Rasûlullâh bütün hayatı boyunca, kendisinden sonra yerine Hz. Ali'nin geçeceğini defalarca hatırlatmıştır." 3) "Ey elçi, Rabbinden sana indirileni duyur..." ayetinin Gadîr-i Hum olayıyla ilgili olduğunda ittifak vardır. "Hâkim" gibi bazı Ehl-i sünnet bilginleri "Bugün size dininizi tamamladım" âyetinin de Gadîr-i Hum'la ilgili olduğunu söylemişlerdir. 4). "Gadîr-i Hum olayı bütün insanlar arasında ilk Hz. Ali'nin kendi hilafeti döneminde söz konusu edildi. Çünkü o zamana kadar Gadîr-i Hum olayını söz konusu etmeyi gerekli görecektir bir ortam oluşmadı..." (Askerî, *ag.röportaj*, s. 70, 71, 75, 76). Buna benzer bir söyleşi, Âyetullah Muhammed Mehdi Asifî ile de yapılmıştır (bkz. *ag.dergi*, s. 81-95). Ehl-i Kible adlı bir dergide Necat Karakuş, Hz. Peygamber'e isnâden Gadîr-i Hum gününü, ümmetin en büyük bayramı olarak nitelendirilmektedir (Bkz. Karakuş, Necat, "Dinin Kemale Erdiği Gün", *Kible Kültür Edebiyat Düşünce Dergisi*, Sayı, 10-11, Yıl 3, İst. 2004, ss. 90-96, s. 96).

nedenlerle yeterli ilgiyi görememiş; bazı araştırmalarda İslâm hukuku alanında tedvin edilmiş ilk fıkıh kitapları arasında sayılırken, pek çok araştırmada adı bile geçmemiştir. Halbuki Zeyd b. Ali, ilmî-siyasî kişiliği ve takvasıyla hem Şîî hem de Sünnî çevrelerce ilgi gösterilen bir zat olması ve çeşitli kollarıyla Şia, Hâricî ve Ehl-i sünnet mezheplerinin oluştuğu bir dönemde yaşamış olması hasebiyle, ele aldığımız problem açısından önemli bir yere sahiptir. Dört mezhep imamından ve İmamiyye Şiası'nın kurucusu Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'tan önce vefat eden ve İmam Ebû Hanife (ö. 150/767) ile de ilişkileri bulunan Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşleri, Sünnî ve Şîî fıkıh mezhepleriyle karşılaştırıldığında, Sünnî-Şîî ayrımının, fıkıh alanında nasıl ortaya çıktığı açıklığa kavuşturulabilir.

Eserin önemi, onun Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye ait oluşuna münhasır değildir. İslâm fikhına ait bütün ana bölümleri ihtiva eden bir fıkıh kitabı görünümündeki eserde, Sünnî fıkıh mezhepleriyle uyumlu hükümler yanında Ca'ferî fikhî ile uyumlu hükümlerin de bulunduğu dikkat çekmektedir. Örneğin, abdestte ayakların yıkanması ve mut'a nikahı konularında Sünnî fikhla uyumlu hükümler yer alırken, ezân ve mestler üzerine mesh konularında İmâmiyye Şia'sı ile uyumluluk görülmektedir. Bu da eserin, kendine has bir fıkıh anlayışına sahip olduğu intibah yanında "acaba bu eser mezheplerin teşekkül devresinin hemen öncesinde, henüz Sünnî fıkıh - Şîî fıkıh ayrımının belirginleşmediği ortak bir fıkıh anlayışını yansıtıyor olamaz mı?" sorusunu akla getirmektedir. Yani eğer bu eserin orijinal olduğu ve ondaki hükümlerin Sünnî-Şîî her iki fikhın da temeli olduğu kabulünden hareket edilirse, şu iddia ileri sürülebilir: Daha sonra mezheplerin teşekkülüne neden olacak bazı amillerle birlikte, el-Mecmû'da da bulunan bazı hükümler, Sünnî fıkıh mezheplerince benimsenerek devam ettirilmişken bazıları da İmâmiyye Şia'sı tarafından benimsenip sahiplenilmiş ve bunlar, birbirine muhalif iki mezhep haline gelmiştir. el-Mecmû'un tamamını veya tamamına yakını sahiplenen kesim de Sünnî fıkıh ile Şia fikhî arasında orta bir yerde duran Zeydiyye mezhebini oluşturmuştur. Diğer bir ifadeyle Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin fikhının hem Sünnî fikhın, hem de Şîî fikhın temeli olduğu söylenebilir ki, bu, Sünnî-Şîî ihtilafını Hz. Peygamber döneminden başlatan yaklaşımın aksine, İslâm fikhının İmam Zeyd sonrasına kadar uzanan bir asırdan fazla bir süre birlik ve bütünlük içinde gelişmesini sürdürdüğü anlamına gelir. Ayrıca, İmam Mâlik (ö. 179/795)'in Muvatta'ından yaklaşık elli yıl önce telif edildiği iddia edilen el-Mecmû'u'l-Fikhî'nin İslâm Hukuku alanında ilk müdevven kitap unvanına sahip olması, sanıldığı gibi aksine, İslâm fikhının daha erken bir dönemde tedvin edilmiş olduğunu gösterir.

“Zeydiyye usûlde Mu'tezile'nin görüşlerini benimsediği, furû' konularında ise kendilerine has bir görüşe sahip olmadığı şeklindeki kanaatin¹¹ aksine, mezhebin temel kaynakları arasındaki *el-Mecmû'l-Fikhî* adlı eserin Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye nispetinin doğrulanmasıyla, usulde ve furû'da diğer mezhepler arasındaki birincil konumu tespit edilmiş olacak ve Zeydiyye fikhinin Sünnî fıkhıtan etkilenecek olduğu iddiası zayıflayacaktır. Böylece, tâ Hz. Peygamber döneminde başladığı iddia edilen ekolleşmenin İmam Zeyd dönemine kadar oluşmadığı, aksine İslâm fikhinin bir asırdan fazla bir zaman -içinde ihtilaflar olsa da bunlar birer mezhep mahiyeti kazanmadan- birlik ve uyum içinde geliştiği anlayışı güç kazanacaktır. Ayrıca Ehl-i beyt fikhinin hem Sünnî hem Şîî kesimde en azından aynı ölçüde sahiplenilip devam ettirildiği söylenebilecektir.

Araştırmanın belki daha önemli bir sonucu, onun Şîî bakış açısından getireceği yenilik olacaktır. Zira Zeyd b. Ali (ö. 122/740) hem Ehl-i beyt'tendir, hem de görüşleri İmâmîyye ile olduğu kadar belki daha fazla bir oranda Ehl-i sünnet'le uyumludur ve onun bu uyumu, Şîî müelliflerin âmme diye tabir ettikleri Sünnî görüşlerin ona mal edildiği ile açıklanamayacaktır.¹²

Bununla birlikte bu araştırma, Sünnîler açısından da yeni fikirlerin ortaya çıkmasına, veya Sünnîlik aleyhindeki bazı iddiaların güçlenmesine de neden olabilecektir. Şöyle ki, Hz. Peygamberin Kitâb'a ve Ehl-i beyt'e bağlılığı tavsiye etmesine/emretmesine rağmen Müslümanların, belli bir tarihten sonra bir tarafta Ehl-i beyt'in çoğunluğu, diğer tarafta da ekseri Sahâbe ve tâbiûn şeklinde ayrılması, Şia muhitlerinde Ehl-i beyt'in Sünnî alemde terk edildiği -Hz Ali'den gelen rivayetlerin azlığı da delil gösterilerek- iddia edilmiştir. Zeyd b. Ali (ö. 122/740) de bunun bir örneğidir. Sünnî kaynaklarda ondan çok az rivayet vardır. “Acaba Ehl-i sünnet gerçekten Ehl-i beyt yolundan ayrılmış mıdır? Ehl-i beyt'in ilmi; fikhî ve itikadî sonraki nesillere kısmen de olsa ulaşmamış mıdır?” gibi sorular, Ehl-i beyt'ten olan Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşlerinin Sünnî kaynaklarla karşılaştırılmasıyla açıklığa kavuşturulabilir.

el-Mecmû'l-Fikhî'nin neden daha önce gereken şöhrete ulaşamadığı sorusu gelebilir. Yaptığımız ön araştırmalardan, bu eserin, varlığını rivayet sistemine dayalı

¹¹ İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Saim Yeprem, İst. 1981, s. 43; Şehristanî, Muhammed b. Abdülkerim (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1390/1975, I, 155 vd.

¹² *el-Mecmû'un* râvileri Sünnî hadisçilerden daha çok, Şîî literatürde muteberdir. Aynı rivayetler kendi kitaplarında da vardır. Eseri Zeyd'den rivayet eden Ebû Hâlid'in bir kısım rivâyetlerinin alınıp bir kısmının takiiyye prensibi ile izahı mümkün değildir.

olarak ancak dar bir alanda sürdürebilmiş olduğunu, kuşku uyandıran yapısı sebebiyle, Zeydiyye arasında bile tam olarak sahiplenilemediğini veya kendini savunma çerçevesinde kalıp, diğer Şîî ve Sünnî mezheplere karşı ileri sürülemediğini anlıyoruz. Ancak, el-Mecmû' ile ilgili kanaatlerin değişmeye başlamasıyla, bu eser ele aldığımız problem açısından önem kazanmıştır. Aksi halde bu eser Şîî ve Sünnî kaynaklardakilere ilavede bulunacak bir muhtevaya sahip değildir. Nitekim hadisçilerin ona yaklaşımı da genellikle bu çerçevededir.

Araştırmamız, ihtilaf meselesinin çözümüne belki öngörülerimiz ölçüsünde bir katkı sağlamayabilir, ancak mezhepler arasında yakınlaşmaya katkıda bulunması mümkündür.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız düşünceler doğrultusunda İmam Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve ona nispet edilen *el-Mecmû'î-Fıkhî* adlı eseri araştırma konusu olarak seçilmiştir.

Araştırmamızın asıl amacı eserin yukarıda tasvir ettiğimiz ihtilaf probleminin çözümüne katkısını ortaya koymaktır. Bu eser ile ilgili problemler ise, onun asıl problemin çözümü için uygun bir araç olup olmadığını tespit için ele alınacaktır.

Zeyd b. Ali, sadece Zeydîler arasında itibar gören bir fakih değildir. Büyük kardeşi Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732)'in ve onun oğlu Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in Zeyd b. Ali'yi övücü sözleri nakledilmiştir. Bununla birlikte onun ilmi kişiliği/imamlığı Ca'feriye mezhebi ileri gelenlerince dile getirilmemiş veyahut örtülmeye çalışılmış görünmektedir. Ehl-i sünnet çevrelerinde ise ilmi üstünlüğü kabul edilmiş olmakla birlikte, onun bize ulaşan eserleri hususunda şüpheler bulunmaktadır. Ayrıca Zeyd b. Ali'nin ismi her iki kesime ait fıkıhla ilgili eserlerde yok denecek kadar azken, itikatla ilgili eserlerde bazen bağımsız görüşleri olan, bazen de Mu'tezile'den etkilenmiş bir kişilik olarak yer almıştır.¹³ Bu açıdan her iki kesim için de Zeyd b. Ali'nin ilmi kişiliğinin ve eserlerinin değerinin tespiti önem arz etmektedir. Özellikle fıkha dair özgün görüşlerinin ve diğer fakîhlerle münasebetlerinin araştırılarak fakîh kişiliğinin tespit edilmesi Zeyd b. Ali'yi gerçek yönleriyle tanımada yenilik getirebilir.

Zeyd b. Ali'ye nispet edilen eserlerin hepsi matbudur. Bunların el yazmalarının ise Berlin'de, İtalya'nın Milano kentindeki Ambrossiana

---

¹³ Bkz. Şehristânî, *age*, I, 155.

kütüphanesinde¹⁴, Hamburg'da, Vatikan'da, San'a'daki kütüphanelerde ve Bağdatlı Vehbi Efendi kütüphanesinde bulunduğunu Brockelmann ve Fuâd Sezgin'in çalışmalarından öğreniyoruz. Araştırmamız sırasında Millet Kütüphanesinde de "*Kitâbu Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali*" adlı bir nüsha bulunduğunu gördük. Zeyd b. Ali'nin ve eserlerinin tanıtılacağı birinci bölümde, ülkemiz kütüphanelerindeki nüshaları tanıtmaya çalışacağız.

Zeyd b. Ali'nin, buraya kadar *el-Mecmû'u'l-Fıkhî* diye söz ettiğimiz eserinden değişik kaynaklarda *el-Mecmû'*, *Mecmû'u'l-Fıkh*, *el-Mecmû'u'l-Kebir*, *el-Mecmû'u's-Sağîr* ve *Mecmû'u'l-İmami'l-A'zam* olmak üzere farklı isimlerle söz edildiğini görmemiz, eserin isminin netleştirilmesi problemi yanında, farklı isimlerin farklı muhtevalara işaret olabileceği ihtimalini aklımıza getirmiştir.

Bugün elimizde bulunan kitapta, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin babası ve dedeleri yoluyla Hz. Ali (ö. 40/660)'den ve Hz. Peygamber'in rivayet ettiği fikhî hadislerle, Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşleri klasik fıkıh kitabı bölümleri ve bâb başlıkları altında karışık bir şekilde bulunmaktadır. Bu haliyle kitap hem *Müsned*, hem de *el-Mecmû'u'l-Fıkhî* olarak isimlendirilmiştir. *er-Ravzu'n-Nadîr* adlı şerhte aynı muhtevadaki bu eserden *Mecmû'u'l-Fıkh*, *Mecmû'u'l-Fıkhî'l-Kebîr* isimleriyle de söz edilmiştir. Zeydiyye tabakatında Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den fikhî ve hadîsî olmak üzere, iki mecmûa rivayet ettiği ifadeleri geçmektedir. Ancak elimizde tek bir mecmûa olduğuna göre fikhî olan ile hadîsî olanın ne olduğu konusunda netlik yoktur.

Tezimizin başlığına aldığımız "el-Mecmû'u'l-Fıkhî" isimlendirmesi kime aittir? Niçin böyle isimlendirilmiştir? En çok kullanılan isim hangisidir? Veya en doğrusu hangisidir? *el-Mecmû'u'l-Fıkhî* denilince ne anlaşılması gerektiği netleştirilmedikçe, içeriği tam incelenmiş olamaz. Eğer *Müsned* adıyla yayınlanan ve her iki mecmûanın karıştırılmış hali kastediliyorsa sadece Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin fetvaları değil, bu fetvalara dayanak olarak rivayet ettiği çoğu fıkıhla ilgili haberler de Zeyd b. Ali'nin görüşünü ifade etmiş olacağından, onların da incelenmesi, anlamca ayrı tutulmaması gerekir. O halde *el-Mecmû'u'l-Fıkhî* adının neleri kapsayıp neleri dışarıda bıraktığı iyi tespit edilmelidir. *Fıkhî* ve *hadîsî* tabirleri ile nasıl bir ayırım yapılmaktadır? Merfû' hadisler mi hadîsî kısmını oluşturuyor da mevkûf haberler ve Zeyd b. Ali'nin fetvaları diğer kısmı mı oluşturuyor? Yoksa fıkıhla ilgili olanlarına mı

¹⁴ Bu kütüphanedeki Arapça el yazmaların isimleri için bakınız. Salahuddin el-Münecced, *Fihri'su'l-Mahtûtâtî'l-Arabîyyeti fî Embrûzyânâ bi Milano*, Kahire 1960.

fikhî denilmiş? Konu/alan açısından ayrılıysaydı birine fikhî derken diğere de mesela kelimâ veya ahlakî gibi bir şey denmesi gerekmez miydi?

Eserin ismi konusunda ilk bakışta her biri makul gözükken aşağıdaki ihtimalleri değerlendirmek üzere bu eserden söz eden müelliflerin ifadelerinin incelenmesi gerekmektedir.

1) İlk râvî Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî (ö. 150/767)'nin, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den rivayetinde kitap, iki ayrı mecmûa halinde bulunuyordu. Bunlardan hadislerin bulunduğu mecmûaya *el-Mecmû'u'l-Hadîsî*, Zeyd b. Ali'nin fıkıh konularına dair görüşlerinin bulunduğu mecmûaya da *el-Mecmû'u'l-Fikhî* denilmiştir.

2) Bu iki ayrı Mecmûa birleştirilip, tek kitap haline getirildikten sonra, hem *el-Mecmû'u'l-Fikhî* adıyla anılmaya devam etmiş, hem de *Müsnedü'l-İmam Zeyd* diye isimlendirilmiştir. Bu son haline *Mecmû'u'l-Fikh* da denilmiştir.

3) Kısaca *el-Mecmû'* denilince iki mecmûanın bir araya cem edilmiş hali kastedilir. Dolayısıyla bu şekildeki isimlendirme 363/974 tarihinde vefat etmiş olan *Abdulazîz b. İshâk* (ö. 363/974)'ın yaptığı cem işleminden sonra yapılmıştır.

4) Sadece cem edilmeden önceki fıkıh mecmûasından ayırmak için, cem edilmiş haline *el-Mecmû'u'l-Fikhîyyu'l-Kebîr* veya *el-Mecmû'u'l-Kebîr* denilmiştir.

5) Bu eser için belli bir isimlendirme yoktur. Her müellif kendine göre bir isim kullanmıştır. Bütün isimler muhtevası aynı olan bir eserden söz etmektedir.

Araştırmamızın başlığında İslâm hukuku tabiri yerine İslâm hukuk düşüncesi tabiri kullanılmasının nedeni şudur: Bazı düşünürler İslâm Hukuku denilince, vaz'ı ve yorumu Allah ve Rasûlüne ait olanı anladıklarından, beşer tarafından anlaşılan ve yorumlanan haliyle, bu hukukun insanîleştiğini ve bu anlamda İslâm hukukunu karşılayamadığından ikisini ayırmak için, İslâm hukuk düşüncesi tabirini kullanıyorlar. Kanaatimizce her iki kullanım da doğrudur. Ancak konumuz açısından İmam Zeyd bir kişidir ve "İslâm hukukundaki yeri" demek yerine İslâm hukuk anlayışına yaptığı katkıları ve getirdiği yorumları ifade etmesi açısından, "İslâm hukuk düşüncesindeki yeri" demek daha uygun olabilir.

İslâm hukuk düşüncesi kavramı, İslâm hukuk alimlerinin İslâm hukukuna ilişkin yorumlarını ifade eder. Bu kavram, İslâm hukuk tarihinde Müslümanların ilahî hukuku beşerî hayata tatbiklerinde karşılaştıkları problemleri çözmek için aradıkları

yöntemleri ifade ettiği gibi, bu problemler karşısında İslâm hukukuna getirdikleri yeni yorumları ve oluşturdukları terimleri de ifade eder.

İslâm hukuk tarihinde pek çok problem, İslâm hukuk düşüncesinin konusu olmuştur. Daha önce de bir problem olarak incelenmesine rağmen bir takım şartların, özellikle siyasî ve medenî ortamın gerektirmesiyle İslâm hukukunun birliği problemi, son asrın başlarından beri gittikçe artan bir seviyede, diğer bilim sahaslarında olduğu gibi İslâm hukuk sahasında da İslâm hukuk araştırmacılarını meşgul etmektedir. Dolayısıyla İslâm hukuk düşüncesinin bugünkü problemi, tarihi nedenlerle oluşmuş fikir ayrılıklarını bilimsel bir yaklaşımla tahlil edip günümüz İslâm dünyasına faydası olmayan yapay bölünmelerin önüne geçmek için bütün fikhî ekolleri kucaklayan ortak bir fıkıh anlayışı geliştirmektir.

Araştırmamızın esas konusunun *el-Mecmû'û'l-Fikhî* adlı eser ve müellifi İmam Zeyd b. Ali olması nedeniyle tezimizin en temel kaynağı *Müsnedü'l-İmam Zeyd b. Ali* adıyla yayınlanan matbu eserdir. *el-Mecmû'û'n* muhtelif nüshalarından bu nüshayı esas alışımızın sebebi, onun İtalyan Griffini (ö. 1925)'nin neşri ve *er-Ravzu'n-Nadîr* adlı şerhteki metinle uyumlu olması yanında, Abdulvâsi' b. Yahyâ (ö. 1379/1959)'nın mukaddimesi ve bir kısım notlar ilavesiyle birlikte ondan istifade imkanının kolay olmasıdır. Ancak gerektikçe *er-Ravzu'n-Nadîr*'deki metne ve araştırmalarımız sırasında varlığından haberdar olup elde etme imkanına kavuştuğumuz iki el yazmasına da başvurulacaktır. Ali Emirî kütüphanesindeki el yazma nüshanın tertip ve muhteva bakımından elimizdeki matbu nüshadan kısmen de olsa farklılık arz etmesi, *el-Mecmû'û'* ile ilgili araştırmanın sadece matbu nüshaya dayanılarak yapılmasının, daha önce de ortaya konulan bazı yanlış sonuçlara götürebileceğini düşündürmüştür. Bu açıdan *Mecmû'û'l-Fikh li'l-İmam Zeyd* adlı bu nüshanın araştırmamızın seyrine önemli bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. *el-Mecmû'û'n* metninin anlaşılmasında ve yorumunda Zeydî imamların görüşleriyle Sünnî fakihlerin görüşlerini bir arada görebildiğimiz *er-Ravzu'n-Nadîr* adlı şerh en çok kullanılacak kaynak durumundadır.

Müslüman üst kimliği ile en geniş manada İslâm toplumunu oluşturan İslâm ümmeti arasında meydana gelen fikir ayrılıklarının zamanla mezhepler haline geldiği ve genellikle Müslümanların meselelere yaklaşım biçimlerinin mensup oldukları mezheplerin düşünce kalıplarıyla şekillene geldiği şüphe götürmez bir vakiydir. Müslüman alimlerin Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve onunla ilgili meselelere yaklaşımlarının da bu vakiyaya göre şekillenmiş olduğunu ve birbirinden farklı Zeyd

b. Ali algılamalarının bulunduğunu görmekteyiz. Gerçekte ise tek bir Zeyd b. Ali vardır. Onun gerçek kişiliği üzerine yeni bir şey söyleyebilmek, onunla ilgili kanaatlerin bilinmesinde ve birbiriyle çelişen görüşlerin farkında olmak gerekir.

Zeydî müelliflerin¹⁵ nazarında Zeyd b. Ali (ö. 122/740) üstün kişilik özelliklerine sahip bir kimsedir.¹⁶ Şahsiyet yönüyle daha çok dedesi Hz. Hüseyin (ö. 61/680)'e benzetilir.¹⁷ En önemli nitelermelerden bazıları şunlardır: *İmâm, fakîh/efkah, âlim/a'lem, fâzıl/efdâl, eşce', halîfu'l-kur'ân ve şehît'tir.*

Zeydiyye nazarında *imam* nitelmesi, diğer mezheplerdeki imam nitelemesinden farklıdır. Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre,¹⁸ Rafizîler dışındaki İslâm toplumunun bütün fırkaları Zeyd b. Ali'nin imameti hususunda görüş birliği etmişlerdir. Görüş farklılıklarına rağmen bir çok tâife ona meyletmişler ve bu sebeple o, *kelâmcılar, zahitler, kahramanlar, ilim ve siyaset ehli* gibi çeşitli gruplarla birlikte zikredilmiştir.

Zeydîler, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin Muhammed Bâkır (ö. 114/732), Ca'fer Sâdık (ö. 148/765) ve İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) gibi akranı durumundaki büyük fakihlerin sözlerini de rivayet ederek onun zamanının en fakîhi olduğunu söylerler. el-Kâsım b. Abdülaziz b. İshak'a göre, Zeyd b. Ali'nin içinde yaşadığı dönemde fukâhanın çoğu onun görüşü üzere idi, ondan sonra da öyle olmuştur; ki, bunlar arasında Ca'fer es-Sâdık'ın zalimlere karşı ayaklanan çocukları ve torunları; Muhammed b. Ca'fer es-Sâdık, Abdullah b. Ca'fer, Zeyd b. Musâ b. Ca'fer ve diğer imamlar yer almaktadır. Ebû Hanife onun ricâli ve tâbîleri içindedir. İki arkadaşı Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî de böyledir. eş-Şâfiî (ö. 204/820), Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) zamanında İmam Yahyâ b. Abdillâh b. el-

¹⁵ Zeydiyye müelliflerine ait kitapların pek çoğu henüz yazma halinde ve neşri yapılanların da pek azının ülkemiz kütüphanelerinde bulunması nedeniyle, daha çok, Zeydî müelliflere ait görüşlerin pek çoğunu bir arada görebildiğimiz şu eserden istifade edilmiştir: San'anî (ö. 1221/1806), Şerefuddin Hüseyin b. Ahmed, *er-Ravzu'n-Nadîr Şerhu Mecmû'î'l-Fikhi li'l-İmam Zeyd, Dâru'l-Cîl, I-V, Kahire 1337-1339/1928-1930.*

¹⁶ San'anî onu şu vasıflarla nitelmiştir: *İmâm, imâmu'l-velî, el-imâmu'l-a'zâm, cihad ve ictihadın önderi şehîd, velî, saîd, fırka-i nâciye Zeydiyye'nin başı (aîdû'l-fırkatî'n-nâciyeti), rabbânî, babalarının ilimlerinin vârisi, ictihad kapısının fâtihi, Allah'ın hüccetinin tebliğçisi sağlam rivayeti ve isnâdının üstünlüğü ile benzersiz olan (münferidü bi metini'r-rivayeti ve uluvvi'l-isnâd) Ebû'l-Hüseyin Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali'* (San'anî, *age*, I, 49); Muhammed b. Hasan ez-Zübeyrî'nin nitelermeleri de şunlardır: *Allah'a itaatte öncü (es-sâbık), Allah yolunda mücâhid, Allah'a çağıran (ed-dâî ilallah), fazilet ve takvâ sahibi, seçkin (el-birru'n-nakî), tertemiz (et-tâhiru'z-zekî), hak yolunda olan ve ona yönelten (el-hâdî ve'l-mehdî), yiğit (el-leysü'l-kemmi), kahraman* (Muhammed b. Hasan ez-Zübeyrî, *Mışkâtü'l-Envâr'dan* naklen; San'anî, *age*, I, 50).

¹⁷ Şecaat, sehavet, fesahat, belağat, ilim ve hilim yönünden dedesi gibiydi. Zamanının en faziletlisi (efdâlî ehli zemânihi) ve insan-ı kâmil özelliklerini şahsında toplamış bir kimse idi (Muhammed b. Hasan ez-Zübeyrî, *age*, den naklen; San'anî, *age*, I, 50).

¹⁸ Nişvân el-Himyârî, *Şerhu Risaleti'l-Hurî'l-În*; Yahyâ b. el-Hüseyin el-Hârûnî, *Kitabu'd-Diâme'den* naklen; San'anî, *age*, I, 53.

Hasen (ö. 175/791)'in dâilerinden biriydi ve Zeyd b. Ali'nin ashabından iki kişiden; Yahyâ b. Hâlid ez-Zencî ve İbrâhim b. Ebî Yahyâ el-Medenî'den ders almıştı.¹⁹ Ebû Hanife (ö. 150/767), "Zeyd gibisini; ondan daha fakîh ve bilgili olanını görmedim" demiştir.²⁰ Mâlik (ö. 179/795) de, kendisine Muhammed b. Abdillâh (ö. 145/762) ile beraber kıyam etmeyi soranlara fetvâ veriyordu.²¹ Hadis ilminde de, Zeyd b. Ali'nin isnâdı isnatların en sahihidir.²²

Zeyd b. Ali'nin *şehit* olarak öldüğü hususunda Zeydî kitaplarda Hz. Peygamber'den rivayet edilen şu hadisin büyük bir yeri vardır: "Ümmetimden şehit olacak olan ve hakkı ikame edecek olanı, Künâse'de asılacak olan çocuğum (torunum)dur. Çünkü o, mücahitlerin imamı, yüzleri ve alınları ak insanların komutanıdır. Kıyamet günü o ve arkadaşları gelirken mukarrep melekleri onları karşılar ve "cennete giriniz; size hiçbir korku yoktur ve siz üzülmeceksiniz" diye onlara seslenirler."²³

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin şehit olarak nitelenmesinde, ayaklanmakla hata ettiğine ve bağı olarak öldürüldüğününe dair sözlere bir itiraz anlamı da bulunmaktadır. Zeyd b. Ali için, "Hurûc etti ve şehîd olarak öldü, keşke huruc etmeseydi." diyen²⁴ Zehebî (ö. 748/1347)'yi, el-Mecmû'un şârihi Hüseyin b. Ahmed es-San'anî (ö. 1221/1806) şöylece eleştirir: "Zehebî'nin zâim ve zorba sultana karşı ayaklanma ilkesini yaralayan bu sözü haktan uzaktır ve bir dayanağı yoktur. Bu mezhebin yanlış olduğuna delil getirmeye gerek yoktur."²⁵

İmâmiyye Şiası kaynaklarında, Ca'fer Sâdık'ın ve Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732)'in Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yi öven sözleri nakledilmiş olmakla birlikte²⁶ onun ilmî kişiliği/imamlığı Caferiye mezhebi ileri gelenlerince dile getirilmemiş veya örtülmeye çalışılmış görünmektedir.

Şeyh Sadûk (ö. 381/991), Zeyd b. Ali (ö. 40/660)'nin Ca'fer Sâdık (ö. 148/765)'a biat ettiğini ve onun hakkında şöyle dediğini rivayet eder: "Her devirde,

¹⁹ San'anî, *age*, I, 64; Ayrıca, İ. Zeyd'den ilim alanların isimleri için bkz. ay.

²⁰ Abdulvâsi' b. Yahyâ, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali'nin mukaddimesi* (Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1403/1983), s. 44; San'anî, el-Mecmû'da Yahyâ b. el-Hüseyin'den yapılan taliklerde Ebû Hanife'nin Zeyd b. Ali'nin öğrencileri arasında olduğu ve ondan okumasının iki yıl olduğu ifadesini gördüğünü söylemektedir (San'anî, *age*, I, 66).

²¹ San'anî, *age*, I, 65.

²² San'anî, *age*, I, 68, 69.

²³ Deylemî, *Mişkâtü'l-Envâr*; Mehdî lidinillah, *Minhâc*; el-Hâkim, *Cilâu'l-Ebsâr*; Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyin, *Emâlî*'den naklen; Abdulvâsi' b. Yahyâ, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali* adlı eserin mukaddimesi, s. 9. Sünnî hadis kaynaklarında böyle bir hadise rastlanmamıştır.

²⁴ Zehebî (ö. 748/1347), Hâfız ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXIII, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1413/1992, V, 391.

²⁵ San'anî, *age*, I, 74.

²⁶ Şeyh Sadûk, *Emâlî*, Kum 1362/1943, s. 336, 337, 350.

Allah'ın kendisini yaratıklarına karşı hüccet kılması için Ehl-i beyt'ten bir adam bulunur. Zamanımızın hücceti ise kardeşimin oğlu Ca'fer' dir ki, onun şiasından olan sapıtmaz, ona muhalefet eden de doğru yolu bulamaz."²⁷

Şeyh Müfid (ö. 413/1022)'in görüşleri şöyledir: "Zeyd b. Ali, Ebû Ca'fer' den sonra kardeşlerinin gözü ve onların en faziletlisi idi. Abid, vera sahibi, fakih, cömert ve cesur bir kimse idi. Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l münkerde bulunmak üzere ve Hz. Hüseyin'in kanını talep ederek kılıçla ortaya çıktı."²⁸ "Zeyd b. Ali katledildiğinde bu haber Ebû Abdullah (Ca'fer es-Sâdık)'a hemen ulaştı. Onun için çok üzüldü. Onunla beraber ashabından öldürülenlerin çocukları için bin dinar ayırdı. Bunu rivayet eden Ebû Hâlid el-Vâsitî (ö. 150/767) demiştir ki: Bana bin dinar verdi ve onu Zeyd ile beraber öldürülenlerin çocuklarına paylaştırmamı emretti..."²⁹ Şia'dan pek çok kimse onun imametine inanmışlardır. Bu inançlarının sebebi onun Muhammed (sav) ailesinin rızası için çağrıda bulunarak kılıçla kıyam etmesidir. Bundan dolayı onun kendisi için kıyam ettiğini zannettiler. Halbuki o, kendinden önce kardeşinin imamete hak sahibi olduğunu, vefatı esnasında da onu Ebû Abdullah'a vasiyet ettiğini bildiğinden imameti kendisi için istemiyordu.³⁰

Şeyh Müfid (ö. 413/1022)'in Zeyd b. Ali (ö. 122/740) hakkında, kendisine Zeydiyye'den hiçbir kimsenin muhalefet etmediğini belirttiği görüşü şöyledir. "O, ilimde ve zühd'de, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münkerde imamdı. Sahibi için ismet, nas (ile tayin) ve mucizeyi gerektiren imameti ise ondan nefyederim. Bana hiç kimsenin muhalefet etmediği görüşüm budur."³¹

Hatta *Kifâyetü'l-Eser* adlı eserde, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin tamamen İmâmiyye itikadına mensup bir kimse olduğu kendisine dayandırılan bir rivayetle ifade edilmiştir. Kâsım b. Halife'nin Yahyâ b. Zeyd (ö. 126/744)'den yaptığı rivayete göre, babasına imamlar hakkında soran Yahyâ'ya Zeyd, "İmamlar on ikidir; dördü geçenlerden, sekizi de geride kalanlardandır." diye cevap vermiş. Bunun üzerine Yahyâ, tesmiye etmesini istemiş, babası da "geçenler Ali b. Ebî Tâlib, Hasan, Hüseyin ve Ali b. Hüseyin'dir. Sonrakiler ise kardeşim Bâkır, ondan sonra Ca'fer es-Sâdık, ondan sonra onun oğlu Mûsa, ondan sonra onun oğlu Ali, ondan sonra onun oğlu Muhammed, ondan sonra onun oğlu Ali, ondan sonra onun oğlu el-Hasen,

²⁷ Şeyh Sadûk, *age*, s. 544.

²⁸ Şeyh Müfid, *İrşâd, Kitâbferûşî İslâmiyyeh*, Tahran 1382, II, 172; Şeyh Abbas el-Kummî, *Müntehâ'l-Âmâl fî Tevârîhi'n-Nebî ve'l-Âl*, I-II, 1414/1994, s. 66.

²⁹ Şeyh Müfid, *age*, II, 173.

³⁰ Şeyh Müfid, *age*, II, 173.

³¹ Muhsin el-Emin, *A'yânü's-Şîa*, Dârü't-Teâruf li'l-Matbuat, I-X, Beyrut 1986/1406, VII, 112.

ondan sonra da el-Mehdî'dir." deyince, Yahyâ, "sen onlardan değil misin?" diye sormuş, o da "hayır, lakin ben ıtret'denim" diye cevap vermiş. Yahyâ, "onların isimlerini nasıl bildin" diye sorduğunda, "Rasûlullâh'ın bize bıraktığı ahit'ten" diye cevap vermiştir.³² Yine aynı eserde, Yahyâ b. Zeyd (ö. 126/744)'den yapılan bir rivayete göre, o babası Zeyd'in dini konularda fetva verdiğini hatırlamıyormuş.³³

Sünnî literatürde de Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin daha çok itikâdî görüşleri ön plandadır. Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1038), onu Ehl-i sünnet kelâmcıları arasında saymıştır.³⁴ Ömer Nasuhî Bilmen, "Zemahşerî'nin nakline göre Ebû Hanife, Zeyd b. Ali'ye müteveccih idi, ona yardım ediyordu. İbn Hübeyre'nin işkencesine de bu yüzden uğramıştı." der; ancak, bunun ihtiyatla telakki edilmesi gerektiğini belirtir.³⁵

Bazı Sünnî tarih kitaplarında da Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin ayaklanması, Zeydî literatürdekenden farklı bir şekilde tavsif edilmiştir. *Târîhu'd-Devleti'l-Osmâniyye*'de "bazı Kûfeliler Zeyd b. Ali'ye hilafet için biat ettiler. Hişâm'ın Kûfe vâlisi Yûsuf b. Ömer onunla savaştı ve onu öldürdü, böylece de *fitne sona erdi.*" denilmektedir.³⁶

Son asırda Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye yer veren bazı çalışmalar eskilere oranla tarafsız gözükse de bunları geleneksel yaklaşımın dışında tutmak zordur. Mesela Zeyd b. Ali'nin soyundan olduğu halde Muhsin el-Emîn (ö. 1952), Zeyd b. Ali'den rivayet edenler arasında İbn Asakir'in* Ca'fer es-Sâdık'ı da zikrettiğini hatırlatarak, "Eğer bu dinin ahkamı konularında ondan rivayetini kastediyorlarsa, es-Sâdık'ın, (a.s.) babalarının Allah'tan Cebrâil ve Resûlullah yoluyla aldıkları dışında rivayette bulunmuş olması mümkün değildir." diyerek klasik şîî bakışını devam ettirmiştir.³⁷ Nûrî Hâtim, *Zeyd b. Alî ve Meşrû'iyetü's-Sevra 'inde Ehli'l-Beyt* adlı eserinde, Zeyd b. Ali'nin Halîfe Hişâm'a karşı ayaklanmasının Muhammed

³² Ali b. Muhammed Hazzâz (ö. ?), *Kifâyetü'l-Eser*, Kum 1401/1980; Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 113;

³³ *Kifâyetü'l-Eser*'den naklen; Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 113.

³⁴ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 340.

³⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yayınevi, İst. 1988, I, 378.

³⁶ Muhammed Ferîd Bey el-Muhâmî, *Târîhu'd-Devleti'l-Osmâniyye*, thk. İhsan Hakkı, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1403/1982, I, 37.

* Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dîmeşkî eş-Şâfiî (ö. 571/1176), hadis hafızı ve tarihçidir. Bkz. Küçükaşçı, Mustafa S., "İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım" mad., *DİA*, c. XIX, İst. 1999, ss. 321-324, s. 321.

³⁷ Muhsin Emîn, *age*, VII, 123; Burada İmam Ebû Hanife'nin de Cafer es-Sâdık'ın öğrencileri arasında görüldüğünü de zikretmek yerinde olabilir: Bkz. Tabatabai, *Şi'ite İslâm*, Farsça'dan çev. Seyyid Hüseyin Nasr, New York 1977, s. 204.

el-Bâkır (ö. 114/732) ve Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in iznine bağlı olduğunu belirtir.³⁸

Cemal Sofuoğlu, Zeyd b. Ali'le ilgili kanaatini, Brockellmann'ın verdiği bilgilere dayanarak şöyle ifade etmiştir: "Şia tarihinde önemli bir yer işgal eden diğer bir şahıs Zeydiyye mezhebinin kurucusu Zeyd b. Ali'dir. Mu'tezilî Vâsıl b. Atâ'nın talebesi olan bu âlim zât, 122/740 yıllarında imamet davası ile harekete geçmiş ve öldürülmüştür. O, Kur'an ve Hz. Peygamberin sünnetini hareketlerinde esas tutacağını, haksız şeflere karşı mücadele edeceğini, zayıfları koruyacağını vs. vaat ediyordu."³⁹

Özetle, İmâmiyye'ye göre, Ebû Hanife (ö. 150/767) ve Zeyd b. Ali, Ca'fer Sâdık (ö. 148/765)'a öğrenlik etmişler ve ona tabi olmuşlardır. Zeydîlere göre ise Ca'fer Sâdık ve Ebû Hanife (ö. 150/767) Zeyd b. Ali'ye tabidirler. Zeyd onlardan üstündür. Ehl-i sünnet'e göre ise onlar Zeyd b. Ali'nin akranıdır. Hangisi doğru? Bunlara cevap verebilmek için, bu iddiaları taraflı olarak değerlendirip o dönemin incelenmesi gerekiyor.

Araştırmamızın ana eksenini oluşturan el-Mecmû'l-Fikhî adlı eser hakkında da farklı kanaatlerin bulunması tabiidir. Ancak bu kanaatlerin yansız bir bakışla belirlenip belirlenmediğinin irdelenmesi gerekir. *el-Mecmû'u'l-Fikhî*, ilk defa İtalyan araştırmacı Eugenio Griffini tarafından 1919 yılında *Corpus Juris di Zaid ibn Ali* adıyla neşredilerek ilim alemine tanıtılmıştır.⁴⁰ Ancak bu neşri takip eden yıllarda kitabın sağlamlığı ve Zeyd b. Ali'ye nispetinin sıhhati konusunda hem batılı araştırmacılar arasında hem de Müslüman ilim adamları arasında tartışmalar ortaya çıkmıştır. Fuad Sezgin'in "*Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*" adıyla Arapça'ya çevrilen araştırmasında

³⁸ Bkz. Nûri Hâtim, *Zeyd b. Ali ve Meşrû'iyetü's-Sevra 'inde Ehli'l-Beyt*, Merkezu'l-Gadîr, İran 1416/1995, s. 113.

³⁹ Sofuoğlu, Cemal, *Şîa'nın Hadis Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1977, s. 45.

⁴⁰ Bildiğimiz kadarıyla ülkemiz ilim adamlarından ilk defa bu neşir hakkında ilmi bir değerlendirmesi bulunan Yusuf Ziya Kavakçı'dır. O, Roma Hukukunun İslam Hukukuna tesirini incelediği *Suriye Roma Kodu ve İslâm Hukuku Mecmû'u'l-Fikhî Sistematiği* (Ankara, 1975) adlı eserinde, bu neşrin sistematiğini vermiş ve en eski fıkıh kitabı diye söz ettiği bu eser bazında, konu hakkındaki kanaatini şöylece ortaya koymuştur: "Ne sistematik bakımdan ve ne de muhteva bakımından Suriye-Roma kodunun ne doğrudan ve ne de vasıtalı bir tesirini gösterecek herhangi bir ize rastlanmamaktadır. Eğer iki hukuk arasında bir tesir bahis mevzuu olsaydı bu ilk eserde bunun izlerini görmek icap ettiği şüphesizdir." Bkz. Kavakçı, *age*, s. 76. el-Mecmû' hakkında daha önceki bir tarihte yazılan Abdulkadir Şener'in makalesi ise, Abdulvâsi' b. Yahyâ tarafından yapılan *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali* adlı neşir (Beyrut 1966) ile ilgilidir. Griffini'nin neşrini görmemiş olmakla birlikte, onunla bu neşrin muhtevası aynı olduğu için, bu eseri ülkemizde ilk tanıtan kişinin Abdulkadir Şener olduğunu teslim etmek gerekir. Üstelik, Şener, bu makalede, Zeyd b. Ali'nin Müsned'i ile birlikte yayımlanan Cafer es-Sadık'ın torunu ve Musa el-Kâzım'ın oğlu İmam Ali er-Rıza (ö. 203/818)'nin Müsned'i hakkında da değerlendirme yapmıştır. Bkz. Şener, Abdulkadir, "İmam Zeyd b. Ali, *Müsned*, Menşûratü Dâri Mektebi'l-Hayat, Beyrut (Lübnan), 1966, s. 1-158", *AÜİFD.*, c. XVII, Ankara 1969, ss. 339-347.

belirtildiğine göre, bu eser üzerinde araştırmaları bulunan Bergstrasser, Strothmann ve Madelung kısmen birbiriyle uyumlu kısmen de farklı sonuçlara ulaşmışlardır. **Griffini**, tenkitli olarak neşrettiği bu eserin Zeyd b. Ali'ye nispetinin sahih olduğu kanaatindedir.⁴¹ **Bergstrasser ve Strothmann**'a göre bu kitap Zeyd b. Ali'ye mal edilmiştir ve ona nispeti doğru değildir. **Madelung**, "el-Mecmû'un Ebû Hâlid'den önce mevcut olmadığı; Ebû Hâlid'in Zeyd'den işittiklerini öğrencilerine nakletmiş olduğu ve bu öğrencilerden biri olan İbrâhîm b. ez-Zibrikân'ın bu rivayetleri bir mecmûada topladığı" şeklindeki görüşü⁴² hem Griffini'den hem de Bergstrasser ve Strothmann'dan farklı bir görüş ortaya atmıştır.⁴³ Bu araştırmacıların görüşlerini değerlendiren **Fuad Sezgin** ise, *el-Mecmû*'un Zeyd b. Ali'nin telifi olduğuna dair Griffini'nin kanaatini paylaştığını belirtmiştir.⁴⁴

Griffini'nin neşri üzerinde tartışmalar yürütülürken, takip eden yıllarda İslâm aleminde, el-Mecmû'un başka neşirleri de yapılmış ve aynı mesele Müslüman ilim adamları arasında da tartışıla gelmiştir. İslâmî ilimlere has rivayet metoduna dayanılarak, Griffini'nin neşrinden farklı bir sunuşla Abdulvâsi' b. Yahyâ (ö. 1379/1959) tarafından rivayet edilip *Müsnedü'l-İmam Zeyd*⁴⁵ adıyla yayımlanan eserin mukaddimesindeki bilgilerden onunla ilgili tartışmaların mütekaddimûndan olan İslâm alimleri arasında da cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu mukaddimesinde **Abdulvâsi' b. Yahyâ**, eserin pek çok tarîki olduğunu ve kendisinin de onu on şeyhten rivayet ettiğini ifade ederek, eserin Zeyd b. Ali'ye nispetinde şüphe etmediğini göstermiş olsa da, el-Mecmû ile ilgili tartışmalar bu

⁴¹ Sezgin, Fuat, *Târihu't-Turâsi'l-Arabî* (çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî), Riyad 1411/1991, I (3. cüz), 315.

⁴² Sezgin, *age*, I (3. cüz), 317.

⁴³ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 317; Batılı araştırmacıların yukarıdaki görüşleri nakleden Fuad Sezgin'in, Madelung'un görüşüyle ilgili değerlendirmesi şöyledir: Bu görüşüyle Madelung, Strothmann'ın görüşünden büyük ölçüde farklı yeni bir neticeye varmış gözükmektedir. Ancak Griffini'nin vardığı sonuca da ulaşmamıştır. Madelung'un bu kanaate varmasının sebebi, onun Bergstrasser'in istidlal yönteminden etkilenmiş olması ve Strothmann'ın Ebû Hâlid'in Mecmû'u rivayet eden biricik kişi olması hususundaki kuşkusundan tamamen kurtulamamış olmasıdır. Sezgin, *age*, I (3. cüz), 318; Madelung'un, araştırmasında vardığı başka "bir sonuç da şudur: Joseph Sshacht'ın Şiî fıkhnın gelişmesini tasviri bir çok noktada doğru değildir. Mesela, Şiî fıkhnın ortaya çıkışının ilk zamanlara kadar uzandığı ve fıkhn mezhepleri ile Şiî fıkhn medreselerinin gelişiminin yan yana geliştiği görüşü böyledir. Sezgin, *ae*, I (3. cüz), 318.

⁴⁴ "Strothmann'ın görüşünün aksine o (Mecmû'u'l-Fikh) bize ulaşan ilk fıkhn kitaplarından bir kanun müdevvenesi sayılır." Sezgin, *age*, I (3. cüz), 323.

⁴⁵ Abdulvâsi' b. Yahyâ'nın rivayet zinciri kendi ifadesine göre şöyledir: "Bu Müsnedi, İmamü'l-Velî Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali (Allah'ın selamı üzerlerine olsun)'nin *Mecmû'u*'nu on tarikten, San'a alimlerinden on şeyhimden rivayet ediyorum. Onlardan biri, şeyhimiz ve halen İstinaf Meclisi başkanı Kadı Hüseyin b. Ali e-Ümerî'den dinleyerek onun lafızlarıyla başından sonuna kadar sema' ve kiraat yoluyla 1315/1898 yılında Zî'l-ka'de ayında yaptığım rivayettir. O da çeşitli tariklerden rivayet etmiştir. Birisi şeyhi Kasım b. Hüseyin b. el-Mansûr'dan kiraat yoluyla yaptığı rivayettir. O da yine kiraat yoluyla şeyhi Hüseyin b. Abdîrrahman el-Ekve'den rivayet etmektedir." (Abdulvâsi' b. Yahyâ, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali* adlı eserin mukaddimesi, s. 34).

konuda müstakil araştırmalara konu olabilecek ölçüde daha da genişleyerek devam etmiştir.

Abdulvâsi' b. Yahyâ'nın mukaddimesinden Zeydiyye muhitlerinde bilinen bir eser olduğu anlaşılan ve el-Mecmû'un en geniş şerhi durumundaki, San'anî (ö. 1221/1806)'nin⁴⁶ *er-Ravzu'n-Nadir* adlı eserinin 1930'lu yıllarda neşredilmesi⁴⁷ müellifinin yüz sayfayı aşan mukaddimesinde el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nispeti yanında eserin muhtevasıyla ilgili iddiaları daha derinlemesine tahlil edip bunları aklî ve naklî delillerle reddeden kendinden emin yaklaşımıyla bu eser lehindeki kanaatleri güçlendirmiş gözükmetedir. Nitekim Muhammed Ebû Zehre (ö. 1974) da *İmam Zeyd* adlı müstakil araştırmasında el-Mecmû ile ilgili müspet kanaatini ortaya koyarken, büyük ölçüde San'anî'nin bu eserine dayanmıştır. Ancak meselenin daha çok *el-Mecmû*'un lehine güç kazanması, eserin doğası gereği üzerindeki kuşuların kalkmasına yetmemiştir. **San'anî'ye göre**, *el-Mecmû'l-fikhî* sahip olduğu şu özellikleri sebebiyle bu alanda telif edilmiş en güzel kitaplardan biridir: Râvîlerinin parlaklığı, bütün yönleriyle üstünlük vasıfları elde etmesi, *sünen* ve *âsar* konusunda yapılmış ilk tasnif olması, telif edildiği asrın Peygamberimizin "Ümmetimin en hayırlıları benim muasırlarımdır. Sonra onları takip edenler, daha sonra da onların peşinden gelenlerdir" hadisiyle övülen bir asır olması, senedinin Ali b. Hüseyin (ö. 94/713) ve onun soyundan gelenleri ve Hz. Peygamberin Ehl-i beyt'ini, muhacîr ve ensârın çocuklarını beşerin en hayırlılarını ihtiva etmesi.⁴⁸

el-Mecmû'un Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye nispeti konusunda yüzyılımızda doğulu ve batılı ilim adamları arasında meydana gelen tartışmalardan başka, geçmişte de bir kısım tartışmaların yapıldığını San'anî (ö. 1221/1806)'nin bu eserinde, bir arada görebilmekteyiz. San'anî, el-Mecmû'a şerh olarak kaleme aldığı bu eserinde, ehli cerh diye bilinen ünlü hadis alimleri tarafından eseri Zeyd b. Ali'den tek başına rivayet etmesiyle söz konusu tartışmaların merkezi durumundaki Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsîtî (ö. 150/767)'ye yöneltilen eleştirileri yedi maddede özetlemiştir:⁴⁹

⁴⁶ Şevkânî, ilim tahsili esnasında pek çok yerde kendisinden yedi yaş küçük olan San'anî ile birlikte okuduklarını, aralarında yazışmalar ve çeşitli meselelerde mübaheseler olduğunu, övgüye değer pek çok çalışmaları olduğunu, Zeyd b. Ali'nin Mecmû'unu şerh çalışması devam ederken vefat ettiğini bildirmektedir. Şevkânî (ö. 1250/1834), Muhammed b. Ali, *el-Bedru't-Tâîl*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts., I, 214-215.

⁴⁷ San'anî, Şerefuddin Hüseyin b. Ahmed, *er-Ravzu'n-Nadîr Şerhu Mecmû'î'l-Fikhi'l-Kebîr*, I-IV, Matbaatü's-Sa'ade, Kahire 1347-1349/1928-1930.

⁴⁸ San'anî, *age*, I, 7.

⁴⁹ San'anî, *age*, I, 33-46.

1) Yalancılık ve hadis uydurmakla suçlanması, 2) Sayadile⁵⁰ denilen kişilerden bazı sahifeler satın alıp onları hadis olarak rivayet etmiş olması, 3) Mecmû'da Zeyd b. Ali'den yaptığı rivayetlerde uydurma olduğunun belirtilmiş olması, 4) Ebû Hâlid'in uydurduğu söylenen bazı hadisleri Zehebî (ö. 748/1347)'nin zikretmiş olması ve bunları rivayetinin onun hakkındaki suçlamaları doğruladığı iddiası, 5) Ehl-i beyt'in faziletlerine dair rivayetler yapmış olması sebebiyle Ebû Hâlid'in cerh edilmesi, 6) Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den rivayetinde tek kalmış olması, 7) Asrındaki hadis hafızlarına karışmaması, Zeyd'e bağlanıp onunla yetinmesi.

San'anî (ö. 1221/1806) bu iddialara kendinden önceki şârihlerden ve Zeydiyye alimlerinden nakillerde bulunmakla yetinmeyerek meseleleri hadis usulu zemininde tartışıp uzunca cevaplar vermiş ve *el-Mecmû'un*, Ebû Hâlid Amr b. Hâlid (ö. 150/767)'den güvenilir bir tarîk ile Zeyd b. Ali'ye nispet edilmesinin sahih olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.⁵¹ Ona göre, Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in rivayet ettiği hadislerin metinleri muteber hadis kitaplarında vardır. Onu cerh eden hadis ricali alimleri de hatadan masum değildirler. Ebû halid sika bir râvî olup rivayetinde zan üzere değildir. Ehl-i beyt imamları onu âdil saydıklarından cerh ve tadil tearuz etmektedir. Cerh ve tadilden hangisinin üstün olduğunu tespit etmek için karinelere başvurulması gerekmektedir. Onu tadil edenlerin cerh edenlerden sayıca fazla olması ve ondan sika râvîlerin rivayette bulunması; onu kötüleyenlerin, cerh ve tadilin şartlarından biri olarak kabul edilen *cârih ile mecrûh arasında mezhep birliği bulunması* ilkesine aykırı bir şekilde, mezhep taassubuyla Şiîliğinden ötürü kötülemiş olabilecekleri gibi karinelere nedeniyle onun tadiline dair görüş râcih

---

⁵⁰ Sayâdile: "es-Saydeletü" itr satışı; "ilmu's-saydale" akâkirin özelliklerinden, ilaçların terkiplerinden ve bununla ilgili şeylerden söz eden ilim demektir. es-Saydalî ve es-saydalânî ise ilaç satıcısı demektir. Çoğulu sayâdiletü'dür. Bkz. Mahmûd Abdurrahman Abdulmun'im, *Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Fikhiyye*, Dâru'l-Fadîle, I-III, Kahire, ts., II, 400.

Sayâdile kelimesi, fukahâ için kullanılan tabîbler kelimesine karşın, hadis rivayet ederek onlara malzeme temin eden hadisçiler için kullanılmıştır. İmam Şaffî'nin ashabu'l-hadis'ten bazılarında "entüm es-sayâdiletü ve nehnu'l-etibbâü" dediği rivayet edilmiştir (Zehebî, *Nübelâ*, X, 23); Ebû Ca'fer et-Tahavî'nin, Dimeşkli muhaddis Ebû Süleymân Muhammed b. el-Kâdî Abdullah b. Ahmed'in tasniflerine bakıp onları inceledikten sonra ona, "Ey Ebû Süleymân, "entüm es-sayâdiletü ve nehnu'l-etibbâü" dediği rivayet edilmiştir (Zehebî, *Nübelâ*, XVI, 441).

Rivayet edildiğine göre bir adam, Ebû Hanife'nin de yanında olduğu bir sırada A'meş 'e gelerek ona bir mesele sordu. A'meş Ebû Hanife'ye dönrek ona cevap vermesini istedi. Ebû Hanife meseleyi halledince, A'meş, "bu cevabı nereden buldun" dedi. Ebû Hanife, "senin hadîsinden" deyince, A'meş, "nahnu sayâdiletü ve entüm atibbâü" dedi (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 1400/1980, II, 84). eş-Şa'bî (ö. 103/712) de, kendi döneminde yaygınlık kazanan, hadisçilerin eczacı, fakihlerin doktor olduğu benzetmesini kabul etmiş ve şöyle demiştir: Innâ lesnâ bi'l-fukahâi ve lâkinnâ semi'nâ'l-hadîse fe-raveynâhu." Hatîb el-Bağdâdî, *İktidau'l-İlm ve'l-Amel*, s. 145'ten naklen; Görmez, *age*, s. 59. Bu açıklamalar ışığında Sayâdile kelimesinin temel anlamda eczacı ve eczane, mecaz anlamda da hadisçiler için kullanıldığı söylenilebilir.

⁵¹ San'anî'nin bu iddialara karşı ortaya koyduğu delillere ikinci bölümde temas edilecektir.

olmaktadır.⁵² Ebû Hâlid (ö. 150/767), ilkesel olarak âdil olduklarına hükmedilen, meşhur hadisçilerin ve fakihlerin içinde bulunduğu tebe-i tabiîn tabakasındandır ve onun hadis uydurduğuna dair iddialar ispatlanamamıştır. Ebû Hâlid'i tanıyanların hiçbirinden onunla ilgili bir söz nakledilmemiş, ancak sonrakilerden bazı sözler nakledilmiştir.⁵³ Daha önemlisi, Ehl-i beyt alimleri bu iddiaları kabul etmemişler ve onun hadislerini rivayet etmeye devam etmişlerdir.⁵⁴ Onun uydurduğu iddia edilen hadislerin ise, ki Zehebî (ö. 748/1347) *Mîzan*'da bunların beş tane olduğunu belirtmiştir, lafzî veya manevî bir çok şahidi vardır.⁵⁵ Ebû Hâlid, Zeyd b. Ali'den rivayetinde teferrütte kalmasında da ma'zurdur. Çünkü onunla birlikte Zeyd b. Ali'den hadis dinleyenler öldürülmüşlerdir.⁵⁶ Rivayet ettiği hadislerin *Sünen* ve *Müsned* adlı kitaplarda başka târikleri de vardır. Onun rivayet ettiği haberler arasında Ehl-i beyt'in çoğunluğunun mezhebine aykırı bazı rivayetler bulunması onun yalancı olmadığını başka bir delildir. Ayrıca, infirad iddiası kabul edilse bile, bir hadis teferrüdü sebebiyle illetli sayılmaz.⁵⁷ Ebû Hâlid'in bazı hadislerini, el-Hâdî, Kâsım b. İbrahim (ö. 246/860) gibi Ehl-i beyt imamlarının kabul etmemiş olmasının nedeni, onda bir cerh bulunması değil, başkalarının rivayetini onun rivayetine tercih etmeyi gerektiren bazı sebeplerin bulunmasıdır. Zira onlar Ebû Hâlid'de bir cerh nedeni görselerdi, onun diğer hadislerini de almazlardı.⁵⁸

Müsnedü'l-İmam Zeyd adlı neşre ilave edilmiş olduğu gibi bu şerhin de, zamanın ileri gelen bir kısım Sünnî fakihlerin eser hakkındaki olumlu mütalaalarını bildiren takrizlerle⁵⁹ birlikte yayımlanması, eseri sahiplenmiş olan Zeydiyye tarafları ile onlara muhalif iki kesim arasında cereyan eden bir tartışma hüviyetinden çıkarıp Sünnî fukaha ve hadisçiler arasında da tartışılan bir konu haline getirmiş gibi gözükmektedir. Sözelimi, yukarıda temas edilen takrizlerde genel olarak Zeydiyye mezhebi övülüp el-Mecmû'un dört mezhep ile büyük ölçüde uyumlu yapısına dayanılarak onun sıhhatine dair kanaat kuvvetlendirilirken diğer taraftan bu takriz sahipleri, Mısırlı âlim **Ahmed Muhammed Şakir** (ö. 1958) tarafından ağır bir

⁵² San'anî *age*, I, 28-35.

⁵³ San'anî *age*, I, 39, 40.

⁵⁴ San'anî *age*, I, 38.

⁵⁵ San'anî *age*, I, 40-44.

⁵⁶ San'anî *age*, I, 44.

⁵⁷ San'anî *age*, I, 44-45.

⁵⁸ San'anî *age*, I, 47.

⁵⁹ *Müsned*'in mukaddimesinde takrizleri neşredilen zâtlar şunlardır: Muhammed Bahît el-Mutî'î el-Hanefî, Abdulkâdir b. Ahmed Bedrân, Abdu'l-Mu'tî es-Sekâ eş-Şâfiî, Bekr b. Muhammed Âşûr el-Hanefî. *er-Ravzu'n-Nadîr*'deki takrizlerin sahipleri de şunlardır: Muhammed Sa'îd el-Urfî (el-Abbâs b. Ahmed b. İbrâhîm b. Ahmed el-Yemenî, *Tetimmetu'r-Ravdi'n-Nadîr*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1349/1930, ss. 336-348); Muhammed Bahît el-Mutî'î el-Hanefî, Yûsuf ed-Decevî, Mustafa Ebû Yûsuf el-Hamâmî, Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ahmed Muhammed es-Siddîk el-Hasenî el-Mağribî, Muhammed Zeynülâbidîn el-Hüseynî el-Kürdî (*ae*, ss. 331-344).

şekilde eleştirilmiştir.⁶⁰ Bu takriz sahiplerinden **Muhammed Bahît el-Mutî'î**, el-Mecmû'u ve şerhi *er-Ravzu'n-Nadîr*'i övmekte, muhtevasının mezheplerdeki görüşlere özellikle Hanefî mezhebine uygun olduğunu belirterek râvîsi hakkındaki dedikoduları önemsememektedir.⁶¹ Ezher alimlerinden **Şeyh Yusuf ed-Decevî**, el-Mecmû'daki hükümlerin dört mezheptekilerin dışına çıkmadığını ve şaz bir hüküm içermediğini ifade etmektedir.⁶² Ezher alimlerinden **Şeyh Mustafa Ebu Yûsuf**, el-Mecmû'daki rivayetlerle amel edilip edilemeyeceği meselesinde el-Mecmû'un sıhhatine dair görüşü tercih etmek için iki noktaya dayanmayı yeterli görmektedir: 1) Ehl-i beyt'in bunlarla amel etmesi ve bunları rivayet etmesi onun doğruluğuna delildir. 2) İçindekiler sahih kitaplardaki usul ve furua uygundur. Bu kitabın mevzu olduğu farzedilse bile içindekilerin inkarı mümkün değildir. "Sonuç olarak bu Mecmû'nun içindekilerle amel etmek, mezheplerimizle ve usul ile furû kitaplarımızdaki hükümlerle amel etmek demektir."⁶³ **M. Zâhid el-Kevserî**, el-Mecmû'daki hükümlerin yaklaşık dörtte üçünün Ebu Hanife'nin ashabından olan Irak fakihlerinin fetvalarıyla uyduğunu, geriye kalan dörtte birinin de kendi münferit görüşleri ile Şâfî (ö. 204/820) ve Mâlik (ö. 179/795)'in görüşleriyle uyuşanlar olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirtmektedir. Bu durumda, o konuda daha derin manalara vakıf olanların tek kaldıkları bazı meseler hariç, infirat meselelerinde cumhurun görüşünün daha kuvvetli olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴ el-Kevserî'ye göre, *el-Mecmû*'da Zeydîlerin münferit görüşleri azdır ve aslında bu görüşler seleften bazılarının görüşlerine uygundur.⁶⁵ *el-Mecmû*, Zeyd b. Ali'nin mezhebinin kaynağıdır ve Ehl-i beyt'in fakihleri ona itimat etmiş olup onu kabul ile karşılamışlar, nesilden nesile onu rivayet etmeye ve tedris etmeye devam etmişlerdir.⁶⁶ **Muhammed Ebû Zehre** (ö. 1974), *İmam Zeyd* isimli çalışmasında, *el-Mecmû*'un Zeyd b. Ali'ye nisbeti konusunu, büyük ölçüde San'anî (ö. 1221/1806)'den

---

⁶⁰ A. M. Şakir'in ifadesi şöyledir: "Maalesef Ezher ulemasının önde gelenlerinden bir kısmı, bu kitap içinde Allah elçisi adına söylenmiş yalanların bulunduğu bilgisini araştırmaksızın ve sahih olanı sakat olandan ayırabilecek ölçüde bilgi sahibi olmayan halkın, bu yalanlar için düzülen methiyelere atılan imzalara güvenerek aldanacakları sonucuna aldırmaksızın kitaba takrizler yazdılar." (İbn Hazm, *Muhallâ*, Mektebetü'l-Cumhûriyeti'l-Arabiyye, I-XII, Mısır 1387/1967, II, 103, 3. dipnot).

⁶¹ Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 332.

⁶² Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 333.

⁶³ Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 335-336.

⁶⁴ Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 339.

⁶⁵ el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 339.

⁶⁶ el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 341.

yararlanarak yeniden ele almıştır.⁶⁷ Ebû Zehre'nin, Zeydiyye mezhebinin fıkıh usulünü de incelediği bu çalışması, San'anî'nin kanaatlerini teyit etmekle birlikte, konuyu tartışmaya açık bırakmış gözükmektedir. Nitekim *İmam Zeyd el-Müfterâ Aleyh* adlı eserinde **Salih Ahmed el-Hatîb**, el-Mecmû' hakkındaki tartışmayı, Ebû Zehre üzerinden sürdürmüştür. O, bu çalışmasında, Ebû Zehre'nin San'anî (ö. 1221/1806)'den iktibasla ortaya koyduğu düşünceleri reddetme çerçevesinde kalmıştır. Halbuki Şerh'te Ebû Zehre'nin temas etmediği bazı akli ve naklî delillerin serdedildiği bir takım münakaşalar vardır ki, el-Hatîb bunlara değinmemiştir. Mesela, Sananî "el-Mecmû'da uydurma olduğu iddia edilen hadisler, onun tamamının uydurma olduğunu gösterir mi?" diye sormakta, üstelik uydurma olduğu iddia edilen hadislerin de diğer kaynaklardan şâhitlerini ve mütâbi'lerini bularak bunların mevzu olduğu iddiasını reddetmektedir. Ayrıca el-Hatîb, fikrini, cerh ve ta'dil ilmiyle uğraşan Ehl-i sünnet hadis alimlerinin yanılmazlığı ve mezhep ayrılığının ele aldıkları râvî hakkındaki kanaatlerine tesir etmediği kanaati üzerine oturtmuş gibidir. el-Hatîb, cârihlerin Ebû Hâlid (ö. 150/767) hakkındaki 'kezzâb' (yalancı) lafzını müfesser bir cerh ifadesi olarak görmekte, el-Mecmû'u ve râvilerini savunan bütün yaklaşımları bu iddianın doğru olduğu tezi üzerine temellendirmektedir. Halbuki Zeydî alimlerin Ebû Hâlid'i tezkiye edip cârihleri eleştiren yaklaşımları yanında bazı Sünnî alimlerinin de benzeri yaklaşımları vardır. Meselâ, Zeylâî, Buhârî (ö. 256/870)'nin Ebû Hanife (ö. 150/767) mezhebine karşı şiddetli bir taassup ve tahammülsüzlükle Ebû Hanife'den hiçbir hadis almadığını, hatta onun, "kale Rasûlullâh" diyerek bir hadis zikrettikten sonra, arkasından Ebû Hanife'yi kastederek "bazı insanlar da şöyle şöyle dedi." diyerek ona muhalefet ettiğini; "es-salâtü mine'l-îmân" başlığı altında Ebû Hanife'yi reddetmek amacıyla hadisler zikrettiğini belirtiyor.⁶⁸

*el-Mecmû'*un Zeyd b. Ali'ye nispeti konusu, İslâm hukukunun tedvinini konu edinen bazı Müslüman araştırmacıların eserlerinde de incelenmiştir. **M. Yûsuf Musa**, sözünün nihayetinde, meşhur fıkıh mezheplerinin ortaya çıkmasından önceki devirlerde böyle bir eserin yazılmış olmasının fıkıh tarihi bakımından öneminin

⁶⁷ Ebû Zehre, Muhammed, *İmam Zeyd* (çev. Salih Parlak-Ahmet Karabaha), Şafak Yay., İst. 1993. Ebû Zehre'nin ele aldığı iddialar şunlardır: Ehl-i sünnet'ten büyük âlimler tarafından Ebû Hâlid el-Vâsiti'nin yalancılık ve hadis uydurma iddiası ile nitelendirilmesi, Ebû Hâlid el-Vasiti'nin Sayadile'den bazı sayfalar aldığı ve onları hadis olarak rivayet ettiği iddiası, Ebû Hâlid'in Ehl-i beyt'i övgüde aşırılığa kaçtığı iddiası, el-Mecmû'un içerdiği bazı hadislerin uydurma olduğu iddiası, Hz. Ali'den yapılan rivayetlere aykırı düştüğü iddiası, Ebû Hâlid'in Mecmû'u tek başına rivayet etmiş olması, Mecmû'un senedinin Zeyd'e varmadan kesintiye uğraması (bkz. *age*, s. 217-239).

⁶⁸ Zeylaî, Cemâluddîn Ebû İbrâhîm Abdulah b. Yûsuf, *Nasbu'r-Râye li'l-Ehâdisi'l-Hidâye*, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Riyad 1393/1973, I, 355-356.

büyük olduğunu belirtmekle birlikte, şu nedenlerle onun Zeyd b. Ali'ye ait olmadığı kanaatini ifade eder: 1) Telif edildiği çağa göre eserin çok düzenli olması; buna karşılık Ebû Hanife (ö. 150/767) ve İmam Mâlik (ö. 179/795)'in bundan haberdar olmaması, 2) Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in tek başına rivayeti ve yalancı olduğu kanaatini veren kişiliği; ayrıca Şîî bir tarihçi olduğu halde, İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995)'in bile "el-Fihrist" adlı kitabında bu esere yer vermeyişi.⁶⁹ Hadis alanındaki çalışmalarıyla bilinen **Muhammed Accâc el-Hatîb** ise bu konudaki kanaatini şöyle ifade etmiştir: "Bana göre tercihe şayan olan şudur: Ebû Hâlid, Zeyd b. Ali'den hem hadis hem de fıkıh dinlemiş, sonra da bunları iki kitap halinde tertip etmiştir. Bütün bunlar Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nispetine etki etmez."⁷⁰

Hadis ricâli alimleri nezdinde *el-Mecmû'ul-Fikhî*'nin güvenilirliğinin tartışılır olması yanında çeşitli nedenlerle Zeyd b. Ali'nin fikhî ve hadisleri Sünnî fikh ve hadis literatüründe nadiren yer bulabilmişken İmamiyye Şiası'nın temel kaynaklarında Zeyd b. Ali'nin ve öğrencilerinin isminin daha çok yer tutması dikkatimizi çekmiştir. el-Mecmû'un Şîî fikhla uyumlu hükümlerinin yanında ona muhalif hükümleri de içeren yapısıyla Ca'ferî fikhî açısından daha etkili sonuçlar doğurabileceği düşüncesinden hareketle, Ca'ferî alimlerin bu eseri değerlendirmemiş olamayacaklarını düşündük. Ancak Şia literatürü üzerine asrımız alimlerinden Muhsin el-Emîn (ö. 1952)'in telif ettiği *A'yânü's-Şiâ* adlı eserde, Zeyd b. Ali'yle ilgili nakillerin onun fakih kişiliğinin gizlendiği intibahı uyandıran yorumlarla birlikte verildiğini ve *Mecmû'*dan hiç söz edilmediğini görmemiz, araştırmamızın Şîî fikh açısından da yeni olacağı kanaatini uyandırmıştır. Günümüz Şîî alimlerinden **Ca'fer Sübhânî**'nin *Buhûs fî'l-Milel ve'n-Nihal*⁷¹ adlı eserinin yedinci cildi de ağırlıklı olarak bu meseleye ayrılmış olmakla birlikte, müellif bu eserde, Şia'nın temel kaynaklarında da yer alan el-Mecmû'daki bazı rivayetlerin Şîî fikh'a aykırı düşen yönleri hakkında Kütüb-i erbaa müelliflerinin geleneksel takiyeye izahlarını nakletmekten başka bir yorumda bulunmamaktadır.

el-Mecmû'ul-Fikhî hakkında kanaat belirtenler arasında ülkemiz ilim adamları da bulunmaktadır. Abdulkâdir Şener'in⁷² *Müsnedü'l-İmam Zeyd b. Ali* adlı

⁶⁹ Yusuf Musa, Muhammed, *Fikh-ı İslâm Tarihi* (çev. Ahmed Meylani), İst. 1973, s. 291-292.

⁷⁰ Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlu'l-Hadis Ulumuhu ve Mustalahuh*, Daru'l-fikr, Beyrut 1989, s. 216; *es-Sünnetü Kable't-Tedvin*, s. 371; Muhammed Accac el-Hatib, el-Mecmû'u sadr-ı İslâm'da tedvin edilen dört eserden biri olarak zikretmekte ve şöyle demektedir: "İmam Zeyd rahimehullah, talebelerine Rasûlullâh'ın hadislerini ve bazı fikhını imla ettirdi ve onları, birinci hicri asrın sonları ile ikinci hicri asrın başlarında tedvin etti..." (Muhammed Accâc el-Hatîb, *Muhtasarü'l-Vecîz fi Ulûmi'l-Hadis*, Müessesetü'r-Risâle, 3. bs., Beyrut 1407/1987, s. 83).

⁷¹ Cafer Sübhânî, *Buhûs fî'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum 1992.

⁷² Şener, *agm*, ss. 339-347.

neşri tanıtın bir makalesi vardır. Yusuf Ziya Kavakçı,⁷³ Ali Şafak,⁷⁴ Hayrettin Karaman,⁷⁵ Vecdi Akyüz,⁷⁶ M. Emin Özafşar,⁷⁷ İsa Doğan ve Ethem Ruhi Fiğlalı araştırmalarında bu esere de yer vermişlerdir. Araştırmamız devam ederken, Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ne Saffet Köse tarafından hazırlanan "el-Mecmû" maddesi ve yine aynı araştırmacı tarafından İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi'nde konu ile ilgili bir makale yayımlanmıştır.⁷⁸

---

⁷³ Kavakçı, *age*, s. 67-76.

⁷⁴ Şafak, Ali, *İslâm Hukukunun Tedvini*, Erzurum 1977, s. 57-58.

⁷⁵ Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz Yay., İst. 2001, s. 153, 224.

⁷⁶ Akyüz, Vecdi, *İbadetler İlmihali*, I-IV, İz Yay., İst. 1995, s. 72-73.

⁷⁷ Özafşar, M. Emin, *Fikhî Hadisler ve Değerlendirilmesindeki Esaslar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s. 51-55.

⁷⁸ Köse, Saffet, "el-Mecmû" mad., *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, ss. 264-265; "Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mecmû'u'l-Kebîr ve el-Mehâric fi'l-Hiyel", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, Konya 2004, ss. 289-311.

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAM ZEYD B. ALİ (ö. 122/740)

I. YAŞADIĞI DÖNEM

İnsanın kişiliğinin oluşmasında ve bu kişiliğinin tezahürleri olan faaliyetlerinde çeşitli faktörlerin etkili olduğu muhakkaktır. Bu faktörler irsiyet, aile çevresi, okul çevresi, işyeri-çalışma ortamı ve cemiyet şeklinde ifade edilebilir.¹ Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yi tanımak için, içinde yaşadığı dönemi ve yetiştiği ortamı; siyasî ve ilmî gelişmeleri incelemek gerekir.

A. Siyasî ve İdarî Ortam:

1. Siyasî ve İdarî Ortamın Genel Tasviri:

Zeyd b. Ali'nin bütün hayatı Emevîler döneminde geçmiştir. Onun en erken hicrî 75 yılında doğduğu kabulünden hareket edilirse, doğumu ve çocukluk çağı, Emevî halifelerinin en büyüklerinden sayılan Abdülmelik b. Mervân dönemine (65-86/685-705) rastlar. Gençliği ve hicri 122'deki vefatıyla neticelenen yetişkinlik çağı ise, sırasıyla Velîd b. Abdilmelik (86-96/705-715), Süleymân b. Abdilmelik (96-99/715-717), Ömer b. Abdilazîz (99-101/717-720), Yezîd b. Abdilmelik (101-105/720-724) ve Hişâm b. Abdilmelik² (105-125/724-743)'in Emevîlerin başında bulunduğu yıllarda geçmiştir.

Emevî Devleti'nin 41/661 yılında kurulup 132/750'de sona erdiğine bakılırsa, Zeyd b. Ali bu devletin siyasî ve idarî niteliklerinin belirginleştiği orta bir dönemde yaşamıştır. Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720) dışındaki halifeler, bir baba ve dört de çocuğu olmak üzere aynı ailedendir. Bunlardan Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) ile Velîd b. Abdilmelik (ö. 96/715)'in hilafet yılları Emevîlerin yükseliş devri, Süleymân b. Abdilmelik (ö. 99/717)'in hilafete geçmesi ile başlayıp Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743)'in vefatına kadar süren dönem ise Emevîlerin duraklama dönemidir.³

Siyasal açıdan Emevîler döneminde, imparatorluğun bütünlüğünü korumada dikkate değer bir başarı sağlanmış, fakat dinî bakış açısından yönetimde önceki döneme oranla kesin bir gerileme olmuştur. Emevîler, her şeyden önce imparatorluğun yönetim ve egemenliği ile ilgilenmişler; ilk halifelerdeki gibi hukuku

¹ Bkz. Bilgiseven, Âmiran Kurtkan, *Eğitim Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İst. 1992, s. 17-57.

² Hişâm b. Abdilmelik 72/691-692 yılında Medine'de doğmuş, 125/743'te vefat etmiştir. bkz. Özkuyumcu, Nadir, "Hişâm b. Abdülmelik" mad., *DİA*, c. XVIII, İst. 1998, ss. 148-150, s. 150.

³ Bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, Çağ Yay., İst. 1989, II, s. 338-401.

koruma ve uygulama endişesi duymayıp şeriatın çoğu kurallarını işlerine geldiği biçimde uygulamışlardır.⁴ Bu dönemde, İslâm hukukunu uygulama ve koruma sorumluluğu, hukukun gerçek yorumcuları olan hâkimlerin (kâdî) omuzlarına yüklenmişti.⁵

Emevîler zamanında İslâm toplumu Müslümanlar, zimmîler ve köleler olmak üzere başlıca üç tabakadan meydana geliyordu. Müslümanlar, Araplar ve Mevâlî'den (Arap asıllı olmayan Müslümanlar) oluşuyordu. Araplar genellikle Mudârîler ve Yemenliler adıyla anılan iki büyük kola mensuptu. Bunlar belli merkezlerde zaman zaman bir arada yaşıyor, fakat siyasî, kabîlevî veya mahalli sebeplerle sürekli bir mücadele içinde bulunuyordu.⁶

Emevîler'de yönetim dinî idâreden daha çok sadece devlet yönetimine yakın bir şekil almış ve bu yapısı ile saltanata dönüşmüştü. Devletin kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680)'in hilafeti zorla ele geçirmesiyle başlayan saltanat dönemi, oğlu Yezîd (ö. 64/683)'i veliahd tayin etmesiyle ortaya çıkan verâset usulü ile devam etmiştir.

Abdûlmelik b. Mervân'ın yirmi yıllık hilafeti (65-86/685-705) süresince yönetim, özellikle devlet menfaatinden başka bir şey gözetmeyen ve bu uğurda zulme başvurmaktan dahi çekinmeyen Haccâc (ö. 95/714)'in desteğiyle merkezîyetçi bir nitelik kazanmıştı.⁷

Haccâc'ın Irak valiliği Velîd b. Abdîmelik (ö. 96/715) zamanında da devam etmiştir. Emevî devletinin en geniş sınırlarına ulaştığı ve zamanının en büyük devleti haline geldiği bu dönemde Velîd'in olumlu icraatlarından biri, Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720)'i Medîne valiliğine getirmiş olmasıdır. Onun yönetimindeki (87-93/706-712) Medine'de Zeyd b. Ali, yetişmesi için uygun olan huzurlu bir ortam bulmuş olmalıdır⁸.

Velîd'den sonra hilafete geçen Süleymân b. Abdîmelik'in üç yıldan az süren halifeliği, Emevîler için duraklamanın başladığı dönüm noktası olarak kabul edilir.⁹

---

⁴ Nasr, *age*, s. 128.

⁵ Nasr, *age*, s. 129; Örnekler için bkz. Ebû Ömer el-Kindî (ö. 350/961), *Ahbâru Kudâtı Mısır'dan* naklen; Özel, Ahmet, "Ahbâru Kudâtı Mısır" mad., *DİA*, c. I, İst. 1988, s. 491.

⁶ Yiğit, İsmail, "Emevîler" mad., *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, ss. 87-104, s. 100.

⁷ Yiğit, *ag.mad.*, s. 92.

⁸ Ömer b. Abdülaziz vali olunca diğer eyaletlerden özellikle Irak, Kûfe ve Basra'dan pek çok âlim Medine'ye gelerek onun himayesine girmişlerdi (Algül, *age*, III, 111).

⁹ Yiğit, *ag.mad.*, s. 92; Yıldız, *age*, II, 401. Bu tarihin siyasî açıdan bir dönüm noktası olarak kabul edilmesi mümkündür. Ancak ilmi, hukukî ve ahlâkî açıdan Süleymân b. Abdîmelik'ten sonra gelen Ömer b. Abdulaziz devri hilafetin hulefâ-yi râşidîn devri uygulamasına bir dönüş olması yönüyle belki de Emevîlerin en parlak dönemidir.

Selefleri ve haleflerinden farklı bir zihniyete sahip olan ve hiç beklemediği bir anda halifelğe getirilen Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720), Hûlefâ-Raşidîn dönemindeki yönetim şekline dönmek için çabalayarak, bu yönde pek çok değişiklik yapmış, hatta hilafeti şûra esasına dayalı olarak ehil olan birinin halife seçilmesi sistemini yeniden başlatmak istemiş, ancak Emevî ailesinin şiddetle karşı çıktığı bu arzusunun gerçekleştirilmeden vefat etmişti.¹⁰

Ömer b. Abdilazîz'den sonra, onun tersine hafif meşrep bir tabiata sahip olan Yezîd b. Abdilmelik, hilafet makamına gelmiş, ancak zamanında devletin temeli kabilecilik hareketleriyle sarsılmıştı.¹¹

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin akrabası sayılabilecek olan Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743) ise hem fetihlerin hem de iç karışıklıkların çok yoğunlaştığı bir dönemde hüküm sürmüştü. Ülkenin her yerinde gayri Arap unsurlara (mevâlî) karşı Arap milliyetçiliği fikri güç kazandığı gibi, Arap kabîleleri arasında da kabilecilik taassubu had safhaya ulaşmıştı. Abbâsî dâîlerinin propagandaları ve Hâricîlerin devleti sarsan isyanları onun devrinde meydana gelmiştir.¹² Zeyd b. Ali'nin ve oğlu Yahyâ (ö. 126/744)'nın ayaklanmaları da onun dönemindedir. Buna rağmen Hişâm'ın hilafet yılları Emevî hanedanının üçüncü yükselme dönemi olarak değerlendirilmiştir. Ancak onun ölümünden kısa bir süre sonra devlet kargaşaya düşmüştür.¹³

Hişâm b. Abdilmelik hilafete geldikten hemen sonra Irak valiliğine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi tayin etmiş, 120/738 yılında onu devlet malını zimmetine geçirmek ve Hristiyan, Yahudî ve Zerdüştîler'i himaye etmek gibi ithamlar sebebiyle görevden alıp yerine Yusuf b. Ömer es-Sakafî'yi tayin etmişti.¹⁴ Zeyd b. Ali'nin 1 Safer 122/6 Ocak 740 tarihinde fiilî ayaklanmaya dönüşen hareketi, onun valiliği sırasında gerçekleşmişti. Bilindiği üzere o dönemde Irak vilayetinin merkezi Kûfe idi¹⁵ ve vali de orada oturuyordu.

Zeyd b. Ali'nin şehâdetinden üç yıl sonra Hişâm vefat etmiş, on yıl sonra da Emevî Devleti'ne Abbâsîler tarafından son verilmiştir.¹⁶

---

¹⁰ Yiğit, *ag.mad.*, s. 92, 93.

¹¹ Yiğit, *ag.mad.*, s. 93.

¹² Özkuyumcu, *ag.mad.*, s. 148.

¹³ Özkuyumcu, *ag.mad.*, s. 150.

¹⁴ İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî Ebû'l-Fidâ (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut ts., IX, 326; Özkuyumcu, *ag. mad.*, s. 149.

¹⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), Kayıhan Yay., İst. 1987, II, 159, 236.

¹⁶ Hüseyin Algül'ün Emevî Devleti'nin yıkılış sebeplerini özetleyen şu satırları konumuz açısından dikkate değerdir: "Câhiliyye devrindeki kabilecilik anlayışının, siyasi iktidara hâkim olma tarzında yeniden ortaya çıkışı, veliahd tayinin doğurduğu sıkıntılar, Ehl-i beyt'e ve Ehl-i beyt taraftarlarına

2. Yönetimde ve Halk ile İlişkilerde Meydana Gelen Değişiklikler:

İslâmiyet'in çıkışı sırasında Arabistan'da gerçek anlamda bir devlet yoktu. İslâmî tebliğin Mekke döneminde Hz. Peygamber bir devlet kurmaktan ziyade cemaatini teşkilatlandırmayı düşünmüştü. Ancak Medine'ye hicretinden birkaç yıl önce *Akabe* denilen yerde, Rasûlullah'a yapılan biatlarla siyasî teşkilatlanma başlamış ve O'nun Medine'ye hicretinden hemen sonra vazettiği anayasa ile Medine'de ilk şehir devleti kurulmuştu.¹⁷ Hz. Peygamber'in vefatına kadar olan dönemde, Mekke'nin yanında, Arabistan yarımadasındaki bütün kabilelerin itaat altına alınmasıyla Medine merkezli büyük bir devlet kurulmuş oldu.

Hz. Peygamber'in vefatının ardından en önemli mesele konumu arz eden hilafet meselesi, evvela Benî Sakîfe yurdunda toplanan Ensâr ve Muhâcirlerden ileri gelen kimselerin aralarındaki sert tartışmalardan sonra Hz. Ebû Bekir'in seçilmesi ve ertesini gün de Hz. Ebû Bekir'in mescitte genel biat almasıyla, o an için bir çözüme kavuşturulmuş bulunuyordu. Biraz gecikmeli de olsa Hz. Ali ve diğer Ehl-i beyt yanlılarının da biat etmesiyle bu konuda Hz. Osman dönemine kadar bir problem kalmamıştı. Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer'i halef bırakması, onun da kendisinden sonrası için altı kişilik bir şurayı bu işi halletmek için görevlendirmesi, o gün Müslümanlar tarafından uygun görülmüştü. Ancak Hz. Osman döneminde hilafet konusunda Benî Ümeyye ve Benî Hâşim arasında başlayan kutuplaşma, Hz. Osman'ın katlinden sonra Cemel ve Sıffîn'de meydana gelen olaylar sonucu Hâriciler adıyla yeni bir siyasî hareketi ortaya çıkarmış oldu. Genellikle "tahkîm olayı", Hâriciliğin zuhuru için bir milat olarak kabul edilebilirken,¹⁸ Emevîler döneminin en önemli hareketlerinden biri olan Şi'a'nın zuhuru için kesin bir tarih verilememektedir. Ancak Şi'iliğin doğuşunda hilafet meselesinin büyük bir payının olduğunda kuşku yoktur.

Hz. Muhammed (sav)'in vefatının ardından civardaki bazı kabîlelerin ayaklanmaları, ilk halife Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)'in kararlı tutumu sayesinde bastırılmış, onun ve ikinci halife Hz. Ömer (ö. 23/644)'in hilafeti süresince İslâm toplumunun birlik ve beraberliği devam ettirilmişti. Tarihçilerin genel kanaatine

---

yapılan zulümler, Ümeyye oğullarının aşırı derecede kayırılması, Arap olmayan Müslümanların ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmesi; fırkaların ve grupların giderek çoğalması, her bir fırkanın Emevîler aleyhine dönmesi ve millet bütünlüğünün bozulması" gibi sebepler Emevî devletini yıpratmış; Abbasîler düşen ise bu gayr-i memnun zümreleri Emevîlere karşı harekete geçirmek olmuştur. (Algül, *age*, III, 167).

¹⁷ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi* (çev. Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İst. 1990, II, 872.

¹⁸ Özalp, Ahmed, "Hâricîlik" mad., *ŞİA* (Şamil İslam Ansiklopedisi), I-VI, c. II, İst. 1990, ss. 34-341, s. 340.

göre, üçüncü halife Hz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yılında da durum böylece devam etmişti. Ancak onun hilafetinin ikinci altı yıllık periyodunda, tayin ettiği valilere isyan edilmekle kalmamış, bazı icraatları bahane edilerek bizzat kendisine karşı yürütülen isyan neticesi Hz. Osman katledilmiştir.

Hz. Osman (ö. 35/656)'a karşı yapılan isyanlarda, isyancıların onun yerine kendilerinden birini geçirmek yerine Hz. Ali (ö. 40/661)'yi hilafete zorlamalarına bakılırsa, Kureyş kabilesinin gücünün ve nüfuzunun devam ettiği anlaşılır ve bu isyanların Kureyş hakimiyetine karşı, diğer kabilelerin salt bir kabilecilik anlayışıyla başkaldırısı olduğu söylenemez, ancak bir iç karışıklık çıkarmak amacıyla oldukları söylenebilir. Ta başından beri hilafete layık ve istekli olmakla birlikte Hz. Ali'nin isyancıları desteklememesi ve Hz. Osman'ın katlinden sonra da, isteksiz bir şekilde hilafeti kabul etmesi, onun kendinden önceki ilk üç halifeye karşı muhalif bir siyasî amaç içinde olmadığını gösterir. Ancak Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680)'ın, Hz. Ali'ye muhalefeti farklı bir görünüm arz eder. Onun, Hz. Osman'ın kanını dava ederek Medine'de halife seçilen Hz. Ali'ye itaat etmeyip Sıffîn'de savaşa tutuşması; mağlubiyetten kurtulmak için mızrak uçlarına Kur'an-ı Kerim sayfalarını taktırması ve hileli hakem olayından sonra Şâm'da biat alarak İslâm toplumunun fiilen ikiye bölünmesine neden olması, arkasından bu olaylar sonucu ortaya çıkan Hâriciler ile uğraşmak zorunda kalan Hz. Ali'ye bağlı merkezlere saldırı başlatması, Hz. Ali'nin vefatından sonra halife seçilen Hz. Hasan ile yaptığı anlaşmanın bazı maddelerini ihlâl etmesi,¹⁹ Hz. Ali taraftarlığı sebebiyle Hucr b. Adî (ö. 51/671) ve arkadaşlarını idam ettirmesi,²⁰ Ziyâd b. Ebîhî kendi nesebine katması, Hz. Ali'nin tel'in edilmesine izin vermesi, kendisinden sonra halife olmak üzere oğlu Yezîd için biat alması²¹ gibi uygulamaları²² Müslümanlar arasında tartışmaların meydana gelmesine ve muhalif hareketlerin oluşmasına neden olmuştur.

¹⁹ Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye devretmesi karşılığında üzerinde anlaşılan maddeler ve yürürlüğü hakkında bkz. Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, Dergah Yay., İst. 1991, s. 139-151.

²⁰ Hucr b. Adî ve onun Hz. Ali taraftarlığı sebebiyle öldürüldüğü hakkında bkz. Bozkurt, Nebi, "Hucr b. Adî" mad., *DİA*, c. XVIII, İst. 1998, 277-278.

²¹ Muâviye, önce Irak ve Şamlıların biatını aldı. Daha sonra Hicâzlıların biatını almak üzere Hicâza hareket etti. Onun gelişinden önce Medine'yi terk edip Mekke'ye geçmiş olan Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Hüseyin b. Ali'yi yanına çağırıp onlardan Yezid'e biat etmelerini istedi. Olumsuz tavır takınmaları durumunda, kılıçla boyunlarının vurulacağını bildirdikten sonra, muhafızlar komutanını çağırdı ve bu üç kişiden her birinin başına kılıçlı iki asker dikmesini, eğer herhangi biri kendisi konuştuğu zaman tasdik veya itiraz şeklinde bir kelime sarf edecek olurlarsa, orada öldürülmelerini emretti. Daha sonra minbere çıkarak onların kendi rızalarıyla Yezid'e biat ettiklerini söyledi. Bu açıklama üzerine onların biat etmesini bekleyen halk da biat etti. Bkz. Yıldız, *age*, II, 310, 311; Bu olayla ilgili diğer rivayetler ve tahlilleri için bakınız, Akyüz, *age*, s. 152, 171.

²² Bkz. Aycan, İrfan, "Muâviye b. Ebû Süfyân" mad., *DİA*, c. XXX, İst. 2005, ss. 332- 334; Algül, *İslâm Târîhi*, III, 14, 16, 20.

Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680)'ın hilâfeti zorla ele geçirmesiyle başlayan dönemde devlet idâresi, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde takip edilen idâre şeklinden, yani dine dayanan ve şûra prensibi üzerine tesis edilen hilâfet düzeninden ilk planda siyasete, ikinci planda dine istinat eden verâset usulü üzerine kurulmuş krallık idaresine dönüşmüştür.²³ Onun, oğlu Yezîd (ö. 64/683)'i kendisinden sonra halifeliğe geçirmek üzere veliahd tayin etmesiyle de verâset usulü ortaya çıkmıştır.²⁴

Hilafetin saltanata dönüşmesiyle birlikte idârî müesseselerin halk ile ilişkilerinde de değişim meydana gelmiştir. Temel insan hakları ve hürriyetlerinde geçmişe oranla dikkate değer sınırlandırmalar görülmüş, muhalefet gruplarına karşı sert bir politika izlenmiştir. Hucr b. Adî ve arkadaşlarının, Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin katledilmesi, Hz. Hüseyin'in temsilcisi Müslim b. Akîl'in ve onu evinde saklayan Hâni b. Urve'nin, Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından idam edilmesi daha Emevîlerin kuruluş devrindeki kişi dokunulmazlığı ve güvenliği ihlallerinin birkaç örneğidir. Bunlara vâlilerin hutbe okurken kendilerini protesto edenlere verdikleri el kesme cezaları, Muâviye tarafından Yezîd'e bey'at alırken Medine'deki muhaliflerin kişi dokunulmazlıklarının kaldırılacağına tehdit edilmesi, Ziyâd'ın Basra vâliliği sırasında çeşitli suçlar için verilen ölüm cezaları da eklenebilir.²⁵

Kişi hürriyeti alanında, muhalefet gruplarına mensup olanların tutuklanıp hapsedilmeleri, bir suçtan dolayı aranan bir kişinin yakınları ve kabilesinin ileri gelenlerinin de tutuklanmaları, Hâriciler gibi muhalif grupların görüşlerini

²³ Hilafetin saltanata dönüşmesi hususunda bakınız: İbn Haldûn (ö. 808/1406), Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn *Mukaddimetu İbni Haldûn*, Dâru'l-Cil, Beyrût ts., ss. 223-231; Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1312/1895), *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, I-II, İst. 1972, I, 596-602; Mevdudî, Ebû'l-A'la el-Mevdudî, *Hilâfet ve Saltanat* (çev. Ali Genceli), Hilal Yay., 3. bs., İst. ts.; Akyüz, *age*; Hasan İbrahim Hasan, *age*, II, 132.

İbn Haldûn'a göre yönetim, Muâviye, Mervân ve oğlu Abdülmelik döneminde hilâfetten krallığa dönüşmüş ancak hilâfetin dinin emirlerine ve hakkın ölçülerine göre hareket etme anlamı ve özelliği korunmuştur. Değişen sadece yönetim ilişkilerindeki yönlendirici unsur olmuştur. Eskiden din olan bu yönlendirici unsur, hilâfetin krallığa dönüşmesinden sonra asabiyet ve kılıç olmuştur. Abbasîlerin ilk döneminde de Hârun er-Reşîd ve oğullarından bazılarına gelinceye kadar aynı durum geçerliydi. Sonra hilâfetin bu özellikleri de kaybolmuş ve geriye sadece ismi kalmıştır. Böylece katıksız bir krallık hakim olmuş ve böyle bir krallığın doğası gereği, devletin güç ve kuvveti kişisel arzu ve şehvetlerin tatmini için kullanılır olmuştur. Emevîlerde Abdülmelik'in çocuklarının, Abbasîlerde de Hârun Reşîd'ten sonrakilerin durumu bu şekildeydi. İbn Haldûn, *age*, s. 230; Muâviye, Yezîd ve diğer Emevî yöneticilerin bazı uygulamalarına bakınca İbn Haldûn'un bu kişiler hakkında fazlaca iyimser olduğu söylenebilir. Bunların Hulefâ-i Râşidîn dönemine aykırı uygulamaları için bkz. Mevdudî, *age*, s. 207-261. Emevî Devleti'nin şekli ve nitelikleri hususunda bkz. Akyüz, *age*, ss. 90-102.

²⁴ Yezîd'in veliahd tayin edilmesini Sahâbenin büyük çoğunluğu fitne büyümesin diye kabullenmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra el-Mâverdî (450/1058), el-Cüveynî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ gibi İslâm hukukçuları, "velâyetü'l-ahd" uygulamasını meşrûlaştıran yorumlarda bulunmuş ve bu bakış açısı sonraki müellifler tarafından sürdürülmüştür. Bu hususta bkz. Yaman, Ahmet, *İslâm Hukukunun Oluşum Süreci ve Sonrasında Siyaset Hukuk İlişkisi*, Esra Yay., İst. 1999, s. 40-45.

²⁵ Bkz. Akyüz, *age*, s. 34-35; Yıldız, *age*, II, 310, 311; Bozkurt, "Hucr b. Adî" mad., s. 277-278.

benimseyen kölelerin efendileri tarafından cezalandırılmaları, efendilerini baskı altında tutmak için köle ve mevâlînin vâliler tarafından cezalandırılmaları şeklinde kişi hürriyetini zedeyen, suç ve cezanın şahsiliği prensibini ihlal eden uygulamalar görülmüştür.²⁶

Ülkenin çeşitli yerlerine zaman zaman mecburi iskanlar yapılması, muhaliflerin sürgün edilmeleri veya istedikleri yerlere yerleşmelerine izin verilmemesi seyahat ve yerleşme hürriyeti konusunda,²⁷ muhalefet gruplarına mensup kişilerin evlerinin aranması ve evlerinden alınmasındaki aşırılık ve ev yıkma cezaları²⁸ mesken dokunulmazlığı konusunda görülen hak ihlalleridir.

Emevîler döneminde başlayan Arap ırkçılığı, Arap olmayan vatandaşlarda (mevâlî) da ırkçılık duygularını tahrik etmiştir. Başlangıçta sayıları az olan ancak İslâm'ın yayılmasıyla birlikte toplumun önemli bir kesimi haline gelen mevâlînin hor görülmesi ve bazı haklardan Araplar kadar faydalandırılmaması, onların Emevî iktidarına karşı yapılan ayaklanmalara;²⁹ başta Muhtar b. Ebî Ubeyd (ö. 67/687) olmak üzere, Hâricî isyanlarına, Aburrahman b. Eş'as (ö. 84/704) isyânına ve diğer ayaklanmalara destek olmalarına neden olmuştur.³⁰

İslâm kardeşliği duygusunun zayıflaması sonucu, belli merkezlerde zaman zaman bir arada yaşayan Araplar'ın iki kolu; Mudârîler ve Yemenliler arasında da siyasî, kabîlevî veya mahalli sebeplerle çekişmeler meydana gelmiştir.³¹

Emeviler zamanında devletin başlıca gelir kaynakları, fey, humus ve zekat denilen vergilerin toplanması ve harcama yerleri hususunda genellikle Hz. Ömer zamanında konulan kaideler uygulanmakla birlikte, Emevî yöneticileri bir takım değişiklikler yapmışlar ve bazı ilave vergiler koymuşlardır.³² Meselâ Abdülmelik, Cezire bölgesinde toplanan cizyeyi az bularak mükelleflerin vergilerini 4'er dinar artırmıştır. Ayrıca, cizye mükellefi gayri Müslim vatandaşlar (zimmîler) Müslüman oldukları takdirde bu vergiyi ödemekten kurtulmaları gerekirken, Emevî halifeleri bunlardan cizye almaya devam etmişlerdir.³³ Vergilerin harcanma yerleri hususunda Iraklı muhalif gruplar, bölge sakinlerinin haklarının yendiğini ve buradan toplanan

---

²⁶ Akyüz, *age*, s. 36, 38.

²⁷ Akyüz, *age*, s. 41, 43.

²⁸ Akyüz, *age*, s. 44.

²⁹ Mugîre b. Şu'be'nin valiliği zamanında yalnızca Kûfe'de iki mevâlî ayaklanması olmuştur. Akyüz, *age*, s. 31.

³⁰ Hasan İbrahim Hasan, *age*, II, 249, 250; Yiğit, *ag.mad.*, s. 101.

³¹ Yiğit, *ag.mad.*, s. 100.

³² Yiğit, *ag.mad.*, s. 102.

³³ Yiğit, *ag.mad.*, s. 102.

vergilerin Şam halkına harcandığı iddiasında bulunmuşlardır. Haricî ve Şîî isyanlarında bu iddia, önemli bir propaganda vasıtası olmuştur.³⁴

B. İlmî ve Kültürel Ortam:

1. Zeyd b. Ali'den Önce İlmî ve Kültürel Gelişmeler:

Zeyd b. Ali Sahâbe döneminin sonlarında ve büyük tâbiiler döneminde yaşamıştır ki siyasi açıdan bu dönem Emevî iktidarının yükseliş ve duraklama dönemlerine tekabül eder.

Sahâbe³⁵ dönemi Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayıp en son vefat eden sahâbî ile son bulur. Muteber görüşe göre en son vefat eden sahâbî hicrî 100 yılında

³⁴ Yiğit, *ag.mad.*, s. 103.

³⁵ Sahabî'nin tanımı ve kimlerin sahabî olduğu hususunda Ehl-i sünnet ile Şîa arasında hadis usulü açısından büyük farklar vardır. Ehl-i sünnet alimlere göre temyiz çağında iken Müslüman olarak Hz. Peygamber'i gören ve Müslüman olarak ölen kimseler sahabîdir. Az bir müddet de olsa Rasûlullah ile görüşmek şarttır. Bkz. Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlaları* (çev. Yaşar Kandemir), Ankara 1988, s. 302. Buhârî'ye göre, "Müslümanlardan, Peygamber (sav) ile arkadaşlık eden veya onu gören kimse (men sahîbe'n-nebiyye ev reâhu) onun ashabındandır." Buhârî, *Fedâilu'l-Eshâb*, 1.

Şîî müellifler ise bu şartları yeterli görmezler. Asrımız Şîî alimlerinden Allame Seyyid Murteza Askerî, Ehl-i sünnet'in sahabî tanımını çok müsamahalı bulmaktadır. Onun bu konudaki görüşleri özetle şöyledir: Sahâbe, sahabî ve sahib, Arapça'da kendisiyle görüşülen kimse anlamına gelir. Bu kelimeler Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'te de bu anlamda kullanılmıştır. Kelimenin şer'î manası böyledir. Ancak Ehl-i sünnet bir kere de olsa Müslüman olarak Rasûlullâh'ı gören ve Müslüman olarak ölen herkese sahabî demişlerdir. Halbuki bu adlandırma şer'î bir istihlâ olmayıp Ehl-i sünnet mektebinin izleyicilerinin adlandırmasıdır. Bu kelimenin Kur'an'daki ve Sünnet'teki kullanılışı Arap lügatinde mevcut bulunan anlamındadır. Sadece bir kişiyi görmekle o kimseye onun Sahâbesi denmez. Buna göre de Rasûlullâh'ın etrafında bulunanlar örfün nezdinde Rasûl-i Ekrem'le bir müddet beraber oldukları takdirde onun sahabîsi sayılabilirler. Bkz. Murtezâ Askerî, "Sahâbenin Adaleti Üzerine", *Ehl-i Beyt Mesajı*, Sayı 6, Yıl 2, İst. 1995, ss. 122-148.

Saîd b. el-Müseyyeb'den, onun ancak "Rasûlullah ile beraber bir veya iki yıl ikamet eden, yahut onunla bir veya iki gazveye katılan kimseyi" sahabî kabul ettiği rivayet edilmiştir. Enes b. Mâlik'ten rivâyet edilen şu sözde de "sahîbe" kelimesinin bu anlamda kullanıldığını görmekteyiz: Şu'be b. Mûsa dedi ki: Enes b. Mâlik'e geldim ve ona "senden başka Rasûlullâh'ın ashabından geriye kalan kimse var mıdır?" dedim. Enes b. Mâlik dedi ki: Bedevîler'den (A'râb) onu görmüş olan bazı insanlar kalmıştır. Onun sahabîsi ise kalmamıştır." İbnü's-Salâh, el-İmâm Ebû Amr eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs* (thk. Nuruddin İtr), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1984, s. 294.

Bu rivayetlerden de anlaşıldığına göre Ehl-i sünnet muhaddislerinin Sahâbeyi tanımı mutlaklıktır. Nitekim usulcüler de lügattaki kullanımını dikkate alarak sahabî kelimesine, "Rasûlullâh ile sohbeti uzun süren ve onunla beraber pek çok mecliste bulunan kimse" (İbnü's-Salâh, *age*, s. 393) anlamını vermişlerdir.

Askerî'nin yukarıda temas edilen makalesinin asıl konusu Sahâbenin adaletidir. Ehl-i sünnet Sahâbenin hepsini âdil saymakla görünüşte aşırı esnek davranmış gibidir. Ancak sahabîlerin sözlerinin, Şîa'da İmamların sözleri gibi nass telakki edilmediği ve metin tenkidine tabi tutulduğu düşünülürse Ehl-i sünnet'in, Şîa'nın iddia ettiği kadar gevşek olmadığı görülür. Ayrıca Rasûlullâh'ı kısa bir süre için bile gören bir kimsenin ondan bir şey duyması veya şahit olduğu bir davranışı nakletmesi mümkündür ve hadis rivâyeti açısından büyük bir değeri haizdir. Şîa'nın Sahâbenin adaleti hususunda öne sürdükleri şartlar ise bu makalede de belirtildiği gibi o kadar ağırdır ki, âdil sahabîlerin sayısı neredeyse bir elin parmakları geçmez.

Sahâbenin adaletine yönelik itirazları değerlendiren Emin Âşıkku'tlu'nun bu konudaki tespitleri – özetle- şöyledir: Şîa, Rasûlullâh'ın vasiyeti gereği Hz. Ali'nin hakkı olan hilâfeti gaseden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı tekfire varacak şekilde cerhedip bu hakkın gasbına göz yuman Sahâbeyi de şiddetle eleştirirken, Hz. Ali'nin tarafını tutan ve sayıları on beşi geçmeyen Sahâbeyi tenkid dışı tutarlar. Sahâbenin âdil olması masum oldukları anlamında değildir. Ehl-i sünnet bilginleri genel olarak Sahâbenin âdil olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Ancak onların bu icma'ı, fiskına dair kesin delil bulunan bazılarının bu hükümden istisna edilmelerine mani değildir. Ayrıca böyle kimselerin sayısı hadis rivayeti bakımından önemsizdir. Çünkü hadis rivayet eden toplam sahabî

Mekke'de vefat eden Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile el-Leysî'dir.³⁶ Sahâbe dönemi de kendi içinde Hulefâ-yi râşidîn dönemi ve küçük sahabîler dönemi olmak üzere iki merhaleye ayrılabilir. Küçük sahabîler dönemi aynı zamanda büyük tâbiilerin yaşadığı dönemdir.

Hz. Peygamber ile başlayan ve mescitlerde merkezileşen *eğitim ve öğretim* faaliyeti Sahâbe ve tâbiûn döneminde iyice yoğunlaşmıştır. Büyük camilerdeki³⁷ ders halkaları yanında alimlerin evleri ve saray da önemli birer ilim müessesesi hüviyetini kazanmıştı. "Küttâp" adı verilen ve okuma yazma öğretimi yanında temel dini bilgiler, lugat, nahiv ve aruz ilimleri okutulan ilk mekteplerin sayısı da bu dönemde artmıştı. İlk mektepleri bitirenler mescitlerdeki ders halkalarına devam ederlerdi. Emevîlerin ilk zamanlarında bu ders halkalarının üstatları genellikle genç sahabîler kuşağına mensup âlimlerdi. Tâbiûn tabakasına mensup âlimlerin ilk nesli onların derslerinde yetişti. İlmi çalışmalar Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Dimeşk ve Fustat şehirlerinde yoğunluk kazandı.³⁸

Hz. Osman tarafından istinsah ettirilen Kur'an nüshaları kıraat vecihlerini iyi bilen alimler vasıtasıyla büyük merkezler gönderilmiş ve yine onlar tarafından okutulmuştur.³⁹ Bu dönemde çok sayıda kıraat âlimi yetişmiştir. Yedi kıraat imamından üçü; Suriye bölgesinin üstadı Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (ö. 118/736), Mekke'nin kıraat imamı Abdullah b. Kesîr (ö. 120/737) ve Kûfelilerin imamı Ebû Bekir Âsım b. Ebî'n-Necûd (ö. 128/475)⁴⁰ bu dönemde yetişmiştir. İlk defa Kuran metnine nokta ve harekeler konmuş; Mushaf cüzlerine, ta'şîr ve tahmîslere

---

sayısı 1300'den fazla değildir. Bkz. Âşıkutlu, Emin, *Hadiste Rical Tenkidi*, İFAV (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı) Yay., İst. 1997, s. 41-43.

Sahâbenin hepsinin mutlak manada âdil olduğu Zeydiyye'nin çoğuna göre de kabul edilmiştir. Zeydiyye imamlarından Abdullah b. Hamza b. Süleymân, "Bize göre onlar değer bakımından en şerefli, iş bakımından en üstün, anılma yönünden en yüksektirler..."; "Bu bakımdan kim Sahâbeye söver ve ondan beraet ederse bilmeden Muhammed (sav)'den beraet etmiş olur." demiştir. el-Vezîr, Muhammed b. İbrâhim el-Vezîr (ö. 840/1436), *er-Ravzu'l-Bâsim fî'z-Zebbi an Sünneti Ebî'l-Kâsim*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1399/1979, I, 49. Bu konuda diğer Zeydiyye imamlarının sözleri için bkz. *ae*, s. 49-57.

³⁶ İbnu's-Salâh, *age*, s. 300; Subhi es-Sâlih, *age*, s. 304; Çeşitli kaynaklarda bu sahabînin vefat tarihinin H. 110 olduğu belirtilmiştir. Bkz. İbnu's-Salâh, *age*, s. 300 (Muhakkik'in dipnotu).

En son vefat eden sahabîler vefat yerlerine göre şöyledir: Medîne'de Câbir b. Abdullah (es-Sâ'ib b. Yezîd ve Sehl b. Sa'd olduğu da söylenmiştir), Şam'da Abdullah b. Büsr (Ebû Umâme olduğu da söylenmiştir), Kûfe'de Ubeydullah b. Ebî Evfâ, Basra'da ise Enes b. Mâlik (ö. 93/712) en son vefat eden sahabîlerdir. İbnu's-Salâh, *age*, 300-301; Subhi es-Sâlih, *age*, s. 306.

³⁷ Bu dönemde câmiler Kur'an, fıkıh lügat araştırmaları için büyük kültür enstitülerinden sayılırdı. Câmi ve mescitlerin çoğu, ilmî hareketin en önemli merkezleri olmuştur. Meselâ Basra câmiinde kelâmcıların oluşturduğu bir halkada kelâmî görüş ve fikirler münakaşa edilirken hemen yanlarında şiir ve edebiyat halkası yer alırdı (Hasan İbrahim Hasan, *age*, II 227).

³⁸ Yiğit, *ag.mad.*, s. 96.

³⁹ Yiğit, *ag.mad.*, s. 97.

⁴⁰ Tetik, Necati, *Kıraat İlminin Talimi*, İşaret Yay., İst. 1990, s. 64-67.

ayrılmıştır.⁴¹ Hz. Ali'nin yakın dostlarından Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) Kur'an metnine ilk defa hareketleri gösteren işaretleri koyan kişidir.⁴²

İlk tefsir kitapları bu dönemde kaleme alınmıştır. Abdullah b. Abbâs gibi ömürlerinin büyük bir kısmını Emevîler devrinde geçiren ashabın genç nesline mensup müfessir sahabîlerin tefsirle ilgili açıklamaları onların talebeleri tarafından kayda geçirilmiş, tâbiinin ilk tabakasına mensup bu âlimlerin tuttuğu tefsir notları bu alandaki yazılı çalışmaların ilk örneklerini teşkil etmiştir. Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721)'in manası zor âyetleri açıklamak için yazdığı tefsiri gibi ilk tefsir kitapları bu dönemde kaleme alınmıştır. Mekke tefsir ekolünün kurucusu sayılan Abdulah b. Abbâs (ö. 68/867)'in talebelerinden Atâ b. Ebî Rabah (ö. 114/732), Tâvus b. Keysân, Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714), İbn Ebû Müleyke, İkrime, Amr b. Dînâr ve Meymûn b. Mihrân gibi isimler tefsir ilminde temayüz etmişlerdir.⁴³ Medine'de Sahâbeden Übey b. Ka'b (ö. 21/642)'in rehberliğinde başlayan tefsir çalışmaları da bu dönemde pek çok müfessirin yetişmesine imkan hazırlamıştır. Medine müfessirlerinin başında Ebü'l-Âliye er-Riyâhî, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî ve Zeyd b. Eslem el-Adevî gibi kişiler gelmektedir. Irak bölgesinde ise tefsir çalışmaları Abdullah b. Mesud (ö. 32/653) ve talebeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Katâde b. Diâme (ö. 118/716), Mürre b. Şerâhil, İsmâil b. Abdirrahman es-Süddî (ö. 127/744), Ebû Abdurrahmân es-Sülemî onun en tanınmış talebeleridir.⁴⁴

Tefsir, ilk defa hadis ilminin bir şubesi olarak tedvîn edilmiştir. Yezîd b. Hârûn b. es-Sülemî (ö. 117/735), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777) gibi bazı muhaddisler, hadisleri tedvin etmek maksadıyla çeşitli İslâm beldelerini dolaşarak Hz. Peygambere isnâd edilen sahih rivayetleri toplamaya çalışırken, bu arada Hz. Peygamber'den ve Sahâbeden nakledilen tefsirle ilgili nakilleri de bir araya getirmişlerdi. Topladıkları hadisleri yazıya geçirirken, tefsire dair rivayetleri de hadisleri yazdıkları kitapların içerisine bir bölüm olarak kaydettiler. Böylece tefsir, hadis ilminin tedvin aşamasında onunla birlikte aynı kaynakların içerisine girmiş oldu.⁴⁵

Hadis ilmi başlıca üç safha geçirmiştir. Birinci safha hadislerin yazılmasıdır. Ashap devriyle tabiinin ilk zamanlarını içine alan birinci safhada hadisler "sahife" adı

⁴¹ Yiğit, *ag.mad.*, s. 97.

⁴² Suhhi es-Sâlih, *Kur'ân İlimleri*, Çev. M. Said Şimşek, Hibaş yay., Konya ts., s. 75.

⁴³ Yiğit, *ag.mad.*, s. 97.

⁴⁴ Yiğit, *ag.mad.*, s. 97.

⁴⁵ Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yay., İst. 2003, s. 107, 108.

verilen küçük kitapçıklarda toplanmıştır.⁴⁶⁴⁷ İkinci safha, çeşitli hadis sayfalarının bir araya getirildiği; I. yüzyılın sonlarıyla II. yüzyılın başlarını içine alan tedvin dönemidir. Hadis ilminin üçüncü safhası ise Emevîlerin son devrinde başlayıp Abbâsîler zamanında tamamlanan hadislerin tasnifi safhasıdır.⁴⁸ Sahâbe'den bazılarının daha Hz. Peygamber hayatta iken ondan izin alarak başlattıkları hadis yazma faaliyeti Emevîler devrinde yoğunluk kazanmıştır. Dönemin hadis alimleri sayfalarında yer alan hadislerle hocalarından dinledikleri hadisleri kitaplarda toplamışlardır. Hadislerin tedvininde Emevî halifelerinden Ömer b. Abdulaziz'in büyük bir rolü olmuştur. O, alimlerin vefatıyla ilmin uğrayacağı kaybı dikkate alarak valilere ve ülkedeki hadis alimlerine mektuplar göndermiş ve Hz. Peygamber'den nakledilen hadislerin toplanmasını emretmiştir. Bu emri ilk defa yerine getiren kişi hadis tarihinin büyük ismi, Hicaz ve Şam bölgesinin âlimi Muhammed b. Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742)'dir.⁴⁹ Hadiste isnat uygulaması da bu dönemde başlamıştır. Bu uygulamanın başlamasında Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan hadis uydurma faaliyetinin büyük rolü olmuştur.⁵⁰ Tabiûn tabakasına mensup Hemmâm b. Münebbih (ö. 101/719)'in günümüze kadar ulaşan hadis sayfası bu dönemin hadis sayfaları için iyi bir örnektir.⁵¹

Bu döneme bölgesel açıdan yaklaşarak ilmî ve kültürel açıdan her bölgenin belli başlı niteliklerini tespit etmek de konumuz açısından faydalı olacaktır.

---

⁴⁶ Meselâ Süleymân b. Semûre b. Cündeb (ö. 60/680), babasından büyük bir nüsha rivayet etmiştir (İbn Hâcer, *Tehzîb*, IV, 173). Müksirûn'dan sayılan Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697)'in hadis sahifesi olduğu pek çok kimsenin rivâyetinden anlaşılmaktadır (Subhî Sâlih, *age*, s. 20). Abdullâh b. Amr b. 'Âs (ö. 65/685)'in bizzât Hz. Peygamber'den yazarak topladığı ve İbn Hanbel'in *Müsned*'inde de yer alan 1000 hadis tutarındaki *Sahîfe-i Sâdika*'sı da (onu "Sâdika" diye isimlendiren Abdullâh b. Amr'ın kendisidir) elimize ulaşmamış olmakla birlikte ilk dönemde hadislerin yazıldığını gösteren önemli vesîkâlerden biridir. O, bu sahifesini yastığının altında saklar ve "Onunla benim aramda kimse yoktur. Onunla birlikte Allah'ın kitabına ve Rahta (Amr b. el-As'ın bir bahçesi)'ya bir zarar gelmesin, dünyada hiçbir şeye aldırış etmem." derdi (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 84). Abdullâh b. Abbâs'ın da ilim meclislerine hep yanında götürdüğü levhalara Peygamberimizin sünnet ve sîretini yazmaya çalıştığı bilinmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, thk. Yusuf el-'İşş, Beyrut 1974, s. 79; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 23-24.

Sahâbe'den Enes b. Mâlik, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Amr b. Hazm ve Ebû Hureyre'nin de hadis yazdıkları bilinmektedir (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 715-717). Hz. Ali'nin kılıcına bağlı bir sahifesi vardı. Ancak bazı Şii'lerin ortaya attıkları iddiaları yalanlarcasına şöyle diyordu: "Kim ki Allah'ın kitabı ve bu sahifedekilerden başka yanımızda okuduğumuz bir kitap olduğunu iddia ederse, o muhakkak yalan söylemiştir." (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 88).

⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 88.

⁴⁸ Yiğit, *ag.mad.*, s. 98.

⁴⁹ Bkz. Subhî es-Sâlih, *age*, s. 36.

⁵⁰ Yiğit, *ag.mad.*, s. 98.

⁵¹ Muhammed Hamidullah bu sahifenin Berlin ve Dimeşk'te bulunan birbirinin aynı iki nüshasını elde etmiştir. Bu sahifenin oluşumu o dönem hadis kitabetini yansıması açısından çok önemlidir. Hemmâm b. Münebbih şeyhi Ebû Hureyre'nin meclislerine devam ederek ondan işittiği 138 hadisi bu sahifede toplamıştır. Ebû Hureyre'nin Hicrî 58'de vefat ettiği düşünülürse, Zeyd b. Ali doğmadan çok önce tedvin hareketi başlamış demektir. Bkz. Subhî es-Sâlih, *age*, s. 25, 26.

2. İlmî ve Kültürel Ortamın Bölgesel Özellikleri (Hicâz-İrak- Şam):

Zeyd b. Ali'nin siyasî ve ilmî kişiliğinin şekillendiği topraklarda birbirinden ayrı özellikleriyle üç bölge bulunmaktadır: İçinde doğup yetiştiği *Hicâz*, devrindeki siyasî iktidarın merkezi *Şam* ve ayaklanıp öldürüldüğü *İrak* bölgesi.

a. Hicâz:

Hicâz bölgesinin birinci kenti Mekke, Râşid Halifeler döneminde siyasî yönden sakin bir hayat yaşamıştı. Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Hz. Ali'ye karşı Cemel vakasıyla sonuçlanan muhalefet hazırlıkları burada başlamış olsa da Mekke halkı, hilafeti süresince Hz. Ali'ye bağlı kaldı. Emevîler zamanında ise, bazen siyasî baskılara, bazen de siyasî çıkarların elde edilmesi için askeri saldırılara da maruz kaldı. Yezîd b. Ebî Süfyân (ö. 64/683) zamanında, orada hilafetini ilan eden Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692)'e karşı şehir, Suriye ordusu tarafından kuşatma altına alındı. Kuşatma, Yezîd'in ölüm haberi üzerine bir süre ertelense de, Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705)'in Emevîler'in yönetimini eline almasından hemen sonra, Haccâc (ö. 95/714) komutasındaki orduyla tekrarlandı ve şehir altı ay süren bir direnişten sonra Emevî hakimiyetine girdi. İbn Zübeyr'in dokuz yıldan fazla süren idaresinden sonra şehre hakim olan Haccâc, Mekkelilerden Abdülmelik b. Mervân adına biat aldı.⁵²

Hicâz bölgesinin ikinci kenti Medine, eski kabile ve aile bağlarının yaşamakta olduğu bir Arap kentiydi.⁵³ Önceki adı Yesrib iken, İslamî dönemde Medine olarak anılmıştır. Hz. Peygamber, hicretten sonra oraya yerleşmiş ve vefatına kadar orada ikamet etmiştir. Onunla birlikte hicret eden Muhâcirler de oraya yerleşmiş; Mekke'nin fethinden sonra da orada ikamet etmeye devam etmişlerdir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Medîne, İslâm devletinin ilk hilâfet merkezi olmuş; Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında hilâfet merkezi olmaya devam etmiştir.⁵⁴

Siyasî ve idâri açıdan Medine, Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci yarısından itibaren, beraberinde siyasî ve itikâdî fırkaların oluşmasına tesir eden fikirlerin meydana geldiği pek çok olaya sahne olmuştur. Hz. Osman, orada katledilmiştir. Cemel Vak'ası diye bilinen ve Hz. Osman'ın katillerini bulma amacıyla ortaya çıkan

⁵² Tellioğlu, Ömer, "Mekke-i Mükerrerme" mad., *ŞİA*, I-VI, c. IV, İst. 1991, ss. 115-121, s. 119, 120; Bozkurt, Nebi, Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mekke" mad., *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, ss. 555-563, s. 559.

⁵³ Nasr, *age*, s. 130.

⁵⁴ Medine hakkında bkz. Bozkurt, Nebi, Küçükaşçı, M. Sabri, "Medine" mad., *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, ss. 305-311.

ancak Hz. Ali'ye muhalif bir mahiyete dönüşerek onunla diğer bazı Sahabîler arasında kırınglıklara neden olan hareket Medine'de başlamıştır. Bu olayda ve daha sonra Hz. Ali ile Muâviye (ö. 60/680) arasında meydana gelen savaşlarda bir çok Medineli ölmüştür. Hz. Hasan (ö. 49/669)'ın hilafeti Muâviye'ye bırakmasından sonra da Medine'ye hakim olan sükûnet ancak onun vefatına kadar sürmüştür. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ve Hz. Hüseyin (ö. 61/680), Muâviye'nin ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Yezîd'e biat etmeye zorlandıkları için şehri terk etmişlerdir. O zamana kadar Medine'de yaşayan Hz. Hüseyin ve Ehl-i beyt mensuplarından birçok kimse Kerbelâ'da öldürülmüştür.

Hârre Vak'ası diye İslâm tarihine geçen çarpışmada (v. 63/683)⁵⁵ içlerinde meşhur Sahabîlerin de bulunduğu pek çok Medineli öldürülmüş, şehir üç gün süreyle yağmalanmış ve halktan Yezîd'e zorla biat alınmıştır. Yezîd'in ölümünden sonra bir süre Mekke'de hilafetini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in yönetiminde kalan Medine,⁵⁶ onun H. 73'te öldürülmesinden sonra hicâz vâililiğine tayin edilen Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714)'un sıkı idaresine teslim olmuştur.⁵⁷

Bütün olumsuz hadiselerle rağmen Hicâz'ın ilmî açıdan İslâm hukuk tarihinde önemli bir yeri olmuştur. Sahâbe ve tâbiûn döneminde Mekke'de yetişen âlimler, tefsir, hadis, fıkıh, dil ve tarih gibi ilimlerin tedvinine büyük katkılar yapmışlardır. Mekke, hac ibadeti sebebiyle bütün hukukçular için bir buluşma yeri olmaktaydı. Medine ise, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminin başşehri olarak yargısal kararların ve hukukî uygulamaların merkezi idi. Hicretten sonra oraya yerleşen Sahâbîlerin ileri gelenlerinden bir kısmı oradan ayrılmamışlardı. Özellikle Hz. Ömer'in ileri gelen sahâbîleri yanında tuttuğu ve Medine'den çıkmalarına izin vermediği bilinmektedir. Hz. Peygamber'in sünnetine ve dört halifenin uygulamalarına şahit oldukları için Medine halkının amelinin, fıkıhın kaynakları arasında önemli bir yeri vardır. Emeviler döneminde de, daha önce Kûfe, Basra, Fustât gibi şehirlere dağılmış olan sahâbe âlimleri yeniden Hicâz'da toplanmaya

⁵⁵ Kerbelâ vakasından sonra Medineliler Abdullah b. Hanzala etrafında toplanarak Yezîd'e isyan etmişlerdi. İsyani bastırmak üzere görevlendirilen Müslim b. Ukbe komutasında on bin kişilik bir süvari birliği şehre yaklaşınca Medineliler Abdullah b. Hanzala'ya ölünceye kadar savaşmak üzere biat ettiler. Cereyan ettiği yerden dolayı Hârre Vak'ası diye İslâm tarihine geçen bu çarpışmada (v. 63/683) içlerinde meşhur Sahabîlerin de bulunduğu pek çok Medineli öldürülmüştür. Algül, *age*, III, 88-89; Ağırakça, Ahmed, "Harra Olayı" mad., *ŞİA*, I-VI, c. II, İst. 1990, ss. 342-346.

⁵⁶ Yıldız, *age*, II, 331, 334; Bozkurt, "Medine" mad., s. 307.

⁵⁷ Tarihçi Halife b. Hayât el-Leysî, Haccâc'dan sonraki vâlilerle ilgili şu bilgiyi vermiştir: Haccâc Irak'a vâli olup giderken yerine Yahy b. el-Hakem b. Mervân'ı bıraktı. Yahyâ da H. 75'te Şam'a gidince yerine Ebân b. Osman (ö. 105/723)'ı bıraktı, Abdülmelik de onu onayladı. H. 83 'te onu azledip Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî'yi vâli yaptı. Hişâm'ın valiliği Abdülmelik'in vefatına kadar devam etti (bkz. Halife b. Hayât el-Leysî (ö. 240/854), *Târîhu Halife b. Hayât*, Dâru'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, Dimeşk 1397, s. 336).

başlamışlardı. Ömer b. Abdilazîz'in Medine vâliliği sırasında (87-93/706-712), diğer eyaletlerden kaçan birçok âlim, Medine'de onun himayesine girmiş ve ilmî faaliyetlerini orada sürdürmüşlerdir.⁵⁸

Hız. Hasan hilâfeti Kûfe'de Muâviye'ye bıraktıktan sonra Medine'ye dönmüş,⁵⁹ geri kalan on yıllık ömrünü orada geçirmiştir.⁶⁰ Yezîd'in hilafete geçişine kadar Hız. Hüseyin, Ehl-i beyt imamlarından Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 81/700), Ali b. Hüseyin (ö. 94/713), Muhammed Bâkır (ö. 114/732) ve Zeyd b. Ali (ö. 122/740) çoğunlukla orada ikamet etmişlerdir. Ca'fer Sâdık (ö. 148/765) da Medîne'de doğup büyümüş, oradaki hukukçulardan ve Ehl-i beyt'ten ilim öğrenmiştir. Bu sebeple de hukuki alanda hadis taraftarlarından sayılır.⁶¹ İçlerinde Mâlik ö. 179/795), Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi büyük mezheplerin kurucuları bulunan pek çok fakih ve muhaddis orada yetişmişlerdir.

Medine'de Hız. Peygamber tarafından başlatılan ilmi faaliyetler, Sahâbe ve tâbiîn döneminde de devam etmiş, tefsir, hadis, fıkıh, siyer ve megâzî gibi alanlarda şehrin adıyla anılan ekoller oluşmuş, bu ilimlerin tedvininde şehrin âlimleri büyük katkıda bulunmuşlardır.⁶² Yedi kıraat imamından Nâfi (ö. 169/785), aslen İsfehânlı olmakla birlikte bu ilmi Medine'de öğrenmiş ve birçok kimseye öğretmiştir.⁶³

⁵⁸ Bkz. Kızılırmak, Said, "Ehl-i Hadîs" mad., *ŞİA*, I-VI, c. II, İst. 1990, ss. 59-61, s. 59; Bozkurt, *ag. mad.*, s. 561; Şafak, *age*, s. 43; Algül, *age*, III, 111.

⁵⁹ İbnü'l-Esir, Ali b. Muhammed b. Abdulvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-X, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrût 1415/1995, III, s. 273.

⁶⁰ bkz. Zehebî, *Nübelâ*, III, 264.

⁶¹ Şafak, *age*, s. 61.

⁶² Bozkurt, "Medine" mad., s. 310; Medine'nin Sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönemlerde ilmî yönden üstün bir konumda olması sebebiyle, bu şehirde yaşayan ve çoğunluğu Medine ekolu, hicâz ekolü veya hadis ekolü denilen gruba mensup âlimlerle Kûfe, Mısır ve Şam gibi diğer İslâm şehirlerinde bulunan âlimler arasında üstünlük tartışması meydana gelmiştir. Leys b. Sa'd ile İmam Mâlik arasında meydana gelen yazışmalar bu tartışmaların güzel bir örneğini sunmaktadır. Mısır fakihlerinden Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Mâlik'e yazdığı bir mektupta özet olarak şöyle der: "Yanınızda bulunan müslüman cemaatin uygulamasına ters düşen bazı fetvâlar verdiğimi, herkesin Medine halkına uymak durumunda olduğunu, zira hicretin bu yere yapılarak Kur'an'ın buraya nâzil olduğunu ve benim, selefime dayanarak verdiğim fetvâlardan dolayı endişe duymam gerektiğini yazıyorsunuz. Haklı olduğunuza inandığım bu görüşünüzü paylaşıyorum. Ancak, Tevbe sûresi 100. âyette, övgü ile anılan ilk ensâr ve muhâcirlerin toplu olarak Medine'de kalmadıkları da bir gerçektir. Çünkü onların çoğu Allah rızası için, onun yolunda cihada çıktılar. Kurdukları askerî birliklerde kitap ve sünneti iyi bilen, bunların açıklamadığı problemleri ictihadla çözen bir grup bulunurdu. Halife Ebû Bekir, Ömer ve Osman'dan emir gelince, Mısır, Suriye ve Irak'ta bulunan bütün sahâbîler ona göre hareket ederlerdi. Ben İmam Zührî'yi (ö. 124/742) verdiği bazı fetvâlarından dolayı kınıyorum. Hatalı bulduğum bir fetvası şudur: "Bir müslüman yağışlı gecede akşamla yatsı namazını cem ederek bir arada ve akşam vaktinde kılabilir." Şam çamurunun Medine çamurundan ne kadar fazla olduğunu ancak Allah bilir. Bununla beraber Şam'da hiçbir imamın herhangi bir yağışlı gecede iki namazı cem ettikleri görülmüş değildir. Halbuki Şam askerleri arasında Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh (ö. 18/639), Hâlid b. Velid (ö. 21/641), Yezîd b. Ebî Süfyân (ö. 18/639), Amr b. el-As (ö. 61/680, ve Muâz b. Cebel (ö. 18/639) bulunurdu. Mısır'da, Ebû Zer (ö. 32/65), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) ve Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 55/675), Humus'ta Bedir savaşına katılanlardan yetmiş zat vardı. Ayrıca, Hız. Ali Irak'ta yıllarca oturdu. Diğer müslüman şehirlerinde de sahâbeler vardı. Bu sıralanan zatlardan akşam ile yatsı farzlarını yağışlı gecede cem ettikleri kesin olarak vâki değildir" (el-Hudârî, *age*, s. 202-205; Şener, Abdülkâdir, "İmam Mâlik ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilâf ve Yazışma", c. XVI, *AÜİFD*, Ankara 1968,

b. Irak :

Irak bölgesinde Sahâbe ve tâbiûn zamanında siyâsî ve fikhî açıdan iki şehir bulunmaktaydı; Kûfe ve Basra. "ırâkeyn" veya "mısreyn" denilen bu iki şehir, Hz. Ömer zamanında kuruldu.⁶⁴

Hz. Ömer Kûfe'ye, kadılık ve beytûlmâl idaresi için Abdullah b. Mes'ûd'u görevlendirmişti. Aynı zamanda İslâm'ı öğretmek ve ilmî faaliyetlerde bulunarak suretiyle Kûfe tefsir, hadis, fıkıh, kıraat ve gramer mekteplerinin temelini atan İbn Mes'ûd'dan sonraki Kûfe kadısı, Şureyh (ö. 78/697)'tir.⁶⁵ Sakinlerinin çoğu Yemen Araplarından olan şehrin ilk vâlisi, Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675)'tir. Onun, hakkındaki şikayetler haksız bulunsa da halife tarafından azledilmesinden sonra yerine Ammâr b. Yâsir ve ardından Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670) getirildi. Hz. Osman zamanında Kûfeliler, Basralı ve Mısırlılarla birlikte onu hedef alan muhalefetin içinde yer aldılar. Hz. Ali halife olunca Kûfe'yi hilafet merkezi yaptı ve şehir, zamanla yukarı Irak'ın merkezi durumuna geldi. Kûfeliler, Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer almakla birlikte, hakem olayından sonra binlerce Kûfeli ondan ayrıldı ve Hâricîler zümresi oluştu. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın vefatının ardından Kûfeliler Hz. Hüseyin'i halife yapmak için onu elçi ve mektuplarla Kûfe'ye davet ettiler, ancak vâli Ubeydullah b. Ziyâd'ın sert tedbirleri sonucu Hz. Hüseyin tarafından gönderilen Müslim b. Akîl'i yalnız bırakıp hem onun hem de Kerbelâ yolundaki Hz. Hüseyin'in katledilmesine sebep oldular. Bu olayların ardından Tevvâbîn adı verilen bir topluluk ortaya çıktı. Bu hareketin bastırılmasından sonra (65/685) Kûfe, kısa bir süre Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ve Muhtâr es-Sekâfî'nin hakimiyet mücadelesine sahne oldu. Abdulmelik b. Mervân (ö. 86/705)'in 72/691 yılında Kûfe'ye girip halkın biatini almasından sonra şehirde Emevî hakimiyeti yeniden kuruldu. Şehrin bundan sonraki meşhur vâllileri, icraatları sebebiyle adını tarihe "Haccâc-ı Zâlim" diye geçiren Haccâc b. Yusuf es-Sekâfî (ö. 95/714), Ömer b. Hübeyre, Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî ve onun yerine tayin edilen Yusuf b. Ömer es-Sekâfî'dir. Bunlardan Haccâc'ın vâlliliği, 75/694 yılından 95/714 yılına kadar devam etmiştir. Onun Irak vâlliliği zamanındaki Hâricî isyanları yanında meydana gelen önemli siyasi olaylardan biri de Abdurrahmân b. Muhammed b.

ss. 131-154; Mektubun tam metni için bkz. İbnu'l-Kayyim (ö. 751/1350), Muhammed b. Ebû Bekr, *İ'lâmü'l-Müvakkîin*, I-IV, Dâru'l-Cil, Beyrut 1973, III, 83-88; Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 100-110.

⁶³ Tetik, *age*, s. 62.

⁶⁴ Bâkır, Abdülhâlik, "Basra", *DİA*, c. V, İst. 1992, s. 109; Avcı, Casim, "Kûfe" mad., *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, ss. 339-342.

⁶⁵ Şureyh b. Hâris el-Kindî, Hz. Ömer tarafından Kûfe kadılığına tayin edilmiş olup Haccâc'ın vâlliliğine kadar bu görevini sürdürmüştür. Haccâc'dan korktuğundan onun zamanında istifa edip çekilmiştir. Bkz. Şafak, *age*, s. 34.

Eş'as (ö. 85/704) öncülüğünde yapılan isyandır. Bu isyana katılanlar arasında çok sayıda alim ve din adamı da bulunmaktaydı.⁶⁶

Irak bölgesinin diğer önemli kenti Basra da, Hz. Osman döneminden beri önemli siyasi çalkantılara sahne olmuştur. Hz. Osman'ın Medine'de öldürülmesi olayına bir grup Basralı da katılmıştı.⁶⁷ Cemel Vak'ası (v. 36/656)'nda çoğunluğu Kûfelilerden meydana gelen Hz. Ali kumandasındaki 20.000 kişilik ordu ile çoğunluğunu Basralıların oluşturduğu ve Sahâbeden Hz. Zübeyr, Hz. Aişe ve Talha idaresindeki 30.000 kişilik kuvvet karşı karşıya gelmiş; bir günlük savaş sonucunda 5000 Basralı hayatını kaybetmiştir.⁶⁸

Siyasi açıdan çalkantılı bir dönem geçiren bu iki şehrin ilmî gelişmeler açısından önemli bir yeri vardır. Vaktiyle Hz. Ömer Kûfe'ye fasih Arapça konuşan kabîleleri yerleştirmiş ve Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652)'u onlara ilim öğretmesi için göndermiş, "kendisine ihtiyacım olduğu halde Abdullah'ı size göndermeyi tercih

---

⁶⁶ Bkz. Algül, *age*, III, 104-113; Yıldız, *age*, II, 359; Hasan İbrahim Hasan, *age*, II, 236; Ağırakça, Ahmed, *Emeviler Döneminde Kıyamlar*, Şafak Yay., İst. 1992, s. 339-342.

Zeyd b. Ali'nin çocukluk yıllarında meydana gelen bu ayaklanmanın, dönemin siyasî durumunun anlaşılması ve Zeyd'in kıyamıyla da benzer yönleri bulunması açısından bazı hususlara değinmek istiyoruz. 1) Abdurrahmân b. Muhammed'e biat şekli şöyleydi: "Bizler Allah'ın kitabı Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in sünneti üzerine dalalet ehli ile cihat etmek ve onları ele geçirdikleri görevlerden almak, Allah'ın koyduğu emirleri çiğneyenlerle savaşmak üzere biat ediyoruz."

2) Bu isyana Basra'da yetişmiş ilim adamlarından pek çok kimse katılmış ve Haccâc'ın kuvvetleriyle çarpışmışlardır. Bu isyana katılan önemli şahsiyetlerden bazıları şunlardır: Ebû'l-Buhterî Sa'îd b. Fîrûz, Şâ'bî, Saîd b. Cübeyr, Cebele b. Zahr, Abdurrahmân b. Ebî Leylâ, Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkas.

3) Bu isyana katılan, dönemin ünlü âlimlerinden bazılarının aşağıdaki sözleri, isyanın dönemin hukuka aykırı uygulamalarına açık bir tepki olduğunu ortaya koymaktadır:

Cebele b. Zahr, "Ey ilim adamları topluluğu, böyle bir çarpışmadan kaçmak, bütün insanlar arasında en çok sizin için çirkin bir davranıştır." diye başlayan konuşmasının devamında, Hz. Ali'nin Sıffin'deki sözlerini hatırlatmış ve "haydi, siz de bu gün, şu haramı helâl kabul eden, İslâm'da olmadık şeyleri uyduran, hakkı bilmeyen ve tanımayan, bidatçi ve düşmanlıkla hareket edip her türlü yanlış davranışlara karşı çıkmayan şu kimselerle çarpışmaya devam ediniz." demiştir. Bkz. Ağırakça, *age*, s. 340.

Şa'bî (ö. 103/712): "Mü'minler, bunlarla çarpışınız. Bu konuda hiçbir tereddüdünüz olmasın. Size yemin ederek söyleyeyim ki, ben yeryüzünde bunlardan daha çok zulüm yapan, verdikleri hükümlerde daha çok haksızlık eden hiçbir topluluk bilmiyorum." (Ağırakça, *age*, s. 340).

En son vefat eden sahabî olduğu söylenen Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile el-Leysî (ö. 100)'nin Abdurrahmân'a biatında yaptığı konuşmadaki şu ifadeler de dikkat çekicidir: "...Gerçekten o (Haccâc) sizi tehlikeye sokarak uçsuz bucaksız bir dağ silsilesine, aşılmaz geçitlere ve girilmez yollara itmekten başka bir şey yaptığı yok. Siz, bu zor şartlara katlanıp zafer elde ederseniz, elinize bir çok ganimet geçmiş olur, bunların büyük bir kısmı da onun hazinesine akar, kendisi de yönetici olarak sarayında oturur, ülke idare eder ve böylece eline hadsiz hesapsız büyük meblağlar geçirip saltanatını sürdürür..." bkz. Ağırakça, *age*, s. 334.

4) Haccâc'ın bu isyana katılanlara yaptığı muamele, hukukun bu dönemde ne denli siyasileştiğini göstermektedir. Haccâc, kendisine karşı isyan edenlerin irtidat ettiklerini itiraf etmelerini, sonra bundan tövbe ederek İslâm'a girdiklerini söylemelerini istemiş, böyle yapmayanları öldürmüştü. Haccâc'ın bu ve buna benzer hukukî uygulamaları için bkz. Algül, *age*, III, 104-113; Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî" mad., *DİA*, XIV, İst. 1996, ss. 427- 428, s. 428.

⁶⁷ Bâkır, *ag.mad.*, s. 108.

⁶⁸ Bâkır, *ag.mad.*, s. 109.

ettim" demişti.⁶⁹ İbn Mes'ûd, Kûfe'nin kuruluşundan Hz. Osman'ın halifeliğinin sonlarına kadar Kûfelilere Kur'ân ve fıkıh öğretmiştir. Bu sayede orası, pek çok kurrâ, fıkıh ve hadis bilginiyle dolmuştur. Onun talebelerinin dört bin dolaylarında olduğu söylenir. Hz. Ali, hilâfeti zamanında idare merkezini Kûfe'ye nakledip oraya geldiğinde, buradaki fakihlerin çokluğuna sevinmiş, "Allah, İbn Mes'ûd'a (ibnu ummi abdin) rahmet etsin, bu şehri ilimle doldurmuş; İbn Mes'ûd'un öğrencileri bu şehrin kandilleridir." demişti.⁷⁰ Ayrıca orada, aralarında Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 55/675), Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656), Ammâr b. Yâsir (ö. 34/657), Muğîre b. Şu'be (ö. 50/670), Ebû Mûsa el-Eş'arî (ö. 44/664), gibi seçkin sahâbilerin de bulunduğu⁷¹ bin beş yüz kadar sahâbî yaşamaktaydı.⁷²

Kûfe'de bu alim sahâbîlerden ilim alarak ictihad yapabilecek dereceye ulaşan bir çok tâbiî âlimi yetişmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Alkame b Kays (ö. 62/681), el-Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Şurayh b. el-Hâris el-Kindî (ö. 78/697), Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683), Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (ö. 148/765), İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Âmiru's-Şa'bi (ö. 103/721), Said b. Cübeyr (ö. 95/714)⁷³, Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738).⁷⁴

Hukukî açıdan Kûfelilerin görüşü çok daha ince, keskin ve kuvvetli bir hüküm çıkarmaya dayanıyordu. Taklitten çok fikrî bir serbestlik vardı. Hâricî, Şîî tesirlerinin yaygın olduğu, yabancı unsurların kaynaştığı bir yerd. Soruların çokluğu ve farazî konular üzerinde düşünüp hüküm bulmaya çalışma gayreti nedeniyle Kûfelilerin fetvâları oldukça fazla idi.⁷⁵

Hanefî mezhebînin kurucusu Ebû Hanîfe (ö. 150/767) de Kûfe'de yetişmiştir. Onun fıkıhı, kendisinden on sekiz yıl ders aldığı Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738) vâsıtasıyla, İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Alkame (ö. 62/681) ve Esved

⁶⁹ İbnü'l-Kayyim, *age*, I, 17; Kevserî Muhammed b. Zâhid b. el-Hasen b. Ali el-Kevserî, *Takdimetü Nasbi'r-Râye li'l-İmâm ez-Zeyla'î* (Zeyla'î'nin *Nasbu'r-Râye li'l-Ehâdisi'l-Hidâye*, [I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Riyad 1393/1973] adlı eserinin mukaddimesi), I, 29.

⁷⁰ Kevserî, *age*, I, 30.

⁷¹ Hâkim Nisâbü'rî (ö. 405/1014), *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, nşr. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Beyrut 1397/1977, s. 191; Burada "Zikru men sekene'l-Kûfete min ashabi Rasûlillâh" başlığı altında toplam 49 sahâbînin ismi verilmiştir. Basra'ya 35, Mısır'a 17, Şam'a 35 sahâbî yerleşmiştir. bkz. *ae*, s. 32, 33.

⁷² Bkz. Kevserî, *age*, I, 29, 30.

⁷³ Tek başına İbn Abbâs'ın bütün ilmini kendinde toplamıştı. Öyle ki, Kûfeliler fetvâ sormak için İbn Abbâs'a geldiklerinde, Sa'îd'i kastederek, "Ummu'd-Dehmân'ın oğlu yok mu aranızda?" derdi. Kevserî, *age*, I, 33.

⁷⁴ Bunlar ve diğer Kûfeli fakihler için bkz. İbnü'l-Kayyim, *age*, I, 35-26; Kevserî, *age*, I, 31, 32.

⁷⁵ Şafak, *age*, s. 50.

(ö. 75/694) yoluyla, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali ve Hz. Ömer gibi sahâbe bilginlerine dayanmaktadır.⁷⁶

Kûfeli alimlerde, Hicâz, Şam ve Mısır'da yaygın olan lahn yoktu. Arapça Basra ile birlikte orada tedvin edilmiştir. Kûfeliler, Kitap ve Sünnet'i anlamaya yardım etsin diye Arapçanın bütün lehçelerini toplamışlardı. Yedi kıraat aliminden üçü; Âsım (ö. 128/745), Hamza (ö. 156/772 ve Kisâî (ö. 189/805) Kûfelidir.⁷⁷

Fıkıh alanında Kûfe'de re'y ekolü hakimdi. Re'ye çokça başvurulurdu. Bununla beraber hadisler de önemli bir kaynaktı.⁷⁸

c. Şam:

Hz. Ömer, Abdurrahmân b. Gânim el-Eş'arî (ö. 78/697)'yi halka fıkıh ilmini öğretmek üzere Şam'a göndermişti. Suriye'deki Tâbiûn'un fıkıh ilmi genellikle ona dayanır.⁷⁹ Ebû İdris el-Hûlânî (ö. 80/699), Kubeyse b. Züeyb (ö. 86/705), Mekhûl b. Ebî Müslim (ö. 113/731), Recâ b. Hayat el-Kindî (ö. 112/730) ve Ömer b. Abdulazîz (ö. 101/720) Şam bölgesinin ileri gelen fakîhleridir.⁸⁰ Daha sonraki dönemde bu bölgenin fıkıh otoritesi Abdurrahmân el-Evzâî (ö. 157/774) olmuştur.⁸¹

3. Dönemin İlim Nakil Yöntemleri:

Zeyd b. Ali'nin *el-Mecmû'* adlı eseri bize iki yolla ulaşmıştır. Birincisi; Abdulvâsî' b. Yahyâ (ö. 1379/1959) gibi, onun asrımızdaki son râvîlerinin Zeyd b. Ali'ye kadar olan isnâd zincirini okuyarak kendinden önceki râvîlerden yaptıkları sözlü rivayettir. Diğer ise, kitabet yöntemidir ki aslında bu da birinci yönteme dayanmaktadır. Zira *el-Mecmû'*un Zeyd b. Ali'nin eliyle yazılmış bir nüshası bize intikal etmemiştir. Dolayısıyla, eserin otantik olup olmadığını veya Zeyd b. Ali'ye nispetine mani olacak ölçüde bir değişikliğe uğrayıp uğramadığını söyleyebilmek için bu dönemin ilim öğrenme ve öğretme metotlarını; özellikle fıkıh öğretimi usullerini tanımamız gerekir.

a. Sözlü Nakil:

Sahabîler, Hz. Peygamber'den hadisleri üç yolla; *müşâfêhe* (ağız) yoluyla, *müşâhede* (onun fiil ve tasvirlerini görmek) yoluyla ve *semâ* (ondan duymuş ya da

⁷⁶ Döndüren, "Hanefî Mezhebi" mad., s. 326; Ağırakça, Ahmed, Kızılırmak, Said, "Ebû Hanife" mad., *ŞİA*, c. II, İst. 1990, ss. 15-21, s. 16.

⁷⁷ Kevserî, *age*, I, 36; Tetik, *age*, s. 67, 68, 69.

⁷⁸ Bkz. Döndüren, *ag.mad.*, s. 326.

⁷⁹ Hudârî, *age*, s. 180.

⁸⁰ Şamlı fakîhler için bkz. İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 35-26; Hudârî, *age*, s. 180; Karaman, *age*, s. 153.

⁸¹ Bkz. Ögüt, Salim, "Evzâî" mad., *DİA*, c. XI, İst. 1995, ss. 546-548, s. 546.

onun fiillerini görmüş bir başka sahabîden işitmek) yoluyla öğreniyorlardı.⁸² "Sahabîler hadisleri muhafaza etmek amacıyla tutulan özel notlar kabilinden yazıyorlar idiyse de, çoğu zaman Hz. Peygamber'den gördüklerini ve işittiklerini ezberlemeye azamî gayret ediyorlardı."⁸³ Sahabîler ve büyük tabîilerin çoğunlukta olduğu hicrî birinci asrın ilk üç çeyreğinde, hadislerin muhafaza ve naklinde yazmaktan çok ezberlemeye önem veriliyordu. Hadisin iyice ezberlenmesi için de *mûzakere* yöntemine başvuruluyordu. Bu dönemde hadisler, Sahâbe ve tabîiler tarafından sonraki nesillere genellikle *hıfz* yoluyla intikal ettiriliyordu.⁸⁴ Zira o dönemde, bilgiyi korumak için yazıya güvenilmiyordu. Ancak yazılı kültüre geçildikten sonra yazı ile korumaya da hıfz denmeye başlanmıştır.⁸⁵

Sözlü naklin konusu olan bilgi, sadece Hz. Peygamber'den işitilen hadislerin lafzen rivayeti olmayıp, onun takrirleri ve fiillerine ilişkin algılamaları da içerdiğinden sözlü nakilde bulunanların hıfz yetenekleri yanında naklettikleri bilgiyi anlama ve belleme yetenekleri de bu metodun güvenilirliği açısından dikkat edilmesi gereken bir husustur. Nitekim Hz. Peygamber'in şu hadisinde ezberlemenin yanı sıra işittiğini anlama ve idrakin gereği belirtilmiştir: *Benim sözlerimi işitip de, ezberleyip anladıktan sonra başkasına aynen aktaran kimsenin Allah yüzünü ak etsin*".⁸⁶

Birçok sebepten dolayı, Hz. Peygamber henüz hayatta iken dahi, söyledikleri ve yaptıkları Sahâbe tarafından farklı anlaşılıp değerlendirilmiştir.⁸⁷ Bu farklılığın Sahâbeden sonraki dönemlerde daha da etkili olabileceği de tabîidir. Dinî bilgilerin naklinde daha çok hıfz yöntemini kullanan Ehl-i hadis ile, fıkıh ve te'vil de daha çok uzmanlaşan Ehl-i re'y arasındaki fikir ayrılıklarının sebebi budur. Ellerindeki malzeme aynı olmakla birlikte Ehl-i hadis kendi aralarında da görüş farklılıkları bulunması, hadislerin seçimi, sıhhat yönünden tasnifi ve anlaşılmasında onların hıfzedilen bilgiyi algılama düzeylerinin farklı olmasıyla izah edilebilir. Denilebilir ki, Hz. Peygamber'den kelimesi kelimesine bütün bilgiler aynen hıfzedilip nakledilebilseydi, yine de ihtilafların ortaya çıkması engellenemezdi.

b. Kitabet Metodu:

⁸² Yücel, Ahmet, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İFAV Yay., İst. 1996, s. 51.

⁸³ Yücel, *age*, 51.

⁸⁴ Yücel, *age*, 52, 53.

⁸⁵ Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, TDV (Türkiye Diyanet Vakfı Yay.), Ankara 1997, s. 10.

⁸⁶ "Naddarallahu abden semia makâletî fe-hafizahâ ve veâhâ ve eddâhâ kemâ semiahâ..." Tirmizî, *İlm*, 6).

⁸⁷ Görmez, *age*, s. 44.

İslâm kitap yazım geleneği üç aşama geçirmiştir. Hz. Peygamber döneminde başlayan ve bir takım notlar almaktan ibaret **takyîd** dönemi; tâbiûn dönemi sonlarında başlayan ve dağınık notları bir divan içinde bir araya getirmeden ibaret olan **tedvîn** dönemi ve tedvin edilen bilgilerin bölümlere va alt başlıklara ayrılarak tertip edildiği **tasnif** dönemi.⁸⁸

Hiz. Peygamber'den rivayet edilen bazı haberlere o, Kur'an dışında bir şey yazılmasını yasaklamış⁸⁹, bazı haberlere göre de buna izin vermişti.⁹⁰ Buna bağılı olarak hem sahabe hem de tâbiûn döneminde, ilmi yazmaya önem verenler olduğu gibi,⁹¹ karşı çıkanlar da olmuştur. Hatta hadis yazımı konusundaki menfi tutumu ile bilinen Hz. Ömer'in⁹², "ilmi yazarak koruyun (قيدوا العلم بالكتاب)" dediğı rivayet edilmiştir.⁹³

Bu husustaki rivayetler incelendiğinde, ilmin yazılmasına karşı çıkılmasının; hadislerin ve diğler haberlerin Kur'an'a karışması, yazıya güvenilerek hafızanın ihmal edilip kitapların yok olmasıyla ilmin de yok olması, yazılanların ilim ehli olmayanların eline geçmesi gibi çeşitli nedenleri olduğu görülmektedir.

⁸⁸ Özen, Şükrü, İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci (Başlangıçtan Hicrî IV. Asrın Sonlarına Kadar), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995, s. 242.

⁸⁹ Bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 12, 21, 39, 56.

⁹⁰ Birçok rivayete göre (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidu'l-İlm*, s. 74-82) Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684), Hz. Peygamber'den hadis yazmak için izin istemiş, o da buna izin vermiştir. O, bir defasında "ya Rasûlallah, ilmi yazıyorum (ukayyidu'l-ilm), demiş, o da "evet" diyerek onaylamıştı (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 75). Onun hadis yazdığına dair, Ebû Hureyre (ö. 58/678)'den şöyle rivayet edilmiştir: Rasûlullâh'ın hadisini Abdullah b. Amr'dan başka, benden daha iyi bilen hiçbir kimse yoktu; zira o eliyle yazardı. Rasûlullâh'tan duyduğunu yazmak için ondan izin istedi, o da ona izin verdi. O eliyle yazar, kalben de ezberlerdi (ye'î bi-kalbih). Bense sadece ezberlerdim" (Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 84).

İbnu's-Salâh'ın, hadislerin yazılması konusundaki rivayetleri zikrettikten sonra isabetle ifade ettiğı üzere, Hz. Peygamber, Kur'an sayfalarına karışmasından endişe ettiğinde yazmaktan sakındırmış, bundan emin olduğunda da yazmaya izin vermişti (Bkz. İbnu's-Salâh, *age*, 182). Bu endişenin Sahabe ve tâbiûn döneminde de devam ettiğı çeşitli rivayetlerden anlaşılmaktadır (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 20-57; Bunun yanında, ilmin kitaplara yazılmasıyla hafızanın zayıflamasından, kitapların da yok olması sonucu da ilmin kaybolmasından endişe edenler de vardı. Seleften bazıları ezbere yardım etsin diye bir yandan yazıp onu tedarik ediyor, daha sonra da imha ediyordu (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 58). Hz. Hasan'ın şu sözü, kitabetin rivayet yanında ilmi daha iyi korumak için kullanıldığını göstermektedir. O, bir defasında kendisi ve kardeşinin çocuklarını toplayıp onlara şöyle dedi: Siz bir kavmin küçüklerisiniz, umulur ki başkalarının büyükleri olursunuz. Öyleyse ilim öğrenin. Ancak sizden kim onu rivayet etmeye gücü yetmezse, onu yazsın ve evine bıraksın" (Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 91).

⁹¹ İlmün yazılarak kayıt altına alınması husunda İbn Abbâs, Enes b. Mâlik ve pek çok tâbiûn âlimlerinden rivayetler vardır (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 92, 97, 99 vd.). Saîd b. el-Müseyyeb, hafızası iyi olmayan bir öğrencisinin yazmasına izin vermişti (Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 99).

⁹² Rivayete göre Hz. Ömer, hadislerin yazılması konusunda sahabe ile istişare ettikten sonra bir ay kadar da istiharede bulunmuş ve sonunda "Allah'ın kitâbına hiçbir şeyi asle karıştırmayacağım" diyerek bundan vazgeçmişti. Bkz. İbn Abdilber, Ebû 'Umer Yusuf b. Abdillâh el-Kurtubî, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlih*, 3. bs. Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Kahire 1402/1982, s. 109.

⁹³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 88; Bu söz, Hz. Ali'ye de isnâd edilmiştir. Bkz. *ae*, s. 90.

İlmin yazılması hususundaki endişeler nedeniyle bu dönemde ilim naklinde hafızadan rivayet tercih edilmiştir. Ancak ilmin gerek öğrenim aşamasında⁹⁴ gerek daha sonraki nesillere intikali aşamasında yazmaya ihtiyaç duyulması, zamanla ilim yazımının hoş görülmesine ve bu konuda Müslümanlar arasında icma'ın meydana gelmesine neden olmuştur.⁹⁵

Bu dönemde kullanılan yazı malzemeleri ve yazım metodlarını, ilgili rivayetlerdeki, "sahîfe, emlee, ensehe, na'l, zahru'n-na'l, elvâh, vâsîtatü'r-rahl, keff/eküff, sebbûrce"⁹⁶ gibi ifadelerden öğrenmekteyiz. Anlaşılan, ilme dair bir şey duyan kimse, ezberinde tutamayacaksa, en yakınındaki uygun bir malzemeye; bir duvara, ayakkabının üstüne, semerin bir tarafına, avucuna veya bir sahifeye geçici olarak not alıyor daha sonra da onlara müracaat ederek iyice bellemeye çalışıyordu. Bazen de bizzat ilim yazmak amacıyla, yanlarında yazı malzemeleri olduğu halde bir sahabînin veya âlimin yanına gidiyorlar, ona sorup işittiklerini yazıyorlardı. Abdullah b. Muhammed b. Ukayl, "ben ve Muhammed b. Ali, yanımızda içine yazdığımız levhalar olduğu halde Câbir b. Abdillâh'a gider gelirdik."⁹⁷

Kitap yazım aşamasının takyîd'den sonraki ondan daha ileri bir merhalesi olarak **tedvîn**, daha önceki dönemde tutulan notların bir araya getirilmesidir.⁹⁸ Tedvîn kelimesinin bu ilk kullanımını, daha sonraki gelişmiş haliyle, *hukukta yayımlanan kanun ve nizamları ve bu mahiyetteki mevzuatı bir araya toplayarak tertipleme* anlamındaki Latince *codification* kelimesinin karşılığı olarak kullanımından⁹⁹ ayırmak gerekir.

⁹⁴ Bu dönemde ilmin yazılması daha çok onu öğrenmek için ilim taliplerinin kendileri için yaptıkları bir faaliyettir. İbn Ukayl, "Biz Câbir b. Abdillâh'a gelir, ona Hz. Peygamber'in sünneti hakkında (süneni'r-rasûl) ona sorardık, sonra da yazardık." (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 104). Başka bir rivayette, Abdullah b. Muhammed b. Ukayl b. Ebî Tâlib, "Ben, Muhammed b. Ali ve Muhammed b. el-Hanefiyye Câbir b. Abdillâh'a giderdik; ona Rasûlullâh'ın sünnetleri ve onun namazı hakkında sorardık, sonra ondan yazardık ve onu öğrenmeye çalışırdık." (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 104).

⁹⁵ Bkz. İbnu's-Salâh, *age*, s. 183.

⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 100-103, 105, 109.

⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *age*, s. 104.

⁹⁸ Tedvîn: Dağılık olanların takyîdi ve bir divanda yani bir kitapta toplanması, tasnîf ise, belli fasıllarda ve ayırıcı baplar altında olmayanların tertib edilmesi demektir. Yusuf el-'İşş, *Takyîdu'l-İlm mukaddimesi*, s. 8; karş. "قد دونه تدوينا جمعه" (Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, IX, 204); "صنفة تصنيفاً : جعله أصنافاً" (Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VI, 168).

⁹⁹ Latince'de *Code=kanûn* kelimesinden bu anlama gelen *codification* kelimesi, tedvînin karşılığıdır. Şu farkla ki, *codification* kelimesi kanun hükmüne koyma, kanun ittihaz etme, taknîn işlerini de içine alır. Tedvîn kelimesi ise, muntazam ve tertipli büyük hukuk kitaplarını toplamak manasına gelir. Taknîn işlemini içine almaz. Bir bakıma tedvin denilebilirse, sözlü tedvin işine Emevîler devrinde girilmişse de çok sönük geçmiştir. Sonraları yazılı olarak toplanan dökümanlar kitaplar şeklinde değil, sahifelerden ibarettir. Tedvîn Abbasîler devrinde inkişaf etmiştir. İlmî ilerlemenin yapılma ve yayılmasında büyük fonksiyonu olan kağıt da Abbasîler zamanında Fazl b. Yahyâ el-Bermekî tarafından keşfedilmiştir. Şafak, *age*, s. 53. Ali Şafak'ın tanımladığı tedvîn ile ilk dönemde kullanılan tedvin aynı anlamda değildir. Ona göre muntazam ve tertipli büyük hukuk kitaplarını toplamaktır.

Kitabet metodunun aşamaları açısından Kur'an-ı Kerim değerlendirilecek olursa, onun Hz. Peygamber döneminde çeşitli malzemeler üzerine yazılması takyîd'e, bu malzemelerin Hz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında bir araya toplanması tedvîn'e örnek olur.

Sünnetin ve fikhın tedvinine gelince, genel kanaate göre fikhın tedvinii sünnetin tedvininden daha sonradır. Zira Kur'an-ı Kerim'in tedvininden sonra, az da olsa Hz. Peygamber zamanında başlayan hadis kitabeti, yazının gittikçe gelişmesi ve Kur'an'ın hem belleklerde hem de Mushaflarda iyice yerleşmesiyle ters orantılı bir şekilde, hadislerin yazılmasından beklenen endişelerin azalıp ilim naklinde hıfz yanında yazının da yaygınlaşmasıyla, öteden beri bireysel gayretlerle oluşturulan çeşitli hadis mecmualarına, Ömer b. Abdilazîz döneminde, halifenin bizzat emriyle hadislerin toplanmasına yönelik çalışmalar eklenmiştir. Bu güne kadar korunan, aslını muhafaza eden, yahut başkalarının eserlerinde yer alan ilk fikh kitapları, Emevîlerin sonu ile Abbâsîler zamanında yazılmaya başlanmıştır. İbnu'l-Kayyim'in verdiği bilgilere göre Zührî (ö. 124/742)'nin fetvâları üç ciltte toplanmıştı.¹⁰⁰ Hasanu'l-Basrî'nin konularına göre düzenlenmiş fetvâları yedi cilt kadardı. Süleymân b. Kays el-Hilâlî (ö. 95/714)'nin bir fikh kitabı, Katâde b. Di'âme (ö. 118/716)'nin *el-Menâsik* isimli eseri ve Zeyd b. Ali'den rivâyet edilen eserler bu ilk tedvinler arasında zikredilmektedir.¹⁰¹ Kaynaklarda, Muhammed b. Abdullah b. el-Hasen (ö. 145/762)'in de, *Kitâbu's-siyer* adlı bir kitabı bulunduğu rivayet edilmektedir.¹⁰² Ca'fer es-Sâdik'ın, bizzât kendisi tarafından meydana getirilmiş veya onun zamanında tedvin edilmiş bir eseri mevcut değildir.¹⁰³

Hadis tedvinine Ehl-i sünnet ile Şia'dan mezhep taassubuyla yaklaşanların bakışı farklıdır. Her biri tedvine kendisinin öncülük ettiğini savunur. Hatta pek çok Şîî müellif hadis tedvinin başlangıçta ilk iki halife tarafından yasaklanmasına kuşkuyla yaklaşır, onları ilmin zayi olmasına neden olmakla itham eder.¹⁰⁴

Halbuki lugatlerde tedvinin manası cemetmek, bir araya toplamaktır. Tertib ve bölümlere ayırma olursa tasnif adını alır.

¹⁰⁰ İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 23.

¹⁰¹ Bedrân, Ebû'l-Aynenyn Bedrân, *Târihu'l-Fikhî'l-İslâmî*, Dârul-Hikmeti'l-Arabiyye, Beyrut ts., s. 87; Şafak, *age*, 51, 56; Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İst. 2001, s. 153, 162;

¹⁰² Mahallî, Hamîd eş-Şehîd b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî (ö. 652/1254), *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Menâkibi Eimmeti'z-Zeydiyye*, I-II, San'a 1423/2002, I, 274.

¹⁰³ Şafak, *age*, s. 60.

¹⁰⁴ Tabatabaî, "Yazı yazma ve eser telifinde bulunma yasaklanmış olduğundan bir çok hadis unutulup gitti; yine o dönemlerde iktidardakilerin hoşuna gitmeyecek ve fincancı katırlarını ürkütebilecek bir çok hadis, muhaddisler tarafından can korkusuyla dile getirilemedi, hiçbir yerde söylenemediği için bu hadisler de muhaddisiyle birlikte mezara girdi." demektedir (Tabatabaî, *Söyleşiler*, s. 30-31); "Ehl-i Sünnet'in Hadis Kaynakları Üzerine Bir Araştırma" adıyla yayımlanan ve kimin yazdığı belirtilmeyen bir makalede de şöyle denilmektedir: "İlk halifeler, hadis yasaklama ve Kur'an okumaya teşvik

Bir fıkıh kitabının içindeki bütün konuları ihtiva edecek şekilde yazılan ilk eserin genellikle, İmam Mâlik'in *Muvatta'* olduğu kabul edilir.¹⁰⁵ *Muvatta'*ın fıkha göre tertiplenmiş olarak yazıldığı düşünülürse, onun fıkıh alanındaki ilk tasniflerden biri olduğu söylenebilir. Tasnif dönemine ilişkin şunları söylemek mümkündür:

1) Fıkıhın tasnifi hadisin tasnifinden sonradır.¹⁰⁶ Konularına göre ilk sistematik fıkıh kitapları hicrî I. asrın sonunda, ikinci yüzyılın başında yazılmıştır.¹⁰⁷

2) Hadisler, Sahâbe ve tâbiûn sözleri ile fetvâları karışık bir haldedir. İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı bunun güzel bir örneğidir.¹⁰⁸

3) Bu dönemde tedvîn edilen bir kısım kitaplar bizzat müellifleri tarafından veya vasiyetleri gereği imha edilmiştir. Bazıları da tedbirsizlik veya başka nedenlerle yok olmuştur.¹⁰⁹ Mâlik'in *Muvattâ'*ı ve Zeyd b. Ali'nin el-Mecmû'unun yazılan ilk fıkıh kitapları olarak görülmesinin nedeni belki de budur.¹¹⁰

---

etmekle bir çok hadislerin unutulmasına sebep oldular." (*Ehl-i Beyt Mesajı-İslâmî Fikir ve Araştırma Dergisi*, Sayı 21, Yıl 6, İst. 1999, s. 136).

Fahrettin Altan tarafından yazılan bir makalede ise, hadis yazımı konusu Şîa ve Ehl-i sünnet açısından ele alınmıştır. Bu yazarın bazı kanaatleri şöyledir: "Hadisin yazılması ve diğerlerine ulaştırılması hakkındaki Rasûlullâh'ın buyruklarına rağmen hadis yazılmasına engel olunmuştur. Maalesef böyle bir tutum, sonraki nesiller açısından kötü neticeler doğurmuştur. Ama bu hususta söylememiz gereken şey şudur: Hadis alanında Şîa'nın durumu Ehl-i sünnet'inkinden daha farklıdır. Şîa tâ başlangıçtan beri hadis yazımına ısrarlı olduğundan dolayı bu doğrultuda hadis mecmuaları tedvin etmiştir." Bkz. Altan, "Hadis Yazımı", *age*, Sayı 13, Yıl 3, İst. 1996, s. 128. "Şiilerin baskı altında olması, fasık ve fırsat gözetenlerin onlara yönelmemesi, imamlar ve ashaplarının da hadis toplamaya özen göstermeleri Şîa fıkıhının zengin ve doğruluğuna sebep olmuştur. Ama Ehl-i sünnet uleması genellikle hâkim güce yaslanmış olmalarından ve bu güçlerin genellikle hadis toplamaya ilgi göstermemelerinden dolayı bu özelliğe sahip olmamışlardır." Altan, *agm*, s. 132.

Bazı Şiî kesimlerin Ehl-i sünnet hadis kaynaklarına değer vermediğine ilişkin bazı güncel örnekler: "Ehl-i sünnet'ten Hz. Peygamber'in hadisini toplayan ilk şahıs, Medine'nin fakihî diye tanınan Mâlik b. Enes'tir." "...bunca nüsha ihtilaflarıyla elimize ulaşan *Muvatta* ve onun gibi kitaplar bizce muteber ve böylece şüphe götürmez sahih kaynaklar değildir." (Altan, *agm*, s. 140). "Elbette o kitapta (Sahih-i Buharî) var olan her şeyin bâtil olduğuna dair hüküm vermek doğru değildir. Ama hüccet olacak herhangi bir delil onda yoktur diyebiliriz." Altan, *agm*, s. 142

¹⁰⁵ Şafak, *age*, s. 56.

¹⁰⁶ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 162.

¹⁰⁷ Karaman, *age*, s. 153.

¹⁰⁸ Mâlik'in, Peygamber (sav), Ashab ve Tabiinden yaptığı rivayetlerin sayısı 1720 kadardır. İbn Hacer, *Muvatta'*ı sahih kabul eder. İbn Hazm, *Muvatta'*daki 500 hadisin müsned, 300 hadisin de mürsel olduğunu ve yetmiş civarında da hadis âlimlerinin zayıf olarak değerlendirdiği diğer bazı hadislerin bulunduğunu söylemektedir (Ebû Zehre, *age*, s. 227). "Âlimler arasında, *Muvatta'*daki hadislerin sihat dereceleri hakkında muhtelif görüşlerin bulunmasına rağmen, Mâlikîler *Muvatta'*ın tamamının sahih olduğunu kabul etmektedirler. Zira onlar *Muvatta'*daki mürsel, mu'dal ve munkatî hadisleri, muttasıl senetlere bağlamak için gayret göstermişler; Mâlik'in rivayetinden senedi muttasıl olmayanları da başka sika râvîlerle muttasıl olarak tesbit etmişlerdir. Onların hiç bir yolla muttasıl senet bulamadıkları hadisler sadece dört tanedir. Bu durum, İmam Mâlik'in mürsel, mu'dal ve munkatî, olarak naklettiği hadislerin başka tariklerle müsned olarak nakledildiklerini ve dolayısıyla *Muvatta'*ın sahih hadis kitaplarından biri olduğunu ortaya koymaktadır." Telliöğlü, Ömer, "Mâlik b. Enes" mad., *Şîa*, I-IV, c. IV, İst. 1991, ss. 54-57, s. 56.

¹⁰⁹ Örnekler için bakınız. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, s. 61-63. Meselâ; Şu'be ve Mâlik'in ondan rivayette bulunduğu Süfyân es-Sevrî- ki, fıkha ait görüşlerinin çoğunun Zeyd b. Ali'nin el-Mecmû'undakilere uyduğu söylenmektedir- ölümünden önce talebesi Ammâr b. Seyf'e kitaplarını imha etmesini vasiyet etmiştir (Şafak, *age*, s. 72).

¹¹⁰ Şafak, *age*, s. 77; İmam Mâlik'in bu eserini Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mansûr'un teşvikiyle yazmaya başlamış, ancak onu halife Mehdi zamanında tamamlayabilmiştir. Şafak, *age*, s. 77.

4) *Muvatta*'nın meydana gelişinde hanefilerin metodunun büyük etkisinin olduğu; tertibinde Ebû Hanife'nin hukuk tedrisinde takip ettiği metodun örnek alınmış olduğu söylenmektedir.¹¹¹ Ebû Hanife'nin de Muhammed Bakır, Zeyd b. Ali, Câ'fer es-Sâdık, Abdullah b. Hasan (ö. 145/762) gibi Ehl-i beyt imamları ile münasebet içinde olduğu bilinen bir husustur.

5) Şafiî, Ebû Hanife gibi imamlara nispet edilen Müsned'ler onlar tarafından bizzat tertip edilmiş olmayıp, fıkıh kitapları ve fetvalar taranarak veya şifâhî rivayetlere dayanılarak kendilerinden sonra tertip edilmişlerdir.¹¹²

Sonuç olarak Zeyd b. Ali'nin yaşadığı dönem tedvin dönemidir. Onun, hadis tedvininin Halife Ömer b. Abdilazîz'in emriyle resmen başladığı yıllarda 20'li yaşlarda bulunduğu ve hadîse ilişkin bilgilerin bol olduğu Medine'de yetiştiği düşünülürse, bu tedvin faaliyetine katıldığına dair bir bilgiye sahip olmasak da *e/-Mecmû'* adlı eserin tedvîn edilebilmesine uygun ilmî ve kültürel bir ortamın bulunduğu söylenebilir. Ancak bu dönemde, bir ilim nakil metodu olarak kitabetin hafızadan rivayete ihtiyaç bırakmayacak ölçüde gelişmemiş olduğuna bakılarak eserin rivayetinin sözlü nakil yöntemiyle yapılmış olabileceğini düşünmek gerekir. Zira, Arap yazısının tarihi üzerine yapılan araştırmalar, onun Zeyd b. Ali'nin yaşadığı dönemde, ancak hafızaya yardımcı olabilecek bir mahiyette olduğunu göstermektedir.¹¹³

C. Dönemde Fıkıhın Genel Görünümü:

Bu dönemin belirgin özelliklerini genel olarak şöylece tasvir etmek mümkündür: Müslümanlar siyasi yönden başta Hâriciler, Şia ve Cumhûr olmak üzere çeşitli fırkalara ayrılmışlardır.¹¹⁴ Müslümanların âlimleri muhtelif şehirlere dağılmışlardır. Ashabın bir kısmı gittikleri yerlerde ikamet ederek dini eğitim ve

¹¹¹ Şafak, *age*, s. 77.

¹¹² Karaman, *age*, s. 162.

¹¹³ Arap yazısının ilk iki asırdaki gelişimi hakkında Nihad M. Çetin'in şu değerlendirmesinden, ilim naklinde kitabet yönteminin hafızadan rivayet yöntemine ihtiyaç bırakmayacak ölçüde ancak hicrî üçüncü asırda gelişimini tamamladığı anlaşılmaktadır: "İslâmiyetten önce ve hatta hicretten sonra en az bir buçuk asırlık bir devrede yazı, ancak hafızaya yardımcı olabilecek bir vaziyette idi. Bazı harflerin noktalanması ve yazının harekelenmesi hususundaki ilk gelişmeler bir tarafa, yazı halen mevcut sistemin esaslarını hicrî ikinci asrın ortalarında kazanmış olmalıdır. Harekelerin son şekillerine esas olan işaretlerin büyük âlim Halil b. Ahmed (ö. 175/791) tarafından icad edildiğine dair rivayeti izah ve teyid eden deliller vardır. Yazı sisteminin eriştiği bu mühim merhaleye rağmen, hiç değilse dil ve edebiyata dair eserlerin hafızadan müstağni kalacak şekilde tespitinin üçüncü asrın başlarından itibaren umumileştiği kabul edilebilir. Bu tarihten önce yazılmış bir çok harflerin noktasız olduğu anlaşılan defterlerin hatırası bugün de rivayet ve nüsha farkları halinde yaşamaktadır (Çetin, Nihad M., *Eski Arap Şiiri*, İst. 1973, s. 46).

¹¹⁴ Muhammed el-Hudârî, *İslâm Hukuku Tarihi* (Tarihü't-Teşrî'î'l-İslâmî, çev. Haydar Hatipoğlu), Karaman Yay., İst. 1974, s. 159; Bedrân, *age*, s. 67.

öğretimle meşgul olmuşlardır.¹¹⁵ Bu devirde Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve diğer şehirlerde pek çok âlim fıkıh alanında şöhret kazanmıştır. Hilâfetin saltanata dönüşmesiyle birlikte bazı Emevî yöneticileri Hz. Peygamber'in sünnet'inden ve hulefâ-i râşidin'in uygulamasından yüz çevirip şahsî görüşlerini uygulamışlardır.¹¹⁶ Yöneticilerin, ikazlarına aldırış etmediklerini gören Sahâbe ve Tâbiûn âlimleri kamu hayatından uzaklaşıp "nazarî fıkıhın" tesisine yönelmişlerdir.¹¹⁷ Böylece de ilk asrın ikinci yarısından itibaren daha önce vakıalara çözüm üreten bir fikrî faaliyetin adı olan fıkıh, nazari bir hal alarak bağımsız bir ilim dalı haline gelmiştir.¹¹⁸ Bu sırada "ilm" tabiri de "fıkıh"¹¹⁹ tabirinden delâlette ayrılmış ve *ilim*'den kastedilen, nasları bilmek; *fıkıh*'tan kastedilen ise bu naslardan çıkarılan hükümleri anlamak melekesi olmuştur.¹²⁰ Başka bir deyişle ilim "rivâyet", fıkıh ise "dirâyet" manasına hamledilmiştir.¹²¹ Hadis rivayeti yaygınlaşmıştır.¹²² Fetvada bazı ihtilaflar çıkmıştır. Özellikle siyasi ayrılıklar neticesinde Şiâ, Hâriciler ve bunların dışındaki Müslümanlar için ayrı fetvalar meydana gelmiştir.¹²³ Uydurma hadisler belirmiştir.¹²⁴ Arap

¹¹⁵ Hudârî, *age*, s. 160; Bedrân, *age*, s. 70.

¹¹⁶ Bedrân, *age*, s. 71-72.

¹¹⁷ Bedrân, *age*, s. 72; Karaman, *İslâm Hukuk Târîhi*, s. 150.

¹¹⁸ Zerka, Mustafa Ahmed ez-Zerka, *Çağdaş Yaklaşımla İslâm Hukuku* (çev. Servet Armağan), Timaş Yay., İst. 1993, I, 133; Özen, *age*, s. 66. Fıkıh ilminin bağımsız hâle gelmesinden maksat, onun Akaid, hadis gibi ilim dallarından ayrılması değil, Zerkâ'nın yukarıdaki sözünün devamında da açıkladığı gibi fıkıh ilminin, daha önce vakiadan ve fiilî durumdan kaynaklanan fikhî çözümler yerine faraziyelerle ortaya konur hale gelmesidir. Fıkıhın diğer ilim dallarından ayrılarak bağımsız hâle gelmesi Ebû Hanîfe'nin akaide dâir kitabına *el-Fıkhu'l-Ekber* adını vermesinden de anlaşıldığı gibi daha sonraki dönemde olmuştur.

¹¹⁹ "Dört halife ve Tâbiûn devrindeki fıkıh kelimesiyle ilim kastediliyordu." (Döndüren, "Fıkıh" mad., s. 181). "Hz. Peygamber ve onun zamanına yakın dönemlerde *fıkıh* terimi sırf aklî anlayışı ifade etme yanı sıra iman derinliği ve yoğunluğunu, Kur'an bilgisini, ibâdetlere ve İslâm'ın diğer genel emirlerine ilişkin kuralları anlatan, İslâm'ın teolojik, siyâsî, iktisâdî ve hukukî bütün cephelerini kuşatacak biçimde daha geniş bir anlam taşıyan genel bir terimdi." (Özen, *age*, s. 63). "*Fıkıh* ve *ilim* terimleri ilk dönemde İslâmî örfte eş anlamlı idiler ve çoğunlukla genelde İslâm'ı anlama manasında kullanılmaktaydılar. Ancak İslâm'ın ilk döneminde daha geniş kapsamlı kullanılmakla birlikte daha sonra daraltılan *ilim*, *tevhîd*, *tezkîr* ve *hikmet* kelimeleri gibi fıkıh kelimesi de daha kapsamlı olmasına rağmen zamanla esas anlamını yitirmiş, daha dar kapsamlı ve spesifik bir hal almıştır." (Özen, *age*, 63-64). "Tâbiûn döneminde *ilim* denilince Kur'an'ı, sünnetleri ve Sahâbe rivâyetlerini bilme; *fıkıh* denilince hakkında Kur'an ve Sünnet'te bir nas bulunmayan konularda aklî düşünce ile nasları anlayıp şer'î hükümleri ortaya çıkarma melekesi anlaşılır oldu. Böylece aklın, kişisel düşünce ve görüşün (re'ý) kullanımı neticesi oluşan bilgiye *fıkıh*, bir otoriteye -Allah ya da Peygamber- dayalı olarak râvîler aracılığıyla gelen bilgiye ise *ilim* adı verildi." (Özen, *age*, s. 65).

¹²⁰ İlim ve fıkıhın birbirinden ayrıldığını gösteren örnekler için bkz. Özen, *age*, s. 66.

¹²¹ Zerkâ, *age*, s. 134; Sahâbe döneminde ilim (el-'ilmu bi's-şey'i), çoğunlukla nakil ve rivâyet'ten ibâret iken, bu dönemde ilim araştırma ve dirâyet manasına yönelmiştir (Devâlîbî, Devâlîbî, *age*, s. 93); İlm, fıkıh sözcükleri ile anlama ve anlatma ile ilgili diğer kelimelerin kavramsal çerçevesi için bkz. Görmez, *age*, s. 10-23.

¹²² Hudârî, *age*, s. 160; Bedrân, *age*, s. 73.

¹²³ Hudârî, *age*, s. 161; Hudârî gibi Zerkâ da bu sırada Irak'ta Ehl-i sünnet'in hukukuna bir çok bakımlardan aykırı olan Şiî hukukun ortaya çıktığını -bu konuda herhangi bir örnek zikretmeksizin belirtmektedir (Zerkâ, *age*, s. 135). Pek çok müellif de eserlerinde siyasi ayrılıklara temas ettikten hemen sonra ilk siyasi grupların daha sonra büründükleri biçimiyle fikhî görüşlerini zikretmişlerdir ki, bu, okuyucuda fıkıh olduğundan daha önce fırkalaştığı intibahını uyandırmaktadır. Ali Şafak'ın, *İslâm Hukukunun Tedvîni* adlı eserinde "Sahâbe Devri" genel başlığı altında "Siyâsi ayrılıkların hukuka girişi"nden edip Hâriciler ve Şiâ mezhebinin fikhî görüşlerini sıralaması da buna bir örnektir. Ancak o, bu mezheplerin görüşlerini sıraladıktan sonra bunların "bu sırada hukuk alanında bir izleri

ırkından olmayan bir çok İslâm âlimi yetişmiştir.¹²⁵ İlim adamları belli merkezlerde toplanmışlar, Hz. Peygamber'den sahâbîlerin naklettikleri ilim, çoğunluğu mevâliye mensup tâbiûn fakîhlerine intikal edince çeşitli âmillerin de etkisiyle farklılaşarak fikhî ekoller meydana gelmiştir. Hadis ve re'y ehli ekolleri oluşmuş,¹²⁶ hadis ve rey taraftarları arasında ihtilaf çıkmıştır.¹²⁷ Re'y metodunun kullanılması, Ehl-i hadisin muhalefetine karşın iyice artmış ve yaygınlaşmıştır.¹²⁸ Sözlü nakil bu devirde de yaygındır.¹²⁹ Tâbiûn hukukçuları sahâbeden işittiklerini konularına göre ayırmışlar, fikhin bâplarını sözlü olarak kurmaya çalışmışlardır.¹³⁰ Konularına göre sistematik ilk fikh kitapları bu dönemde (hicrî birinci asrın sonunda, ikinci asrın başında) yazılmıştır.¹³¹ Fıkıh kavramları henüz tanımlanmış değildir.¹³² Bir müşkili olan Müslüman istediği hukukçuya gider, danışır, fetvâ sorardı.¹³³ Bu dönemde İslâm fikh mezhepleri henüz ortaya çıkmamıştır.¹³⁴ Bugüne kadar fikhin tanınmış ekollerini meydana getiren Sünnî hukukun dört önemli mezhebi; Mâlikî, Hanefî, Şâfiî

---

yoktu", bu siyâsi ayrılıkların hukuk alanına girişi ikinci asırda hukukun fûrûna tesir etmiştir" demekle siyasi ayrılıkların usûl ile furu-ı fikh'a girişi arasında isabetli bir ayırım yapmıştır (bkz. Şafak, *age*, s. 38).

¹²⁴ Hudârî, *age*, s. 161; Bedrân, *age*, s. 74. Hadis uydurmacılığının hicrî birinci asrın ortalarından itibaren ortaya çıktığı, ancak Sahâbenin ekseriyetinin henüz hayatta bulunması sebebiyle yayılmadığını tespit eden Ahmet Yücel, ilk dönem hadis râvîleri için de şöyle demektedir: *Sahâbenin ve büyük tâbiilerin hayatta bulunduğu hicrî birinci asırda Hâris el-A'ver (ö. 65/684), Muhtar es-Sekaffî (ö. 74/693) ve Âsım b. Damre (ö. 74/693) gibi çok az kimse hariç tutulursa, hemen hemen hiç zayıf râvî yoktu denilebilir* (Yücel, *age*, s. 42). Hicrî birinci asırda, fitne olayını müteakip uydurma faaliyetlerinin ortaya çıkışı ile isnâd sorma olayı da başlamış, ancak bu dönemde Sahâbe ve tabiinin hayatta olması uydurma faaliyetlerinin en mühim engeli olmuştur. Hicri birinci asırda, İbrahim en-Nehâî, Şa'bî, Tâvus, İbn Sîrîn gibi bazı muhaddisler az da olsa zayıf râvîleri tenkid etmiş, durumlarını açıklamışlardır. Hicrî ikinci asra gelince, hadis uydurma faaliyetlerinin artması üzerine bazı muhaddisler hadisi güvenilir olmayanlara rivayetten son derece sakınıırken, bir taraftan da râviler güvenilir olup olmamaları bakımından takibe tabi tutulmuşlardır. Hicrî ikinci asrın ikinci yarısından itibaren Şu'be b. Haccac (ö. 160/776), Yahyâ b. Said el-Kattan, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn alimler ricâl konusuyla özel olarak ilgilenme gereği duymuşlardır (Bkz. Yücel, *age*, s. 39-43).

¹²⁵ Hudârî, *age*, s. 164.

¹²⁶ Zerka, *age*, I, 133.

¹²⁷ Hudârî, *age*, s. 165; Bedrân, *age*, s. 75.

¹²⁸ Zerka, *age*, I, 134.

¹²⁹ Şafak, *age*, s. 38.

¹³⁰ Şafak, *age*, s. 41.

¹³¹ Karaman, *age*, s. 153.

¹³² Özen, *age*, s. 57.

¹³³ Şafak, *age*, s. 41.

¹³⁴ M. Ahmed ez-Zerkâ, İslâm hukukunun gelişme devreleri arasında üçüncü devre olarak bahsettiği, birinci asrın ortasından ikinci asrın başlarına kadar süren dönemde İslâm hukukunun özelliklerini belirtirken "bu asırda Irak'ta Ehl-i sünnet'in hukukuna bir çok bakımlardan aykırı Şiî hukuku ortaya çıkmıştır. Ehl-i sünnet'in hukukuna en yakın olan Şiî hukuku, Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'in mensupları olan Zeydîlerin hukukudur. O, çok taraflı ilmî şahsiyete sahip bir müçtehit imamdı." demektedir, sonraki satırlarda Zeyd b. Ali'nin el-Mecmû' adlı eserine de değinmektedir. Zerka'nın bu ifadelerinde, Şiî hukukun, dört mezhebin oluştuğu dördüncü hukuk devresinden önce ortaya çıktığı belirtilmiştir ki, Zeyd b. Ali ile ilgili sözleri doğru olmakla birlikte, henüz dört mezhebin oluşmadığı bu dönemde Şiî hukukun ortaya çıkmış olmasını söylemek pek doğru gözükmemektedir. Belki de, Şiî hukukla ilgili sadece bu eseri zikretmesi de bu sebeptendir. Bkz. Zerka, *age*, I, s. 134, 135.

ve Hanbelî mezhepleri üçüncü hicrî yüzyılda doğmuşlardır. Şîî dünyada ise hukukun oluşması, beşinci ve altıncı imamlara ve özellikle Ca'fer es-Sadık'a dayandırılır.¹³⁵

Yukarıda bu dönemi tasvir eden özelliklerden bazıları üzerinde, araştırmamızın sonraki bölümlerinde faydalanmak üzere biraz ayrıntıya inmek istiyoruz.

1. Fıkıh İlminin Hz. Peygamber'den Sahâbe'ye, Sahâbe'den Tâbiûn'a ve Sonraki Nesillere İntikali ve Gelişmesi/Farklılaşması:

Fıkıh bilgisinin asıl kaynağı vahiydir. Onu tebliğ eden uygulamasını gösteren Hz. Peygamber'dir. Ondan da Sahâbe-i kirâm öğrenerek tâbiûn nesline öğretmişlerdir.

Fıkıh ilmi yönünden sahabîler, Sünnî hukuk kitaplarında üç grupta değerlendirilmiştir.¹³⁶ Hz. Peygamber'den fetvâ hıfzedip nakleden sahabîlerin sayısı yüz otuz küsur erkek ve kadındır. Verdikleri fetvaların çokluğu bakımından kendilerine *müksirûn* adı verilen grupta yer alanlar yedi kişidir.¹³⁷ Bunlar; Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/584),¹³⁸ Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661)¹³⁹ Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/653),¹⁴⁰ Hz. Aişe (ö. 58/678), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/655),¹⁴¹ Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73)'dir.¹⁴²Bu yedi fakîh arasında fetvası en çok olan İbn Abbâs'tır.¹⁴³ Onun, ilmi Hz. Ali, Hz. Ömer ve Ubey b. Ka'b (ö. 21/642)'dan

¹³⁵ Nasr, *age*, s. 131.

¹³⁶ Sahabîler, ilmî açıdan çeşitli şekillerde gruplandırılmışlardır. Kimileri Hz. Peygamber'den rivayet ettikleri hadis sayısı açısından, kimileri verdikleri fetva sayısı bakımından, kimileri de –belki de o dönemde fıkıhla hadisin birbirinden ayrılmamış olması, hepsinin ilim kavramı içinde düşünülmesi sebebiyle- genel olarak ilim bakımından Sahâbeyi gruplandırmışlardır.

¹³⁷ İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 12; Karaman, *age*, s. 107.

¹³⁸ Saîd b. Müseyyeb şöyle demiştir: "Ömer, yanında Ebû'l-Hasan (Hz. Ali) olmaksızın bir problemle karşılaşmaktan Allah'a sığınır." İbn Mes'ûd da şöyle demiştir: "Ömer, ilmin onda dokuzunu götürdü". İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 16.

¹³⁹ İbnu'l-Kayyim, Sahâbe fakihleri hakkında bilgi verirken, söz Hz. Ali'ye gelince şöyle demektedir: Ali b. Ebî Tâlib'in verdiği hükümler ve fetvâları yayılmıştır. Ancak, Allah belâlarını versin (kâtelehumullah), Şîa, onun hakkında yalan uydurarak onun ilmini ifsat etmişlerdir. Bu nedenle sağlam hadis ashabının, onun ancak Ehl-i beyt'i ve İbn Mes'ûd'un, Ubeyde es-Selmânî, Şureyh Ebû Vâil ve benzeri arkadaşları yoluyla nakledilenler dışındaki hadis ve fetvâlarına güvenmediklerini görürsün." İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 21.

¹⁴⁰ İbn Mes'ud ilk Müslümanlardandır ve vefatına kadar Hz. Peygamber'in çok yakınında bulunmuştur. Hz. Ömer onu Kûfe'ye müşid ve müftü olarak göndermiştir. Bu görevini Hz. Osman zamanında da bir süre devam ettirmiştir. Karaman, *age*, s. 122.

¹⁴¹ Onun hakkında Mesrûk şöyle demiştir: "Medine'ye geldim, Zeyd b. Sabit'in ilimde râsih olanlardan olduğunu gördüm." İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 18.

¹⁴² Mâlik ve Zührî onun hakkında, "Rasûlullah ve ashabının hareketlerine dair ne varsa hepsini bildirdi" demişlerdir. Subhi Salih, *age*, s. 311.

¹⁴³ Abbâsî halifesi Me'mun'un torunu Ebû Bekir Muhammed b. Musâ, Abdullah b. Abbâs'ın fetvalarını yirmi kitapta toplamıştır. İbnu'l-Kayyim, *age*, s. 12.

aldığı söylenmiştir.¹⁴⁴ İbn Hacer'in İbn Hazm'den naklettiğine göre bunların her birinin verdiği fetvâ lar birer büyük cilt kitabı dolduracak miktardadır.¹⁴⁵

Mütevassitûn adı verilen ikinci grupta Ebû Bekr,¹⁴⁶ Ümmü Seleme, Enes b. Mâlik, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hüreyre, Osman b. Affân, Abdullah b. Amr b. El-Âs, Selmân, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Mûsa el-Eşârî, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Câbir b. Abdullah ve Muaz b. Cebel yer almaktadır. Bu on üç kişinin her birinin fetvâları, küçük birer cilt (cüz) tutacak miktardadır. Bu gruba şu zâtlar da ilave edilmiştir: Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf, İmrân b. Hüseyin, Ebû Bekra, Ubâde b. es-Sâmit, Muâviye b. Ebî Süfyân.¹⁴⁷ Bunların hepsi 20 kişidir, her birinin fetvaları küçük bir cüz tutacak kadardır.

Kendilerine *mukillûn* denilen üçüncü grupta yer alan Sahabîlerin her birinden ancak bir, iki veya üç mesele nakledilmiştir ki, bunların toplamı küçük bir cilt (cüz) tutarındadır.¹⁴⁸ Toplamı yaklaşık 120 kadardır.¹⁴⁹

Sahabîlerin bu şekilde gruplandırılmalarının, onlardan nakledilen fetvâ sayısı bakımından yapılmış olduğu; naklettikleri hadis sayısı açısından¹⁵⁰ bazı isimlerin yer değiştirdiği gözden uzak tutulmaması gereken bir husustur. Fetvâ açısından müksirûn arasında sayılanlardan üçü; İbn Abbâs, Hz. Aişe ve İbn Ömer hadis rivayetinde de müksirûn arasında yer almaktadır. Fetvâ yönünden birinci sırada İbn Abbâs bulunurken, fetvâda mütevassitûn arasında sayılan Ebû Hureyre, hadis

¹⁴⁴ Subhî Sâlih, *age*, s. 316.

¹⁴⁵ İbn Hacer (ö. 853/1149), Şihabuddin Amed b. Ali b. Hacer el-Askalanî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Dâru Nehdati Mısır, Kâhire ts., I, 14.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *İsâbe*, I, 14.

¹⁴⁷ İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 12; Karaman, *age*, s. 107.

¹⁴⁸ İbn Kayyim, *age*, I, 12. Bu grupta yer alan sahabîlerin isimleri için bkz. İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 12-14.

¹⁴⁹ İbn Hacer, *İsâbe*, I, 14.

¹⁵⁰ Sahâbeden 1000 hadisten çok rivâyet edenlere müksirûn denir. Bunlar yedi kişi olup isimleri ve rivayet miktarları şöyledir: 1) Ebû Hureyre, 5374 hadis; 2) Abdullah b. Ömer, 2630 hadis; 3) Enes b. Mâlik, 2286 hadis; 4) Hz. Aişe, 2210 hadis; 5) İbn Abbâs, 1660 hadis; 6) Câbir b. Abdillâh, 1540 hadis; 7) Ebû Saîd el-Hudrî, 1170 hadis. Bkz. Subhî Sâlih, *age*, s. 304; İbnu's-Salah, *age*, s. 296. ¹⁵⁰ Sahabîleri, Hz. Peygamber'den rivayet ettikleri hadis sayıları ve verdikleri fetvaların sayısı açısından değerlendiren bu tasnifler dışında –belki de o dönemde fıkıhla hadisin birbirinden ayrılmamış olması, hepsinin ilim kavramı içinde düşünülmesi sebebiyle- genel olarak ilim bakımından Sahâbeyi değerlendirenler de olmuştur. Meselâ; Mesrûk şöyle demiştir: "Hz. Peygamber'in ashabının ilminin, Ömer, Ali, Ubey, Zeyd, Ebû'd-Derdâ ve Abdullah b. Mes'ud olmak üzere şu altı kişide, bu altı kişinin ilminin de şu iki kişide; Ali ve Abdullah'ta toplandığını gördüm." İbn Kayyim, *age*, I, 16; Ali b. Abdullah el-Medîni de şöyle demiştir: Hz. Peygamber'in ashabından şu üçü dışında fıkha dair sözü ile amel eden arkadaşları bulunan bir kimse yoktu: Abdullah b. Mes'ud, Zeyd b. Sâbit ve İbn Abbâs. Bunların her birinin, sözünü yerine getiren ve insanlara fetvâ veren (yekûmûne bi-kavlihi ve yüftûne'n-nâse) arkadaşları vardı." Şâ'bî ise şöyle demiştir: "İlim, Rasûlullah'ın ashabından şu altı kişiden alınır: Ömer, Abdullah b. Mes'ud; Zeyd, bunların birinin ilmi diğerlerinininkine benzer, biri diğerinden iktibas ederdi. Ali, el-Eş'arî ve Ubey; bunların birinin ilmi de diğerlerinininkine benzerdi, biri diğerinden iktibas ederdi." İbnu's-Salah, *age*, s. 297.

rivayetinde müksirûn'un en başında¹⁵¹ bulunmaktadır. Hadiste müksirûn arasında sayılan dört sahabînin; Ebû Hureyre (ö. 58/678), Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin fıkhıta mütevassitûn arasında yer alması bizi şu kanaate götürmektedir: Sahabîlerin bir kısmı, hem hadis naklinde, hem de fetvâ'da güçlüdürler. Bir kısmı fetvâda daha güçlü, bir kısmı da hadis rivâyetinde daha ileri seviyededirler. Fakîh sahabîler de kendi aralarında çeşitli alanlardaki uzmanlıkları yönüyle de farklıdır.¹⁵²

Şer'î bilgi, Hz. Peygamber'den sonraki taşıyıcıları olan sahabîler elinde, onların Hz. Peygamber'den görüp işittiklerini nakletmeleri yanında bunlara kendi re'yelerini eklemeleriyle zenginleşerek sonraki nesillere intikal etmiştir.

Yedi fakih Sahâbeden İbn Abbâs'ın daha çok Mekke'de, Hz. Ömer, Zeyd b. Sabit ve İbn Ömer'in Medîne'de, İbn Mes'ûd'un da Kûfe'de uzun bir zaman ikamet ettikleri düşünüldüğünde, Hz. Peygamber'den sonra ilmin nasıl dallandığı görülmektedir. İbnu'l-Kayyim, fikhın İslâm ümmeti içinde şu dört kişiden yayıldığını belirtmekte ve şöyle demektedir: "Medineliler ilimlerini Zeyd b. Sâbit ve İbn Ömer'in arkadaşlarından, Mekkeliler İbn Abbâs'ın arkadaşlarından, Iraklılar da İbn Mes'ûd'un arkadaşlarından almışlardır."¹⁵³

Fakîh sahabîlerden bir kısmı Mekke ve Medine'de kalmışken, bir kısmı Kûfe, Basra, Mısır ve Şam'da yerleşmişler, her biri buldukları şehirlerde kurdukları ilim halkalarında tâbiûn neslini yetiştirmişlerdir.¹⁵⁴

Mekke'de bulunan sahabîlerden ders alarak yetişen tâbiîler şunlardır: Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime (ö. 107/725), Ata b. Ebî Rabâh (ö. 114/732), Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim (ö. 126/744).

Medîne'deki sahabîlerden ders alarak yetişen bâzı meşhur tâbiîler şunlardır: Said b. el-Müseyyeb (ö. 94/712), Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm (ö. 97/712), Ebu Bekir b. Abdurrahmân b. El-Hâris el-Mahzûmî (ö. 94/712), Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 94/712), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd (ö. 98/716), Hârice b. Zeyd (ö.100/718), Sâlim b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/724), Süleymân b. Yesar

¹⁵¹ İbnu's-Salah, *age*, s. 295.

¹⁵² İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 21.

¹⁵³ İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 21. İbnu'l-Kayyim'in saydığı dört kişi arasında Hz. Ali yoktur. Nedeni de, onun şu ifadelerinde görülmektedir: "Ali b. Ebî Tâlib'in verdiği hükümler ve fetvâlar yayılmıştır. Ancak, Allah kahretsin onları, Şiîler, onun adına yalan uydurmakla onun ilminin çoğunu bozdular. Bunun içindir ki Ehl-i hadis'in onun Ehl-i beyt'i ve İbn Mes'ûd gibi ashâbının tarikiyle gelenler dışındaki sözlerine ve fetvâlarına itimat etmediklerini görürsün..." bkz. İbnu'l-Kayyim, *ae*, ay.

¹⁵⁴ Kevserî, "Fikhu Ehlil-Irak ve Hadisühum", *Nasbü'r-Râye*, I, 29-32; Döndüren, "Hanefî Mezhebi" mad., s. 326.

(ö. 107/725), el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 107/726), Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin (ö. 114/732), Nâfi' (ö. 117/735), Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Ebu'z-Zinad Abdullah b. Zekvân (ö. 131), Rabîa b. Ebî Abdurrahmân Ferruh (ö. 136/753).

Kûfe'deki âlim sahâbelerden feyiz ve ilim alarak ictihad yapabilecek dereceye ulaşan tâbiîlerden bazıları da şunlardır: Alkame b Kays (ö. 62/681), el-Esved b. Yazîd (ö. 75/694), Şurayh b. e1-Hâris (ö. 78/697), Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683), Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (ö. 148/765), İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Âmiru's-Şa'bi (ö. 103/721), Said b. Cübeyr (ö. 95/714), Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738).

Bu tâbiî fakihleri de pek çok öğrenci yetiştirmişlerdir. Medîne'deki tâbiûn fakihlerinden ders alarak yetişen etbeu't-tâbiîn arasında yer alan Zeyd b. Ali, Ca'fer es-Sâdik ve Mâlik b. Enes'in¹⁵⁵ aynı ilmî çevrede yetişmiş olmaları münasebetiyle bunların fikhî görüşleri arasında büyük farklılıklar olmaması gerekir. Daha sonraki devirlerde kendilerine nispetle mezhepler oluşan bu fakihlerin gerek üstatları, gerekse kendileri arasındaki ilmî münasebetler,¹⁵⁶ o devirde böylesine farklılıklara imkan vermemiş olmalıdır.

Kûfedeki tâbiî fakihlerinden Hammâd (ö. 120/738)'in en önemli talebesi Ebû Hanîfe (ö.150/767)'dir. Ondan on sekiz yıl ders alarak ölümünden sonra re'y ekolünün Irak'taki en önemli temsilcisi haline gelmiştir.¹⁵⁷ O, kendi ifadesine göre, ilmi Hammâd'dan almış; Hammâd, İbrâhim en-Nehâî (ö. 95/714)'den; İbrâhîm de Ömer b. el-Hattâb, Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbâs'tan almıştır.¹⁵⁸

¹⁵⁵ İmam Mâlik'in fıkhıta esas hocası Rabîatü'r-re'y diye meşhur Rabîa b. Abdurrahman'dır. Hudarî, *age*, s. 244.

¹⁵⁶ İmam Mâlik'in üstatlarından İbn Şihab ez-Zührî, sohbet meclisinde en çok birlikte bulunduğu kişinin Ali b. Hüseyin olduğunu belirtmiştir. *Hilyetü'l-Evliya* II, 142'den naklen Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 150.

İmam Mâlik'ten Muvatta'ı okuyan İmam Şâfiî, Yemen'de bulunduğu sırada oradaki Zeydî imam Yahyâ b. Abdillâh'a bey'at etmiş, Irak'a döndüğünde Ebû Hanife'nin talebesi Muhammed b. el-Hasen'den Irak fıkhını öğrenmiştir. Karaman, *age*, s. 175. Zeyd b. Ali, Câ'fer Sâdik ve Ebû Hanife aynı yaşlardadır. Bunlardan ilk ikisi aynı evde yetişmişlerdir. Ebû Hanife her ikisiyle de görüşmüş ve onlardan ilim almıştır.

¹⁵⁷ "Ebû Hanife'nin fıkhı, Hammad b. Ebî Süleymân vâsıtasıyla İbrahim en-Nehâî, Alkame ve Esved yoluyla, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali ve Hz. Ömer gibi sahâbe bilginlerine dayanmaktadır. Hz. Ömer'in Irak ekolüne etkisi tbn Mes'ûd vasıtasıyla olmuştur. Hz. Ali ise kazâ ve fetvâlarıyla Iraklılara önderlik yapmıştır." Döndüren, "Hanefî Mezhebi" mad., *age*, s. 326.

¹⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 13, 334; Başka bir sözünde Ebû Hanife, "ben ilmi, Ömer b. Hattâb'in ashâbı yoluyla Ömer'den, Ali b. Ebî Tâlib'in ashâbı yoluyla Alî'den, Abdullah b. Abbâs'in ashâbı yoluyla da Abdullah'tan aldım. İbn Abbâs zamanında yeryüzünde ondan daha bilgini yoktu." demiştir (Hatîb el-Bağdâdî, *ae*, *ay*).

Şüphesiz Ebû Hanife, Hammâd dışında zamanındaki pek çok âlimden de ders almıştır. Ancak Ebû Hanife, onun asıl hocasının Hammad olduğunu açıkça belirtmektedir ki, onun bu ikrarı, Caferîyye'nin Ebû Hanife'nin ilmini onun Ca'fer es-Sâdık'a, Zeydiyye'nin de onun Zeyd b. Ali'ye öğrenci olmasına bağlamasının doğru olmadığını gösterir. Elbette Ebû Hanife Ehl-i beyt'ten Muhammed Bâkır, Zeyd b. Ali, Ca'fer Sâdık, Abdullah b. Hasan (ö. 145/762) gibi âlimlerden istifâde etmiştir. Fakat bu, bütün ilmini onlardan herhangi birine dayandırmak gibi bir sonuca götüremez ki, zaten bu çelişkili bir durumdur. Öyleyse doğrusu şudur:

1) Fıkıh ilmi, Hz. Peygamber'in vefâtından sonra tek bir silsile ile değil, sâhabe, tâbiûn ve etbeu't-tâbiîn olmak üzere her nesilde daha fazla dallanarak bir çok silsile ile mezheplerin teşekkül devrine gelmiştir.

2) Bu devre gelinceye kadar aynı çevrede yaşayan fakihler arasında ilmî münasebetler olduğu gibi, özellikle İmam Şâfiî (ö. 204/820) ile birlikte farklı ilmî çevrelere mensup fakihler arasında da etkileşim olmuştur. Zaten, hac ve umre gibi bütün Müslümanları aynı mekanlarda buluşturan ibadetler sebebiyle, az veya çok, böyle ilmî münasebetlerin fakihler arasında gerçekleşmemiş olması imkansızdır.

3) Sahâbe döneminden beri Ehl-i hadis - Ehl-i re'y¹⁵⁹ ve Sünnî - şîî eğilimler olsa da bunlar birer mezhep haline gelmemiştir. Dört büyük mezhebin ve şîî mezheplerin oluşması, ancak, bu mezheplerin kurucuları kabul edilen ilk imamlarının vefatlarından sonra bunların talebeleri zamanında gerçekleşmiştir.

Şer'î bilginin, kaynağından itibaren müçtehit imamlara kadar gelişi hakkında verilen bilgilerin Şîî hukuk usulü açısından fazla bir değer taşımadığını belirtmek gerekir. Zira, Şîî hukuk usûlü imâmet inancıyla şekillenmiştir. İlim ancak ma'sum imamlar kanalıyla gelmiş; Allah'tan, Peygambere, Peygamberden imamlara ve onlardan da diğer insanlara intikal etmiştir.¹⁶⁰

---

¹⁵⁹ "Ehl-i Hadis - Ehl-i Re'y Ayrışması" konusunda yapılan bir araştırmada (Haçkalı, Abdurrahman, "Ehl-i Hadis - Ehl-i Re'y Ayrışması Fikhî mi İtikâdî mi?", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Konya 2003, ss. 59-68) şu tespitler yapılmıştır: 1) Fıkıh dikkate alındığında, ilk dönemde biri tamamıyla hadisi savunan, diğeri de sadece re'y'i kullanan iki ayrı grubun var olduğu tezi isabetli görülmemektedir (Haçkalı, *agm*, s. 61). 2) Ehl-i hadis - Ehl-i re'y ayrımında, Hicaz bölgesi ve Irak bölgesi şeklinde zikredilen Coğrafi tasnif tutarlı bir kriter olarak görünmemektedir (Haçkalı, *agm*, s. 63). 3) Fıkıh dikkate alındığında kimin Ehl-i re'y kimin de Ehl-i hadis olduğu belirlenmemektedir (Haçkalı, *agm*, s. 63). 4) Ehl-i hadis - Ehl-i re'y bağlamında kullanıldığında re'y kavramı, daha çok kelâmî bir anlam taşımakta ve bu bağlamda Ehl-i re'y denildiğinde öncelikle kelâmcıların anlaşılması gerekmektedir (Haçkalı, *agm*, s. 67).

¹⁶⁰ Şîî literatürde Ca'fer Sâdık'ın şöyle dediği rivayet edilir: "Allah, Rasûlüne helâli, haramı ve te'vili öğretmiştir. Rasûlullah da tüm ilmini Hz. Ali'ye öğretmiştir." Bkz. *Besâiru'd-Derecât*, s. 290 ve *Vesâilu's-Şia*, 3, 391'den naklen; Murtezâ Askerî el-Huseynî, "Şia'ya Göre Sünnet'in Dindeki Yeri" adlı teb., *İSAV (İslâmî İlimler Araştırma Vakfı)*, Ensar Neşriyat, İst. 1997, ss. 263-283, s. 265.

2. Dönemin Fetvâ Usûlleri:

Hız. Peygamber de dahil olmak üzere samîmi bütün Müslümanlar Allah'a teslimiyetleri gereği inançlarında ve davranışlarında O'nun emrine uymak üzere Allah'ın emrinin ne olduğunu bilmek isterler. Bunun için hükmünü bilemediği konularda meselenin mahiyetine göre Hız. Peygamber bazen Allah'ın vahyini bekler, bazen de ictihad ederdi. Yanlarında Rasûlullâh var iken Sahâbe dinlerinin hükmünü ondan sorup öğrenmeye çalışırlardı.

Allah'tan aldığı vahiyleri eksiksiz ve fazlasız bir şekilde ashabına tebliğ etmiş olan Hız. Peygamber vefat etmeden önce ashabına Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalmaları hususunda sık sık tenbih ve ikazda bulunmuştu. Ashab-ı Kiram da onun bıraktığı bu iki emânete sahip çıkmışlar; ondan öğrendikleri şekilde amel etmeye devam etmişlerdi.¹⁶¹ Onlar yeni çıkan durumlar karşısında, Allah'ın muradını anlamak için evvelâ O'nun kitabına, sonra râsûlünün sünnetine başvururlardı.¹⁶² Hadisenin hükmünü bu iki kaynaktan bulamazlarsa, re'yelerine göre amel ederlerdi.¹⁶³ Onları re'yeri iki çeşitti; eğer istişare edip bir görüşte icma ederlerse, bu görüş hiçbir kimsenin muhalefet edemeyeceği bir hüküm oluyordu. Fakat yaptıkları müşaverede icma' olmazsa ekseriyetin görüşüyle amel olunuyordu.¹⁶⁴ Hulefâ-î râşidin zamanında durum böyle idi.¹⁶⁵ Ancak çeşitli sebeplerin¹⁶⁶ yanında özellikle hilâfetin saltana dönüşmesi ve siyaset ile dinin birbirinden ayrılıp Allah'ın hükmünü araştırma işinin siyasetten bağımsız şahsî çabalar haline gelmesiyle, İslâm topluluğunun birliğini ve bütünlüğünü sağlayan icma', muhtelif şehirlerdeki ulemanın görüşlerinin tesadüfen uyuşması dışında imkansız hale geldi. Şer'î hükmün isinbat yönteminde de Sahâbe fakihleri arasında başlangıç halinde bulunan

¹⁶¹ Sahâbenin içtihat usulünde izledikleri bu yöntemin çeşitli örnekleri için bkz. İbnu'l-Kayyim, *age*, I, s. 63-65.

¹⁶² Hız. Ömer, Şureyh'i Kûfe'ye kadı olarak gönderdiğinde, ona şöyle dedi: "Bak, Allah'ın kitabından bir şeyi açıkça biliyorsan onu uygula; o hususta kimseye bir şey sorma. Allah'ın kitabında bulamadığın konularda Rasûlullâh'ın sünnetine uy. Sünnet'te de bulamazsan re'yinle içtihat et." İbnu'l-Kayyim, *age*, s. 63.

¹⁶³ "Sahâbe, re'ye insanların en üstünü idiler. Onlardan biri bir re'ye bulunur, sonra Kur'an âyetleri onların re'yelerine uygun olarak nazil olurdu." İbnu'l-Kayyim, *age*, I, 81; "Sahâbe kıyas ve ictihad yapanların ilki idiler." (İbnu'l-Kayyim, *ae*, I, 217).

¹⁶⁴ Medkûr, *age*, s. 44-45.

¹⁶⁵ Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve diğer sahabilerin fetvâ yöntemleri için bkz. Devâlibî, *age*, s. 70-72; Dihlevî, Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî, *İslâm Düşünce Rehberi* (Hüccetüllâahi'l-Bâliğa, çev. Mehmet Erdoğan), Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, İst. 2003, I, 404, 425.

¹⁶⁶ Bu sebepler şöylece özetlenebilir: Müslümanlar bir çok fırkalar ve gruplara ayrılmıştır. Medine'nin ilmi üstünlüğü azalmaya yüz tutmuştur. Hız. Ömer'in vefatından sonra ashabın her biri bir tarafa dağılmıştır. Bunların talebeleri olan Tâbiûn fukahası buldukları mahallin örf ve adetini nazarı itibara almışlar ve böylece görüş ayrılıkları çoğalmıştır (Ebû Zehre, Muhammed, *Ebû Hanife*, çev. Osman Keskiöğlü, Ankara 1999, s. 121-122).

iki temâyül¹⁶⁷ tâbiûn döneminde "ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y" olmak üzere iki ekol haline geldi.

Sahâbeden ilim, irfan ve feyiz almak isteyen tâbiûn âlimleri, aradıklarını daha çok Hicâz veya Irak'ta bulmuş, giderek bu iki bölgede yer ve üstad farkından dolayı iki ayrı grup teşekkül etmiştir. Merkezi Kûfe olana "Irak Ekolü", Medine olana ise "Hicâz Ekolü" adı verilmiştir. Birinci ekole "Ehl-i re'y", Hicâz ekolüne de "Ehl-i hadis" ve "ehl-i eser" denilmiştir.¹⁶⁸

Sahâbe, Hz. Peygamberden nakledilen bir eser rivayet olunmayan hususlarda re'y ile hükümden çekinirlerdi. Bunda kendi reyleri ile bir şeyin haram veya helal edilmiş olması endişesi vardı. Fakat ashabin bazıları, meselelerin hükümlerini açıklamak için Hz. Peygamber'den hadis rivayet ederek esere bağlanmayı tercih ediyor ve Kitap ve Sünnet'te hükmü bulunmayan meselelerde re'y ve kıyasa gitmekten kaçınıyorlar, bazıları da Hz. Peygamber'den bir eser veya hadis bulunmayan hususlarda kendi re'y ve içtihatları ile hüküm veriyorlar, bununla beraber re'y ile hüküm verdikten sonra eğer bu hususta bir hadis bulunduğunu

---

¹⁶⁷ Medkûr, *age*, s. 49; Şu örnekler, bu iki temayülün Rasûlullâh zamanından beri Sahâbede mevcut olduğunu göstermektedir: 1) Peygamberimiz, Ahzab Savaşı'ndan döndüğünde ashabına, "Hiçbir kimse, Kureyzaoğulları'ndan başka bir yerde ikindiye kılmamasın" buyurdu. Bu sırada ikindiye bazıları yolda erişti, aralarından bir kısmı: "Söylenilen yere varana değin namazı kılamayız" derken, bir kısmı: "Hayır, kılabiliriz, Peygamber'in bizden istediği bu değildi" dedi. Sonunda bu durum Hz. Peygamber'e söylendi, o da bu topluluktan hiçbir kimseye niye böyle yaptınız, demedi. Bkz. Buhârî, *Salâtü'l-Havf*, 5.

2) Hz. Ömer'in, kendi döneminde, Kur'an'ın hükmü (Tevbe 9/60) ile Müellefetü'l-kulûb" denilen kimselere zekâtın pay verilmesi uygulamasını durdurmuştur. Hz. Ömer bunu yaparken nassın dış görünüşüne değil, illetine bakıyordu. İlet ise, İslâm zayıf iken, onların şerrinden korunmak gayesiyle onların İslâm'a ısınmalarını temin etmek için vermektir. İslâm kuvvetlenince, onlara bir şey vermenin gereği de ortadan kalkmış oluyordu (Zerka, *age*, I, 127).

3) Yine Hz. Ömer, Irak'taki Sevâd ve Mısır topraklarını, bu toprakları fetheden askerlere taksim etmemiştir. Kur'an ve Sünnet'in hükmüne uygun olarak bu toprakları ele geçiren askerler Hz. Ömer'e gelerek beşte birlik kısmını (humus) ayırıp geriye kalan kısmını aralarında paylaşmasını istediler. O zamana kadar uygulama şöyleydi: Enfal 8/41 âyetinin gereği olarak ganimetlerin beşte biri, âyette belirtilen yerlere harcanmak üzere beytülmal'e verilirdi. Geriye kalan beşte dörtlük kısmı ise, Peygamberimiz'in Hayber topraklarını gâziler arasında paylaşmasına dayanılarak savaşçılar arasında paylaşılırdı. Hz. Ömer, o kadar geniş toprakların gazilere dağıtılıp onlardan miras yoluyla çocuklarına geçmesini ve sonraki nesillerin mahrum kalmasını maslahata uygun görmedi. Hz. Ömer ile diğer sahbîler arasında uzun tartışmalar oldu. Hz. Ömer önce Muhacirlerle konuyu istişare etti. Hz. Osman, Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah, Muaz b. Cebel ve İbn Ömer, Hz. Ömer'le aynı görüşteydi. Abdurrahman b. Avf ise karşı görüşteydi. Daha sonra Ensâr'ın büyüklerinden, beş kişi Evs kabilesinden, beş kişi de Hazrec kabilesinden olmak üzere on kişiyi toplayıp onlarla istişare etti. Sonunda Hz. Ömer'in görüşünde icma ettiler. Hz. Ömer Haşr 59/10 âyetindeki "onlardan sonra gelenler" ifadesine dayanarak, "bu âyeti Kedâ (Mekke'nin en yüksek yerindeki dağ)'daki çobanı da içine alacak derece geniş, bütün yaratıkları kapsayıcı olarak görüyorum" dedi. Fethedilen topraklar sâhiplerinin elinde kaldı ve üzerlerine haraç vergisi kondu. Bkz. Devâlibî, *age*, s. 76-80; Zerka, *age*, 129, 130; Dört mezhebin bu konudaki yorumları için bkz. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, Kahraman Yay., İst. 1985, I, 323, 324.

¹⁶⁸ Kızılırmak, "Ehli Hadis" mad., s. 59.

öğrenirlerse derhal reylerinden dönüp hadisi alıyorlardı.¹⁶⁹ Tâbiûn devrinde Sahâbenin takip ettiği iki usul arasındaki fark genişledi. Her iki taraf kendilerinden öncekilere nispetle birbirlerinden daha çok uzaklaştılar.¹⁷⁰

“Tebe-i Tabiîn ve mezhep sahibi müçtehitler devri gelince aradaki mesafe daha da arttı. Mezhep sahipleri olan müçtehitler devrinin başlarında bu ihtilaflar son derece şiddetli idi. Fakat iki taraf birbirleriyle görüşüp mübâhaselere girişince birbirleriyle yaklaşmaya başladılar, karşılıklı fikir teatisi yaptılar. Hadis ehli tevakkuf mevkiinden çıkıp bazı hallerde re’y ve kıyası almak zorunda kaldılar. Re’y ve içtihatçılar da, hadislerin tedvin olunduğunu, sıhhat derecelerinin incelenip tespite başlandığını görünce hadise yaklaştılar, re’ylerini hadisle teyide başladılar. Fetva verdikleri zaman bilmedikleri bir hadisi sonradan duyunca hemen re’y ve içtihatlarından dönerek hadisi kabul ettiler.”¹⁷¹

Her ne kadar bu iki ekol arasında takip ettikleri usuller bakımından farklılıklar olsa ve bu iki yöntem birbirinin alternatifini olarak anlaşılabilir olsa da kanaatimizce bunlar biri varken diğeri tercih edilen yöntemler değil; birinin yokluğunda diğeri başvurulan, her ikisinin de gayesi şer’î hükmü elde etmek olan yöntemlerdir. Çünkü hiçbir fakîhin, yanında şer’î hükmün doğrudan aslî kaynağı dururken re’ye başvurması düşünülemez; bu şer’î hükmü iptal, tağyîr veya tevîl etmek olur. Diğer taraftan karşılaştığı mesele hakkında, yanında Allah’ın kitabından açık bir hüküm veya Rasûlullâh’ın söz ve fiillerine ilişkin bir menkûl bir haber bulunmayan kişinin heva ve hevesine uyması değil, menkul mütevatir haberden sonra en önemli bilgi kaynağı olan *aklını*¹⁷² kullanması gerekir. Nitekim Sahâbenin ve tâbiûn âlimlerin davranışları yakından incelenecek olursa, bu iki yöntemin bir noktada birleştikleri görülecektir. Hadis ekolünün hadislerin tespiti, re’y ekolünün de fikhin ilerlemesi yönünde büyük gayretlerin ürünü çalışmalar ortaya koyduktan sonra İmâm

---

¹⁶⁹ Ebû Zehre, *age*, s. 121. Ebû Hureyre’nin, önceleri cünüp olarak sabahlayan kimsenin orucunun sahih olmayacağı görüşünde iken, Rasûlullâh’ın hanımlarından birisinin bu görüşün aksini haber vermesi üzerine kendi görüşünden vazgeçmesi buna örnektir. Dihlevî, *age*, I, 426.

¹⁷⁰ Ebû Zehre, *age*, s. 123.

¹⁷¹ Ebû Zehre, *age*, s. 124; Şâh Veliyyullah Dihlevî, Ehl-i hadis’i anlattıktan sonra diyor ki: “Gerek Mâlik ve Süfyan-ı Sevri döneminde ve gerekse daha sonraki dönemlerde şimdiye kadar anlattığımız hadis ehline karşılık başka bir grup daha ortaya çıkmıştır: Bunlar meselelere dalmaktan çekinmemişler, fetva vermekten geri durmamışlar ve dinin ancak fıkıh üzerine kurulabileceğini söylemişlerdir. Buna karşılık Hz. Peygamberin hadislerini rivayet etmekten çekinmişler, hele sözün ona isnâdından korku duymuşlardır (Dihlevî, *age*, I, 447).

¹⁷² Akıl kavramı ve Kur’an’ın akla tanıdığı rol için bkz. Bolay, Süleyman Hayri, “Akıl” mad., *DİA*, c. II, İst. 1989, ss. 238-242, s. 238, 239 vd.; Özen, *age*, s. 71 vd.

Şâfiî'den sonra birbirine yaklaşması, karşılıklı olarak birbirinden istifade etmesi de bizi bu kanaate sevk eden bir gelişmedir.¹⁷³

Ehl-i re'y ile Ehl-i hadis, Kitap ve sahih sünneti alma hususunda ittifak üzeredirler. Hadislere verdikleri önem ve hadislerin anlaşılması hususunda Irak ekolü ile Hicaz ekolü kesin hatlarla birbirinden ayrılamaz. Zira Ehl-i re'y denilen âlimler hadise başvurdıkları gibi Ehl-i hadis denilen âlimler de hadis seçiminde ve hadislerin anlaşılmasında da re'ye başvurmuşlardır.¹⁷⁴ Bu iki ekolün ayrıldıkları nokta ancak şu olabilir: Ehl-i hadis re'y ve kıyastan çekinirler, Hz. Peygamber'den rivayetten çekinmezler. Hakkında hadis olmayan bir hususta da re'yi kabule mecbur olurlar. Ehl-i re'y ise ekseriyetle hadis rivayetinden çekinirler;¹⁷⁵ fetva vermekten çekinmezler, onun mesuliyetini üzerlerine alırlar. Fetva verdikten sonra o hususta sahih bir hadis bulurlarsa reylerinden dönerler, hadisi alırlar. Ehl-i hadis mevzû olduğuna delil bulunmadıkça zayıf hadisleri kabul ederler. Ehl-i re'y ise zayıf hadisleri kabul etmezler.¹⁷⁶

3. Dönemin Meşhur Müftüleri:

-Medine ehlinden Hz. Aişe (ö. 58/678), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Said b. el-Müseyyeb (ö. 94/712), Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm (ö. 97/712), Ebu Bekir b. Abdurrahmân b. el-Hâris el-Mahzûmî (ö. 94/712), Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 94/713), Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe b. Mes'ûd (ö. 98/716), Hârice b. Zeyd (ö. 100/718), Sâlim b. Abdillâh b. Ömer (ö. 106/724), Süleymân b. Yesar (ö. 107/725), el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 107/726), Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin (ö. 114/732), Nâfi' (ö. 117/735), Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Ebu'z-Zinâd Abdullah b.

¹⁷³ Hicaz ve Irak bölgelerinde gelişen bu fıkıh ekollerini birbirinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Çünkü re'yci ve Kûfeli olarak tanınmış Alkame (ö. 62/682), İbrahim en-Nehâî (ö. 96/914) ve Ebû Hanîfe gibi müctehidler sıhhat şartları bulununca âhad haberi de kabul ve tatbik etmişlerdir. Yine Medîneli ve eserci olarak tanınan Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/712), ez-Zührî (ö. 124/741), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Şâfiî (ö. 204/819) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi müctehidler de re'y ve kıyası uygulamışlardır (Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara 1975, s. 109).

¹⁷⁴ Görmez, *age*, s. 53.

¹⁷⁵ Sahâbe'nin, Hz. Peygamberin söylemediği bir şeyi yalancılıkla söylemiş olmak korkusundan, hadis rivayetinden çekindiklerine dair örnekler: İmrân b. Hüseyin (ö. 52/672) şöyle derdi. "Eğer istemiş olsam Resul-i Ekrem'den hiç ara vermeksizin iki gün hadis rivayet edebilirim. Fakat beni bu rivayetten alıkoyan şey şudur: Ashaptan bir kısım zevat ben nasıl dinledimse Rasûlullâh'tan hadis dinlediler. Öyle hadisler rivayet ediyorlar ki, dedikleri gibi hiç de değil! Onları karıştırdıkları gibi ben de karıştırmaktan endişe ediyorum." Ebû Amr eş-Şeybânî diyor ki: "İbn Mesud'un meclisinde oturdum. Öyle sık sık "Peygamberimiz buyurdu ki" demezdi. Hadis rivayet ederek "Peygamberimiz buyurdu" dedi mi, onu bir titreme alırdı. Böyle dedi, buna benzer, buna yakın bir şey dedi, derdi. Abdullah b. Mes'ud Rasûlullâh'ın lisanından yalan söylemektense kendi rey ve icthadiyla fetva verip hata etse bile o hatanın mesuliyetini yüklenmeyi tercih ederdi. Bir mesele hakkında kendi lisanıyla fetva verdiği zaman: "Bu benim reyimdir. Eğer doğru ise Allah'tandır. Eğer hata ise kusur benimdir." derdi (Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 120-121).

¹⁷⁶ Ebû Zehre, *age*, s. 126.

Zekvân (ö. 131/749), Rabîa b. Ebî Abdurrahmân Ferruh (ö. 136/753), Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî (ö. 146/763), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765);

-Mekke ehlerinden Abdullah b. Abbâs b. Abdulmuttalib (ö. 68/687), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime (ö. 107/725), Ata b. Ebî Rebah (ö. 114/732), Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim (ö. 126/744);

-Kûfe ehlerinden Alkame b. Kays en-Neha'î (ö. 62/681), Mesruk b. el-Ecda' (ö. 63/683), el-Esved b. Yezîd en-Neha'î (ö. 75/694), Şüreyh b. Hâris el-Kindî (78/697), Ubeyde b. Amr es-Selmânî (ö. 92/711), İbrahîm b. Yezîd en-Neha'î (ö. 96/714), Âmir b. Şerâhil eş-Şa'bî (ö. 103/721), Said b. Cübeyr (ö. 95/714), Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738), Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (ö. 148/765).

-Basra ehlerinden Enes b. Malik el-Ensârî (ö. 93/712), Ebû'l-Âliye Râfi b. Mihrân (ö. 90/709), Hasenü'l-Basrî diye meşhur el-Hasan b. Ebî'l-Hasan Yesar (ö. 110/728), Ebu's-Şa'sa Câbir b. Zeyd (ö. 93/712), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), Katade b. Diâme (ö. 118/736)¹⁷⁷.

4. Dönemde Yaygın Fıkıh Terimleri:

Sahâbe, tâbiûn ve müctehit imamlar döneminde fıkıh kavramları henüz tanımlanmış değildi. İlk dönemdeki fakihlerin kullandığı terminoloji daha sonra geliştirilen beş kategoriden biraz farklıydı.¹⁷⁸

Sahâbe ve Tabiîn devirlerinde, re'y kelimesi, geniş manada kullanılmıştı. Bu dönemde re'y kelimesinin manası, nass bulunmayan hususlarda fakîhin vermiş olduğu her türlü fetvayı kapsamaktaydı. Bu itibarla re'y; kıyasa, istihsana, mesalih-i mürseleye ve örfe şâmil sayılmaktaydı. Mezheplerin başlangıcına, teşekkülleri zamanına kadar inildiğinde de aynı manada devam ettiği, mezheplerin ortalarına doğru geldikçe, her mezhebin kabulüne cevaz verdiği re'yi başka başka tefsir ettikleri görülmektedir.¹⁷⁹

Sahâbe ve tâbiûn fakihleri, Allah'ın helâl yada haram kıldığını kesin olarak bilmedikleri konularda fetvâ verecekleri zaman helâl ve haram lafızlarını kullanmaktan ve "Allah'ın hükmü budur" demekten sakınırlardı. Bunun için Hz. Ömer, verdiği hükümleri kendine izafe ederek "bu Ömer'in görüşüdür" derdi.¹⁸⁰

¹⁷⁷ el-Hudârî, *age*, s. 171-181.

¹⁷⁸ Ahmed Hasan, *The Early Development of Of İslâmic Jurisprudence*, İslâmabad 1970, s. 33-34'ten naklen; Özen, *age*, s. 57.

¹⁷⁹ Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 129.

¹⁸⁰ İbnu'l-Kayyim, *age*, s. 39.

Onlar, haram ya da mekruh anlamında "lâ yehillü=helâl olmaz", "lâ yecûzü=câiz olmaz", "mekruh", "lâ yenbegî=yakışık olmaz", lâ uhibbu=sevmem", "lâ ücîzü=câiz görmem", "lâ yu'cibunî=hoşlanmam" ve "lâ hayra fih=hayırsız, iyi değil" gibi ifadeler, bir şeyin câiz ve mübâh olduğunu belirtmek içinse "lâ be'se=sakıncası yok, "uhibbu=severim",¹⁸¹ "estehibbu=sevimli bulurum", "estahsinü=iyi görürüm", "yecûzü=caiz olur", "câiz" ve "hasen=iyi" gibi ifadeler kullanırlardı. Bu nedenle ilk dönem kaynaklarındaki bu ifadelere dikkat edilerek onları sonraki dönemlerde tanımları yapılan kavramlarla aynı saymamak gerekir. Bugün kullanılan fıkıh terimleri mezheplerin ortaya çıktığı asrı müteakip konulmuş ve mezheplerin sâlikleri arasındaki mücadele ve tartışmalar bu terimlerin billurlaşmasına, delâlet ettikleri manaların tanımlarının yapılmasına ve terimlerin bize ulaştığı biçimi almalarına katkı sağlamıştır.¹⁸²

D. Dönemin Önemli Fikrî Ve Siyasî-İtikâdî Oluşumları:

Zeyd b. Ali'nin yaşadığı dönemde İslâm toplumunda belirgin özellikleriyle fark edilen hangi fikrî akımlar vardı? Onun bunlarla tanışması ve ilişkileri nasıl olmuştur? Bu akımların Zeyd b. Ali'ye veya onun bunlara ne gibi tesirleri olmuştur? Bu soruların cevabını verebilmek için Hz. Peygamberin vefatıyla başlayan fikrî ayrışmayı takip etmek gerekmektedir.

Hz. Peygamber hayatta iken zaman zaman Müslümanlar arasında fikir ayrılıkları/ihtilaf ortaya çıkmaktaydı, ancak bunlar, ortamın ihtiyacına göre peyderpey nazil olan vahiylerin ve Hz. Peygamber'in otoriter kişiliğinin yerinde müdahalesiyle İslâm toplumunu parçalara ayıran büyük bir problem haline gelmeden çözüme kavuşturuluyordu. Yüz yıllardır süren kabilevî çekişmeler ve kanlı savaşlar Allah elçisinin risaletiyle son bulmuş; düşman kalpler birbirine ısınmış ve Müslümanlar arasında kardeşlik meydana gelmişti. Onun vefatıyla ashabin belleklerine işlenmiş vahyin kılavuzluğu devam etse de Müslümanlar, ortaya çıkan yeni problemleri Hz. Peygamber olmadan çözmek zorunda kaldılar.

Hz. Peygamber'in na'sı henüz yerde iken başlayan hilafet konusundaki ilk tartışma, Müslümanlar arasına ilk ayrılık tohumlarını da ekmiş oldu.¹⁸³ Ensâr ile

¹⁸¹ M. ed-Desûkî, *Mukaddime fî Dirâseti'l-Fikhi'l-İslâmî*, s. 87'den naklen; Özen, *age*, s. 58

¹⁸² Özen, *age*, s. 58.

¹⁸³ "Hz.Peygamber'in vefatından sonra ümmet arasındaki ilk ihtilaf, imamet meselesinde ortaya çıktı" (Zeyd b. Ali, *Risâle fî'l-İmâme ila Vâsıl b. Ata*, Süleymâniye (Bağdatlı Vehbî Efendi) Kütüphanesi, vr. 77b); "Bütün siyasî mezhepler 'imamet-i kübrâ' demek olan hilafet konusu etrafında toplanırlar." (Ebû Zehre, Muhammed, *İslâm'da İtikâdî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi* (çev. Sıbğatullah Kaya), Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, İst. ts. s. 29; Ehl-i sünnet arasındaki ayrılık, özü itibariyle siyaset problemi ile ilgilidir (Subhî, *age*, s. 32).

Muhâcirûn arasındaki rekabet, Kureyş kabilesinin öteden beri devam eden nüfuzu sayesinde Muhacirler lehine sonuçlandı, ancak Kureyş'in iki büyük kolu olan Ümeyye oğulları ile Hâşimiler arasındaki İslâmiyet öncesinden kalma rekabet yıllarca devam etti. İslâm'a geç girişleri sebebiyle kaybettikleri nüfuzlarını, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafet yıllarında, askeri ve idarî alanda elde ettikleri başarılarla yeniden hissettiren Ümeyye oğulları ile bu dönemde siyasetten uzak duran Hz. Ali öncülüğündeki Hâşimoğulları arasındaki mesafe Hz. Osman'ın hilafet yıllarında daha da açıldı. Hz. Ali'nin hilafet yıllarında ise, beraberinde pek çok tartışmayı doğuran çatışmalara/savaşlara dönüştü. Cemel ve Siffîn savaşlarında Müslümanlar birbirlerine kılıç çekti. Hangi tarafın haklı olduğu; bu savaşlarda ölenlerin durumu ve tahkim meselesi, Mu'tezile, Mürcie, Hâricilik, Cebriyye ve Kaderiye gibi fikri oluşumlara zemin hazırladı. Böylece Hulefâ-i Râşidin döneminde başlayan fikri ayrışma, Zeyd b. Ali'nin içinde bulunduğu dönemde siyasî ve itikadî mezhepler haline geldi. Bunlardan bir kısmı, sadece siyasî veya itikadî mahiyette kalırken, bir kısmı da daha sonra hukuk alanında da kendilerine özgü bir sistem kurarak fıkıh mezhebi mahiyeti kazandılar.

Zeyd b. Ali, bu mezheplerden hangisine mensuptu veya onun mezhebi neydi? Karşı olduğu düşünceler nelerdi? Zeyd b. Ali'nin siyasî, itikadî ve hukukî görüşleri açısından İslâm düşüncesindeki yerini tespit edebilmek için zamanındaki bütün fikirleri ve zümreleri incelemek gerekir. Ancak araştırmamız, esasında İslâm Hukuk düşüncesiyle ilgili olduğundan, sadece siyasî veya itikadî mahiyette kalan fikir hareketlerini değil de, fikhî mezhep olarak da günümüze kadar tezahürleri olan; Hâricîlik, sünîlik, ve şîîlik kavramları altında toplanan fikir akımları incelenecektir. Mu'tezile kavramı da, Zeyd b. Ali ve onun ismine nispet edilen Zeydiyye mezhebiyle daha çok ilişkili olması açısından araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmamız açısından Ehl-i sünnet, şia ve rafizilik kavramı özellikle önemlidir. Bazen bu kavramların, onları benimsemeyenler tarafından kendileri dışındakileri ifade etmek için kullanılması ile kendilerini ifade etmek için kullanmaları arasında farklı anlam yüklemeleri vardır. Bir Şîî'ye göre şîîlik ile bir Sünnî'ye şîîlik aynı anlamda olmayabilmektedir. Bunun gibi, bir Sünnî'ye göre sünîlik ile bir Şîî'ye göre Sünnîlik aynı anlamda değildir. Her iki kesim, Ehl-i beyt yolunu izleyenlerin kendileri olduklarını iddia ettikleri halde bu kavram da onlar için aynı anlamda değildir.

Zeyd b. Ali'nin hangi kesim içinde yer aldığını tespit edebilmek için bu kavramları açıklamak gerekmektedir.

1. Mu'tezile:

İslâm düşünce tarihindeki siyasî ve itikadî oluşumların, büyük ölçüde, Hz. Ali (ö. 40/660) ile Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) arasındaki zıtlaşmada ortaya çıkan olaylara karşı konulan çeşitli tepkilerle başladığı söylenebilir. Hz. Osman'ın katlinden sonra, Müslümanların büyük bir kesimi Hz. Ali'yi halife olarak tanıdılar. Diğer bir kesimi, Hz. Ali'ye karşı onun kanını dava eden Muâviye'nin etrafında toplandılar. Cemel vakasıyla büyük bir iç savaşa dönüşse de, Hz. Hz. Ali'nin kesin zaferi ile sonuçlandığı için Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr öncülüğündeki hareket ayrı bir fırkaya dönüşmedi. Muâviye'nin Hz. Ali'ye karşı muhalefeti de aslında siyasî amaçlıydı ve dinî bir gerekçeye dayanmıyordu. Ancak sayıları az da olsa, zamanla önemli bir fırka haline gelecek olan, ne Ali'yi ne de Muâviye'yi desteklemeyen tarafsız bir grup oluştu. Bunlar, Mu'tezile'nin ilk zümresini oluşturdular. Mu'tezile isminin, belirli bir fırkayı ifade etmek üzere ilk defa kullanımı hususundaki çeşitli görüşler¹⁸⁴ arasında emniyetle ileri sürülecek olanı, Watt'ın mütalasına göre, bu ismin, Hz. Ali konusunda tarafsız olanlara tahsis edildiği ve bunun böyle olan kişilere ilk Şiîlerce tatbik edildiği görüşüdür.¹⁸⁵ Watt, bu husustaki diğer görüşlerin tenkidini yaparak en-Nevbahtî'nin şu sözlerine dayanarak kendi kanaatini ortaya koymuştur.¹⁸⁶ Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra üç zümre vardı: Birincisi Hz. Ali'yi destekleyenler; ikincisi hasımları; üçüncüsü ise, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme ve Usâme b. Zeyd ile birlikte bir kenara çekilen zümre idi; bunlar, Hz. Ali'den ayrıldılar ve biat ettikten sonra ne ona karşı ne de onun safında savaştılar; onlara *mu'tezile* dendi ve onlar, sonsuza kadar Mu'tezile'nin öncüleridir; ne Ali'ye karşı ne de onun yanında savaşmanın câiz olduğunu kabul ettiler.¹⁸⁷ Mu'tezile kavramı, daha sonraları, şu beş usulü kabul edenlere hasredilmiştir: 1) Tevhîd, 2) Adl (Allah'ın adaleti), 3) el-Va'd ve'l-Ve'îd (Mükâfat ve Mucâzât), 4) el-Esmâ ve'l-Ahkâm (İsimler ve Hükümler) veya el-Menziletü beyne'l-

¹⁸⁴ Mu'tezile kavramı ve ortaya çıkışı hakkında farklı görüşler vardır. Bazı âlimlere göre, bu fırka ilk olarak Hz. Hasan'ın hilâfetten ayrılması üzerine, Hz. Ali taraftarlarından bir grubun siyasetten ayrılarak kendilerini itikada vermeleriyle ortaya çıkmıştır. Çoğu alimler ise, Mu'tezile'nin Vâsıl b. Ata ile başladığı kanaatindedirler (Ebû Zehre, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, s. 135, 136). Ayrıca, Mu'tezile'nin anlamı hususunda bakınız: *ae*, s. 136; Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. E. Ruhî Fiğlalı), Umran Yay., Ankara 1981, s. 271, 272; Mu'tezile mezhebi aslında itikadî bir mezhep olmasına rağmen, mezheplerinin beş esasından bir olan "iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma" ilkesi ile iyilik ve güzellik (husn ve kubh) konularındaki düşüncelerinin İslâm hukuk düşüncesine büyük etkileri olmuştur. Mu'tezililer, İslâm davetinin yayılması, sapıkların hidayete ermesi, dini bozmak amacıyla hakkı batıla karıştırmak isteyenlerin fikirlerinin çürütülmesi için, "emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker" ilkesini, bütün Müslümanlar için gerekli görmüşlerdir. Ebû Zehre, *Mezhepler Tarihi*, s. 142.

¹⁸⁵ Watt, *age*, s. 272.

¹⁸⁶ Watt'ın, "benimsenmiş görüş" dediği, Mu'tezililiğin doğuşunu Vâsıl b. Atâ ile Hasan Basrî arasındaki meşhur olaya dayandıran klasik görüşü tenkidi için bkz. Watt, *age*, s. 263-266.

¹⁸⁷ Watt, *age*, s. 271.

Menzileteyn, 5) el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyi ani'l-Münker (iyiliği emir ve kötülüğü yasaklama).¹⁸⁸

Zeydiyye imamlarından el-Mehdî Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ el-Murtezâ (ö. 840/1437), Mu'tezile'nin tabakalarını sayarken birinci tabakanın Ehl-i beyt olduğunu; Ali b. el-Hüseyin, oğlu Muhammed el-Bâkır, onlardan önce Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve onların kardeşleri Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Mu'tezile'den olduklarını söylemiştir.¹⁸⁹ Mu'tezile'nin Zeyd b. Ali zamanındaki temsilcisi, Mu'tezile akidesini Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'den almış olduğu rivayet edilen Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)'dir.¹⁹⁰

2. Şiîlik:

Şiî kelimesinin anlamında, itikadî fırkaların olduğu zamana kadar değişiklikler olmuştur. Tarihi gelişmelere bağlı olarak meydana gelen bu değişikliklerin farkında olmaksızın kendilerine şiî denilen insanları tanımak zordur.¹⁹¹

Şia, Ehl-i sünnet'ten sonra sayıca Müslümanların çoğunluğunu teşkil eden ikinci büyük gruptur. Şia ile diğerleri arasındaki en önemli görüş ayrılığı Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafetin kime ait olacağı meselesidir.¹⁹² Bu meselede Şiîlerin, Hz. Peygamberden sonra hilafet ve imametini Hz. Ali'nin hakkı olduğu ve onun bu makama en layık kişi olduğu, Ali'den sonra da bunun Ehl-i beyt'in¹⁹³ hakkı olduğunda icma halinde oldukları söylenir.¹⁹⁴

¹⁸⁸ Watt, *age*, s. 288.

¹⁸⁹ Bkz. Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 50.

¹⁹⁰ Watt, *age*, s. 274. İmam Zeyd'le yaklaşık aynı yıllarda doğan ancak ondan on yıl sonra 132/750'de vefat eden Vâsıl b. Atâ'nın görüşleri şöyleydi: 1) Allah kadîrdir; fakat, zatının üzerine eklenen bir kudret olmadan. Allah alîmdir; fakat zatının üzerine eklenen bir sıfat olmadan. 2) Büyük günah işleyen kimse fâsıktır. Fasık ise, ne mü'min ne de kâfir sayılır; *el-menziletü beyne'l-menzileteyn* içinde bir kişi olarak Allah'ın verdiği ismin dışına çıkamaz. 3) Mükellef olan kişi, Allah'ın kendisine verdiği bir irâdeyle kendi fiilinin yaratıcısıdır. 4) İslâm'ı savunmak için emr-i bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker yapmak her mü'mine vâciptir. 5) Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan taraflardan hangisinin hatalı olduğu bilinemez. Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 143-144; Çelebi, İlyas, "Mu'tezile" mad., *DİA*, c. XXXI, İst. 2006, ss. 391-400, s. 392.

¹⁹¹ Meselâ Abdullah b. Hasan (ö. 145/762) şöyle demiştir: "Bizimle Şiîler arasındaki alamet Zeyd b. Ali (as)'dir. Ona tabi olan kimse Şiîdir, tabi olmayan da şiî değildir." (San'anî, *age*, I, 63). Halbuki Zeyd b. Ali'den ayrılanlar da sonradan Şiî gruplar içinde sayılmaktadır.

¹⁹² Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, I-III, 10. bs., Dâru'l-Küttâb'l-Arabî, Beyrut, ts., III, 208.

¹⁹³ İslâm tarihinde Ehl-i beyt kavramının Hz. Ali'den sonra tarihte çeşitli aşamalar geçirdiği ve her bir dönemde ayrı ayrı şekil ve kalıplar alarak bugünkü hale ulaştığı hususunda bkz. "Ehl-i Beyt" mad., (yazarı yok), *ŞİA*, c. II, İst. 1990, ss. 51-54, s. 53.

¹⁹⁴ Subhî, *ez-Zeydiyye*, s. 15; Cündî, *el-İmâm Caferü's-Sâdık*, s. 225; Kasımî, Cemalüddin el-Kasımî, *el-Cerh ve't-Tadil*, Dâru'l-Hadis, 1988, s. 176. İbn Hazm'a göre Şiîliğin temel noktası, İmamet ve Rasûlullâh'ın ashâbı arasında müfâdalettir. Bunun dışındaki konularda diğer fırkalar gibi onlar da ihtilaf etmişlerdir. "Kim ki, Rasûlullâh'tan sonra yaratıkların en faziletlisinin Ali olduğu ve imâmete en hak sahibi olanın Ali ve ondan sonra da çocuklarının olduğu hususunda Şia'ya uyarsa, işte o **Şiî**'dir, bunların dışındaki Müslümanların ihtilaf ettikleri konularda onlara muhalif olsa da. Eğer bu hususlarda onlara muhalefet ederse, Şiî değildir." İbn Hazm, *el-Milel*, I, 370; İbn Haldun'a göre, bütün şiî mezhepler şu hususlarda görüş birliği içindedirler: 1) İmâmet, ümmetin reyine bırakılmış genel

Şia'nın ortaya çıkış zamanı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. 1) Hz. Peygamber sağ iken ortaya çıkmıştır. 2) Hz. Peygamber'in vefatını takiben ortaya çıkmıştır. 3) Hz. Osman zamanındaki fitne hareketiyle birlikte ortaya çıkmıştır. 4) Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'ye muhalefet ederek Hz. Osman'ın kanını talep etmediği gerekçesiyle ona sırt çevirdikleri zaman ortaya çıkmıştır. 5) Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra ortaya çıkmıştır. 6) Tevvâbîn hareketiyle birlikte ortaya çıkmıştır. 7) Birinci hicrî asrın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır.¹⁹⁵

Tabatabaî, Şiiliğin Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun yerine, çoğunluk Müslümanların seçim yoluyla halife nasbetmelerine karşı çıkan Hz. Ali ve arkadaşları Abbâs, Zübeyr, Selmân, Ebû Zerr, Mikdâd ve Ammâr'ın muhalif tutumlarının çoğunluk Müslümanlarla azınlığın arasını açtığını ve bunların toplum tarafından Ali'nin taraftarları veya Şia'sı olarak biline geldiğini söylemektedir.¹⁹⁶ Ancak, İbn el-Mürtezâ'nın belirttiği gibi bu Sahâbelerin Ebû Bekir ve Ömer'den ayrılmamış olmaları hatta, Hz. Ömer'in Ammar b. Yâsir'i Kûfe'de, Selmân-ı Fârîsi'yi Medâin'de âmil tayin etmiş olması¹⁹⁷ Tabatabaî'nin bu kanaatiyle çelişmektedir.

Abdulazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824), Şia lakabının ortaya çıkışının, hicretin 39. yılında olduğunu söyler.¹⁹⁸ Welhauzen de, Hz. Osman'ın katliyle birlikte Müslümanların Ali partisi, ve Muâviye partisi olmak üzere iki kısma ayrıldıklarını ve Şia kelimesinin de bu anlamda kullanıldığını belirtir. Ona göre, Ali'nin Şia'sı Muâviye'nin Şiası mukabilinde kullanılmaktaydı. Muâviye saltanatı bütünüyle ele geçirdiğinde, Şia lafzı sadece Ali'nin takipçileri için kullanılır oldu.¹⁹⁹

Sözlük anlamında Şia'nın bu şekilde kullanımı, Tabatabaî'nin beirttiği gibi, ilk halife seçimi ile ilgili fikir ayrılığı sonucu oluşmuşsa da, Şiilerin ileri sürdüğü gibi nas, vasiyet ve ismet sıfatlarıyla mücehhez bir şîi hilâfet görüşüne sahip zümrelere işaret anlamında, "şîatî", şîatünâ", şîatü Ali ve "şîa" kelimelerinin Emevîler döneminin başlarında bu anlamda kullanıldığını söylemek zordur. Çünkü, Fığlalı'nın belirttiği gibi, Şiiliğin vücut bulması, en azından nas, vasiyet, ismet veya başka bir ifadeyle imamın yanılmazlığı ve üstünlüğü (efdal), özel bir bilgiyle donatılmış bulunduğu ve dolayısıyla imamet ve hilafetin Hz. Peygamberden sonra bu vasıfları sebebiyle Hz. Ali'nin hakkı olduğu inancının genelleşmesi ve bir mezhep esası olarak

---

maslahatlardan (mesâlihu'l-âmmeh) değildir. 2) İmâm büyük ve küçük günahlardan masum olmalıdır. 3) Hz. Peygamber kendisinden sonra Hz. Ali'yi imam tayin etmiştir (İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 217).

¹⁹⁵ Ayrıntılar için bkz. İrfân Abdulhamîd, *age*, s. 16-20.

¹⁹⁶ Tabatabaî, Hüseyin, *Şi'ite İslâm*, Farsça'dan çev. Seyyid Hüseyin Nasr, New York 1977, s. 41.

¹⁹⁷ İbn el-Mürtezâ, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 5.

¹⁹⁸ Dihlevî, *Tuhfe*, s. 4.

¹⁹⁹ Welhauzen, Julies, *el-Havâricu ve's-Şia*, 3. bs., Kuveyt 1978, s. 112.

ortaya çıkışına bağlıdır. Bunlar ise en erken Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ile büyük kardeşi Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) ve yeğeni Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) arasındaki tartışmalarla söz konusu edilmiş meselelerdir.²⁰⁰

Hız. Hüseyin'in Kerbelâ'da fecî şekilde şehit edilmesinden (v. 61/680) sonra, Ehl-i beyt'in haklarını aramak adına başvurulmuş "Tevvâbîn" hareketi ile Hız. Ali'nin Hız. Fâtıma'dan doğmamış olan üçüncü oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmlik ve mehdîliğini ileri sürerek ortaya çıkan el-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sakafî (ö. 67/687)'nin isyânı, aslında bir "fırka" oluşturmak için değil, doğrudan doğruya Emevîlere karşı duyulan düşmanlıklara dayandırılmıştı.²⁰¹ Emevîlerin son dönemlerinde Şiîliğin temel taşları olan vasîlik, imâmet, nass ve halef inanışları açıkça tartışılır hâle gelmiş ve böylece şîî düşünce şekillenmeye başlamıştır. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin (ö. 122/740)'in başarısızlıkla sonuçlanan isyanı, Hız. Ali ve torunları arasında imâmet meselesinin de tartışma konusu kılınmak suretiyle fırkalaşma hâdisesine yeni bir seyir ve ivme kazandırmıştır. İmâm Zeyd b. Ali'nin başlattığı bu tartışma, Muhammed el-Bakır (ö. 114/733) ve Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) zamanlarında kendine hâs itikâdî ve fikhî görüşleriyle bir "fırka" haline dönüşmeye başlamıştır.²⁰²

Abdulazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824)'nin mütalâsına göre, Şiîler üç fırkadır. Birinci fırka, "muhlis şîa (eş-şîatü'l-muhlisûn)" diye de isimlendirilen ilk Şiîlerdir. Bunlar, hilafeti esnasındaki Ensâr ve Muhacirlerle onları takip edenlerdir ki hepsi onun hakkını tanımışlardır. Onlardan Rıdvân beyatında bulunan 800 sahabî, onunla birlikte Sıffin savaşına katılmış ve 300 kadarı orada onun sancağı altında şehit olmuşlardır. Onlardan bir kısmı, onu sevmek ve övmekle birlikte bir şüphe ve ihtiyat gereği savaştan kaçınanlardır. Bu sınıftan Abdullah b. Ömer meşhurdur ki o daha sonra pişman olmuştur. Onlardan diğer bir kısmı da kaza ve kaderin galip gelmesiyle onunla savaşan Talha, Zübeyr, Hız. Aişe gibi kimselerdir ki maksatları onunla savaşmak değildi.²⁰³ Şiîlerin ikinci fırkası, Hız. Ali'yi diğer Sahâbeye, onlardan hiç birini tekfir etmeksizin ve onlara sövmeksizin ve buğzetmeksizin tafdil eden Ebû'l-Esved ed-Düelî, öğrencisi Basra Kurrâ'sından Ebû Sâid Yahyâ b. Ya'mer, Sâlim b. Ebî Hafsa, Musannef'in müellifi Abdurrezzak, Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk ve müteehhirinden bazı sûfiler ve çoğunluk âlimler gibi Şiîlerdir (eş-Şîatu't-Tafdîliyye).

²⁰⁰ Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Şiîliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İst. 1993, ss. 33-43, s. 36.

²⁰¹ Fiğlalı, *ag.teb.*, s. 40.

²⁰² Fiğlalı, *ag.teb.*, s. 40. M. Watt da, Şîa tabirinin, Emevîler devrinde, bu tabire daha sonraları verilen şümulü bir anlamda kullanılmamış olduğunu söylemektedir (Watt, *age*, s. 72).

²⁰³ Dihlevî, *Tuhfe*, s. 3, 4.

Bu fırka birincisinden yaklaşık iki veya üç yıl sonra ortaya çıkmıştır.²⁰⁴ Üçüncü fırka, *et-Tebriyye* de denilen *Sebeyye* fırkasıdır. Onlar Selman-ı Farisî, Ebû Zer, Mikdâd, Amâr b. Yasir gibi az sayıdakiler dışında kalan Sahâbeye söven, onları küfre ve nifaka nispet eden, onlardan tebrri eden, bir kısmı Gadir Hum'da bulunup da "men kuntu mevlâhu fe-Aliyyün mevlâhu" hadisinin gereği olarak Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'ye biat etmeyip başkalarına biat eden herkesin irtidad ettiğini iddia eden kimselerdir. Bu fırka Hz. Ali'nin hilafeti zamanında San'alı bir Yahudî olan Abdullah b. Sebe'nin çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır. Bu fırka ortaya çıkınca onlarla karıştırılmasını diye, muhlis Şia, şia lakabını terk etmişler ve kendilerini Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak lakaplandırmışlardır. Bazı kitaplarda falan kimse Şia'dandır denilip sonra o kimsenin Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin büyükleri arasında sayılmasının nedeni de budur. Çünkü buradaki Şia'dan kastedilen ilk Şiîlerdir.²⁰⁵ Dördüncü Şia fırkası Hz. Ali'nin uluhiyetine inanan gulât fırkasıdır. Bunların da ilk defa ortaya çıkışları da Abdullah b. Sebe eliyledir.²⁰⁶

Şiî firkalardan ilk teşekkül eden, Zeyd b. Ali'nin Hişâm b. Abdilmelik zamanında imamlığını ileri sürerek isyan edip başarısız olmasından sonra görüşlerinin oğlu Yahyâ (ö. 125/743) tarafından devam ettirilmesiyle vücut bulan Zeydiyye fırkasıdır. Daha sonra Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in ölümünü takiben Ehl-i beyt'e bağlananlar arasında ihtilaf çıkmış ve bir kısmının onun büyük oğlu İsmâîl'i imam tanıyarak ayrılımlarıyla İsmâîliyye fırkası meydana gelmiştir. Bu arada Ehl-i beyt'e taraftar olduklarını söyleyen kitleler ve onlar adına ortaya çıkanların daima ahenkten mahrum ve sürekli ihtilaf halinde bulunmalarıyla belli isimleri olan ve isimsiz pek çok fırka ortaya çıkmıştır.²⁰⁷

Günümüze kadar yaşayan, furû'u ve usûlü ile işlenmiş ve uygulanmakta olan bir fıkha sahip olan üç şîî mezhep vardır. Ca'feriyye, Zeydiyye ve İsmâliyye.²⁰⁸ Bunlardan Zeydiyye, Muhammed el-Bâkır'dan sonra Zeyd'i, ondan sonra da oğlu

²⁰⁴ Dihlevî, *Tuhfe*, s. 6.

²⁰⁵ Dihlevî, *Tuhfe*, s. 7.

²⁰⁶ Dihlevî, *age*, s. 10.

²⁰⁷ Bu iddianın ispatı için ayrıca bakınız: Fiğlalı, *ag.teb.*, s. 42 vd.; Şiî fırkanın güzel bir tasnifini Ahmed Mahmûd Subhî yapmıştır. Onun değerlendirmesine göre, Şiilik (*et-teşeyyü'*) bir tepki (muhalafet) hareketidir (hizbun muâridun). Tepki biçiminde Şiîler, üç gruba ayrılmışlardır. Zeydiyye, hurucu görüşlerinin esası saymışlar ve kılıç silahında temessül etmişlerdir. İsnâaşeriyye, rûhânî imâmeti inançlarının esası yapmışlardır. İsmâliyye ise maksatlarını gizlemek için, her zahirin bir de bâtını vardır, sözüne dayanan bâtîni imameti prensip edinmişler ve gizlilik silahına sarılmışlardır. Zeydiyye, muhalifler içinde saklanma yolunu seçen İsnâaşeriyye ve kapalılık yolunu seçen İsmâliyye'ye karşı daha alenîdir. Zeydiyye, diğer firkalara karşı takiyye prensibini benimseyen İsnâaşeriyye ve "İstiğrak" prensibini benimseyen İsmâliyye'ye karşı diğer firkalara ve özellikle Ehl-i sünnet'e daha açıktır. Bkz. Subhî, *ez-Zeydiyye*, s. 56, 60, 61.

²⁰⁸ Karaman, Hayrettin, "Şia'da Fıkıh Usulü ve Şer'i Deliller" adlı teb., *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İst. 1993, ss. 319-355, s. 319.

Yahyâ'yı imam kabul etmeleriyle diğer şîî mezheplerden ayrılır, ancak Zeydiyye'nin Zeyd b. Ali'ye nispeti, diğer fıkıh mezheplerinin ilk kurucularına nispet edilmeleri gibi bir anlam ifade etmez. Çünkü bu mezhepte içtihad yapabilme nitelikleri bulunan kimseler için taklit haram kabul edilir.²⁰⁹ Dolayısıyla, bir fıkıh mezhebi olarak Zeydiyye denilince, Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşleri anlaşılmaz.²¹⁰

Şîî mezheplerden İsmâliyye de, Câ'fer Sâdık'tan sonra onun büyük oğlu İsmâîl'i imam kabul Şîîlerin oluşturduğu mezheptir. Bu yönüyle Zeyd b. Ali'den sonraki dönemde teşekkül etmiş olmaktadır. Ayrıca usûl bakımından İmâmiyye mezhebine oldukça yakın olmaları, fıkıhlarının da büyük ölçüde Câ'fer Sâdık'tan gelen rivayetlere dayanması²¹¹ yönüyle görüşlerini ayrıca ele almamız gerekmemektedir. İmamiyye mezhebi, nispet olunduğu Cafer Sâdık'ın Zeyd'le aynı dönemde yaşamış olması, ona nispet edilen söz ve uygulamaların bu mezhebin esasını oluşturması yönüyle ele aldığımız dönem açısından konumuzu ilgilendirmektedir. Ancak Câ'fer Sâdık'a nispet edilen görüşlerin ne kadarının ona ait olduğunu söylemek oldukça zordur.²¹² Çünkü, Sünnî fıkıh mezhepleri imamları arasında büyük bir yeri bulunan Câ'fer Sâdık'a nispet edilen görüşler bazı konularda Sünnî fıkıh kitaplarıyla Şîî literatürde farklılık arz eder. Yine bu mezhebin esasını teşkil eden eserlerin, Sünnî literatüre nispetle çok daha sonra telif edilmesi ve bu eserlerde çok miktarda zayıf rivayetlerin bulunduğu Şîî bilginler tarafından da kabul edilmiş olması, Câ'fer Sâdık'a ait olanla olmayanı ayırmayı zorlaştırmaktadır.

3. Râfizîlik:

İmamiyye dışındaki kaynaklarda bu kavramın Zeyd'le birlikte kullanılmaya başlandığını ve râfizilerin Zeyd'den ayrılan kimseleri ifade ettiğine dair çeşitli rivayetler vardır. Bunlardan birinde *rafizâ* kavramının Hz. Peygamber zamanında da var olduğu görülmektedir. Ebû'l-Cârud Hüseyin b. el-Muğîre el-Vâsıtî'den yapılan bir rivayete göre bir topluluk Zeyd b. Ali'ye gelip, "hurûc ettiğinde, Ebû Bekir ve Ömer'den beri olduğunu gösterirsin" dediler. O ise, "hayır" dedi. Onlar "öyleyse, biz senin kanından teberrî ediyoruz ve seninle beraber olmayız; ancak Ebû Bekir ve Ömer'den teberrî edersen seninle beraber bizden 60 bin kişi kılıçla vurur." dediler. Bu şekilde ayrılmak için kalktıklarında ve durumlarını açıkça anlayınca,

²⁰⁹Abdullah b. Hammûd el-'İzzî', "Mukaddimetü't-tahkîk", *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî* (San'a 1422/2002), s. 54.

²¹⁰ Bkz. Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 304.

²¹¹ Karaman, *ag.teb.*, s. 330.

²¹² Şehristânî'nin *el-Milel*'de İmamiyye'yi ele alış biçiminden anlaşıldığına göre İmamiyye, Cafer Sadık zamanında onun tarafından oluşturulmuş değildir. Zira o, hilâfete tamah etmemiş ve bu konuda hiçbir kimseyle asla tartışmaya girmemiştir. Bkz. Şehristânî, *age*, I, 166.

Zeyd, onlara "dönün de size bir hadis söyleyeyim" dedi. Onlar da döndüler. Dedi ki: "Babam dedemden, o da Ali b. Ebû Tâlib'den Rasûllullah'ın şöyle dediğini anlattı: "Ey Ali, seni ve senin taraftarlarını cennetle müjdeliyorum, ancak seni sevenlerden İslâm üzere olduklarını gösteren ve onu telaffuz eden bir topluluk okun yaydan ayrılması gibi hak dinden ayrılırlar. Onların çağrıldıkları kötü bir lakapları vardır; onlara *râfıza* denir. Ey Ali, eğer onları idrak edersen onlarla savaş, çünkü onlar müşriklerdir." Zeyd, "onlar sizlersiniz. Allah'ım bunlar benim dünyada da ahirette de düşmanımdır." deyip onlara beddua etti.²¹³ Diğer rivayetlerde ise kavramın Zeyd b. Ali zamanında kullanıldığı anlaşılmaktadır.²¹⁴ Zehebî'nin zikrettiği bir rivayete göre, Zeyd b. Ali ayaklandığında büyük bir taife ona gelip şöyle dediler: Ebû Bekr ve Ömer'den teberri et de sana biat edelim. O da bunu reddetti. Bunun üzerine dediler ki, öyleyse seni terk ediyoruz (nerfeduk). İşte o vakitten beri *er-rafizâ* diye isimlendirildiler. Onun taraftarları (şîatuh) da Zeydiyye diye isimlendirildiler."²¹⁵ Şehristanî (ö. 548/1153) ayaklanma olayına temas etmeksizin Zeyd b. Ali'nin Ebû Bekir'in hilafeti ile ilgili konuşmasını duyan Kûfeli Şîilerin onun Ebû Bekir ve Ömer'den teberi etmediğini anladıklarında onu terk ettiklerini (rafadûhu) ve *râfıza* diye isimlendirildiklerini belirtir.²¹⁶

²¹³ Ebû Ca'fer (ö. 615/1218), Ahmed b. Abdullah b. Muhammed et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadire fi Menâkibi'l-Aşere*, I-II, Dâru'l-Arabî'l-İslâmî Beyrut 1996, I, 385.

²¹⁴ Kaynaklarda geçen rivayetlerden bazıları şunlardır:

1) Cafer'üs-Sâdik'a "Râfizîler senin amcan Zeyd'den yaka silkiyorlar (teberri), ne dersin?" denilince "amcamdan teberri edenden Allah da beridir. Vallahi o, Kuran'ı en iyi okuyamız, dînde en fakîh olanımız, akrabalığı en çok gözetenimizdir. Vallahi ne dünya ne de ahiret için onun gibisi bırakılmamıştır." diye cevap verdi. İbn Asâkir, *Tehzîbu Târîhi Dimeşki'l-Kebîr*, thk. Abdulkâdir Bedrân, I-VII, Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1407/1987, VI, 20.

2) Abbâd b. Yakup er-Ravâcinî Amr b. Ebî'l-Kâsım'dan rivayet etti: Yanında Rafizîlerden bir grup insan varken Ca'fer b. Muhammed'in yanına girdim ve; "Bunlar amcan Zeyd'den teberri ediyorlar, ne dersin?" dedim. Dedi ki: "Amcam Zeyd'den mi teberri ediyorlar?" "Evet", dedim. Dedi ki: "Amcamdan teberri edenden Allah da uzak olsun. Vallahi o, Kuran'ı en iyi okuyamız, dînde en fakîh olanımız, akrabalığı en çok gözetenimiz (evsalûna li'r-rahm)dir. Vallâhi ne dünya ne de ahiret için onun gibisi bırakılmamıştır." San'anî, *age*, I, 67; karş. Zehebî, *Nübelâ*, V, 390.

3) es-Süddî, Zeyd b. Ali'den rivayetle şöyle dedi: "Rafizîler dünyada ve ahirette benim de babamında düşmanlırlar. Hariciler Ali (as)'ye karşı çıktıkları gibi Rafizîler de bize itaattan ayrıldılar (merika). İbn Asâkir, *age*, VI, 21; San'anî, *age*, I, 67.

4) Ahmed b. Dâvud el-Haddânî demiştir ki: İsa b. Yunus'u işittim; Rafizîler ve Zeydîler hakkında soruldu da şöyle dedi: Rafizîler ilk tutuculuk etmelerinde (tereffedâ), ayaklandığı sırada Zeyd b. Ali'ye geldiler ve "Ebû Bekir ve Ömer'den teberri et ki seninle beraber olalım", dediler. Zeyd b. Ali dedi ki: "Aksine onları dost kabul ederim (etevellâhüma), onlardan teberri edenden de teberri ederim". Öyleyse seni terk ediyoruz, dediler ve Râfıza diye isimlendirildiler. Zeydîler ise, "o ikisini dost biliriz ve onlardan teberri edenden biz de teberri ederiz" deyip Zeyd b. Ali ile birlikte huruc ettiler ve Zeydiyye olarak isimlendirildiler. San'anî, *age*, I, 67; karş. İbn Asâkir, *age*, VI, 21; Zehebî, *Nübelâ*, V, 390.

²¹⁵ Zehebî (ö. 748/1347), Hâfız ez-Zehebî, *el-İber fi Haberi men Ğaber*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts. I, 118.

²¹⁶ Şehristanî, *age*, I, 155; Benzeri bir kanaat için bkz. Kâsimî, Cemalüddin, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-Hadis, Kahire 1988, s. 170: "Râfizîler, Şîa'dan İmâmiyye olanlardır. Ebû Bekir ve Ömer (ra)'nın imametini reddettikleri için rafizî diye isimlendirildiler. Zannediyoruz doğru olan da budur.... Yine denilmiştir ki: Zeyd b. Ali onları Ebû Bekir ve Ömer'e ta'n etmekten men etti, onlar da onu terk ettiler (rafeduhu)... İmamet hakkındaki sözleri ve onun vasiyet ve tevkîf olduğuna inandıklarından İmamiye diye isimlendirildiler. Onlar çeşitli firkalardır."

Buna karşılık İmamiyye kaynaklarında bu rivayetler doğrulanmamaktadır. Meselâ, *İrşâd*'da, Zeyd'i Şeyhayn ile ilgili tartışmadan ötürü terk edenler ve Rafiziler diye isimlendirilenler hakkında herhangi bir kayıda rastlayamadık. Şia ricali ile ilgili İmamiyye literatürünü bir araya getiren Muhsin el-Emîn, Zeyd b. Ali'nin biyografisinde, "rafıza" isminin Zeyd b. Ali ile ilgili olmasını, Ebû'l-Ferec el-İsbehanî'nin *Mekatilü't-tâlibiyyin*'de bunu zikretmeyişiinden hareketle uydurma olarak nitelendirmektedir.²¹⁷ Günümüz Şîî âlimlerinden Rasul Ca'feriyan da Rafizî denince Ehl-i sünnet kesiminde çoğunlukla imamiyye şiasının anlaşıldığı, halbuki bunun *gulatı* ifade ettiğini söylemektedir.²¹⁸

Ca'feriyan'ın bu eleştirisi haklı olmakla birlikte, rafizîleri İmamiyye'den ayrı tutmak çok da kolay değildir. Zeyd'e biat ettiği halde onu terk eden Rafizîlerin, mezheplerini Câ'fer Sâdik'a dayandıran imamiyye şiası içindeki yeri nedir? Yani bu Rafizîler ilk Caferî-Şîîler midirler? Bu güne kadar gelen Şiilik bu kesimi de içine almakta mıdır? Kanaatimizce, Gulat-ı şîâ veya Rafizilik ile mutedil şîiliği birbirine karıştırdıkları iddiasıyla bazı sünnî müelliflerin tenkit edilmelerinde haklılık payı yok değildir. Ancak Şia'nın kütüb-i erbaa gibi en temel kaynaklarında bile mutedil şîîlerin kabul etmediği rivayetlerin ve görüşlerin bulunması, bunların geniş bir şîî muhitinde yayılmasına ve benimsenmesine, şîiliğin bu haliyle de sünnîlikten belirgin bir şekilde ayrılmasına neden olmuştur. Şia kaynaklarında ilk üç halife konulu bir doktora tezi, Ehl-i sünnet arasında son derece hürmet edilen bu sahâbîlerin Şia kaynaklarında ne derece olumsuz bir konumda algılandığını göstermesi açısından oldukça ilginçtir.²¹⁹ Râfizilik kelimesinin hoş olmayan bir olayla irtibatlandırıldığı ve hiçbir Şia fırkası tarafından benimsenmediği dikkate alınırsa²²⁰ bütün Şîîleri râfizî saymaktan kaçınmak gerekir. Ancak, Zeyd b. Ali ile bazı Kûfeliler arasında onu yalnız bırakmalarına sebep olan fikirleri benimseyenlere sadece bu özellikleri nedeniyle Rafizî denilebilir. Bu açıdan Hz. Ebû Bekir ve Ömer hakkında Zeyd b. Ali gibi düşünmeyen, yani açık bir şekilde bu ikisinden yaka silkenlerin (teberri edenlerin) ister Zeydî olsun ister diğer Şîî firkalara mensup olsun, Zeyd b. Ali ile aynı çizgide olmadıkları açıktır.

Bu konuda Ahmed Emîn'in düşüncesi şöyledir: Râfizîler, Şia'dan bir fırka olup Zeyd b. Ali, ayaklandığı sırada, Ebû Bekir ve Ömer hakkındaki görüşü sorulunca,

²¹⁷ Muhsin el-Emîn, *age*, I, 21.

²¹⁸ Bkz. Ca'feriyan, *age*, s. 63.

²¹⁹ Arı, Mehmet Salih, İmamiyye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İst. 2002.

²²⁰ Güzel, Abdurrahim, "Rafizilik" mad., *ŞİA*, c. V, İst. 1992, ss. 214-215, s. 215.

onlar hakkında güzel sözler söyledi ve onlara rahmet okudu. Bu sebeble Şiilerden bir topluluk onu terk ettiler ve *rafida* diye isimlendirildiler. İşte o zaman da şiiler rafizîler ve Zeydîler şeklinde iki fırkaya ayrıldılar. Her iki fırka da Hz. Ali'yi Ebû Bekir ve Ömer'den üstün tutuyordu. Ancak Zeydiyye o ikisine daha az ta'n ediyor ve onlar hakkında daha adil hükümde bulunuyorlardı.²²¹

Ahmed Emin'in Râfizîliği Şia'nın bir kolu olarak görmesine karşın, İbn Kuteybe'nin Şia ile Râfizâ arasındaki ayrımı, Şia'nın Emevîler dönemindeki muhtevâsına uygun olarak Rafizilerin Şia'ya göre konumunu daha doğru bir şekilde ifade ediyor gözükmektedir. M. Watt'ın tespitiyle, İbn Kuteybe'ye göre **Râfizîler, bazı bakımlardan ilk üç halifeyi reddederken, Şia ilk üç halife hakkında kötü söz söylemeyen, fakat Hz. Ali'yi daha üstte gören kimseler olarak gözükmektedir.**²²²

4. Ehl-i sünnet:

Ehl-i sünnet (ehlü's-sünne²²³) terimini ilk kullanan, bazı Sünnî kaynaklara göre Hasan Basrî (ö. 110/728)'dir.²²⁴ Terim hicrî II. asır başlarından itibaren "ehlu'l-hakk ve'l-istikâme" "ehlu's-sünne ve'n-nakl", "ashabu'l-hadis" şekillerinde kullanılmıştır. Sonraki dönemlerde bu isimler içerisinde diğerlerindeki ortak noktaları da toplaması açısından "ehlu's-sünne ve'l-cema'ât" ismi yaygınlaşmış ve kabul edilmiştir.²²⁵

Ehl-i sünnet ve'l-cemaat tabirinde yer alan "sünnet", ashabin yaygın telakkisi, "cemaat" de çoğunluğun siyasi temayülü şeklinde yorumlanmıştır.²²⁶ Ancak kimin ya da kimlerin Ehl-i sünnet olduğu hususunda Müslümanlar arasında kutuplaşmaya yol açan hatalı kullanımlar görülmektedir. Çağdaş yazarlardan Muhammed Ammare'nin dediği gibi, bir fırkanın Ehl-i sünnet'e dahil oluşu göreceli bir durumdur. Eğer sünnetle Hz. Peygamber'in söz ve fiileri kastediliyorsa, Şia, Havâric ve Mu'tezile de Ehl-i sünnet'ten sayılır; zira onlar da Hz. Peygamber'e uymaya çalışmışlardır.²²⁷ Bu açıdan Ehl-i sünnet denilince, Kur'ân ve sünnet'e uyulması gerektiğini kabul edilip akli nakle tabi kılan ana mezhep anlamında, Şia ve

²²¹ Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, III, 136.

²²² Watt, *age*, s. 151.

²²³ es-Sünne kavramı için Bkz. Kırbaçoğlu, Hayri, *Ehlu's-Sünne Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mûlahazalar*, İslâmî Araştırmalar, c. I, sayı 1, Ankara 1986, s. 71-79.

²²⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Sünnet" mad., *DİA*, c. X, İst. 1994, ss. 525-530, s. 525.

²²⁵ "Ehl-i Sünnet" mad., (yazarı yok), *ŞİA*, c. II, İst. 1990, ss. 67-72, s. 70.

²²⁶ Yavuz, *ag.mad.*, s. 526.

²²⁷ Yavuz, *ag.mad.*, s. 528.

Mu'tezile dışındaki büyük çoğunluğun kastedilmesi²²⁸ hatalı bir tutumdur. Bu kavramın Şia tarafından Ehl-i beyt mukabilinde kullanılması da yanlıştır. Zira hem Ehl-i beyt'ten olan Muhammed b. el-Hanefiyye, Ali b. el-Hüseyn, Zeyd b. Ali gibi imamlar arasında siyasî konularda fikir ayrılığı vardır; hem de Ehl-i sünnet diye dışladıkları büyük çoğunluğun itikadî ve fikhî konularda da Ehl-i beyt ileri gelenlerinden tamamen farklı bir yol izlediklerini söylemek mümkün değildir. Ehl-i sünnet kavramının ehl-i bid'at olarak mukabilinde kullanılması²²⁹ da hatalı bir kullanımdır. Zira bazı âlimler tarafından ehl-i bid'at olarak görülen Şia ve Mu'tezile mensupları bid'at iddiasını reddetmekle kalmayıp onlar da diğerlerini bid'at ehli olmakla itham etmişlerdir.²³⁰

Mu'tezile, Şiilik, Rafizîlik ve Ehl-i sünnet kavramı ile ilgili bu incelemeler sonunda bazı tespitler yapılmasının Zeyd b. Ali'nin siyâsi ve itikâdi kimliği konusundaki tartışmalar açısından yararlı olacağı kanaatindeyiz.

1) Hz. Peygamber gerek kendiliğinden verdiği vaaz ve hutbelerinde, gerekse Sahâbenin neye bağlanacaklarını sormaları üzerine, onları bazı kavramlara ve kişilere itisam etmeye çağırmıştır. Allah'a iman, Allah'ın ipi olan Kur'an'a bağlanma, sünnete sarılma, Ehl-i beyt'e, halifelerin sünnetlerine ve Sahâbeye uymaya çağırmıştır.²³¹ Ne varki fırkalaşmanın etkisiyle veya dar bir görüşlülükle bazı kişiler ve gruplar bunlardan sadece birine bağlanıp diğerlerini dışlama yoluna gitmişlerdir. Halbuki bunların hepsi de vahyi anlamaya ve uygulamaya yönelik tavsiyelerdir.

2) Şia kavramı etrafında ileri sürülen fikirler arasında tarihsel gerçeklere uygun olması ve İslâm toplumu arasında bölünmeleri ve mezhebî kutuplaşmaları önleyici olması açısından öne çıkarılması gerekeni kanaatımızca şu görüş olmalıdır: **Şia kavramı, sözlük anlamında ve İslâm toplumunun henüz frkalara ayrılmadığı dönemdeki ilk anlamında (muhlis şia) zamanımızdaki bütün Müslümanlar için ortak değerde bir kavramdır. Mezhebî yönelişlerin etkisiyle gelişen tarihi süreçte, Şia kavramının bir grup tarafından başka bir grub için kullanılması bu kavramın bozulmasına ve İslâm toplumunun**

²²⁸ Yavuz, *ag.mad.*, s. 529.

²²⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Bid'at" mad., *DİA*, c. X, İst. 1994, ss. 501-505, s. 502.

²³⁰ Yavuz, *ag.mad.*, ay.; Bu hususta kapsamlı bir literatür ve ayrıntılı yorumlar için bkz. Özer, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, Erzurum 2001, özellikle s. 19, 21, 23, 24, 26, 45, 62, 71, 95. Müellifin kitabın bütününe ortaya koymaya çalıştığı şu tespiti katılmamak mümkündür: "Bugün zihinlerimizde yerleşmiş olan Ehl-i bid'at ile Ehl-i sünnet arasında çok ciddi ve böyle bir ayrımı gerektirecek yeterli sebepler ve köklü doktrin farklılıkları mevcut değildir. Şu halde tarihi mirasımızı ikiye bölerek "Ehl-i bid'at diye isimlendirilen kültürün sanki bize ait değilmiş gibi bir muameleye tabi tutulması doğru değildir." Özer, *ag.e*, s. 54.

²³¹ Uraler, Aynur, *Sahâbe Uygulaması Olarak Sünnet'e Bağlılık*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İst. 1998, s. 59-60.

bölünmesine neden olmuştur. Maalesef asrımızda da bu yanlış kullanım devam etmektedir. Mesela, Ehl-i sünnet geleneğinde yetişen bir çok araştırmacı, mutlak olarak Şia dediği zaman aslında Rafizileri veya onun gibi bir fırkayı kastetmektedir. Halbuki, Zeydîler de Şiîdir; bir ölçüde Ebû Hanife de, Şafiî de şîîdir. Bu bakış, aynı zamanda teşeyyü'ün ortaya çıkışı hakkındaki birbiriyle çelişen fikirler arasında yegane telif açısidir. Bu durumda teşeyyü'ün Hz. Peygamber zamanında ortaya çıktığını savunan görüşün de, sonraki tarihlerde ortaya çıktığını savunan görüşün de doğru olduğu söylenebilir. Hz. Peygamber ve ilk dönemdeki teşeyyü, *Hz. Peygamber ve Ehl-i beyt'ini sevip onun tarafında yer almaktır.* Şia da, *Hz. Peygamberi ve onun Ehl-i beyt'ini sevenler ve onlara tabi olanlardır.* Kavramın bu en genel manasıyla yetinmeyip ona tarihsel süreçte yüklenmiş itikadî ve siyasî anlamlara tahsis ederek kullanılması yanlış anlamalara neden olmaktadır.

3) Şia kavramında olduğu gibi Ehl-i sünnet kavramında da zamanla daralma olduğu ve sonradan oluşan görüşlerin ön plana çıkarılmasıyla sadece ilk anlamından uzaklaştığı söylenebilir. Başka bir deyişle ilk dönemde Ehl-i sünnet ve'l-cemaa kavramı ile şia kavramı arasında eş anlamlılık olmasa da iç içelik olduğu söylenebilirken, bu kavramların hususîleşmesiyle zıddiyet ilişkisi ortaya çıkmış; bir şîî tarafından Ehl-i sünnet denildiğinde teşeyyü'den tamamen tecrit edilmiş bir fırka, bir Sünnî tarafından da şia denildiğinde de sanki Ehl-i sünnetle ortak görüşleri hiç olmayan bir fırka tasavvur edilir olmuştur.

4) Aynı mütâlayı *mu'tezile* kavramı için de yapmak mümkündür. Beş usulu benimseyenlere hasredilmezden önce i'tizal kavramı, onu benisemeyenlerce de hoş görülebilen bir tavrı ifade ediyordu. Hz. Ali ile Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr arasındaki ihtilaflarda taraf tutmayan ve yine onunla Muâviye arasında cereyan eden siyasi tartışmalara katılmayan tarafsız kalan büyük Sahâbîler mevcuttu ve Hz. Ali bunları herhangi bir şeye zorlamamıştı. Hz. Hüseyin Kûfe yolculuğuna yalnız çıkmıştı. Zeyd b. Ali de kıyamına âlimleri ve fakihleri de çağırılmış ancak katılmayanlara, **sizin üzerinizde hiçbir bağlayıcılığım yoktur,** demişti.²³²

5) Bu dönemle ilgili ele alınan kavramlardan *rafida* kavramının ise ilk ortaya çıktığı zamanda da sonradan da olumsuz bir muhtevası olması açısından diğer üçünden farklı tutulmalıdır.

---

²³² İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, s. 330.

II. HAYATI

İslâmî ilimler alanında adları tarihe geçmiş müellifler ve eserleri hakkında yazılan *a'lâm*, *ricâl*, *fihris* ve *tabakât* kitaplarından anlaşıldığına göre Zeyd b. Ali'nin şireti hakkında eski müellifler tarafından bir çok müstakil kitap yazılmıştır.²³³ Ancak bu kitaplar günümüze kadar ulaşmamış ve onunla ilgili bilgiler umûmî tarih ve ricâl kitaplarına girerek nakledilmeye devam etmiştir.²³⁴ İlk dönemi konu edinen hemen hemen bütün tarih kitaplarında, yaşadığı dönem ele alınırken Zeyd b. Ali'ye de yer verilmiştir. Tabakât ve hadis ricâli kitapları yanında, özellikle akaid ve mezhepler tarihi alanındaki eserlerde de Zeyd b. Ali'ye ilişkin nakilleri ve müelliflerin yorumlarını bulabilmekteyiz. Bunlardan başka çağımızda da, geçmişte yazılan eserlerdeki bilgilere dayanmakla birlikte yeni tahlillere ve yorumlara yer veren eserler yazıldığını görmekteyiz.²³⁵ Zeyd b. Ali'ye ilişkin yazılanlara en az yer veren bilim alanı, belki de hukuk ve hukuk tarihi alanıdır. Bu açıdan araştırmamızı yan alanlardaki eserlere başvurmaksızın yapabilmek mümkün değildir.

²³³ Zeyd b. Ali'nin hayatı ve kişiliği hakkında, ricâl kitaplarındaki biyografiler dışında geçmişte yazılan ancak elimize ulaşmayıp isimleri fihris türü eserlerde kalan bazı eserler şunlardır:

1) İbrâhîm b. Saîd b. Hilâl es-Sekâfî (ö. 283/896), *Kitâbu Ahbâri Zeyd b. Ali*, 2) Muhammed b. Zekeriyâ (ö. 293/906), *Kitâbu Ahbâri Zeyd b. Ali*, 3) Ahmed b. Muhammed b. Abbas (ö. 333/944), *Men Revâ anî'l-İmâmi Zeyd b. Ali ve Müsnedih*, 4) Abdulaziz b. Yahyâ el-Cülûdî (ö. 368/978), *Kitâbu Ahbâri'l-İmâmi Zeyd b. Ali*, 5) Muhammed b. Abdullah el-Behlûlî, *Kitâbu Fedâili Zeyd b. Ali*, 6) Ebû Ca'fer b. Bâbeveyh el-Kummî, *Kitâb (Zeyd b. Ali)*, 7) Muhammed b. Abdullah el-Behlûlî, *Men Revâ anî'l-İmâmi Zeyd b. Ali*, 8) Muhammed el-Esterâbâdî, *Kitâb (Zeyd b. Ali)*, 9) Ebû Abdullah el-Alevî, *Esmâu'r-Ruvâti't-Tâbiine anî'l-İmâmi Zeyd b. Ali*, 10) Ebû Abdullah Muhamed b. Sâlih, *Maktelü Zeyd b. Ali*, 11) Ebû'l-Huseyin Umer b. El-Hasen b. Mâlik eş-Şeybânî, *Maktelü Zeyd b. Ali*, 12) Umer b. Mûsâ el-Vecîhî, *Kitâbu Kirâeti'l-İmâmi Zeyd b. Ali* 13) el-Hasen b. Ali el-Ehvâzî, *Kitâbu Kirâeti'l-İmâmi Zeyd b. Ali*, 14) Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *en-Nîru'l-Celî fî Kirâeti Zeyd b. Ali* (Bkz. Abdusselam b. Abbâs, *A'lâmu'l-Müellifine'z-Zeydiyye*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman 1999/1420, s. 440, 441); karş. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 156, 166; Kâtip Çelebî (ö. 1067/1656), Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-Zunûn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, I-II, Beyrut 1423/1992, II, 1994.

²³⁴ Eserlerinde Zeyd b. Ali'nin biyografisine yer veren bazı müellifler: İbn Sa'd, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (V, 325-326); Taberî (ö. 310/922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk* (IV, 193-V, 486); 2) Mes'ûdî (ö. 346/957), *Murûcu'z-Zeheb*; İsfehânî, Ebû'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn (ö. 356/967), *Makâtîlu't-Tâlibiyyîn*; İbn Asâkir, Ali b. el-Hasen (ö. 571/1175), *Tehzîb* (VI, 17-27); İbnü'l-Esir (ö. 630/1232), *el-Kâmil fî't-Tarih* (IV, 443-456); Muhammed b. İbn Ebi'l-Hadîd (ö. 655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*; el-Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*; Zehebî (ö. 748/1347), *Nübelâ* (V, 389-390); İbn Kesîr (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (IX, 327-331); İbn Hacer (ö. 852/1447), *Tehzîb* (III, 362); İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Kitâbu'l-İber(İber)*; Makrizî (ö. 845/1441), *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr (el-Hitat)*; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn* (IV, 190), San'anî, *er-Ravzu'n-Nadîr*; Muhsin el-Emîn, *A'yânu'ş-Şîa*; Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, *Fevâtu'l-Vefeyât*; Zirikî, *A'lâm* (III, 98, 99); Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye* (I, 241-267).

²³⁵ İmam Zeyd hakkında çağımızda yazılan bazı eserler: 1) Muhammed b. Yahyâ Sâlim, *Hayâtu'l-İmâm Zeyd-Dirâse ve Tahlîl*, 2) İbrâhîm b. Ali el-Vezîr, *el-İmâm Zeyd*, 3) Ebû Zehre, Muhammed, *el-İmâm Zeyd Hayâtuhu ve Asruhu*, 4) İsmâîl b. İbrâhîm el-Vezîr, *el-İmâm Zeyd b. Ali*, 5) Sâlih Ahmed el-Hatîb, *el-İmâm Zeyd el-Müfterâ aleyh*, 6) Abdurrezzâk el-Müsevî, *Zeyd eş-Şehîd*, 7) Muhammed b. Yahyâ Sâlim, *el-İmâm Zeyd*, 8) Nûrî Hâtem, *Zeyd b. Ali*, 9) Nâcî Hasen, *Sevratü Zeyd*, 10) Ali Muhammed Dahîl, *Zeyd b. Ali el-Hüseyn*.

Gerek eski, gerek yeni bu çalışmalarda dikkatimizi çeken, araştırmamızın giriş bölümünde örneklendiği üzere, bazen birbiriyle tamamen ters düşecek şekilde çelişen farklı Zeyd b. Ali algılamalarıdır. Araştırmamızın bu bölümünde, Zeyd b. Ali'nin hayatı, eserleri ve İslâm hukukçuları arasındaki yerine dair objektif bir kanaat ortaya koymaya çalışılacaktır.

A. Ailesi ve Doğumu:

Zeyd b. Ali'nin doğum yerinin Medine olduğu kesindir. Çünkü ailesi uzun zamandır Medine'de yaşıyordu. Ancak Zeyd'in doğum tarihi, çeşitli kaynaklarda hicrî 75 ile 80 arasında değişmektedir. Bu tarihlerden hangisinin doğru olduğunun tespiti, Zeyd b. Ali'nin çağdaşı olan imamlar arasındaki konumunun belirlenmesi açısından önem arz etmektedir.

Bazı Zeydiyye kaynaklarında, onun hicrî 75 tarihinde doğduğu belirtilmiştir.²³⁶ Onlar bu tarihi verirken, el-Mürşid billâh (ö. 479/1086)'ın *Emâlî* adlı eserinde, Hüseyin b. Zeyd (ö. 190/806)'e isnat ederek yaptığı bir rivayete dayanmışlardır. el-Mecmû'un şârihi San'anî (ö. 1221/1806) de, bu rivayete dayanarak onun 75 yılında doğup, 122 yılında şehit olduğunu belirtmiştir.²³⁷ Ancak, bu bilgiyle, Zeyd b. Ali'nin ayaklanması ve öldürülmesi konusunda Makrizî (ö. 845/1441)'den yaptığı bir nakilde, onun hicrî 122'de, 42 yaşında iken öldüğünün belirtilmiş olması²³⁸ çelişmektedir. *Müsnedü'l-İmâm Zeyd'in* mukaddimesinde Abdulvâsi' b. Yahyâ, onun doğum tarihi için kaynak belirtmeksizin hicrî 76 tarihini vermiştir.²³⁹ Başka bir kaynakta, hicrî 78'de doğduğu rivayeti yer almaktadır.²⁴⁰

Bu durumda ölüm tarihindeki yaşından hareket edilerek onun doğum tarihi tespit edilebilir. Kaynaklarda farklı görüşler olmakla birlikte,²⁴¹ çoğunluğun

²³⁶ Mürşid Billah, *el-Emâlî'l-İsneyniyye*'den naklen; Abdullah b. Hammûd el-İzzî, *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî* adlı eserin mukaddimesi, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ürdün 1422/2002, s. 38; Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, I, 242; Hasan Muhammed Takî, *Zeyd b. Ali'yin el-Vasiyye ve'l-İmâme* adlı eserinin mukaddimesi, s. 33.

²³⁷ San'anî, *age*, I, 49. Onun, kaynak belirtmeksizin naklettiği başka bir rivayete göre, Zeyd, Hicrî 75 yılında doğduğunda, doğumunu babası Ali b. Hüseyin'e müjdelediler. O, hemen mushafı aldı, açıp içine baktı. İlk satır, "Allah mü'minlerden canlarını ve mallarını satın aldı..." (Tevbe 9/111) âyetiydi. Onu hemen kapatıp ikinci defa açtığında, "Allah yolunda öldürülenleri ölümler sanmayın; aksine onlar Rableri katında diridirler..." (Âl-i'İmrân 3/169) âyeti, tekrar kapatıp üçüncü defa açtığında, "Allah mücahitleri, oturanlara üstün tutmuştur." (Nisâ 4/95) âyeti çıktı. Bunun üzerine Ali b. Hüseyin, "Bu doğandan gurur duydum; şüphesiz o, şehitlerden olacaktır." dedi. (San'anî, *age*, I, 52); Doğumu ve diğer hallerine dair menkıbeler için bkz. Mahallî, *age*, I, 242-252.

²³⁸ San'anî, *age*, I, 77; Mus'ab ez-Zübeyrî, onun 42 yaşında iken öldüğünü söylemiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb (Tehzîbu't-Tehzîb)*, I-XII, Daru'l-Fikr, Beyrut 1404/1984, III, 362.

²³⁹ Abdulvâsi' b. Yahyâ, *age*, s. 10 (O, hicrî 76 yılında doğmuştur. Ömrü 46 yıldır. 122 yılı Muharrem ayında bir ok ile öldürülmüştür).

²⁴⁰ Ebû Dâvud'dan naklen; İbn Asâkir, *age*, VI, 20.

²⁴¹ Vâkidî'nin kavline göre hicrî 121'de öldürülmüştür. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 327.

görüşüne göre o, 122/740 tarihinde, 42 yaşında iken ölmüştür.²⁴² Buna dayanarak onun 79/698 yılında doğduğu söylenebilir.²⁴³

Zeyd b. Ali'nin babası, Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin (ö. 61/680)'in'den geriye kalan tek oğlu, Zeynelâbidîn lakaplı Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 94/713)'dir. Annesi, el-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sakafî (ö. 67/687)'nin ona hediye ettiği Çinli bir câriyedir.²⁴⁴ el-Bâkır lakabıyla bilinen Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 114/732), onun büyük kardeşidir. el-Bâkır'ın annesi, amcası Hz. Hasan (ö. 49/669)'ın kızı Fâtıma'dır.

Zeyd b. Ali'nin babası Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 94/713), Kerbelâ fâciasından sonra²⁴⁵ Irak vâlisi Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) tarafından²⁴⁶ Kerbelâ şehitlerinin başları ve âilesinden geriye kalanlarla birlikte Şam'a gönderilmiş, orada bir süre kaldıktan sonra II. Emevî halifesi Yezîd (ö. 64/683) tarafından Medine'ye gönderilmişti.²⁴⁷ Babası Hz. Hüseyin'in katli dahil birçok acıklı olaya şahit olan Ali b. Hüseyin, siyasetten uzak durmuş, ilim ve ibadetle meşgul olmuştur. Babası, amcası Hz. Hasan, Hz. Aişe, İbn Abbâs ve başka zatlardan ilim öğrenmiş ve öğretmiştir.²⁴⁸

²⁴² Kemâluddîn Ömer, *age*, IX, 4030; Hişâm el-Kelbî'den naklen İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 327; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 442; Zehebî, *Nübelâ*, V, 390; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 362.

²⁴³ Fuâd Sezgin, Zeyd b. Ali'nin biyografisinde onun doğum tarihi için bu tarihi vermiştir (Sezgin, *age*, II, 287). Onu takiben pek çok müellif, eserlerinde Zeyd b. Ali ile ilgili bahislerinde aynı tarihi vermişlerdir. Ancak değişik tarih verenler de olmuştur. M. Ebû Zehre, hicrî 80'i; Muhsin el-Emîn, hicrî 78'i tercih etmiştir. bkz. Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 107; Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, 33.

²⁴⁴ İsmi Hûriye veya Havrâ'dır. Zeyd, Umer, Ali ve Hatice adlı çocukları doğurmuştur. Mekâtîlu't-Tâlibiyyîn'den naklen Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 107.

²⁴⁵ Hz. Hüseyin'le birlikte yirmi üçü onun ev halkı ve akrabalarından olmak üzere yetmiş iki kişi (başka bir rivayete göre seksen yedi kişi) şehit olmuş, o sırada, Hz. Hüseyin'in hasta olarak yatan 23 yaşındaki küçük oğlu Ali (Aliyyü'l-Asğar) ile dört yaşındaki oğlu Ömer'den başka ailesinden kurtulan olmamıştı. Köksal, *age*, s. 212, 213; Ali b. Hüseyin'in doğum tarihi hicrî 33'tür (San'anî, *age*, I, 82).

²⁴⁶ Ali b. Hüseyin ile Ubeydullah b. Ziyad arasında geçen tartışmalar ve Şam'a gönderilişi için bkz. Köksal, *age*, s. 223, 224, 225.

²⁴⁷ Algül, *age*, III, 82, 83.

²⁴⁸ Hudari, *İslam Hukuku Tarihi*, s. 173. Rivayet olduğuna göre her mescide girişinde safları yarıp geçer ve Zeyd b. Eslem (ö. 136/753)'in ilim halkasına otururdu. Onun bazı Şiilere şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ey insanlar bizi İslâm muhabbetiyle seviniz. Sizin sevginiz bize utançtan başka bir şey getirmedi. Hatta insanların bize nefretle bakmasına neden oldu (Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 35, 36).

Başka bir rivayete göre, bir grup meclisine gelerek (bu rivayet oğlu el-Bâkır'a nispet edilerek de rivayet edilmiştir) Ebû Bekir ve Ömer'i anıp kötülediler. Sonra sıra Osman'a geldi. Onlara şöyle söyledi: Söyleyin bakalım, siz "mal ve yurtlarından koparılan, Allah'ın fazlı ve hoşnutluğunu kazanan, Allah ve Rasûlünün yardımına koşan ilk muhacirlerden" (Haşr 59/8) misiniz? Onlar: Hayır, dediler. "Allah'ın muhacirlerden önce Medine'yi yurt ve iman evi edinenler, kendilerine hicret edip gelenlere sevgi beslerler." (Haşr 59/9) buyurdularından mısınız? Hayır, dediler. Onlara şöyle söyledi: Demek siz ne onlardan ne de bunlardan olmadığınız nefisleriniz üzerine şahitlik ettiniz. Ama ben, Allah Teala'nın şöyle buyurduğu üçüncü firkadan olmadığınız şahitlik ederim: "Onlardan sonra gelenler şöyle derler: Ey Rabbimiz bizi ve iman ile bizden evvel geçmiş olan kardeşlerimizi başışla; iman etmiş olanlar için kalplerimizde bir kin bırakma" (Haşr 59/10) Yanımdan kalkıp gidin! Allah size ne rahmet eyesin, ne de o rahmeti evlerinize yaklaştırın. Siz ehli İslâm değilsiniz, onunla alay edenlersiniz! (Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 37; karş. İbn Kesîr, *Bidaye*, IX, 107).

Babasının vefatından sonra Zeyd'in bakımıyla büyük kardeşi Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732) ilgilendi.²⁴⁹ Onun da babası gibi, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Osman (ö. 35/655) hakkında asla kötü bir söz sarf etmediği söylenmektedir.²⁵⁰ Kendisinden pek çok kişi ilim almış ve hadis rivayet etmiştir. Bunlardan biri de Ebû Hanife (ö. 150/767)'dir.²⁵¹

B. Tahsili Ve Yetiştirilmesi:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin tahsil hayatında ve yetişmesinde, ailesinin ve içinde bulunduğu ilmî ve kültürel ortamın büyük bir rolü olduğunu en başta düşünmek gerekir. Zira, onun büyük dedeleri, "dâru'l-hikme" diye nitelenen Hz. Peygamber ve "ilmin kapısı"²⁵² Hz. Ali (ö. 40/660)'dir. Onun yakın geçmişinde, siyâsî kişilikleri ve faaliyetleri yanında ilim ve ahlak alanında da üstün niteliklere sahip olan dedesi Hz. Hüseyin (ö. 61/680), büyük amcaları Hz. Hasan (ö. 49/669) ve Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 81/700) ve daha bir çok Ehl-i beyt büyüğü vardır. Bunların hepsi, Zeyd b. Ali'nin doğumundan önceki üç çeyrek asır içinde yaşamış, hem ırsî hem de çevresel açıdan Zeyd b. Ali'nin kişiliğinin oluşmasında

²⁴⁹ Hasan Muhammed Takî, *age*, s. 34.

²⁵⁰ İlgili rivayet için bkz. Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 92-93. el-Bâkır (ö. 114/732), oğullarından olan imamlar gibi, Hz. Ali'yi diğer Sahâbelerden üstün sayar, ancak Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer (ö. 23/644)'den teberrî etmezdi. Bir rivayete göre, Ebû Hanife şöyle demiştir: "Medine'ye geldim, Ebû Cafer Muhammed Bâkır b. Ali'nin yanına gittim.

-Ey Iraklı kardeş, bizim yanımıza oturma, dedi. Ben oturup, Allah iyilikler versin, Ebû Bekir ve Ömer hakkında ne dersin, diye sordum.

-Allah Ebû Bekir ve Ömer'i rahmetine gark eylesin, dedi.

-Irak'ta senin onlardan teberrî ettiğin söyleniyor, dedim.

-Allah korusun, onlar yalan söylüyorlar. Bilmez misin, Hz. Ali Efendimiz, Hz. Fâtıma'dan doğma kızı Ümmü Gülsüm'ü Hz. Ömer'le evlendirdi. Bu Ümmü Gülsüm kimdir, bir düşün. Büyük annesi Cennet kadınlarının ulusu Hz. Hatice, dedesi bütün peygamberlerin ulusu ve sonuncusu Hz. Muhammed, anası cihan kadınlarının ulusu Hz. Fâtıma, kardeşleri cennet gençlerinin efendileri Hasan ile Hüseyin, babası İslâm'da şerefli mevki sahibi, aslanlar aslanı Hz. Ali'dir. Hz. Ömer ona münasip ve layık bir eş olmasaydı onunla evlendirmezdi. Böyle olana bir şey denir mi?

Bunun üzerine dedim ki: Bunlara bunu böylece yazsan, o söylenenleri tenkit etsen. Dedi ki: Onlar yazılana itaat etmezler, Iraklılar öyledir. Sana, yanımıza oturma dedim, oturdun, yazsam da onlar dinlemezler." (Muvaffak el-Mekkî, *Menâkı-i Ebî Hanife*, I, 165'den naklen; Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 187). Başka bir rivayette Ebû Hanife, Kufe'deki bir topluluk senin imam olduğunu zannediyor, demiş, o da hayır, demiş. Ebû Hanife bunun üzerine onlara mektup yazmasını istemiş, o da yukarıdaki cevabı vermiş. M. Takî el-Meclisî, *Biharü'l-Envâr*, Tahran 1392, XXI, 356.

el-Bâkır, Hz. Ebû Bekir'in amelini fıkıhta delil sayardı. Kılıçları süslemeyi caiz görür ve "Ebû Bekir (r.a.) kılıcını süslemiştir." derdi. el-Bâkır'ın Ebû Bekir hakkındaki diğer sözleri için de bakınız; Cündî, *age*, s. 128-129.

²⁵¹ Ebû Hanife'nin Muhammed Bâkır'la ilk defa görüşmesi onun Medine'yi ziyareti esnasında gerçekleşmiştir. (Ebû Zehre, M., *Ebû Hanife*, Arapça'dan çev. Osman Keskiöğlü, Ankara, 1999, s.93-94). Bu buluşma, Bâkır'ın vefatından (114/732) önce, hocası Hammad'ın vefatından (120/738) ise en az altı yedi yıl önce gerçekleştiğine göre, Ebû Hanife'nin, henüz Hammad'ın ders halkasında iken rey ve kıyas sahibi olarak şöhret kazandığı ve Bâkır tarafından da takdir edildiği anlaşılıyor. Muhammed Bâkır ilk görüşmelerinde ona: "-Sen ceddim Rasûlullâh'ın dinini ve hadislerini kıyasla değiştiriyormuşsun, demiş, Ebû Hanife de: Allah korusun, böyle bir şey nasıl olur, diye cevap vermiştir (Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 93-94).

²⁵² "Ene dâru'l-hikmeti ve Aliyyün bâbuhâ" (Tirmizî, *Menâkıbi Ali b. Ebî Tâlib*, 17); Hadîsin diğer varyantları ve sıhhati hakkında bkz. San'anî, *age*, I, 109-118; Kandemir, "Ali" mad., s. 376; Öztürk, Mustafa, *Tefsir ve Hadis İlminde Hz. Ali*, Hayatı Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu, Bursa 2005, s. 59.

derin izleri olabilecek büyük şahsiyetlerdir. Babası Ali b. Hüseyin (ö. 94/713) ve büyük kardeşi Muhammed (ö. 114/732)'in bizzat terbiyeleri altında büyümüşür.

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin, büyük bir şahsiyet olarak yetişebilmesi için, içinde doğup geliştiği aile ocağının tek başına bile, ona yeterli bir ilmî ve kültürel miras ve çevre sunmuş olabileceğini düşünmek mümkündür. Bununla birlikte, onun içinde yaşadığı dönemin ve coğrafyanın etkilerini de gözardı etmemek gerekir. Çocukluk yıllarında, küçük sahabîler kuşağına mensup birkaç yaşlı sahabî ile görüşmüş olması mümkündür. Nitekim bunlardan birisi, Mekke'de en son vefat eden Ebû Tufeyl Âmir b. Vâsile (ö. 100/719)'dir²⁵³ ve Zeydî kaynaklarda Zeyd b. Ali'nin onunla ilgili bir hatırası nakledilmektedir.²⁵⁴

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin esas çevresini ise, büyük tabîiler oluşturmaktadır. Kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh alanındaki öncü çalışmalarıyla bilinen pek çok Tâbiî âlimi onun döneminde yaşamıştır. Bunların bir çoğunun Medine'de, bir kısmı da onun sık sık seyahatte bulunduğu diğer İslâm şehirlerinde yaşamaktaydı. İlim tedrisinde sözlü rivayet geleneğinin yaygın olup yazılı ilim geleneğinin henüz gelişme aşamasında bulunduğu o dönemde böyle bir çevre içinde yaşamamış olan Zeyd b. Ali, ilmî otorite sahibi etkin âlimlerle görüşüp onlardan ilim almış olmalıdır.

Zeyd b. Ali (ö. 122/740), esas öğrenimini Medine'de yapmış, fakat orada aldıklarıyla yetinmemiştir.²⁵⁵ Medine dışında Mekke, Kûfe, Basra ve Şam'a seyahatler yapmıştır. Basra'daki çeşitli fırkalarla bir araya gelmiş ve onlarla müzakerelerde bulunmuştur.²⁵⁶ Ancak onun Medine'den başka bir şehirde uzun bir süre ikamet etmiş olması mümkün değildir. Çünkü Ehl-i beyt sülâlesi genellikle Medine'de ikamet ediyor ve şehri terk etmelerine dönemin yöneticileri izin vermiyordu.

Zeyd b. Ali (ö. 122/740), kendisi tahsil hayatıyla ilgili bir sözünde şöyle demiştir: "Kur'an'la, onu okuyarak ve düşünerek 13 yıl geçirdim. Rızık talebi için

---

²⁵³ İbnu's-Salâh, *age*, s. 300; Subhi es-Sâlih, *age*, s. 304; Çeşitli kaynaklarda bu sahabînin vefat tarihinin H. 110 olduğu belirtilmiştir. Bkz. İbnu's-Salâh, *age*, s. 300 (muhakkik'in dipnotu).

²⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî el-Hasenî, Zeyd b. Ali'den rivayet eden tâbiîlerin isimlerini topladığı bir kitabında, "O , tâbiî idi; Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'den ilim almıştır (semia)." diyerek muttasıl bir senetle Zeyd b. Ali'nin şöyle dediğini zikretmiştir: "Ebû't-Tufeyl el-Leysî (ra)'yi, kendisi genç bir çocuk (gulâmen şâbben) iken Rasûlullâh (sav)'ı gördüğünü babam Ali b. el-Hüseyin'e anlatırken işittim." Diğer bir rivayete göre, Ebû't-Tufeyl, Ali b. Hüseyin'i ziyaret eder ve onun yanında konuşmuş. Bir defasında Muaviye'nin ona, Ali'ye karşı sevgisinin nasıl olduğunu sormuş, o da, "Mûsâ'nın annesinin sevgisi gibi" demiş. Bu rivayetler ve Zeyd b. Ali'nin Ebû't-Tufeyl'den duyduğu diğer sözler için bkz. San'anî, *age*, I, 65.

²⁵⁵ Şafak, *age*, s. 57.

²⁵⁶ Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 51.

ondan hiç ayrılmadım, "Allah'ın fazlından arayınız" ifadesinde sadece ibadet etmeyi ve fikhî buldum."²⁵⁷

Babası Ali b. Hüseyin (ö. 94/713), Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732), Ebân b. Osman (ö. 105/723), Urve b. Zübeyr (ö. 93/712), Ubeydullah b. Ebî Râfi' ve diğerlerinden rivayet etmiştir.²⁵⁸

Bunlardan Ali b. Hüseyin Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin babasıdır. O, Hicrî 94'te vefat ettiğinde, Zeyd, doğum tarihi ile ilgili çeşitli rivayetlere bakıldığında, en azından 14 yaşındaydı, 17, 18 hatta 19 yaşında olması da ihtimaller arasındadır. Bu yaşlarda Zeyd b. Ali'nin babasından hem özel ders alarak, hem de onun etrafında meydana gelen ilmî sohbetlerde ondan bir çok hadis dinlemiş olması mümkündür.

Ebân b. Osman (ö. 105/723), Hz. Osman (ö. 35/655)'in oğludur. Haccâc (ö. 95/914)'ın Irak vâililiğine atanmasından sonra, Medine vâililiği yapmıştır. Onun meğâziye dair bir eseri vardır.²⁵⁹ Eğer bu bilgiler doğruysa, Zeyd b. Ali, meğazi ilmini ondan almış olabilir ki, bu, onun Hz. Osman (ö. 35/655)'in oğlu ve bir Emevî vâlisi olması yönünden önemlidir. Urve b. Zübeyr (ö. 94/712)'in de, meğazi ilmiyle uğraştığı, Emevî halifelerine gidip geldiği ve Emevî yöneticilerinin meğâzi konusunda bilgisine başvurdukları bir kimse olduğu bilinmektedir.²⁶⁰

C. Kişisel Özellikleri:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Medine'de "halîfu'l-Kur'an" diye anılırdı.²⁶¹ Çok namaz kılmasından dolayı mescidin sütunu gibi idi.²⁶²

Zeyd b. Ali'nin râvîlerinden Halid b. Safvân (ö. 133/750) şöyle demiştir: "O (Zeyd b. Ali), bildiğin gibi Allah korkusundan göz yaşlarıyla elbisesi ıslanincaya kadar ağlardı."²⁶³

Aşırı derecede aksiyon sahibi,²⁶⁴ fakîh, alîm, hazır cevap, açık sözlü, cesûr, fazilet sahibi, zâhit bir kimse idi. Ebû Hanife (ö. 150/767) şöyle demiştir: "Zeyd b. Ali'yi ve arkadaşlarını gördüm; onun zamanında ondan daha fakih, daha bilgin, daha seri cevap veren, sözü daha açık bir kimse görmedim. Dengi bulunmayan bir

²⁵⁷ Muhammed b. el-Mutahhar, *Minhâcu'l-Celî*; Mürşid billah, *Emâlî*'den naklen; San'anî, *age*, I, 50 ("خلوت بالقرآن ثلاث عشرة سنة فما وجدت في طلب الرزق رخصة وما وجدت في.....")

²⁵⁸ İbn Hacer, *Tehzib*, III, 419; Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şîa*, VII, 123.

²⁵⁹ Yiğit, İsmail, "Emeviler" mad., *DİA*, XI, İst. 1995, s. 99.

²⁶⁰ Yiğit, *ag.mad.*, s. 99.

²⁶¹ Şeyh Müfîd, *İrşâd, Kitâbferûşî İslâmiyyeh*, Tahran 1382, s. 520.

²⁶² Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şîa*, VII, 108.

²⁶³ Şeyh Müfîd, *İrşâd*, s. 520; Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şîa*, VII, 108.

²⁶⁴ Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 132.

kimse idi.”²⁶⁵ “İmam Şa’bî (ö. 104/722) de, “Vallahi, kadınlar Zeyd b. Ali’den daha faziletli, daha fakîh, daha şecî ve daha zahit bir kimse doğurmamıştır.” demiştir. ²⁶⁶ Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743), onun etkileyici hitabeti için Irak valisine şunları yazmıştı: “Kûfelileri Zeyd b. Ali’nin toplantısına katılmaktan men’ et. Çünkü onun kılıcın ağzından daha keskin, dişlerin sivri ucundan daha nüfuzlu, büyü, kehanet ve düğümlere üflenen her şeyden daha belîğ bir lisanı var.”²⁶⁷

Şecaat, sehavet, fesahat, belağat, ilim ve hilim yönünden dedesi gibiydi. Zamanının en faziletlisi ve insan-ı kâmil özelliklerini şahsında toplamış bir kimse idi.²⁶⁸

Ümmet-i Muhammed’in arasını ıslah etme girişimi, onun hem Şia’ya küskünlüğünün hem de Emevilere küskünlüğünün ortak noktasıdır.²⁶⁹

D. Ayaklanması ve Ölümü:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Emevî halifelerinden Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743)²⁷⁰ zamanında, Kûfe’de Emevî yönetimine karşı başkaldırdı.²⁷¹ *el-Kâff*’deki bir rivayetten anlaşıldığına göre, ilk davet Zeyd b. Ali’nin Kûfelilere mektup yazmasıyla değil, Kûfelilerin ona, Ehl-i beyt’in hakkını ve Rasûlullâh’a yakınlıklarını bilmeleri sebebiyle onların sevgilerini kazanmak gerektiği ve onlara itaatın farz olduğu ve Ehl-i beyt’in çektiği sıkıntıların giderilmesi için mektuplar yazmalarıyla ve onlar tarafından davette bulunulmasıyla başlamıştır.²⁷² O, Kûfe ve Basra’da²⁷³ gizli bir şekilde biat almaya başladı. Biat metni ve biat alış şekli şöyleydi: Zeyd b. Ali söze başlayarak “*Ey insanlar, biz sizi Allah’ın kitabına ve Peygamberin (sav) sünnetine, zalimlerle cihada, mustazafları savunmaya, fe’yleri hak sahipleri arasında bölüştürmeye, haksızlıklara engel olmaya (reddü’l-mezâlim) ve bize savaş açanlara*

²⁶⁵ San’anî, *age*, I, 50; Muhsin el-Emîn, *A’yânü’s-Şia*, VII, 108; *el-Mevâiz ve’l-İtibar*’dan naklen; Hasan Muhammed Takî, *el-Vasiyye ve’l-İmâme* mukaddimesi, Dâru’z-Zehra, Beyrut 1412/1991, s. 48.

²⁶⁶ San’anî, *age*, I, 50; Muhsin el-Emîn, *A’yânü’s-Şia*, VII, 108.

²⁶⁷ *Zehru’l-Âdâb*, I, 72’den naklen; Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 88.

²⁶⁸ Muhammed b. Hasan ez-Zübeyrî, *age*,’den naklen; San’anî, *age*, I, 50.

²⁶⁹ Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 18.

²⁷⁰ İmam Zeyd ile Hişâm b. Abdülmelik’in durumu, Hz. Hüseyin ile Yezîd b. Muâviye (ö. 64/683) döneminin ikinci defa yaşanması gibidir. Ahmed Emîn, *Duhâ’l-İslâm*, III, 271.

²⁷¹ Araştırmamızda yer yer ayaklanma, isyan, başkaldırı ve isyan sözcükleri kullanılmıştır. Bu kavramların İslam Âme Hukuku’ndaki özel anlamlarıyla kullanılmadığına dikkat edilmelidir. Zira, Muhammed Hamidullah’ın “İslam’da Devlet İdaresi” adıyla Türkçe’ye çevrilen kitabında görüldüğü üzere, bu kavramlar farklı anlamlara gelmektedir. Biz, farklı mahiyetlerdeki muhalefet hareketleri için aynı kavramları kullanmış olmakla birlikte, “ayaklanma” sözcüğünü meşrû olarak teessüs etmiş hükümeti devirmek şeklinde tanımlanan serkeşlik anlamında kullanmadığımızı belirtmek isteriz. Bu sözcüklerin farklı anlamları için bkz. Hamidullah, *İslam’da Devlet İdaresi*, s. 279-281.

²⁷² Küleynî, *Kâfî*, I, 356.

²⁷³ Bu amaçla Kûfe’de 13 ay, Basra’da ise bir ay kadar kaldı. San’anî, *age*, I, 75.

karşı Ehl-i beyt'e yardım etmeye çağırıyoruz. Bunlar üzerine bize biat eder misiniz?" derdi. "Evet" derlerse, adamın elini kendi eli üzerine koyar ve şöyle derdi: *Allah'ın ahdi, misakı, zimmeti ve resulünün zimmeti senin üzerine olsun ki, biatime bağlı kalacaksın, benimle düşmanlarımıza karşı savaşacaksın, gizlide ve açıkta bana içten davranacaksın.*" Eğer adam buna da "evet" derse, elini onun eline sürer ve "Allah'ım şahit ol" diyerek biati tamamlardı.²⁷⁴ Bu şekilde yalnızca Kûfelilerden kendisine biat eden ve isimlerini divana kaydettirenlerin sayıları on beş bine ulaşmıştı.²⁷⁵

Zeyd b. Ali'ye ayaklanmaya kalkışmaması için Seleme b. Kuheyl (ö. 122/740), Abdullah b. Hasan (ö. 145/762) gibi bir çok kimse nasihatte bulundu fakat o bu uyarılara aldırış etmedi.²⁷⁶

Zeyd b. Ali (ö. 122/740), taraftarları ile birlikte Safer ayının ilk gecesinde buluşmak üzere sözleşti.²⁷⁷ Fakat, ayaklanma hazırlıkları sürerken kendisine daha önce biat etmiş bir kısım Kûfeliler ile arasında imamet konusunda tartışma çıktı.²⁷⁸ Bir kısmı biatini bozdu²⁷⁹, bir kısmı da gevşeklik gösterdiler. Sözünde duran 280 kişi ile birlikte önce Kûfe valisi Yusuf b. Ömer (ö. 127/744)'in askerlerine karşı, sonra Şam'dan gönderilen orduya karşı savaştı. Yanındakilerin pek çoğu öldü. Kalanlarla birlikte savaşmaya devam ederken alınına isabet eden bir okun çıkarılması neticesi kan kaybından vefat etti.²⁸⁰ Naşı hemen gömüldü. Fakat daha sonra durumu gören birinin ihbarı üzerine gömüldüğü yerden çıkarılıp, başı kesilerek önce Şam'a götürüldü, bedeni de Künâse²⁸¹ denilen yerde bir ağaca asıldı.²⁸² Zeyd b. Ali (ö.

²⁷⁴ San'anî, *age*, I, 75; İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 446.

²⁷⁵ San'anî, *age*, I, 75.

²⁷⁶ Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, III, 272.

²⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 453.

²⁷⁸ Kûfe valisi Yusuf b. Ömer, Zeyd b. Ali'yi tutuklamaya girişince, bazı Şiîler Zeyd b. Ali'ye gelip, "Ebû Bekir ve Ömer hakkında ne dersin?" dediler. O da, "Onlar hakkında ne diyebilirim ki, Rasûlullâh (sav)'e en güzel şekilde arkadaşlık ettiler, onunla beraber hicret ettiler, Allah yolunda hakkıyla cihat ettiler. Ehl-i beyt'imden o ikisinden yaka silkeni ve onlar hakkında hayırlı bir sözden başkasını söyleyen hiçbir kimseyi duymadım". Dediler ki, "öyleyse ve onlar sizin yönetim hakkınızı elinizden çekip almadılarsa ve insanları bugüne kadar size karşı yönlendirmedilerse, neden Ehl-i beyt'inin kanını dava ediyorsun?" Dedi ki: "Onlar ancak bize ve insanlara karşı dostturlar; Allah'ın kitabı ve resûlünün sünneti dışında bir şeyle amel etmemişlerdir" Tartışmanın devamı için bkz. San'anî, *age*, I, 75, 76; İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 452; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 330; Bir grup Cafer b. Muhammed'e gelip İmâm Zeyd'e biat durumunu haber verdiler. O da, ona biat ediniz, vallahi o, en üstünümüz ve efendimizdir, dedi. Onlar geri dönüp bu olayı gizli tuttular." İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 453.

²⁷⁹ İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 330.

²⁸⁰ İbn Sa'd "120 yılında Safer ayında öldürüldü, 122 de denir. Öldüğü gün 42 yaşında idi" (İbn Sa'd, *age*, V, 326); Mus'ab ez-Zübeyrî de onun 42 yaşında iken öldüğünü söylemiştir (İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 362); Zehebî, onun 122 yılı Safer ayının ikinci gecesini öldüğünü söylemektedir (Zehebî, *Nübelâ*, V, 390); 123'te öldüğünü söyleyen de vardır: İbn Asâkir, *age*, VI, 27; Muhammed b. Şakir, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1974, II, 35.

²⁸¹ Künâse, Kûfe'de Hz. Ömer'in emriyle caminin yanına kurulan bir pazardır. Burası, ticarî faaliyetlerin yanı sıra ilmî tartışmaların yapıldığı, şiir ve musikî faaliyetlerinin yürütüldüğü bir merkez durumundaydı. Bkz. Avcı, Casim, "Kûfe" mad., *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, ss. 339-342, s. 339.

²⁸² İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 455.

122/740)'nin başı Şam'da dolaştırılıp teşhir edildikten sonra Medine'ye götürülerek Peygamberimizin kabri başına bir gün ve gece dikildi, sonra da Mısır'a nakledilerek orada defnedildi.²⁸³ Naşı dört yıl Kûfe'de asılı kaldıktan sonra²⁸⁴ Velîd b. Yezîd (ö. 126/744) zamanında yakılarak külleri Fırat nehrine savruldu.²⁸⁵

E. Çocukları:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740), gençliğinde Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib'in kızı Rîta/Rayta ile evlenmişti.²⁸⁶ Kûfe'de bulunduğu sırada iki kadınla daha evlendi.²⁸⁷

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin dört oğlu olup kızı yoktu. Oğulları Yahyâ, Hüseyin, İsa ve Muhammed'dir.²⁸⁸ Yahyâ'nın annesi Rîta, diğer çocuklarının anneleri ise ümmü veled bir kadındır.²⁸⁹

Oğullarının en büyüğü Yahyâ, babasının vefatından sonra Horasan'a intikal ederek orada etrafına toplananlarla birlikte Emevîlere karşı ayaklanmış ve 125/743 yılında 28 yaşında iken öldürülmüştür.²⁹⁰ Yahyâ'nın çocukları olmuş ise de neslinin devam etmediği hususunda görüş birliği vardır.²⁹¹ Diğer üç çocuğun soyu devam etmiştir.²⁹²

---

²⁸³ Hamevî (ö. 626/1229), Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts. V, 143.

²⁸⁴ Zehebî, *İber*, I, 118.

²⁸⁵ Çeşitli nakiller için bkz. Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 121.

²⁸⁶ İbn Sa'd, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut ts. V, 326; Mahallî, *age*, I, 268.

²⁸⁷ Taberî, *Târih*, IV, 199; İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 447, 448.

²⁸⁸ Mahallî, *age*, I, 260; Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şîa*, VII, 125; Takî, *age*, s. 35.

²⁸⁹ Mahallî, *age*, I, 260; İbn Sa'd, *age*, V, 326.

²⁹⁰ Mahallî, *age*, I, 272.

²⁹¹ Mahallî, *age*, I, 271.

²⁹² Mahallî, *age*, I, 260.

III. SİYASÎ KİŞİLİĞİ

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin siyasî kişiliğinin oluşmasında içinde yaşadığı dönemin açık bir şekilde etkisi vardır. Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan imamet ve hilafet meselesi, biat ve biatini bozanlarla savaş, *Cemel* (v. 36/656) ve *Sıffin* (v. 37/657) olayları ile ortaya çıkan mürtekb-i kebire meselesi ve daha sonraki süreçte gelişen zalim yöneticiye kıyam (hurûc) meselesi onun siyasî ve itikâdî görüşlerinde öne çıkan meselelerdir.

A. İmamet Konusundaki Düşünceleri:

Şîî ve Sünnî kaynaklarda, Zeyd b. Ali ile büyük kardeşi Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732) arasında meydana gelen tartışmalara ilişkin rivayetler onun siyasî ve itikâdî görüşlerini de ortaya koymaktadır. Şehristanî'nin ifadesine göre, münakaşa edilen konulardan birisi; Zeyd b. Ali'nin, biatini bozanlarla savaş meselesinde Hz. Ali'nin hatalı olduğunu söyleyen ve kader konusunda Ehl-i beyt'in mezhebine aykırı görüşleri dile getiren Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)'dan ilim almasıydı. Diğerleri de, Zeyd b. Ali'nin imamlık için hurûcu şart koşmasıydı. Hatta bir defasında el-Bâkır, ona "Senin mezhebine göre baban imam değildi, çünkü o ne huruc etti ne de huruca kalkıştı." demişti.²⁹³ İbn Haldun (ö. 808/1405) da, onunla el-Bâkır (ö. 114/732) arasındaki tartışma mevzuunun, Zeyd b. Ali'nin imamet için ayaklanmayı (hurûc) şart koşması olduğunu, onun bu fikrini el-Bâkır'ın "öyleyse baban imam değildi" diyerek ilzam ettiğini belirtir.²⁹⁴

Zeyd b. Ali, imamet hususunda **efdal olanı varken mefdûlün imametini caiz görürdü**. Ona göre, daha üstünü varken ondan daha az üstün olanın imâmeti caiz olduğundan, Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/660) ashâbın en lâyıkı olduğu halde Ebû Bekr (ö. 13/634)'in hilafeti sahihtir ve fitneyi teskin, halkın kalbini kazanmak düşüncesi ile hilafet Hz. Ebû Bekr'e verilmiştir.²⁹⁵

Hız. Peygamber vefat etmeden önce yerine Hız. Ali'yi imam bırakmış mıdır? Bu konuda Şehristanî (ö. 548/1153), onun kanaatini açıkça belirtmez, ancak

²⁹³ Şehristanî, *age*, I, 156.

²⁹⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 217.

²⁹⁵ Çağatay, Neşet, Çubukçu İbrahim Âgah, *İslâm Mezhepler Tarihi*, Ankara 1985, s. 58. "Zeyd'in mezhebinin görüşlerinden birisi, daha faziletli imamın bulunması yanında daha az faziletli imamın da bulunabileceği görüşüdür." (Ebû Zehre, Muhammed, *İmam Zeyd*, s. 86). Şehristanî, Zeyd b. Ali'nin bir konuşmasına nispet ederek onun, Ali b. Ebi Tâlib'in Sahâbenin en efdali olduğu, ancak hilafete bir maslahat gereği Ebû Bekr'in getirildiği görüşünde olduğunu belirtir. Zira, fitnenin yatıştırılması, halkın kalplerinin kazanılması gerekiyordu. Hız. Ali'nin kılıcındaki kanların henüz kurumadığı, bu nedenle kalplerin ona tam ısınmadığı bir ortamda maslahat, yaş önceliği, yumuşak huyu ve Rasûlullah'a yakınlığı ile bilinen Ebû Bekir'in getirilmesi idi. Şehristanî, *age*, I, 155.

onun görüşünün Zeydî mezheplerden Cârudiyye'nin benimsediği şekilde olmadığını vurgular. Şehristânî'ye göre, Cârudiyye, "Hz. Peygamber Hz. Ali'yi tesmiye etmeksizin vasfen imam bırakmış, ancak insanlar bunu anlamayıp kusurlu davranarak Ebû Bekir (ö. 13/634)'i seçimle iş başına getirmişlerdir", şeklindeki görüşü benimseyerek Zeyd b. Ali'ye aykırı düşmüşlerdir, zira o, bu görüşte değildir.²⁹⁶

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin, **imamet için ayaklanmanın şart olduğu görüşünde olduğu**²⁹⁷ da çeşitli rivayetlere dayanılarak ifade edilmektedir.²⁹⁸ Buna karşın, onun iyiliği emretmek ve kötülüğü men etmek için ayaklanmayı gerekli gördüğü ancak bunu imametin bir alameti olarak görmediği yorumunu yapanlar da vardır.²⁹⁹ Zeyd b. Ali'nin bu görüşü, onunla bir kısım Şiîler arasında önemli bir tartışma konusu olmuştur. Bir rivayette Zeyd, "Gizlenip gevşek duran kimse imam değildir; imam ancak kılıcını gösteren kimsedir." dediğinde, Ebû Bekir el-Hadramî ona, "Ey Ebu'l-Hüseyin, bize haber ver, Ali b. Ebî Tâlib imamet davasıyla ortaya çıkmadığı halde imam mıydı, yoksa çıkıp kılıcını gösterinceye kadar imam değil miydi?" diye sormuş, Zeyd de, inceden inceye düşünmüş, soru üç defa tekrar edilmesine karşılık bir cevap vermemiş, bunun üzerine Ebû Bekir el-Hadramî'nin yanında bulunan Alkame ondan ayrılmak istemiş, Zeyd de onu salıvermiş.³⁰⁰

Muhsin el-Emîn (ö. 1952), bu hadisin senedinin zayıf olduğunu, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye ait olduğu söylenen buradaki sözün Zeydîlerin sözleri olduğunu belirtmekle birlikte, Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732)'in açık delil ve kesin burhan ortaya koymasından sonra, Zeyd b. Ali'nin re'inde ısrar ettiğine dair bir şeyin görülmediği, bununla birlikte huruc ettiği, ancak -diğer rivayetlere de dayanarak-

²⁹⁶ Şehristânî, *age*, I, 158.

²⁹⁷ Şehristânî, *age*, I, 156; Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 179.

²⁹⁸ Rivayetlere göre İmam Zeyd, ayaklanmayı başlatınca Şiîler ve diğer insanlardan pek çok kimse onun davetine icabet etti. Ancak bir topluluk ona gelip "sen imam değilsin" dediler. Zeyd "imam kimdir" dedi. Onlar da kardeşinin oğlu Cafer'dir" dediler. Zeyd b. Ali, "Eğer Cafer imam olduğunu söyledi ise o doğru söylemiştir. Ona mektup yazın ve sorun" dedi..Onlar Cafer'in siyasi davranıp görüşünü Zeyd'den gizlediğini söylediklerinde Zeyd b. Ali onlara şöyle dedi: Yazıklar olsun size, **bir zorluk olmaksızın gizlenen (yüdârî) veya bir hakkı açıklamayan veyahut Allah yolunda bir kimseden korkan bir imam olabilir mi?** Bu ve benzeri nakiller için bkz. San'anî, *age*, I, 75; el-Kâfî'deki bir rivayete göre Zeyd ile Muhammed Bakır arasında meydana gelen bir tartışmada, Muhammed Bakır, Zeyd'e acele etmemesini ve kıyamdan vazgeçmesini öğütlemiş, bunun üzerine Zeyd ona kızıp, **"bizden evinde oturan, gizlenmesi yüzünden ağır davranan ve cihaddan geri duran imam değildir.** İmam ancak bizden olan o kimsedir ki, beklemeyip Allah yolunda hakkıyla cihad eden, raiyyesini ve haremını koruyandır" demiş, Muhammed Bakır da ona Kitap, Sünnet ve darbı meselden bir delilinin olmadığını ifade eden uzun bir cevap vermiştir. el-Keşşî'den naklen; Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 111. Bu rivayetten anlaşılacak başka bir şey de şudur: İmam Zeyd, yaptığı davete bütün Müslümanların katılmasının zorunlu olduğu kanaatinde değildir.

²⁹⁹ Nûrî Hâtim, *age*, s. 116.

³⁰⁰ Küleynî (ö. 329/941), *el-Kâfî*, Dâru'l-Kütübü'l-İslâmiyye, Tahran 1365, I, 356; Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 111.

onun hurucunun imamet davası için olmayıp iyiliği emretmek, kötülükten nehyetmek ve zalimlerle cihat etmek için olduğu, biat şeklinin de buna delalet ettiğini ifade etmektedir.³⁰¹

Şia kaynaklarındaki bu rivayetler doğruysa, Zeyd b. Ali (ö. 122/740), büyük kardeşi Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732) ve yeğeni Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'la imamet ve siyaset alanındaki kanaatleri açısından tezat halinde görülmektedir. Belki bu rivayetler, Ehl-i beyt içinden ve fazileti inkar edilemeyecek bir kişiliğe sahip olması nedeniyle, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin bu imamlarla arasındaki görüş ayrılığı, Şia'nın imamet itikadına zarar vermeyecek bir şekilde yorumlanmıştır. Buna rağmen, Şiîlerin Ali b. Hüseyin'den sonra nassa dayanarak imam saydıkları Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732)'ı Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin aynı manada imam tanımadığı anlaşılmaktadır. Eğer Zeyd, kardeşi el-Bâkır'ın ve ondan sonra oğlu Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in nas yoluyla imam tayin edildiğini bilseydi, onlara karşı gelmesi düşünülemezdi. Bu açıdan Şiî kaynaklarda Zeyd b. Ali'ye nispet edilen şu sözün oldukça abartılı olduğu söylenebilir: "Her devirde, Allah'ın kendisini yaratıklarına karşı hüccet kılması için Ehl-i beyt'ten bir adam bulunur. Zamanımızın hücceti ise kardeşimin oğlu Ca'fer' dir ki, onun şiasından olan sapıtmaz, ona muhalefet eden de doğru yolu bulamaz."³⁰² Bu sözün doğru olduğu kabul edilirse, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin ayaklanmakla Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'a muhalefet ettiği, ya da Ca'fer'in onun kıyamına destek olduğu anlamı çıkar ki, o zaman Sadık'ın Emevî yönetimi tarafından cezalandırılmasını gerektiren bir suç olurdu.

Bu durumda **Zeyd b. Ali'ye göre imamet nas yoluyla değil de nitelikler açısından tahakkuk etmektedir**, denilebilir. Kanaatimizce, Zeyd'e göre imamet, İmâmîyye'nin kabul ettiği şekilde fiilen yönetim mevkiinde bulunmasa bile manen sahip olunan bir otorite değil, fiilen toplumu sevk ve idare mevkiinde bulunmaktır. Bunun içindir ki, o, yöneticiliğin Ehl-i beyt'in hakkı olduğu görüşünde olmakla birlikte, Kitap ve Sünnet'le hükmeden ilk iki halifenin imametini meşru saymakta, onların seçimle veya vasiyet yoluyla halife olmalarını onların imametlerinin meşruiyetlerine engel saymamaktaydı. Ancak hilafet makamında hukuka aykırı uygulamaları açık bir şekilde görülen Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743) olunca onun icraatlarına karşı çıkmayı emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker ve cihat olarak görüyordu ki, onun bu tavrı ile dedesi Hz. Hüseyin (ö. 61/680)'in Yezîd (ö. 64/683)'e karşı davranışı arasında büyük benzerlik vardır. Hz. Ali (ö. 40/660)

³⁰¹ Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 111.

³⁰² Şeyh Sadûk, *Emâli*, Tahran 1404, s. 544; Cündî, *age*, s. 170.

hilafete kendisini daha layık gördüğü halde, Kitap ve Sünnet'le amel eden kendinden önceki üç halifeye karşı ayaklanmamıştı. Kendisi Medinelilerin biati ile halife olunca, hilafetini tanımayan Muâviye (ö. 60/680) ile doğal olarak savaşmıştı. Hz. Hasan (ö. 49/669) belli şartlarla Muâviye'nin hilafetini tanımış, Hz. Hüseyin de ona karşı ayaklanmamıştı. Ancak ahlak ve liyakat açısından hilafete asla layık görmediği Yezîd'e biat etmemiş, imkan bulunca da ona karşı ayaklanmıştı. Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin davranışı da bundan farklı değildir. Ayrıca onun Medine'de değil de Kûfe'de ayaklanmış olduğuna da dikkat etmek gerekir. Bununla Zeyd b. Ali'nin, sonuçlarını hesap etmeksizin ve gerekli hazırlıkları yapmaksızın ortaya çıkan bir kişi olmadığı kanaatinde olduğumuzu belirtmek istiyoruz. Belki, sonradan Zeydî gruplarda böyle bir yöneliş olmuş olabilir; ancak o, ayaklanma için hazırlık yapmış, kendisine biat edenlerin ihaneti ihtimaline karşılık hukuku hakim kılmak için mücadeleye devam edip bu yolda ölmeyi tercih etmiştir.³⁰³

Burada Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin imamet düşüncesi ile Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732)'in veya Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in imamet düşünceleri arasında büyük bir farkın olmadığı kanaatimizi de belirtmek istiyoruz. Her ne kadar kaynaklarda, Zeyd b. Ali'yle aralarında bir kısım tartışmalar olduğu görülse de, tartışma mevzuu zannedildiği kadar geniş boyutlu değildir. Zeydiyye ile İmamiyye arasındaki ihtilaf daha sonra arttığı için, bu mezheplerin isnâd edildiği imamlar arasında da ihtilafın çok olduğu zannedilmiştir. Halbuki böyle olması ihtimali teorik olarak zayıftır; zira onlar aynı aile ocağında yetişmiş, aynı terbiyeyi almışlardır. Pratikte de aralarındaki farklılığı, kişilik farkından kaynaklanan farklı içtihatlar olarak değerlendirmek mümkündür. Bu konuda, Zeydiyye ve İmamiyye kaynaklarındaki yer yer birbiriyle çelişen rivayetlere karşılık Şehristanî (ö. 548/1153)'nin ve İbn Haldun'un belirttiği üzere, Zeyd ile Muhammed el-Bâkır arasındaki tartışmanın

³⁰³ Bir rivayette Zeyd b. Ali şöyle demişti: "Vallahi, Allah'ın kitabını ve Rasûlünün sünnetini ikame ettikten sonra, benim için bir ateş tutuşturulmuş olsa, sonra içine düşsem, bundan sonra da Allah'ın rahmetine ulaşısam, hiç aldırış etmem. Vallahi bana yardım edenler refik-i ala'da Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin ile beraber olacaktır. Vay size, görmüyür musunuz ki Muhammed (sav)'in getirdiği Kur'an aranızdadır, biz de onun oğullarıyız. Ey fakihler topluluğu, ben sizin hakkınızda Allah'ın hücceti'yim. Allah'ın hadlerini uygulamak, Allah'ın kitabıyla amel etmek, feylerinizi aranızda eşit bir şekilde bölüştürmek üzere bu elim sizin elinizle beraberdir. Bana dinin öğretilerini sorun, eğer size sorduğunuzdan haber veremezsem, benden daha bilgili olduğunuzu bildiğiniz her kimi isterseniz onu başınıza geçiriniz. Vallahi babam Ali b. Hüseyin'in ilmini, dedem Hüseyin'in ilmini ve Rasûlullâh'ın vasi'si Ali b. Ebi Tâlib'in ilmini öğrendim. Muhakkak ben ev halkımı biliyorum. Vallahi sağımı solumu tanıdığımın berri hiçbir yalan söylemedim. Beni muaheze edeceğinizi bildiğimden bu yana Allah'ın bir yasağını çiğnemedim. Gelin ve bana sorun." (İmamü'l-Mehdî, *Minhac*'dan naklen; San'ani, *age*, I, 74).

Ayaklanmayı başlattığında söylediği sözlerden biri şudur: "Ben sizi Allah'ın kitabına, O'nun nebisinin sünnetine, bu sünneti yeniden diriltmeye ve bidatleri yok etmeye çağırıyorum. Eğer katılır, dinlerseniz, hem sizin için hem benim için hayırlara vesile olur. Fakat katılmazsanız, sizin üzerinizde hiçbir bağlayıcılığım yoktur." (İbn Kesir, Ebû'l-Fida İsmail b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1996, IX, s. 330).

konusu, Zeyd b. Ali'nin, imamet için ayaklanmayı şart koşması idi. Bu konunun el-Bâkır'ın vefatından sonra onun gibi davranmaya devam eden oğlu Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'la³⁰⁴ da ihtilaf konusu olması doğal olarak görülebilir.³⁰⁵ Zeydiyye nazarında böyle bir ihtilaf dahi yoktur. Zira Ca'fer es-Sâdık, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin kıyamına katılmamakla birlikte ona karşı da durmamıştır.³⁰⁶ Aslında Zeyd b. Ali'yle Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732) ve Ca'fer es-Sâdık arasında fazla bir ihtilaf olmadığı, İmamiyye âlimlerince da söylenmiştir. Ancak bu, onların yorumladığı şekilde değildir. Onlara göre Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'ın izniyle ve onlar adına ayaklanmış, fakat Zeyd, onları tehlikeye düşürmemek için bunu açığa vurmamıştır.³⁰⁷

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin bütün Ehl-i beyt ileri gelenlerinin ortak görüşüyle ayaklanmadığı Abdullah b. Hasan'ın onu kıyamdan vazgeçirmeye çalışmasından, Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732)'a ve Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'a nispet edilen sözlerden ve bazı Şiilerin onları bahane ederek Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den ayrılımlarından açıkça anlaşılmaktadır. Ancak Zeyd b. Ali'nin kendi adına mı, yoksa İmamiyye'nin zamanın imamı olarak gördüğü Ca'fer es-Sâdık adına mı kıyam ettiği tartışılan konulardan biridir.

³⁰⁴ Şehristanî (ö. 548/1153)'ye göre Cafer es-Sâdık, imamete tamah etmemiş, bu konuda kimseyle niza etmemiştir (Bkz. *el-Milel*, I, 166). O, Cafer es-Sâdık'ın, Zeyd b. Ali'nin ve zamanındaki ayaklanan diğer imamların başına gelenleri; onlar dağları aşsa bile, Beni Ümeyye'nin oraya uzanabileceklerini babalarından öğrenerek haber verdiğini, onlar Ehl-i beyt'e buğ ettiklerini, onların saltanatı sona erinceye kadar Ehl-i beyt'en hiçbir kimsenin ayaklanmasının caiz olmadığını söylediğini belirtir (Şehristanî, *age*, I, 156) ki bu ifadelerin Sadık'a ait olması şüpheli görülebilir. Zira, babadan oğula tevarüs eden gaybe ilişkin böyle bir bilgi akışı var idiyse, neden Hz. Ali Siffin'de savaştı, tahkime razı oldu, Hz. Hüseyin de Yezîd'e karşı ayaklandı?

³⁰⁵ *el-Kâfî*'deki bir rivayete göre, yukarıdakine benzer bir tartışma, Kufeli bir Şii ile İmam Zeyd arasında meydana gelmiş, tartışmanın muhtevası Cafer es-Sâdık'a anlatıldığında şöyle demiştir: "Onu önünden ve arkasından, sağından ve solundan, başının üstünden ve ayaklarının altından öylesine bağlamışsın ki, onun gidecek hiçbir yolu kalmamış." (Kuleynî, *el-Kâfî*, I, 174).

³⁰⁶ Zeydî kaynaklarda Cafer es-Sâdık'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah amcama rahmet etsin. Babalarının ayaklandığı şeyler için ayaklandı. İsterdim ki, amcamın yaptığı gibi ben de yapabilmiş ve onun gibi olayım. Zeyd ile birlikte ölenler, Hüseyin ile birlikte ölenler gibidirler." (San'anî, *age*, I, 55-56). San'anî, Makrizî'den yaptığı nakilde, Ca'fer es-Sâdık'a gelip Zeyd b. Ali'ye biat meselesini soran bir gruba, onun "Zeyd'e biat ediniz, Allah'a yemin olsun ki, o bizim en üstünümüz ve efendimizdir" dediğini ancak onların geriye dönüp bu sözü gizlediklerini belirtir (San'anî, *age*, I, 8, 75). Başka bir yerde, San'anî, daha sonraları Ca'fer es-Sâdık'a Zeyd b. Ali'nin ayaklanması hakkındaki görüşü sorulduğunda, onun şöyle dediğini nakleder: "O, babalarının ayaklandığı şeyler için ayaklanmıştır." (San'anî, *age*, I, 50).

³⁰⁷ Nûrî Hatim, *age*, s. 113; Burada İmamiyye'den İmametın nas yoluyla taayyün ettiği görüşünde olanlara karşılık aynı ekol içinde farklı bir yorumu dile getiren Ebû Ca'fer b. Kiba er-Râzî'nin konuya yaklaşımına da değinmek istiyoruz: Ebû Ca'fer'e göre, Hz. Peygamber bize itret'e bağlanmayı emrettiğinde bununla onların alimlerini ve müttakilerini kastetmişti. Bize gereken din bilgisi ile birlikte akıl, fazilet, hilm, dünyaya karşı zühd ve bağımsız görüş sahibi olma niteliklerine sahip olan kimseyi bulup ona tabi olmak, Kitab'a ve ona bağlanmaktır. Bu biri İmamiyye'den diğeri Zeydiyye'den olan iki kişide birlikte varsa, hangisine tabi olunacak? Deriz ki bu olmaz. Olursa, bir önceki imamın nassı veya diğeri kriterlere bakılarak ikisi birbirinden ayırt edilir (Modarressi, *Crisis*, s. 195). Zeyd b. Ali ve onun gibiler imam olduklarını iddia etmemişler; sadece Allah'ın Kitabına ve er-Ridâ min âl-i Muhammed'e çağırılmışlardır (Modarressi, *age*, s. 196). Ebû Cafer'in bu sözlerine, Şehristanî'nin yukarıda zikredilen şu sözlerini eklemek yeterlidir: "Cafer es-Sâdık, imamete tamah etmemiş, bu konuda kimseyle niza etmemiştir." (Bkz. *el-Milel*, I, 166).

Genellikle **İmamiye** itikadına mensup Şiîler, Zeyd b. Ali'nin, imametnin kendisinin hakkı olduğu iddiasıyla değil, Hz. Peygamber'in ailesinin rızasını kazanmaya (er-rıza min âli Muhammed) çağırarak "emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker" için kıyam ettiği; kıyamında başarılı olması durumunda imamet görevini Hz. Peygamber'in soyundan olan masum imama vermek azminde olduğu kanaatindedirler.³⁰⁸

Muhsin el-Emîn (ö. 1952), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'la Zeyd b. Ali (ö. 122/740) arasında hilaf olmadığını, ancak Ca'fer'in tedbir nedeniyle Zeyd b. Ali'nin kıyamına katılmamasını bazı şîîlerin muhalefet olarak düşünmeleri üzerine Zeydiyye öncülerinin Zeyd b. Ali'ye atfedilen imamın huruc etmesi gerektiğini belirten meşhur sözü söyledikleri kanaatını dile getirmektedir. Ona göre, Sâdık, Zeyd b. Ali'nin başarılı olması durumunda görevi kendisine bırakacağını bilmekteydi; "er-rızâ" sözünden kendisi kastediliyordu.³⁰⁹

M. Ebu Zehre (ö. 1974), Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin içtihadının 'imamın kendi adına davette bulunarak kıyam etmesi gerektiği' noktasında bulunmasından hareketle onun kendi adına kıyam ettiği kanaatindedir ve İmamiyye'nin görüşünü reddetmektedir.³¹⁰

İmamların masumluğu konusunda Zeyd b. Ali'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ma'sumlar bizden beş kişidir: Rasûlullah (ö. 11/632), Ali (ö. 40/660), Fâtıma (ö. 11/632), Hasan (ö. 49/669) ve Hüseyin (ö. 61/680)'dir."³¹¹ Onun bu görüşü de masumiyeti on iki imama teşmil eden İmamiyye ile farklılık arz etmektedir.

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye, imamet konusunda nispet edilen, "O, Allah'tan gelen bir haktır, onu inkar edersem küfre düşerim," ve "Rasûlullâh gönderilmiş bir Peygamberdir. Hiç kimse onun mevkiinde değildir. Rasûlullâh vefat ettikten sonra Ali, haram-helâl, Sünnet ve Kitâb'ın te'vili hususunda Müslümanların imamı oldu."

³⁰⁸ Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin râvîlerinden Halid b. Safvan (ö. 133/750) şöyle demiştir: O (Zeyd b. Ali), bildiğin gibi Allah korkusundan göz yaşlarıyla elbisiesi ıslanincaya kadar ağlardı. Şiîlerden pek çok kimse imametnin onda olduğuna inandı. Bu inançlarının sebebi, onun Muhammed ailesinin rızasına davet için kılıçla huruç etmesidir. Böylece zanettiler ki o imameti kendisi için istiyor. Halbuki, onu kendisi için istemiyordu, çünkü kardeşinin kendisinden önce imamete hak sahibi olduğunu, vefatı esnasında da oğlu Ebu Abdullah'a, yani kardeşi Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732)'in oğlu Sadık (ö. 148/765)'a vasiyet ettiğini biliyordu."

Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "O, mümin ve arif bir kimse idi. Alim ve doğru idi. Eğer zafere ulaşıydı, muhakkak vefa gösterirdi. Yönetimi eline geçirseydi, onu nasıl bırakacağını bilirdi.

bkz. Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 108, 109, 111, 112.

³⁰⁹ Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şîa*, VII, 113.

³¹⁰ Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 76.

³¹¹ İbn Asâkir, *age*, VI, 22.

gibi sözler, onun imameti Ali evlâdı içerisinde dinî bir hak olarak gördüğünü ima etmektedir.³¹² Ancak **onun, imamet için Hz. Ali ile Fâtıma'nın soyundan olmayı şart koştuğuna dair kesin bir bilgi yoktur.** Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin ve onu takip eden Zeydîlerin imameti Hz. Fâtıma (ö. 11/632)'nin soyuna hasrettikleri iddiası, M. Watt'ın dediği gibi, "muahhar yazarların, muhtemelen, Zeydî yaftalı isyanların önderi olan şahıslardan çıkardıkları bir sonuçtur."³¹³ Bu çıkarım, Emevîlere karşı birlikte yürütülen siyasî mücadelenin Abbâsîler lehine döndüğü tarihlerden itibaren, Tâlibîler arasında çıkan münakaşalarda Hz. Peygamberin kızı Fâtıma'nın soyundan olmanın Hz. Peygamber'e yakınlığın en güçlü kriteri olarak Ali evlâdı tarafından öne sürülmeye başlamasıyla teorik bir temele oturtulmuş olmalıdır.

B. Sahabe Hakkındaki Görüşü:

Tarihi kaynaklarda ona atfedilen sözlerde, **Zeyd b. Ali'nin, Hz. Ali'nin diğer Sahâbeden üstün olduğu görüşünü benimsediği** anlaşılmaktadır. İbn Kesîr (ö. 774/1373), Kûfeli Şiilerin ona gelip Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer (ö. 23/644) hakkındaki görüşünü sorduklarında, onlara verdiği cevapta şöyle dediğini anlatır: "Allah onlara mağfiret etsin, Ehl-i beyt'imden hiç kimsenin onlardan kötü bir şekilde söz ettiğini duymadım, ben de onlar hakkında hayırdan başka bir şey söylemem". Şiîlerin, öyleyse neden Ehl-i beyt'in kanını dava ediyorsun, sözlerine cevaben de, **"biz bu işte insanların en haklısı idik, fakat halk onu bizden aldılar bizi ondan uzaklaştırdılar. Ancak bize göre bu, onları küfre götürmez. Çünkü o işi yüklenip Kitâb'a ve Sünnet'e göre amel ettiler"**.³¹⁴ Zeyd b. Ali, Ebû Bekir ve Ömer'i kötülükle anmaz, ancak yöneticiliğin Hz. Ali ve soyunun (*itret*) hakkı olduğu kanaatinde idi.³¹⁵

³¹² Doğan, *ag.teb.* s. 567; Zeyd b. Ali'ye nispet edilen bazı kitapları, risaleleri ve muhtelif sözlerin bir araya toplandığı "Mecmû'u Kütübi ve Resaili'l-İmâmi'l-A'zam" (Yemen 1422/2001) adlı kitapta bir kısmı yukarıda tartışılan buna benzer bir çok görüş vardır. Kitabın muhakkiki İbrâhim Yahyâ ed-Dersî, kitaba yazdığı mukaddimede bu kitapta toplanan risalelerin senetlerin senetlerini de vermiş ve bunların sağlam olduğunu belirtmiştir (Bkz. *age*, s. 26).

³¹³ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 208; İsa Doğan, 145 yılında Medîne'de ayaklanan Muhammed b. Abdillâh en-Nefu'z-Zekiyye'nin, imamet iddiasında bulunurken Hz. Fâtıma'ya dayandığına işaret ederek, "İmâmetin Hasan ve Hüseyin evlâdı içerisinde olduğunu iddia eden Zeydî görüşün bu safhada yerleştiği söylebilir," demektedir. *Doğan, ag.teb.* s. 571.

³¹⁴ İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 330.

³¹⁵ Sezgin, *Târîhu't- Turâsi'l-Arabî*, II, 287; İmam Zeyd gibi, bir çok Zeydî ayaklanmanın liderleri de imamet ve hilafetin Hz. Ali'nin soyunun hakkı olduğunu iddia etmişlerdir. Muhammed b. Abdillâh en-Nefu'z-Zekiyye'nin Ebû Cafer Mansûr ile Yahyâ b. Abdullâh'ın Hârûn er-Reşid'le tartışmalarında bu açıkça görülmektedir. Bkz. Mahallî, *age*, I, 282, 334-341. İsa Doğan, Abdullâh b. Hasan'ın oğulları Muhammed ve İbrahim'in ayaklanmalarından söz ederken, "İmâmetin Hasan ve Hüseyin evlâdı içinde olduğunu iddia eden Zeydî görüşün bu safhada yerleşmeye başladığı söylenebilir, demektedir (Doğan, *ag.teb.* s. 571).

Zeyd b. Ali'nin Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer (ö. 23/644)'den teberrî konusundaki görüşü, Hz. Ali (ö. 40/660), Hz. Hüseyin (ö. 61/680), Muhammed b. Ali (ö. 114/732) ve Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in onlardan teberrî etmediklerine ve onları sevdiklerine dair yapılan rivayetlerle³¹⁶ uyum içindedir.

Hâşim b. el-Berîd (ö. 160/777), Zeyd b. Ali'nin, "Ebû Bekir (ö. 13/634) şükredenlerin imamı idi." deyip "Allah şükredenleri mükafatlandıracaktır." ayetini okuduğunu,³¹⁷ sonra da "Ebû Bekir'den uzak olmak, Ali'den uzak olmaktır." dediğini rivayet etmiştir.³¹⁸ Başka bir rivayette, Ebû Bekir ve Ömer'den uzak olmak, Ali'ye uzak olmaktır." demiştir.³¹⁹ Bir diğesinde de, "Ebû Bekir, Ömer ve Osman'dan uzak olmak, Ali'ye uzak olmaktır; Ali'ye uzak olmak, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a uzak olmaktır."³²⁰ demiştir.

Yine o, "es-sâbikûne's-sâbikûn" (el-Vâkıa 56/10) ayetiyle ilgili, onlar kimlerdir, sorusuna "Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Ömer (ö. 23/644)'dir." diye cevap vermiş, sonra da eğer o ikisini dost bilmezsem, Allah beni dedemin şefaatine nail kılmaz." diye eklemiştir.³²¹

Bir sözünde "Hâriciler Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Ömer (ö. 23/644)'in dışındakilerden durdular, ancak o ikisi hakkında bir şey diyemediler. Siz daha da ileri gidip o ikisinden de uzak oldunuz. Vallahi, uzak durmadığınız hiçbir kimse kalmadı."³²² demiştir.³²³

³¹⁶ Ebû Câfer, *er-Riyâdu'n-Nadire*, I, 382-386.

³¹⁷ İbn Asâkir, *age*, VI, 21.

³¹⁸ Karş. Zehebî, *Nübelâ*, V, 390.

³¹⁹ Ebû Câfer, *age*, I, 384.

³²⁰ İbn Asâkir, *age*, VI, 21.

³²¹ İbn Asâkir, *age*, VI, 21.

³²² İbn Asâkir, *age*, VI, 21; Ayrıca, ona nispet edilen şu sözde de onun Ebû Bekir ve Ömer hakkındaki görüşü ortaya çıkmaktadır: "Allah'ı yaratıklarına benzeten "Müşebbihe"den, günahlarını Allah'a yükleyen "Cebriye (Mücbire)" den, fâsıkları Allah'ın affedececeği umuduna kapılan "Mürchie" den, müminlerin emiri Ali b. Ebû Tâlib'e kâfir diyen "Mârîka"dan* ve Ebû Bekir ile Ömer'i tekfir eden "Râfıza"dan Allah'a sığınırım." Bkz. San'anî, *age*, I, 52; Abdolvâsî, *age*, s. 9.

³²³ Burada, yukarıda serdedilen rivayetlerde ortaya konulan görüşlerin dışında, bazı Zeydîye çevrelerinde benimsenen farklı bir bakış açısının daha var olduğuna deyinmek gerekir. Buna göre, Hz. Ali (ö. 40/660), Hz. Peygamber'den sonra insanların en üstünüdür ve imamete en layık olanıdır. Ondan sonra imamet; Hz. Hasan (ö. 49/669), ondan sonra da Hz. Hüseyin (ö. 61/680)'in hakkıdır. En liyakatlısı (efdal) varken daha az liyakatlı (mefdûl) olanın imameti sahih değildir. Ali b. Hüseyin (ö. 94/713) ve oğlu Bâkir (ö. 114/732), imamet davasında bulunmamışlardır, ancak imamet Hz. Fâtıma'nın soyundan gelenlerin hakkıdır. **Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in imametleri nas ile, sonrakilerin imametleri de vâsfe sabittir.** Bunların dışındaki diğer imamların imameti için, İснаaşeriyye'nin on iki imam için iddia ettiği şekilde bir nas yoktur. Bu üçü dışındakiler ma'sum da değildirler. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Ali (ö. 40/660)'nin hakkına **ilk engel olanlardır. Hz. Osman (ö. 35/655), Allah'ın kitabına muhalif davranmakta ısrar ettiği için Sahâbenin çoğunluğunun müşterek eylemiyle katledilmiştir. Ondan sonra, Hz. Ali'ye biat gerçekleşmiş, ancak Talha (ö. 36/656) ve Zübeyr (ö. 36/656) gibi biatini bozanlar olmuştur. Biatini bozanlar, ona biat etmeyip tarafsız kalanlar ve onunla savaşımlar, bunların hepsi de hatalıdır.** Bkz. Dersî, *age*, s. 47, 48, 49, 185, 194, 221, 249, 283, 287, 317, 319, 353, 382, 383, 384. Bu görüşlerin ne kadarının Zeyd b. Ali'ye ait olduğu tetkike muhtaçtır. Zira

Ayaklanma başladığı sırada, Zeyd b. Ali (ö. 122/740), ashabına hitapta bulundu ve onları Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/660) gibi davranmayı emretti. Bunun üzerine bir grup, Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Ömer (ö. 23/644) hakkında ne dersin, dediler. Zeyd b. Ali (ö. 122/740), onlara şöyle cevap verdi: "Onlar hakkında ne diyebilirim ki! Hz. Peygamber'e en güzel şekilde arkadaşlık ettiler, onunla beraber hicret ettiler ve Allah yolunda hakkıyla cihad ettiler. Ehl-i beyt'imden hiçbir kimsenin onlardan teberrî ettiğini ve onlar hakkında kötü bir şey söylediğini duymadım...Onlar bizi ve halkı idare ettiler; ancak Allah'ın kitab'ı ve Hz. Peygamber'in sünnetiyle ameli ihmal etmediler..."³²⁴

Zeyd b. Ali, Fedek arazisi³²⁵ hakkındaki bir soruya, eğer mesele bana getirilseydi, muhakkak Ebû Bekir'in verdiği hükmü verirdim, demiştir.³²⁶

C. Emevî Yönetimine Karşı Tutumu:

Zeyd b. Ali, Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743)'in başında bulunduğu Emevî yönetimine karşı mücadele etmeyi cihat olarak görüyordu. Hişâm'a karşı ayaklanmanın gerekliliği konusunda "Vallahi, Ben ve oğlum Yahyâ'dan başka hiç kimse olmasa bile ona karşı huruc eder ve onunla mücahede ederim,"³²⁷ diyebilecek kadar kesin bir görüş sahibi idi. Ona, kıyamının şekli ve öldürüleceği hakkında, büyük kardeşi Muhammed Bâkir (ö. 114/732)'in sözleri hatırlatıldığında, Hişâm'ın yanında olduğu bir sırada, Hz. Peygamber'e sövüldüğü halde, onun buna aldirış etmediğine tanık olduğunu anlatmış ve "Allah'ı kitabına muhalefet edildiği halde nasıl otururum?" demişti.³²⁸

Zeyd b. Ali'nin, kıyâmı sırasındaki tutumuna bakılarak onun Emevîler'den Ali b. Ebû Tâlib'e sövenlerin küfrüne hükmettiği neticesi çıkarılmıştır. Zira o, bir defasında arkadaşlarına şöyle seslenmişti: "Şamlılara karşı bana yardım edin, Vallahi bana yardım edeni cennete sokuncaya kadar onun elinden tutacağım. Vallahi Şamlılarla savaşmaktan Allah'a daha sevimli bir amel bilseydim muhakkak onu yapardım. **Ben sizi arkasını dönüp kaçanı takip etmekten, yaralıları**

---

bu görüşler, ona nispeti tartışmalı risalelerde yer almaktadır ve belki de bir kısmı sonradan oluşan Zeydî yoruma göre ona izafe edilen görüşlerdir.

³²⁴ San'anî, *age*, I, 76.

³²⁵ Fedek, Medine ile Hayber arasında Medine'ye yaklaşık 750 km. mesafede Yahudilerin yaşadığı bir yerdi. Hayber'in fethinden sonra barış yoluyla ele geçirildiği için arazisinin yarısı Hz. Peygamber'e tahsis edilmişti. Hz. Peygamber buradan elde edilen geliri amme işlerine, yolcu ve misafirlere, ayrıca ailesine tahsis ederdi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu arazi hakkında gerek hanımlarının gerekse kızı Hz. Fâtıma'nın Halife Ebû Bekir'den bazı istekleri olmuştur. Algül, Hüseyin, "Fedek" mad., *DİA*, c. XII, İst. 1995, ss. 294-295, s. 294.

³²⁶ Ebû Câfer, *er-Riyâdu'n-Nadire*, I, 385; krş İbn Asâkir, *age*, VI, 21.

³²⁷ San'anî, *age*, I, 72.

³²⁸ San'anî, *age*, I, 72.

öldürmekten veya kapalı bir kapıyı açmaktan men etmiştim. Muhakkak ki ben onları Ali b. Ebî Tâlib'e söverken işittim, artık onları her yönden öldürün."³²⁹

Kaynaklarda, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yi ayaklanmaya sevkeden çeşitli sebepler belirtilmiştir. Onun siyasi tutumunda, emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker düşüncesinde olması,³³⁰ baştan beri hilafet arzusunda bulunması,³³¹ halife Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743)'ten kötülük görmesi,³³² Hişâm'ın, ayaklanması için onu kışkırtması,³³³ bir dava için Irak'ta bulunduğu Irak'tan dönerken Kûfelilerin onu geri çevirmeleri³³⁴ ve ona biat sözü vermeleri gibi çeşitli etkenlerden söz edilmektedir.³³⁵ Ancak ayaklanmasının esasını oluşturan düşüncenin ne olduğu konusunda ihtilaf vardır.³³⁶

³²⁹ "Zeyd b. Ali, Ali b. Ebî Tâlib'in Cemel ve Nehr ehline yaptığı gibi Şamlıların Müslümanı kafirden ayıran sözlerini işitinceye kadar, ki Emiru'l-Mü'minine sövmek söven kişinin küfrüne açık bir delildir, onları bağiler olarak değerlendirmiş gibiydi (İmamu'l-Mehdî, *Minhac*'dan naklen; San'anî, *age*, I, 73).

³³⁰ Zeyd b. Ali'nin bu konudaki düşüncesini anlamak için ondan yapılan şu rivayetler dikkate değerdir: "Emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münkeri terk eden ümmetin hayırlısı değildir."; Peygamber (sav) buyurmuştur ki: "İnsanların kıyamet günü mevkiye bana en yakını Hamza, Cafer ve Ali'den sonra kılıcıyla zorba devlet başkanına karşı ayaklanıp savaşıyor ve öldürülendir." San'anî *age*, I, 57.

³³¹ "Zeyd b. Ali'nin baştan beri hilafet mücadelesi verdiği açıktır. Bu bakımdan onun huruc edişini sadece Kûfelilerin teşviklerine bağlamak yanlıştır. Belki Zeyd b. Ali'nin daha erken ayaklanmasında etkili olmuş olabilir. Çünkü, Emeviler tarafından sürekli rahatsız edilen Zeyd'in, özellikle Hişâm b. Abdülmelik ile yüzleştikten sonra huruc etmekten başka çıkar yolu kalmadığını söylemek en doğrusudur." Doğan, *ag.teb.* s. 563.

³³² Hişâm b. Abdülmelik'in Zeyd b. Ali'ye kötü davranmasının en başta gelen sebebi Zeyd b. Ali'nin hilafet arzusunu fark etmiş olmasıdır. İsa Doğan, bu arzusunun ortaya çıkmasını Ali evladı arasındaki ihtilafa bağlamakta ve şu olaya atıfta bulunmaktadır: Bir defasında bir anlaşmazlıktan ötürü Abdullah b. Hasan'la Zeyd b. Ali, Medine valisinin huzuruna çıktıkları zaman açıkça Zeyd'e "Sen Çinli bir cariye olduğun halde velayet-i imamet mi istiyorsun?" dedi. bkz. Taberî (ö. 310/922), Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1986, IV, 194-195. Bu olay Emevi valisi Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hars'ın huzurunda olduğu için Halife Hişâm'ın, Hasan ve Hüseyin evladının faaliyetlerinden haberdar olması zor olmamıştır (Doğan, *ag.teb.* s. 561).

³³³ Zeyd b. Ali ile Hişâm b. Abdülmelik arasında meydana gelen münakaşa için bkz. İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 443.

³³⁴ İbnü'l-Esîr, Zeyd b. Ali'nin Kûfe'de biat alması hususunda iki görüş bulunduğunu belirtir. Birinci görüşe göre, Hişâm b. Abdülmelik'in yanından ayrıldıktan sonra Zeyd b. Ali doğrudan Kûfe'ye gitmiş, orada gizlenerek ayaklanma hazırlıklarını yürütmüştür. İkinci görüşe göre ise, Irak valisi Yusuf b. Ömer'in yanına geldiği sırada Şiiler onu ayaklanmaya davet etmişler, o da çeşitli bahanelerle orada ikametini uzatmış, ancak valinin sıkıştırması sonucu şehri terk edip Kadisiye'ye vardığında Kûfeli bir grup ona yetişerek ona yardım sözü vermişler, o da Davut b. Ali ve Abdullah b. Hasan b. Hasan (ö. 145/762)'in kendisini uyarmalarına aldırmaz etmeyerek Kûfe'ye dönmüş ve orada kalarak ayaklanma hazırlıklarını yürütmüştür. Bu esnada Yakub b. Abdullah es-Sülemî'nin bir kızı ile ve başka bir kızla daha evlenmiş, bir o evde bir bu evde ve başkalarının evlerinde gizlenerek hazırlıklarını devam ettirmiş. İbnü'l-Esîr, bu olaylara Hicrî 121 yılı içinde yer vermiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 447, 448.

³³⁵ Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 115.

³³⁶ Burada Şiâ'nın imamet düşüncesini ve şii fırkaların siyâsi muhalefet düşüncelerini Nevin A. Mustafa'nın kategorize ettiği çerçevede tasvir etmenin yararlı olacağı kanısındayız. Nevin Mustafa'ya göre, Şiâ fırkalarından Keysâniye, Zeydiye ve İsmâiliyye devrim ekolüne, Ca'feriye (isnâ aşeriyye) ise sabir ekolüne mensuptur. Keysâniye Muhtar b. Ebî Ubeyd et-Takî'nin taraftarlarıdır. Bu fırkanın imametle ilgili düşünceleri şöyledir: 1) İmam kutsal bir kişiliktir ve masumdur. 2) Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonra imam Muhammed b. El-Hanefiyye'dir. Bazılarına göre o ölmemiş, bazılarına göre ise ölmüştür, ancak tekrar dönecektir (Ebû Zehre, *Mezhepler Tarihi*, s. 48, 49). Zeydiyye: 1) İmam âlimdir, ama ma'sum değildir. 2) İmâm Hz. Fâtıma'nın soyundan olma, ilim, zühd, şecaat ve cömertlik gibi vasıflara sahip olmalıdır. 3) İmameti talep etmek üzere başkaldırı gücü de şarttır. 4) İki ayrı bölgede iki ayrı imamın bulunması câizdir. 5) Efdal varken mefdûl'un imameti câizdir (Nevin A. Mustafa, *age*, s. 217). Nevin Mustafa, Zeydiyye'nin Şii düşüncesindeki devrimci yöneliş temsil ettiğini belirtir ve bazılarına göre bu yönelişin, Zeyd b. Ali'nin Vâsıl b. Ata ile ilişkisi sebebiyle

Zeyd b. Ali, ayaklanmayı başlattığında dava arkadaşlarına dönerek şu sözleri söylemişti: "Ben sizi Allah'ın kitabına, O'nun nebisinin sünnetine, bu sünneti yeniden diriltmeye ve bidatleri yok etmeye çağırıyorum. Eğer katılır, dinlerseniz, hem sizin için hem benim için hayırlara vesile olur. Fakat katılmazsanız, sizi buna zorlayamam."³³⁷ Arkadaşlarından birisine de şöyle demişti: "Şu Süreyya yıldızını görmüyor musun; ona ulaşan kimseyi hiç gördün mü? Arkadaşı dedi ki: Hayır. Bunun üzerine Zeyd b. Ali şöyle söyledi: Vallahi Mevlâ'dan isterdim ki, elim ona yetse sonra bu toprak üzerine veya herhangi bir yere düşsem, nihayet lime lime kesilsem de tek Allah, Muhammed (sav) ümmetinin arasındaki ayrılıkları birleştirse."³³⁸ Sancaklar başının üzerinde dalgalanmaya başladığı bir sırada şöyle dedi: "Benim için dinimi tamamlayan Allah'a hamd olsun. Vallahi, ümmeti içinde iyiliği emretmemiş ve kötülükten de nehyetmemiş olduğum halde yarın havza nasıl varırım diye Rasûlullah'tan utanıyordum."³³⁹

Zeyd b. Ali'nin siyasi tutumunda, dedesi Hz. Hüseyin'in siyasi tutumuna benzerlik görülmektedir. Hz. Hüseyin (ö. 61/680), kardeşi Hz. Hasan'ın (ö. 49/669) davranışına aykırı olarak huruc etmiş, Zeyd de takiiye ve bekleme yolunu tercih eden babası ve kardeşinin siretlerine muhalefet ederek ayaklanmayı tercih etmiştir.³⁴⁰

D. Ayaklanmaya Katılmayanlar Hakkındaki Tutumu:

Zeyd b. Ali, gerek bizzat görüşerek gerek elçiler ve mektuplar göndererek zamanının ileri gelen alimleri³⁴¹ başta olmak üzere herkesi kıyamına katılmaya

---

Mu'tezile'ye nispet edildiğini ifade eder. Zira, Zeyd b. Ali, başkaldırı prensibini benimsediğinde ve ayaklanmaya giriştiğinde Mu'tezile mezhebinin benimsen bir grup yakınıyla birlikte Ehl-i beyt gençlerinden biri dışında kimse yoktu. Ayrıca, bir fırka olarak belirışinden sonra Zeydiyye, Mu'tezile yolunu benimseyegelmiştir. Nevin A. Mustafa, *age*, s. 219, 220.

³³⁷ İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, s. 330.

³³⁸ İsfehanî, *Mekatilü't-Tâlibiyyîn*, s. 129'dan naklen; Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 17.

³³⁹ İmamü'l-Mehdî, *Minhac*'dan naklen; San'anî, *age*, I, 73.

³⁴⁰ Subhî, *ez-Zeydiyye*, s. 65.

³⁴¹ Bunlar arasında Ebû Hanife'nin de adı geçmektedir: Bir rivayete göre, o, Zeyd b. Ali'nin Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743)'e karşı ayaklanması hakkında "Onun bu çıkışı, Hz. Peygamber'in Bedir harbine çıkışına benzer." demiştir. Kendisine: "Öyle ise siz ona neden katılmadınız?" denilince, "Beni, ona katılmaktan halkın bende emanetleri alıyordu. Bana bir çok emanet bırakmışlardı. Onları İbn Ebî Leylâ (148/765)'ya bırakmak istedim, kabul etmedi. Emanetler bende iken bilinmeyen uzak yerlerde ölmekten korktum", dedi. Bkz. Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 44; Benzeri bir sözü, 145 yılında kardeşi Muhammed'le birlikte ayaklanan İbrahîm hakkında de söylediğine dair rivayet için bkz. Mahallî, *age*, I, s. 306.

Başka bir rivayette şu özürlü ileri sürdüğü söyleniyor: "Şayet halkın, onun atalarını aldattıkları gibi onu da aldatıp yarı yolda bırakmayacaklarını bilsem, onunla beraber ben de savaşırdım. Zira hak imam ve halife odur. Hilafet onun hakkıdır. Ben ona malımla yardım ettim. Bin dirhem göndererek ona biat ettim. Elçiye ona özrümü arz etmesini söyledim." Bkz. Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 44; Bu rivayette Ebû Hanife'ye izafe edilen sözlerde bir çelişki var gibidir. Ebû Hanife imametinin hem meşveret ve biat ile olduğuna kani olsun, hem de henüz bir meşveret ve biat olmaksızın Zeyd b. Ali'ye 'gerçek imam odur' demiş olsun? Bu mümkün müdür? Belki de Hişâm b. Abdilmelik şeri usulle

çağırdı: "Ben sizi Allah'ın kitabına, O'nun nebisinin sünnetine, bu sünneti yeniden diriltmeye ve bidatleri yok etmeye çağırıyorum. Eğer katılır, dinlerseniz, hem sizin için hem benim için hayırlara vesile olur. **Fakat katılmazsanız, sizin üzerinizde hiçbir bağlayıcılığım yoktur.**"³⁴²

Onun davetine katılmayanlar için bir bağlayıcılığının bulunmadığını söylemesine karşın, kendisine biat edip de, biatinden dönenler ve gevşek darananlar için tavrı çok kesindir: "Vallahi siz dedem Rasûlullâh'ın söz ettiği Rafizîlersiniz. O, benden sonra bir topluluk olacak. Onlar Ehl-i beyt'imden hayırlı kimselerle beraber cihad etmeyi reddederler ve onlara emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker yapmak gerekmediğini söylerler. Dinlerinde taklit üzere olurlar ve hevalarına tabi olurlar."³⁴³

E. Mu'tezile İle İlişkisi:

Zeyd b. Ali'nin, Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ile münasebeti konusunda farklı görüşler vardır. Şehristânî (ö. 548/1153), onun Mu'tezilenin başı diye nitelediği Vâsıl b. Atâ'ya öğrencilik yaptığını ve itizal prensiplerini ondan aldığını belirtmiş ve bu görüş, onu takiben başkaları tarafından da sürdürülmüştür.³⁴⁴ Buna karşılık, Ebû Zehre, Zeyd b. Ali'nin Vâsıl b. Atâ ile bir araya gelmesinin, sadece bir bilimsel müzakere buluşması olup öğrencinin üstadından dersler aldığı bir buluşma olmadığı kanaatindedir.³⁴⁵ Ahmed Salih Hatîb de, "Şehristânî'nin Zeyd b. Ali'nin Vâsıl b. Atâ'ya öğrencilik yaptığını dair iddiası batıldır." demektedir.³⁴⁶ İsa Doğan ise, **Tevhîd** meselesinde, Zeyd b. Ali'nin, Allah'ın sıfatlarını nefyettiğine ve Vâsıl'ın dediği gibi, Allah'ın zâtıyla alîm, semî', basîr ve kadîr olduğunu söylediğine dair rivayete rastlayamadığını söylemektedir. Aksine onun, Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) tarafından Ehl-i sünnet'in tabiûn tabakasına mensup kelâmcılar arasında sayılmasına ve Cerh ve Ta'dîl âlimleri tarafından da sika olarak kabul edildiğine bakarak, Ehl-i sünnet çizgisinde olduğu kanaatindedir. Zira, Ehl-i sünnet nazarında

---

iş başında bulunmadığı, Zeyd b. Ali de içlerinde fakihlerin bulunduğu büyük bir topluluğun biatını aldığı için, Ebû Hanife onu hak imam ve meşru halife diye değerlendirmiştir.

Şehristânî (ö. 548/1153) de Ebû Hanife'nin Zeyd b. Ali'ye biat ettiğini ve onun taraftarları arasında bulunduğunu bu nedenle de Halife Mansur (ö. 158/774) iş başına gelince onu müebbeden hapsedtiğini ve hapiste iken öldüğünü belirtir, ancak onun sadece Muhammed b. Abdillâh (ö. 145/762)'a biat ettiği görüşünü de ilave eder. Bkz. Şehristânî, *age*, I, 156.

³⁴² İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, s. 330.

³⁴³ Bu ve benzeri nakiller için bkz. San'anî, *age*, I, 75.

³⁴⁴ Şehristânî, *age*, I, 155; karşı. Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 272; Sofuoğlu, *Şîa'nın Hadis Anlayışı*, s. 45; Fuâd Sezgin de, onun "Hocası Vâsıl b. Atâ'nın tesirinde kalarak benimsediği itikadî görüşleri vardır." demektedir. (bkz. Sezgin, *age*, II, 287).

³⁴⁵ Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 49.

³⁴⁶ Hatîb, *İmam Zeyd b. Ali el-Müfterâ aleyh*, s. 79.

sıfatların nefyi bid'at kabul edilmektedir. Böyle bir bid'at ise, ona nispet edilmemiştir.³⁴⁷

Belki de, aynı yaşlarda bulunmalarına rağmen, Zeyd b. Ali'nin Vâsıl b. Ata'nın öğrencisi olduğunun iddia edilmesi, aralarındaki görüş benzerliği sebebiyledir.³⁴⁸

Netice olarak Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yi itikadi ve siyasi düşünceleri açısından zamanındaki itikadi ve siyasi eğilimlerden hangisinin içinde görmek daha doğru olacaktır? Onun bir genel anlamda bir Şiî olduğu kesindir, ancak pek az mesele dışında İmamiyye itikadından uzak olduğu da açıktır. Bu sebeple onu, İbn Haldûn (ö. 808/1406)'un tarifinde olduğu gibi, tekamül etmiş haliyle Şiîliğe nispet etmek zordur. Diğer taraftan onun, zamanındaki bid'at fırkalarından uzak olduğu ve Ebû Hanife (ö. 150/767) gibi Ehl-i sünnet fakihlerine yakınlığı, zamanındaki bir çok Kûfeli fakih ve muhaddisin onun kıyamına destek olduğu düşünülürse, onu geniş anlamda Ehl-i sünnet'in dışında düşünmek doğru olmaz. Yukarıda adı geçen fırkaların Ehl-i sünnet'in dışında kaldıkları ve bunlar arasında Ehl-i sünnet tabir edilebilecek bir fırka bulunmadığına göre o, içinde bulunduğu dönem itibariyle Ehl-i sünnet içinde mütalaa edilebilir. Ancak onun vefatından sonra Zeydî fırkaların ortaya çıktığı ve ortaya koydukları görüşlerle Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin görüşlerinden kısmen uzaklaştıkları, buna karşılık da Ehl-i sünnet kavramının çeşitli

³⁴⁷ Doğan, *ag.teb.* s. 564.

³⁴⁸ Nitekim el-İmâmu'l-Mehdî Ahmed b. Yahyâ el-Murtezâ (ö. 840/1437), *el-Münyetü ve'l-Emel* isimli kitabında Mu'tezile'nin tabakalarını sayarken birinci tabakanın Ehl-i beyt olduğunu; Ali Zennelabidin, oğlu Bakır, onlardan önce Hasan ve Hüseyin ve onların kardeşleri Muhammed b. Hanefiyye'nin Mu'tezile'den olduklarını söylemiştir. el-Murtezâ'nın bu sözü hakkında, Ebû Zehre şöyle demektedir: "Bizim yanımızda bunu tekzip eden bir görüş yoktur; aksine bizim nazarımda bu görüşü destekleyen ve temize çıkaran hususlar vardır. Şüphesiz Mu'tezile mezhebi, topluca düşünülecek olursak akaid yönünden Zeydiyye mezhebinin kendisidir. Yine genel olarak düşünürsek, İsnâ Aşeriyye mezhebidir." (Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 50). Burada Zeydiyye mezhebinin görüşleriyle Zeyd b. Ali'nin görüşlerinin tamamen aynı olmadığı gözden uzak tutulmamalıdır. İsa Doğan'ın, Mu'tezile'nin görüşleriyle Zeyd b. Ali'nin itikadî görüşleri arasında yaptığı karşılaştırmadan anlaşıldığına göre, aralarında bir çok farklılık vardır. O, Mu'tezile'den çok Ehl-i sünnet çizgisindedir. Zeydiyye mezhebi, görüşlerinin çoğunda Mu'tezile'ye meylettiği için (Doğan, İsa, "Zeydiyye Mezhebi" adlı teb., *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İst. 1993, ss. 557-595, s. 565) Zeyd b. Ali'nin Vâsıl b. Ata ile dostluğu, ondan etkilendiği şeklinde anlaşılmış olabilir. İsa Doğan, Mu'tezile tabakat kitaplarında Zeyd b. Ali'ye yer verilmesini, Mu'tezile'nin i'tizali Sahâbe'ye ve Ehl-i beyt'e dayandırma gayretinden kaynaklandığını söylemektedir (Doğan, *ag.teb.* s. 566). Zeyd b. Ali'nin Mu'tezile prensiplerini Vâsıl b. Ata'dan aldığı görüşü, genellikle Şehristânî'nin *el-Milel* adlı eserinde senet belirtmeksizin ifade ettiği görüşlere (Şehristânî, *age*, I, 155) dayanır. Ancak Şehristânî'nin bu iddiasını reddetmek hiç de zor olmamıştır (Bkz. Muhammed b. İzzuddîn, *Burhânu'l-Celî fi Tenzîhi Zeyd b. Ali ani'l-Cehli ve Taklîdi Vâsıl el-Mu'tezilî*, El Yazma, Ayasofya Kütüphanesi, vr. 3a- 3b). Ancak Zeydiyye imamlarının bu görüşleri, Vâsıl b. Ata'dan değil de Ehl-i beyt imamlarından aldıklarına dair beyanlarını reddetmek kolay değildir. Nitekim San'anî, Zeyd b. Ali'nin Vâsıl b. Ata ile ilişkisi hakkında bir şey dememekle birlikte, Zeydiyye'nin Mu'tezile mensupları ile aralarındaki görüş benzerliğini şuna bağlamıştır: Ehli adl (meşayihu'l-adl), Allah'ı birleyip teşbihten kaçınma, onun adaletine ve bütün kötülüklerden beri olduğuna, peygamberlerin günahsızlığına inanma vb. görüşleri Ehl-i beyt alimlerinden almışlardır. Onları Vâsıl b. Ata, Muhammed b. el-Hanefiyye'den ve oğlu Ebû Hâşim'den öğrenmiştir. Aynı zamanda o, Muhammed Nefsu'z-zekiyye'nin arkadaşlarından. (Devamı için bkz. San'anî, *age*, I, 51). Bu arada Zeyd b. Ali'nin Ebû Hâşim'in bir kızı ile evlenmiş olmasının da, onun Vâsıl b. Ata ile dostluğunun bir nedeni olabileceği düşünülebilir.

firkaların ortaya çıkmasıyla birlikte daraldığı düşünülürse, onun daha sonra kendisine nispet edilen Zeydiyye fırkası ile birlikte Ehl-i sünnet'in dışında tutulduğu söylenebilir ki, yine de Zeydiyye'nin Ehl-i sünnet'e en yakın şîî fırka olarak değerlendirilmesi Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin Ehl-i sünnet içinde sayılmasına imkan verebilir. Nitekim, Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1038), Zeydiyye'yi Râfizî fırkaları arasında saymasına karşılık, Zeyd b. Ali'yi tâbiûn tabakasına mensup Ehl-i sünnet kelimcileri arasında saymıştır.³⁴⁹ Bununla birlikte, onun sonraki anlamda bir Şîî olarak görülemeyeceği gibi, tekâmül etmiş haliyle Ehl-i sünnet içinde görmek de pek doğru değildir. Zira Ehl-i sünnet, ilk dört halifenin fazilet sıralamasının hilâfet sırasına göre olduğunu benimsemiş noktasına vardı.³⁵⁰ Bunun Hz. Ali (ö. 40/660)'yi bütün Sahâbeye tafdil eden Zeyd b. Ali'nin görüşünden bir uzaklaşma olduğu açıktır. Bu bakımdan Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yi sonradan oluşan itikadî ve siyâsi mezheplerden birinin içine tamamen dahil etmek hatalı bir tutum olacaktır.³⁵¹

---

³⁴⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 340.

³⁵⁰ Watt, *age*, s. 155; karşı. Nûreddin es-Sâbûnî, *age*, s. 123.

³⁵¹ Benzeri bir yorum, Ebû Hanîfe için de geçerlidir. Onun da Ehl-i sünnet'in sonraki görüşlerine uymayan görüşleri vardır: "Ebû Hanîfe Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i faziletçe Hz. Ali'den üstün tutardı. (...) Fakat Hz. Osman'ı Hz. Ali üzerine takdim etmezdi." Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Arapça'dan çev. Osman Keskiöğlü, Ankara 1999, s. 186. Yahyâ b. Nasr, Ebû Hanîfe'nin Ebû Bekr'i ve Ömer'i tafdil ettiğini, Ali'yi ve Osman'ı da sevdiğini riayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihü Bağdât*, XIII, 383. "Ebû Hanîfe, Ebû Bekir'le Ömer'i başkalarına tafdil eder, Ali ile Osman'ı severdi." Oğlu Hammad babasının şöyle dediğini naklediyor: "Ali bize Osman'dan daha sevgilidir." Mekki, *Menakıb-ı Ebî Hanîfe*'den naklen; Ebû Zehre, *age*, s. 67-68.

IV. İLMİ KİŞİLİĞİ

Zeyd b. Ali (ö. 122/740), içinde yaşadığı dönem itibariyle, İslâmî ilimlerin kuruluş aşamasında bulunduğu tâbiûn ve tebe-i tâbiîn dönemi âlimlerinden biridir. Bazı kaynaklara göre, o, tebe-i tâbiîndendir;³⁵² bazılarına göre de o, Sahâbeye yetişmiş, ancak onlardan rivayette bulunmamıştır.³⁵³ Onun İslâm hukuk ilmindeki yerinin tespit edilebilmesi için çağındaki İslâm hukukçuları arasındaki yerine, yetiştirdiği öğrencilerle bıraktığı eserlere bakmak gerekir.

A. İslâm İlimlerindeki Yeri:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin içinde yaşadığı dönemin ilim anlayışına uygun olarak, onun adının sadece fıkıh alanında değil, diğer ilim dallarında da zikredildiğini görmekteyiz. O hem bir fakih, hem de bir kâri', müfessir, kelâmcı, âbid ve zâhid bir şahsiyettir. O, her nevi İslâm ilimlerinde gayet geniş bilgi sahibi olan bir âlimdi. Kur'an'ın okunma tarzına dair kıraat ilimlerini ve diğer Kur'an ilimlerini çok iyi bilirdi. O fıkıh ilminde olduğu gibi akait ve kelâm ilminde de üstat idi.³⁵⁴

1. Kıraat:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin kıraatine dair nakledilen bilgiler, onun kendine has müstakil bir kıraat sahibi bir kimse olduğunu göstermektedir. Ömer b. Musa er-Rahbî ez-Zeydî, *Kırâetü Zeyd* adlı kitabında, "Bu kıraati Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn'den işittim. Allah'ın kitabını ondan daha iyi bilenini görmedim..." demiştir.³⁵⁵ Kaynaklarda ona nispet edilen kıraatleri toplayan "*en-Neyyiru'l-Celî fi Kıraati Zeyd b. Ali* (النير الجلى في قراءة زيد بن علي)" adlı bir kitaptan söz edilmektedir.³⁵⁶ Bu kitapların muhtevası ve ona nispetinin sıhhati konusu henüz aydınlatılmamış olmakla birlikte, *Tefsîru'l-Kurtubî* gibi geniş hacimli tefsir kitaplarında onun kıraatlerine ilişkin bir çok rivayet bulunduğu görülmektedir.³⁵⁷

³⁵² İbn Sa'd (ö. 230/844), onu Medîneli tâbiîlerin üçüncü tabakasından saymıştır. İbn Sa'd, *age*, V, 325; İbn Hibban ise onu tabiûn tabakası arasında saymış ona etbeu't-tabiîn arasında tekrar yer vermiştir. İbn Hibbân (ö. 354/965), Muhammed b. Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, I-IX, Dâiretu'l-Meârif, Haydarâbâd 1393/1973, IV, 249; VI, 313.

³⁵³ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 321.

³⁵⁴ Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 92.

³⁵⁵ Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 112.

³⁵⁶ Kitabın müellifi Ebû Alî el-Ehvâzî el-Makarrî'dir. Bkz. Kâtip Çelebî (ö. 1067/1656), Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 1423/1992, II, 1994; İsmail Paşa el-Bâğdâdî, *Hediyyetü'l-Arifin*, I-II, İst. 1951-1955, II, 27.

³⁵⁷ İmam Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen kıraatler arasında Zeyd b. Ali'nin kıraatine de atıflarda bulunulmuştur. Bir örnek için bkz. Abdulkâdir b. Ebî'l-Vefâ (ö. 696/1297), *Tabakatu'l-Hanefiyye*, Karatşi ts., s. 507: Burada Zeyd b. Ali'nin "mâliki yemi'd-dîn (Fâtiha 1/3)" âyetini "meleke yevme'd-dîn" şeklinde okuduğu belirtiliyor.

2. Tefsîr:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin Kur'an'ı tefsirine dair, ona nispet edilen kitapların sıhhati hususundaki araştırmalar onun kıraatine dair çalışmalardan biraz daha ileridir. Ancak bunlar onun tefsir alanındaki mevkiini anlamamız için yeterli görülme bile, onun Mukatil b. Süleymân (ö. 150/767)³⁵⁸ ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777)³⁵⁹ gibi müfessirlere tesir etmiş olması ihtimal dahilindedir. Zeydî-hanefî bir müfessir olan Ömer b. İbrâhîm (ö. 539/1144), İmâm Zeyd b. Ali'nin torunlarından biridir.³⁶⁰ Ayrıca Kurtubî (ö. 671/1272)'nin *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Âlûsî (ö. 1270/1854)'nin *Rûhu'l-Me'ânî*, Şevkânî (ö. 1250/1834)'nin *Fethu'l-Kadîrî* gibi geniş hacimli eserlerde onun tefsirine dair bir çok rivayet vardır.

3. Hadis:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740), kendisinden sonraki râvî Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in rivâyetindeki teferrüd ve adaleti hususundaki iddialar sebebiyle, kendisine nispeti tartışmalı olan hadis ve fıkıh muhtevalı *el-Mecmû'u'l-Fikhî* adlı eser bir tarafa

---

Başka bir kaynağa göre Zeyd b. Ali, "Hani, Rabbin meleklerle ben yeryüzünde bir halife yaratacağım...(el-Bakara 2/30) âyetindeki "halîfeten" kelimesini "halîkaten" diye okumaktaydı bkz. Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'an (Tefsîru'l-Kurtubî)*, I-XX, Dâru's-Şa'b, Kâhire, 1372/1952, I, 263). Tefsîru'l-Kurtubî'de, çoğu onun kıraatlerine dair yapılan bazı nakiller için bkz. I, 263; VII, 185; VIII, 150; XIV, 353; XVI, 128, 129; XVII, 90; XVIII, 88, 90, 124; Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I-XIII, Dâru'l-Marife, Beyrut 1379/1959, VII, 706; IX, 35.

³⁵⁸ Mukâtil b. Süleymân, Belh'te doğmuş, Merv, Bağdat ve Basra'da ilim tahsil etmiş ve oralarda tedriste bulunmuştur. Basra'da 150/767 yılında ölmüştür (Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, DİB (Diyanet İşleri Başkanlığı) Yay., Ankara 1988, I, 195). Mukâtil, tefsir ilmi yönünden herkesçe kabul edilmiş bir şahıstır (Cerrahoğlu, *age*, I, 195). Kur'an'ı bir bütün olarak baştan sona tefsir eden ilk kitabın müellifi odur (Cerrahoğlu, *age*, I, 175; II, 133; Demirci, *age*, s. 109). İmâm Şâfiî, onun tefsir ilmindeki yeri hakkında, "Her kim tefsir almak isterse, o, Mukâtil b. Süleymân'dadır" demiştir (Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 26). Yine Şâfiî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bütün insanlar şu üç kişinin iyâlidirler. Tefsîr'de Mukâtil, Şiir'de Züheyr b. Ebî Selmâ ve Kelâm'da Ebû Hanife." (Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, XIII, 161).

Mukâtil'in Şii Zeydî bir şahsiyet olduğu bilinmektedir. Kaynaklar onun siyâsi bakımdan Zeydiyye fırkasına, Kelâm yönünden yetişmesi itibariyle de Mürcie'ye mensup olduğunu kaydederse de (Cerrahoğlu, *age*, I, 195; İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 253) Zeydiyye fırkasının oluşumunun Mukâtil'in yaşadığı dönemde henüz tamamlanmamış olduğunu göz önünde bulundurmamak gerekir. Onun tefsirinde ahkam ayetleri mezhep taassubundan uzak bir şekilde ele alınmıştır (Cerrahoğlu, *age*, II, 61).

Mukatil'in İmâm Zeyd'le ilişkisi hususunda, bir şey bilmemekle birlikte, onun şeyhleri arasında Zeyd b. Ali'nin büyük kardeşi Muhammed b. Ali'nin de bulunması (Cerrahoğlu, *age*, I, 209) sebebiyle en azından ikisinin kaynak beraberliği içinde bulunduğu söylenebilir. Onun İmâm Zeyd'le ilmî yakınlığını tespit etmek için ona nispet edilen eserlerle Zeyd b. Ali'nin görüşlerini mukayese etmek gerekir. Ancak onun tefsirindeki bazı örneklerle bakarak İmâm Zeyd'le aynı görüşleri olduğunu söyleyebiliriz. Meselâ, İsmail Cerrahoğlu, Mukatil'in tefsiri üzerine yaptığı araştırmada, mut'a nikahı konusunda onun, "mut'a nikahının İslâm'ın ilk dönemlerinde kullanıldığını, fakat sonradan talak ve iddet âyetleriyle neshedildiğini, bugün bu işi işleyenin Allah ve Rasûlünün haram kıldığı bir işi işlemiş olacağını" söylediğini belirtmektedir (Cerrahoğlu, *age*, II, 61).

³⁵⁹ Süfyân b. Sa'îd es-Sevrî (97-161/715-777)'nin de Zeydî olduğu söylenmektedir (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 253). Onun ilim aldığı zevât arasında Mansûr b. el-Mu'temir, Seleme b. Küheyl, İsa b. Zeyd gibi Zeyd b. Ali'den ilim alanlar vardır. Karş. Cerrahoğlu, *age*, I, 228, San'anî, *age*, I, 61-63.

³⁶⁰ Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (ö. 911/1505), *Tabakâtu'l-Müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, Kahire 1396/1976, s. 87.

birakılsa bile kendisinden yapılan rivayetlerle, Sünnî, Şîî (İsnâ Aşeriyye) ve Zeydî hadis kitaplarında yer almış sîkâ³⁶¹ bir muhaddistir.

Kütüb-i tis'a müelliflerinden Tirmizî (ö. 279/892)'nin *Sünen*'inde bir rivayet, Ebû Dâvud (ö. 275/888)'un *Sünen*'inde iki rivayet, İbn Mâce (ö. 273/886)'nin *Sünen*'inde iki rivâyet ve İbn Hanbel (ö. 241/855)'in *Müsned*'inde yedi rivayet olmak üzere toplam on iki hadis rivayet edilmiştir. Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875)'in *Sahîh*'leri ile Neseî (ö. 303/915) ve Dârimî (ö. 255/869)'nin *Sünen*'leri ve İmam Mâlik (ö. 179/795)'in *Muvattâ*'ında Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den hiçbir rivayet yoktur.

Tirmizî (ö. 279/892)'nin *Sünen*'indeki hadisin rivayet senedi şöyledir: Muhammed b. Beşşâr- Ebû Ahmed ez-Zübeyrî- Süfyân b. Saîd- Abdurrahmân b. el-Hâris- Zeyd b. Ali- Ali b. el-Hüseyin- Ubeydullah b. Ebî Râfi'- Ali b. Ebî Tâlib- Hz. Peygamber.³⁶²

Ebû Dâvud (ö. 275/888)'un *Sünen*'indeki hadislerin senedi şöyledir: Ahmed b. Hanbel- Yahyâ b. Âdem- Süfyân b. Saîd- Abdurrahmân b. 'Ayyâş- Zeyd b. Ali- Ali b. el-Hüseyin- Ubeydullâh b. Ebî Râfi'- Ali b. Ebî Tâlib.³⁶³

İbn Mâce (ö. 273/886)'nin *Sünen*'indeki hadislerden birinin senedi şöyledir: Muhammed b. Ebân- Abdurrezzâk b. Hemmâm- İsrâîl b. Yûnus- Amr b. Hâlid el-Vâsitî, Zeyd b. Ali- Ali b. el-Hüseyin- Hüseyin b. Ali- Ali b. Ebî Tâlib.³⁶⁴ Diğerinin

³⁶¹ İbn Hibbân (ö. 354/965), Muhammed b. Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, I-IX, Dâiretu'l-Meârif, Haydarâbâd 1393/1973, VI, 313.

³⁶² Tirmizî, *Hacc*, 54:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَسَّارٍ حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ الزُّبَيْرِيُّ حَدَّثَنَا سَعِيدَانُ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ عِيَّاشٍ عَنْ أَبِي رَيْدَةَ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي رَافِعٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ وَقَفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعَرَفَةَ فَقَالَ هَذِهِ عَرَفَةُ وَهَذَا هُوَ الْمَوْقِفُ وَعَرَفَةُ كُلُّهَا مَوْقِفٌ ثُمَّ أَفَاضَ حِينَ غَرَبَتِ الشَّمْسُ وَأَرْدَفَ أَسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ وَجَعَلَ يُشِيرُ بِيَدِهِ عَلَى هَيْبَتِهِ وَالنَّاسُ يَضْرِبُونَ يَمِينًا وَشِمَالًا يَلْتَفِتُ إِلَيْهِمْ وَيَقُولُ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَيْكُمْ السَّكِينَةُ ثُمَّ أَتَى جَمْعًا فَصَلَّى بِهِمُ الصَّلَاتَيْنِ جَمِيعًا فَلَمَّا أَصْبَحَ أَتَى فِرْحَ فَوَقَفَ عَلَيْهِ وَقَالَ هَذَا فِرْحٌ وَهُوَ الْمَوْقِفُ وَجَمَعَ كُلُّهَا مَوْقِفٌ ثُمَّ أَفَاضَ حَتَّى اتَّهَمَى إِلَى وَادِي مُحَسَّرٍ فَفَرَّغَ نَاقَتَهُ فَخَبَّتْ حَتَّى جَاوَزَ الْوَادِيَّ فَوَقَفَ وَأَرْدَفَ الْفَضْلَ ثُمَّ أَتَى الْجَمْرَةَ فَرَمَاهَا ثُمَّ أَتَى الْمَنْحَرَ فَقَالَ هَذَا الْمَنْحَرُ وَمِثْيُ كُلِّهَا مَنْحَرٌ وَأَسْتَفْتِيهِ جَارِيَةً شَابَةً مِنْ خَتَمِ فَقَالَتْ إِنَّ أَبِي شَيْخٌ كَبِيرٌ قَدْ أَدْرَكَتُهُ فَرِيضَةُ اللَّهِ فِي الْحَجِّ أَفِيحْزِرِي أَنْ أُحْجَّ عَنْهُ قَالَ حَجِّي عَنْ أَبِيكَ قَالَ وَلَوْ عَنُقَ الْفَضْلُ فَقَالَ الْعَبَّاسُ يَا رَسُولَ اللَّهِ لِمَ لَوَيْتَ عُنُقَ ابْنِ عَمِّكَ قَالَ رَأَيْتُ شَابًا وَشَابَةً فَلَمْ أَمْنِ الشَّيْطَانَ عَلَيْهِمَا ثُمَّ أَنَاهُ رَجُلٌ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي أَفَضْتُ قَبْلَ أَنْ أُحْلِقَ قَالَ أُحْلِقُ أَوْ قَصْرُ وَلَا حَرَجَ قَالَ وَجَاءَ آخِرُ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي ذَبَحْتُ قَبْلَ أَنْ أُرْمِيَ قَالَ أَرْمِ وَلَا حَرَجَ قَالَ ثُمَّ أَتَى النَّبِيَّ فَطَافَ بِهِ ثُمَّ أَتَى زَمْرَمَ فَقَالَ يَا بَنِي عَبْدِ الْمُطَّلِبِ لَوْلَا أَنْ يُغْلِبَكُمْ النَّاسُ عَنْهُ لَنَزَعْتُ قَالَ وَفِي الْبَابِ عَنْ جَابِرٍ قَالَ أَبُو عِيْسَى حَدِيثٌ عَلِيٍّ حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ لَا نَعْرِفُهُ مِنْ حَدِيثِ عَلِيٍّ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ مِنْ حَدِيثِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ عِيَّاشٍ وَقَدْ رَوَاهُ غَيْرُ وَاحِدٍ عَنِ الثَّوْرِيِّ مِثْلَ هَذَا وَالْعَمَلُ عَلَى هَذَا عِنْدَ أَهْلِ الْعِلْمِ رَأَوْا أَنْ يُجْمَعَ بَيْنَ الظُّهْرِ وَالْعَصْرِ بِعَرَفَةَ فِي وَقْتِ الظُّهْرِ وَقَالَ بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ إِذَا صَلَّى الرَّجُلُ فِي رَحْلِهِ وَلَمْ يَشْهَدْ الصَّلَاةَ مَعَ الْإِمَامِ إِنْ شَاءَ جَمَعَ هُوَ بَيْنَ الصَّلَاتَيْنِ مِثْلَ مَا صَنَعَ الْإِمَامُ قَالَ وَرَيْدُ بْنُ عَلِيٍّ هُوَ ابْنُ حُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ هُوَ أَبُو طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ.

³⁶³ Ebû Dâvud, *Menâsik*, 64, 65:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ حَدَّثَنَا سَعِيدَانُ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عِيَّاشٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي رَافِعٍ عَنْ عَلِيِّ قَالَ ثُمَّ أَرْدَفَ أَسَامَةَ فَجَعَلَ يُعِينُ عَلَى نَاقَتِهِ وَالنَّاسُ يَضْرِبُونَ الْإِبِلَ يَمِينًا وَشِمَالًا لَا يَلْتَفِتُ إِلَيْهِمْ وَيَقُولُ السَّكِينَةُ أَيُّهَا النَّاسُ وَدَفَعَ حِينَ غَابَتِ الشَّمْسُ.

senedi de şöyledir: Ali b. Muhammed- Yahyâ b. Âdem- Süfyân b. Saîd- Abdurrahmân b. 'Ayyâş- Zeyd b. Ali- Ali b. el-Hüseyn- Ubeydullâh b. Ebî Râfi'- Ali b. Ebî Tâlib.³⁶⁵

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in *Müsned*'indeki hadislerin senetlerinde küçük bir farklılık dışında aynı isimler görülmektedir. Yedi hadisten altısının senedindeki isimler aynıdır: Abdurrahmân b. el-Hâris- Zeyd b. Ali- Ali b. Hüseyin- Ubeydullah b. Ebî Râfi'- Ali b. Ebî Tâlib- Hz. Peygamber.³⁶⁶ Diğer hadisin senedinde Ubeydullah b. Ebî Râfi' ve Ali b. Ebî Tâlib yoktur; senet Hüseyin b. Ali'ye bağlanmaktadır: Abdurrahmân b. el-Hâris- Zeyd b. Ali- Ali b. el-Hüseyn- Hüseyin b. Ali.

Bu rivayetlerden sekizinin senedinde Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den sonra Abdurrahmân b. el-Hâris gelmektedir. Rivayetlerdeki farklılıklar bir tarafa bırakılıp mükerrer olanlar çıkarıldığında onun bulunduğu senetlerde rivayet edilen hadisler üç taneye inmektedir:³⁶⁷

”هَذَا الْمُنْحَرُ وَكُلُّ مِئَى مَنَحْرٍ“ ve ”مَنْ قُتِلَ دُونَ مَالِهِ فَهُوَ شَهِيدٌ“، ”هَذَا الْمَوْقِفُ وَكُلُّ عَرَفَةٍ مَوْقِفٌ“.

Rivâyetlerin üçünde Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den sonra Abdurrahmân b. 'Ayyâş gelmektedir ve onun rivâyetleri de esâsında hac ile ilgili yukarıdaki hadislerin varyantlarından ibârettir.³⁶⁸

Ebû Hâlid Amr b. Hâlid (ö. 150/767)'in Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den rivayet ettiği ”انكسرت إحدى زندي“ hadisi ile birlikte Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den *Kütüb-i tis'a*'da yapılan on iki rivayeti dörde indirmek mümkündür. Bu on iki rivayette Zeyd b. Ali'nin şeyhleri arasında onun babası ve dedelerinden başka sadece Ubeydullah b. Ebî Râfi' vardır ki, Hz. Peygamber'in mevlâsı olması nedeniyle geniş anlamda onu da Ehl-i beyt'ten saymak mümkündür. Bu durumda Sünnî Kütüb-i tis'a müellifleri

---

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ حَدَّثَنَا بَحْبِيُّ بْنُ أَدَمَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَيَّاشٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي رَافِعٍ عَنْ عَلِيٍّ قَالَ فَلَمَّا أَصْبَحَ بَعَثَنِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَوَقَفَ عَلَيَّ فَرَحَ فَقَالَ هَذَا فَرَحٌ وَهُوَ الْمَوْقِفُ وَجَمَعَ كُلُّهَا مَوْقِفٌ وَتَحَرَّتْ هَا هُنَا وَمِئَى كُلُّهَا مَنَحْرٌ فَانْحَرُوا فِي رِحَالِكُمْ

³⁶⁴ İbn Mâce, *Tahâre*, 134:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَرْزَةَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَنْبَأَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ عَمْرِو بْنِ خَالِدٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ انكسرت إحدى زندي فسالته النبي صلى الله عليه وسلم فأمرني أن أمسح على الجبائر

³⁶⁵ İbn Mâce, *Menâsik*, 55:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا بَحْبِيُّ بْنُ أَدَمَ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَيَّاشٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي رَافِعٍ عَنْ عَلِيٍّ قَالَ وَقَفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعَرَفَةَ فَقَالَ هَذَا الْمَوْقِفُ وَعَرَفَةُ كُلُّهَا مَوْقِفٌ

³⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 75, 76, 78, 98.

³⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 75, 76, 79, 81, 98.

³⁶⁸ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 157.

nazarında Zeyd b. Ali, sikâ olmakla birlikte, kendisinden birkaç hadis rivâyet edilen ve rivâyetini sadece Ehl-i beyt soyuna mensup olanlardan yapmış bir râvidir.

Şiî hadis kaynaklarında Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den yapılan rivâyetler hem sayıca hem de ilgili oldukları konu bakımından Sünnî kaynaklara³⁶⁹ nispetle daha çoktur.³⁷⁰

³⁶⁹ Sünnî hadis kaynaklarındaki diğer rivayetler için bkz. Beyhakî (ö. 384/994), Ahmed b. el-Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, Mekke 1414/1994, I, 228; V, 122, 125; VI, 183, 365; VII, 89; Hâkim, *Müstadrak*, II, 296.

Kütüb-i sitte dışındaki rivayetlerden bazıları şunlardır:

İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), *Musannef*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1409/1988, IV, 454 (VIII, 379'da tekrar edilmiş):

حدثنا أبو بكر قال حدثنا يحيى بن آدم عن سفيان عن عبد الرحمن بن عياش عن زيد بن علي عن أبيه عن عبيد الله بن أبي رافع عن علي عن النبي صلى الله عليه وسلم أن رجلا أتاه فقال : أفضت قبل أن أخلق قال : " فاحلق أو قصر ولا حرج "

İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 518:

حدثنا أبو بكر قال نا يحيى بن آدم قال نا سفيان عن عبد الرحمن بن الحارث ابن عياش عن زيد بن علي عن أبيه عن عبيد الله بن أبي رافع عن أبيه عن علي عن النبي صلى الله عليه وسلم قال : " منى كلها منحرج "

İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 256:

قاسم بن القاسم قال حدثنا أبو عقيل قال حدثنا عمرو بن خالد القرشي قال : سمعت زيد بن علي يحدث عن أبيه عن جده عن علي أنه كان إذا رأى الكوكب منقضا قال : اللهم صوبه وأصب به ، وقنا شر ما يتبع.

İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 144:

حدثنا عمرو بن خالد قال : سمعت زيد بن علي يحدث عن أبيه عن جده قال : كان إذا رأى الكوكب منقضا قال : " اللهم صوبه وأصب به وقنا شر ما يتبع "

İbn Ebî Şeybe , *Musannef*, VII, 619:

حدثنا الفضل بن دكين قال ثنا فطر قال : كنت جالسا مع زيد بن علي ، قلت : كيف صنع هذا الرجل إليكم، عمر بن عبد العزيز، فمر ابن له صغير فقال : جزاه الله خيرا ، فقد ألحق هذا في ألفين.

İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 692:

وكيع عن فطر عن زيد بن علي قال : كان زيد بن ثابت ممن بكى على عثمان يوم الدار.

Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 329:

(أخبرنا) أبو طاهر الفقيه وأبو سعيد بن أبي عمرو وغيرهما قالوا ثنا أبو العباس محمد بن يعقوب ثنا محمد بن اسحاق الصخاني أنبا زكريا بن عدى ثنا حاتم بن اسمعيل عن عبد الرحمن بن الحارث بن عياش المخزومي عن زيد بن علي بن الحسين عن أبيه عن عبيد الله بن أبي رافع عن علي رضي الله عنه ان امرأة من خثعم شابة قالت يارسول الله ان أباي شيخ كبير ادركته فريضة الله على عباده في الحج لايسطيع اداءها فيجزئ عني ان اؤديها عنه قال نعم

Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 161:

(أخبرنا) أبو زكريا بن أبن اسحاق ثنا أبو العباس محمد بن يعقوب أنبا الربيع بن سليمان أنبا الشافعي أخبرني محمد بن علي بن شافع أخبرني عبد الله بن حسن بن حسن عن غير واحد من اهل بيته واحسبه قال زيد بن علي ان فاطمة بنت رسول الله صلى الله عليه وسلم تصدقت بمالها على بني هاشم وبني المطلب وان عليا رضي الله عنه تصدق عليهم وادخل معهم غيرهم

Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 302:

خبرنا) أبو عبد الله الحافظ انا أبو عبد الله محمد بن عبد الله الصفار ثنا اسماعيل بن اسحاق القاضي ثنا نصر بن علي ثنا ابن داود عن فضيل بن مرزوق قال قال زيد بن علي بن الحسين بن علي اما انا فلو كنت مكان أبي بكر رضي الله عنه لحكمت بمثل ما حكم به أبو بكر رضي الله عنه في فذك

Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 90:

(أخبرنا) عبد الله بن يوسف أنبا أبو سعيد ابن الاعرابي ثنا الحسن بن محمد الزعفراني ثنا عاصم بن علي ثنا قيس بن الربيع عن عمرو بن عنبسة القرشي عن زيد بن علي عن أبيه عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه قال كان نبي الله صلى الله عليه وسلم إذا بعث جيشا من المسلمين إلى المشركين قال انطلقوا باسم الله - فذكر الحديث وفيه ولا تقتلوا وليدا طفلا ولا امرأة ولا شيئا كبيرا ولا تغورن عينا ولا تعقرن شجرة الا شجرا يمنعكم قتالا أو يحجز بينكم وبين المشركين ولا تمثلوا بأدمى ولا بهيمة ولا تغدروا ولا تغلوا - في هذا الإسناد ارسال وضعف وهو بشواهد مع ما فيه من الآثار يقوى والله اعلم

Darekutnî, *Sünen*, X, 276:

حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ السَّمَاكِ حَدَّثَنَا حَنْبَلُ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا جُبَارَةُ بْنُ مُغَلِّسَ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ عَيَّاشَ عَنْ عَاصِمِ بْنِ أَبِي النَّجُودِ عَنْ زُرَّارِ بْنِ حَبِيبٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- « إِنَّهَا سَتَكُونُ بَعْدِي رُؤَاةٌ يَرَوُونَ عَنِّي الْحَدِيثَ فَأَعْرَضُوا حَدِيثَهُمْ عَلَى الْقُرْآنِ فَمَا وَافَقَ الْقُرْآنَ فَخُذُوا بِهِ وَمَا لَمْ يُوَافِقِ الْقُرْآنَ فَلَا تَأْخُذُوا بِهِ ». هَذَا وَهَمْ. وَالصَّوَابُ عَنْ عَاصِمِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ مُرْسَلًا عَنِ النَّبِيِّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

³⁷⁰ Kütüb-i erbaa'da Zeyd b. Ali'den yapılan rivayetler için bakınız:

4. Kelâm:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin en meşhur olduğu alan şüphesiz Kelâm ilmidir. O, bu alandaki kendine has görüşleri Hâricilik, Şia, Ehl-i sünnet, Mu'tezile, Mürcie ve Kaderiyye gibi belli başlı itikâdi mezhepler arasında kendi adına nispet edilen bir mezhebin, Zeydiyye'nin oluşmasına zemin hazırlamıştır. *Emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker* konusundaki görüşleriyle Haricîler'e yakın bir tutumda gözükmekle, özellikle ilk iki halife hakkındaki kanaatinde belirginleşen imamet görüşüyle onlardan uzakta, mu'tedil bir duruş içerisinde. Şiî fırkaların Ehl-i sünnet'e en yakını olarak bilinen Zeydiyye'nin başı olmakla, Ehl-i sünnet ile Şiî kelâmının buluştuğu bir noktada yer almaktadır. Onu Mu'tezilî Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)'dan etkilenmek yerine, onunla bazı meselelerde aynı görüşleri paylaşan bir kimse olduğunu kabul etmek daha doğru gözükmektedir. Mürcie ve Kaderiyye'ye karşı onun konumu, öncekilere nispetle daha nettir. Ona nispet edilen şu söz, kaynağı hakkında bir şey bilinmese de, onun bu fırkalara karşı tutumunu doğru bir şekilde ifade etmektedir: "*Allah'ı yaratıklarına benzeten Müşebbihe'den, günahlarını Allah'a yükleyen Cebriye (Mücbire/Mücebbire)'den, fâsıkları Allah'ın affedececeği umuduna kaptıran Mürcie'den, müminlerin emiri Ali b. Ebî Tâlib'e kâfir diyen Mârika'dan ve Ebû Bekir ile Ömer'i tekfir eden "Râfizâ"dan Allah'a sığınırım.*"³⁷¹

Kelam alanındaki görüşleriyle, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yi sadece Zeydiyye'nin bir temsilcisi olarak görmek doğru olmayacaktır. Çünkü, Zeydî fırkalar arasındaki farklılıklar düşünülünce, onun bunları temsil etmediği açıktır. Sonradan oluşan literatür açısından bir isimlendirme ve nispet yapmak gerekirse, onu, Zeydî-Şiî-Mu'tezilî-Sünnî bir fakîh olarak görmek belki en doğrusudur.

5. İslâm Hukukçuları Arasındaki Yeri:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin fakîh kimliği, kendi sözleri, zamanındaki ünlü fakihlerin şehadetleri ve bıraktığı ilmî miras ile sabittir.

1) Küleynî (ö. 329/941), *el-Kâfî*, I, 174, 316, 356, 560; III, 211, 213, 494; IV, 567; VI, 19, 25, 48, 398;

2) Şeyh Sadûk (ö. 381/991), İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Men Lâ Yahduruhu'l-Fakîh*, I-IV, Kum 1413/1992, I, 198 (603), III, 539 (4856), 556 (4914), 561 (4926); IV, 161 (5366), 324 (5695), 411 (5896);

3) Şeyh Tûsî (ö. 460/1068), *Tehzîbu'l-Ahkâm*, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmî I-X, Tahran 1365/1946, I, 77, 93, 229, 326, 332, 333, 342, 441, 443, 464; II, 148, 281, 349; III, 30, 56, 195; VI, 121, 168, 169, 174, 283, 376; VII, 15, 80, 222, 251, 317, 357; VIII, 44, 112, 194, 235, 236, 262; IX, 48, 104, 332; X, 147, 175, 228, 279;

4) Şeyh Tûsî (ö. 460/1068), *el-İstibsâr*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmî, Tahran 1390/1970, I, 65, 175, 201, 203, 215, 354, 377; III, 65, 135, 142, 197, 221; IV, 31, 174, 262, 266.

³⁷¹ San'anî, *age*, I, 52.

Zeyd b. Ali, bir defasında arkadaşlarına şöyle seslenmişti: "Beni yitirmeden önce bana sorun. Sorun bana, çünkü bundan sonra benim gibi birine soramazsınız. Vallahi, ne Allah'ın kitabından bir ayet, ne de Rasûlullâh'ın sünnetinden bir harf yoktur ki bana sorasınız da size cevap veremeyeyim. Lakin siz eklediniz, eksilttiniz, takdim ve tehir ettiniz de bilgiler sizin için içinden çıkılmaz bir hale büründü."³⁷² Başka bir rivayette şöyle demişti: "(...) Bana dinin öğretilerini sorun, eğer size sorduğunuzdan haber veremezsem, benden daha bilgili olduğunu bildiğiniz her kimi isterseniz onu başınıza geçiriniz. Vallahi babam Ali b. Hüseyin (ö. 94/713)'in ilmini, dedem Hüseyin (ö. 61/680)'in ilmini ve Rasûlullâh'ın vasîsi Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/660)'in ilmini öğrendim. Muhakkak ben ev halkımı biliyorum. Vallahi sağımı solumu tanıdığımdan beri hiçbir yalan söylemedim. Beni muaheze edeceğini bildiğimden bu yana Allah'ın bir yasağını çiğnemedim. Gelin ve bana sorun."³⁷³

Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) ve Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ile ilgili sözlerinden³⁷⁴, onun fakih kimliğinin bu zatlar nezdinde açık bir şekilde kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak onun bu kimliğinin, onun ilmi üstünlüğünü ikrar eden bu imamların tabileri nezdindeki konumu farklılık arzietmekte ve bunlar arasında üstünlük tartışması yapılmaktadır. **Her mezhep, kendi imamının daha üstün olduğunu iddia etmektedir.**

³⁷² İmamul-Mehdî, *Minhac*'dan naklen; San'anî, *age*, I, 73.

³⁷³ İmamul-Mehdî, *Minhac*'dan naklen; San'anî, *age*, I, 74.

³⁷⁴ Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732)'in, baba bir kardeşi Zeyd hakkında "Vallahi kardeşim Zeyd'e ilm-i ledûn verilmiştir. Öyleyse ona sorun, çünkü o bizim bilmediğimizi bilir." dediği rivayet edilmiştir. Bkz. San'anî, *age*, I, 61.

Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'a amcası Zeyd b. Ali'den sorulduğunda "Vallahi o, Kur'an'ı en iyi okuyamız, **dinde en fakih olanımız**, akrabalığı en iyi gözeteneğimizdir. Vallahi ne dünya ne de ahiret için onun gibisi bırakılmamıştır." diye cevap vermiştir (Zehebî, *Nübelâ*, V, 390; Abdolvâsî', *age*, s. 7). Başka bir rivayette ona "Râfizîler senin amcan Zeyd'den teberri ediyorlar, ne dersin?" denilince "amcamdan teberri edenden Allah da beridir. Vallahi o, Kur'an'ı en iyi okuyamız, **dinde en fakih olanımız**, akrabalığı en çok gözeteneğimizdir. Vallahi ne dünya ne de ahiret için onun gibisi bırakılmamıştır." diye cevap verdi. Bkz. İbn Asâkir, *age*, VI, 20.

Abbâd b. Yakup er-Ravâcinî, Amr b. Ebi'l-Kâsım'dan rivayet etti: Yanında Râfizîlerden bir grup insan varken Ca'fer b. Muhammed'in yanına girdim ve "Bunlar amcan Zeyd'den teberri ediyorlar (ne dersin?)" dedim. Dedi ki: Amcam Zeyd'den mi teberri ediyorlar? Evet, dedim. Dedi ki: "Amcamdan teberri edenden Allah da uzak olsun. Vallahi o, Kur'an'ı en iyi okuyamız, **dinde en fakih olanımız**, akrabalığı en çok gözeteneğimizdir. Vallahi ne dünya ne de ahiret için onun gibisi bırakılmamıştır." Bkz. San'anî, *age*, I, 67; İbn Asâkir, *age*, VI, 20; Zehebî, *age*, V, 390.

Şa'bî (ö. 103/712) dedi ki: "Vallahi, analar Zeyd b. Ali'den daha faziletli, daha fakih, daha seçi ve daha zahit bir kimse doğurmamıştır." San'anî, *age*, I, 50; Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şîa*, VII, 108; *el-Mevâiz ve'l-İtibâr*'dan naklen; Takî, *age*, s. 47.

Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin de Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin ilmî üstünlüğünü ikrar eden sözleri vardır. Rivayete göre Ebû Hanife dedi ki: "Zeyd b. Ali'yi ve arkadaşlarını gördüm; onun zamanında ondan **daha fakih**, daha bilgin, daha seri cevap veren, sözü daha açık bir kimse görmedim. Dengi bulunmayan bir kimse idi." San'anî, *age*, I, 50; Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 108; *el-Mevâiz ve'l-İtibâr*'dan naklen; Takî, *age*, s. 48.

Zeydiyye'ye göre Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) ve Ebû Hanife (ö. 150/767)'den üstündür. Ebû Hanife (ö. 150/767) Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye iki yıl öğrencilik yapmış³⁷⁵ ve kıyamı sırasında ona biat etmiştir.³⁷⁶ Ca'fer es-Sâdık ta, onun için "dinde en fakîh olanımızdır" demiştir.³⁷⁷ Hatta, el-Kâsım b. Abdilazîz b. İshak'a göre, Zeyd b. Ali'nin içinde yaşadığı dönemde fukâhanın çoğu onun görüşü üzere idi, ondan sonra da öyle olmuştur; ki, bunlar arasında Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in zalimlere karşı ayaklanan çocukları ve torunları; Muhammed b. Ca'fer es-Sâdık, Abdullah b. Câfer, Zeyd b. Musâ b. Ca'fer ve diğer imamlar yer almaktadır. Ebû Hanife (ö. 150/767) onun ricâli ve tâbîleri içindedir. İki arkadaşı Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) de böyledir. eş-Şâfiî (ö. 204/820), Harun er-Reşîd zamanında Yahyâ b. Abdillâh b. el-Hasen (ö. 148/765)'in dâilerinden biriydi ve Zeyd b. Ali'nin ashabından iki kişiden; Yahyâ b. Hâlid ez-Zencî ve İbrâhim b. Ebî Yahyâ el-Medenî'den ders almıştı. Hadis hocalarından biri Ca'fer es-Sâdık olan Mâlik (ö. 179/795) de, Muhammed b. Abdillâh en-Nefsu'z-Zekiyye (ö. 145/762) ile birlikte ayaklanmak isteyenlere fetvâ veriyordu.³⁷⁸

İmamiyye'ye göre, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin veya Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'tan üstün olması hem teorik olarak mümkün değildir hem de bir takım rivayetlere dayanılarak Sâdık'ın onlardan üstün olduğu neticesi çıkarılmıştır. Bunlardan birinde, Zeyd b. Ali'nin Ca'fer es-Sâdık hakkında; "Her devirde, Allah'ın kendisini yaratıklarına karşı hüccet kılması için Ehl-i beyt'ten bir adam bulunur. Zamanımızın hücceti ise kardeşimin oğlu Ca'fer'dir ki, onun şiasından olan sapıtmaz, ona muhalefet eden de doğru yolu bulamaz" dediği rivayet edilerek ona biat ettiği yorumu çıkarılmıştır.³⁷⁹ Diğer rivayete göre, Zeyd, "Cafer, helal ve haramda imamımızdır" demiştir.³⁸⁰ Sevde b. Küleyb'ten yapılan rivayete göre de o, Hz. Ali (ö. 40/660)'nin kitaplarının Ca'fer'in yanında olduğundan

³⁷⁵ San'anî, *el-Mecmû'*da Yahyâ b. el-Hüseyin'den yapılan taliklerde Ebû Hanife'nin Zeyd b. Ali'nin öğrencileri arasında olduğu ve ondan okumasının iki yıl olduğu ifadesini gördüğünü söylemektedir (San'anî, *age*, I, 66).

³⁷⁶ Şehristanî, Ebû Hanife'nin Zeyd b. Ali'ye biat ettiğini eve onun taraftarları arasında bulunduğunu (min cümleti şâtih) bu nedenle de Mansur iş başına gelince onu müebbeden hapsedtiğini ve hapiste iken öldüğünü belirtir, ancak onun sadece Muhammed b. Abdillâh'a biat ettiği görüşünü de ilave eder (Şehristanî, *age*, I, 155).

³⁷⁷ İmam Zeyd kıyam etmeden önce, bir taife Cafer es-Sâdık'a gelip ona biat konusunu haber verdiler. Cafer dedi ki: "Ona biat ediniz. Vallahi o en üstün olanımızdır, seyidimizdir." Bunun üzerine geri döndüler ve bunu gizlediler (Makrizî'den naklen; San'anî, *age*, I, 76).

³⁷⁸ San'anî, *age*, I, 64-65; Ayrıca, İ. Zeyd'den ilim alanların isimleri için bkz. ay.

³⁷⁹ Şeyh Sadûk, *Emâli*, Tahran 1404, s. 544; Cündî, *el-İmâm Caferü's-Sâdık*, s. 170.

³⁸⁰ Muhsin el-Emîn, *A'yanu's-Şîa*, VII, 109.

hareketle, ilimde onun varisinin ve imamın da Ca'fer olduğunu zımnen itiraf etmektedir.³⁸¹

Ebû Hanife (ö. 150/767) ondan söz ederken: "Vallahi Ca'fer (ö. 148/765)'den daha fakîh bir kimse görmedim." demiştir.³⁸² Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819) demiştir ki: Ebû Hanife (ö. 150/767)'ye, "Gördüklerin içinde insanların en fakih olanı kimdir?" diye sorulduğunda, "Ca'fer b. Muhammed'dir." dedi.³⁸³ Ebû Hanife (ö. 150/767), Hicâz'a gidip, iki yıl Ca'fer' in yanında kalmış, ondan çok şeyler öğrenmiş ve bu iki yıl için "Eğer o iki yıl olmasaydı Nûman mahvolmuştu." demiştir.³⁸⁴

Ehl-i sünnet mezheplerden, kurucusu, Zeyd b. Ali ile çağdaş olan **Hanefiyye'ye göre** ise, Ömer Nasuhî Bilmen'in ifadesiyle "bütün İslâm aleminin en büyük müctehidi" Ebû Hanife (ö. 150/767)'dir.³⁸⁵ Buna karşılık, Bilmen'in, terâcim-i ahvâlinden söz ettiği 405 zat arasında Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'la Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin terceme-i halleri yoktur. Ne Zeydîlerin iddia ettiği şekilde Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin Zeyd b. Ali'ye iki yıl öğrencilik ettiği, ne de onun Ca'fer es-Sâdık'tan ilim aldığı iddiası Hanefî kaynaklarda yer almaz. Her ne kadar Menâkıb kitaplarında anlatılan bir rivayet, Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin, Ca'fer es-Sâdık'ın fıkıh ilmindeki üstün mevkiini kabul ve takdir ettiği iddiasını teyit etse de, bu, onun Sâdık'ın öğrencisi sayılabilecek ölçüde ondan ilim aldığı anlamına gelmez.³⁸⁶ Zira bu olay Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilafeti zamanında meydana gelmiştir. el-Mansûr'un halife oluşu, 136/753 yılındadır ve bu hadise sırasında Ebû Hanife (ö. 150/767) en azından 56 yaşındadır ki bu da hocası Hammad (ö. 120/738)'in vefatından 16 yıl

³⁸¹ Muhsin el-Emîn, *age*, VII, 109.

³⁸² Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 95.

³⁸³ Cündî, *age*, s. 146.

³⁸⁴ Ebû Zehre, *Caferu's-Sadık*, s. 37-39; Döndüren, Hamdi, "Ca'fer es-Sâdık" mad., *ŞİA*, İst. 1990, c. I, ss. 265-266.

³⁸⁵ Bilmen, *Kâmus*, I, 370.

³⁸⁶ Rivayete göre, II. Abbasî Halifesi Ebû Cafer Mansûr bir defasında "Ey Ebû Hanife, bu insanlar Cafer'e meftun oldular. Ona sormak üzere en çetin mesele hazırla da sor bakalım", dedi. Ebû Hanife de kırk soru hazırladı. Bundan sonrasını Ebû Hanife'nin anlatımına göre şöyledir: "Ebû Ca'fer Hîre'de iken yanında Cafer'in bulunduğu bir sırada huzuruna girdim. Cafer, halifenin sağ tarafında oturuyordu. Gördüğüm anda Cafer'in heybeti beni kapladı, meclise onun heybetinden ziyade Cafer'in heybeti hakimdi. Selâm verdim. Otur diye işaret ettiler. Ben de oturdum. Mansur, Cafer'e dönerek: "Ey Ebû Abdillâh, işte Ebû Hanife bu zattır, dedi. Cafer: Pekalâ, dedi. Sonra Mansur, bana dönerek: Ey Ebû Hanife, Ebû Abdillâh'a meselelerini arz et bakalım, dedi. Ben de hazırladığım meseleleri arz etmeğe başladım. Ben soruyordum, o cevap veriyordu. Ve siz şöyle dersiniz, Medine ehli şöyle der, biz ise böyle deriz, diyerek bütün ihtilafları naklediyor, bazen bizim kavlimize, bazen Medine ehlinin kavline tabi oluyor, bazen bize muhalefet ediyordu. Kırk meseleyi de bütün tafsilatıyla böylece cevaplandırdı, bir tanesini bile cevapsız bırakmadı." Ebû Hanife bunu anlattıktan sonra Cafer Sâdık'ın ilmî kudretini belirterek şöyle dedi: "İnsanların en âlim olanı, meseleler etrafındaki ihtilafı en iyi bilendir." Bkz. Muvaffak el-Mekkî, *Menâkı-i Ebû Hanife*'den naklen; Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 95.

sonradır.³⁸⁷ Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'tan hadis rivayetine dair fazla bir şey de bilinmemektedir.³⁸⁸

Zeyd b. Ali (ö. 122/740) (ö. 122/740), Ebû Hanife (ö. 150/767) ve Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in birbirlerine üstünlüğü ile ilgili yukarıdaki rivayetlerden şu neticelere varılabilir:

1) İmamlar arasında üstünlük tartışması, bu imamların işi değil sonrakilerin meselesidir. Onlardan her biri diğerinin ilmi mevkiini takdir etmiş ve birbirine saygı göstermiştir. Ebû Hanife (ö. 150/767), Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'n ilimdeki yüksek mevkiini, onun vefatından sonra belki de onu hayırla anmak kabilinden söylediği "Onun zamanında ondan daha fakih, daha bilgin, daha seri cevap veren, sözü daha açık bir kimse görmedim. Dengi bulunmayan bir kimse idi." diyerek dile getirmiştir. Bunun benzeri bir sözü Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) hakkında söylemesinde şaşılacak bir şey yoktur; zira Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin onunla tanışması daha sonradır.

Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in Zeyd b. Ali (ö. 122/740) hakkında, "en fakihimiz", Zeyd'in de Sâdık hakkında "helal ve haramda imamımızdır" deyişini de bu manada anlamak ve iltifat kabilinden söylenmiş hoş sözler olarak görmek gerekir. Bu açıdan Abdulhalim el-Cündî'nin şu yorumunu sözü maksadının dışına çıkaran abartılı bir yorum olarak gördüğümüzü belirtmek isitiyoruz: "Ebu Hanife'ye bir adam hakkında fetva sorulduğunda "imam"a gitmelerini tavsiye etti ve dedi ki: Bu mesele Ca'fer b. Muhammed'indir. Onun bu sözü, asrının imamının Ca'fer b. Muhammed olduğunu ikrardır."³⁸⁹

2) Bu imamlar arasında üstat-talebe ilişkisi değil birbirinden ilmî istifade ilişkisi vardır. Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ile Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) aynı yaşlardadır ve aynı ailede büyümüşlerdir. Aralarında fikhî bir tartışmanın meydana geldiğini bilmemekteyiz. Ebû Hanife (ö. 150/767) her ikisiyle de görüşmüş ve

---

³⁸⁷ Ebû Zehre, Ebû Hanife ile Cafer es-Sâdık arasındaki ilk görüşmenin bu hadise sırasında gerçekleştiği kanaatindedir. Ona göre bu hadise, Mansur ile Ali evladı arasında düşmanlık baş göstermezden önce meydana gelmiş ve bu ilk görüşmelerinde Ebû Hanife, Cafer es-Sâdık'ın ilmi kudretini anlayıp takdir etmiştir (Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 96). Eğer ilk görüşme bu ise, Ebû Hanife Cafer Sâdık'tan ona talebe olacak kadar bir ilim almamış demektir.

³⁸⁸ Bkz. *Müsnedü Ebî Hanife* adlı eserde, Ebû Hanife'nin İbn Şibrime ve İbn Ebî Leylâ ile birlikte Ca'fer b. Muhammed'in yanına girdiklerini anlatan ve onun Ebû Hanife'yi kıyas yapmaması konusunda uyardığına dair iki rivayet bulunmaktadır. Bkz. Ebû Nuaym (ö. 430/1039), Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Müsnedü Ebî Hanife*, Mektebetü'l-Kevser, Riyad 1415/1994, s. 66. Ebû Yusuf'un, *Kitabu'l-Âsar*'ında da Ebû Hanife'nin ondan sadece iki rivayeti görülmektedir. Bkz. Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Ya'kûb b. İbrâhîm, *Kitâbu'l-Âsâr*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1355/1936, s. 34, 124.

³⁸⁹ Cündî, *el-İmâm Caferü's-Sâdık*, s. 146.

onlardan ilim almıştır.³⁹⁰ Ancak onun fıkihtaki hocası bunlar değildir. Zira Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin esas hocası Hammad olduğu gibi, sürekli ikamet yeri de Ehl-i beyt imamlarının ikamet ettiği Medine değildi.

Zeyd b. Ali ile Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin irtibatı konusunda, tarihi kaynaklarda fazla bilgi yoktur.³⁹¹ Ancak onların sık sık olmasa da görüştükleri bilinmektedir. Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin elli beş defa haccettiği düşünülürse, onun gerek Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ile, gerekse Muhammed b. Ali, Ca'fer Sâdık ve Hicaz'da ikamet eden diğer fakîh ve muhaddislerle defalarca görüşmüş olması teorik olarak mümkündür. Buna umreler de ilave edilirse, görüşmemiş olmaları imkansızdır, denilebilir. Ancak, el-Mecmû'un şârihlerinden Ahmed b. Yûsuf (ö. 1191/1777)'un, Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali'nin görüşmediği iddiasını reddederken söylediği gibi, "onların açıktan görüşmelerine o zaman Ümeyye oğullarının yönetimi engel oluyordu."³⁹²

İtikâdî ve siyâsî mezheplerin teşekkülünün tamamlandığı bir dönemde yaşayan el-Kâsım b. Abdilazîz b. İshak'ın, "Zeyd b. Ali'nin içinde yaşadığı dönemde fukâhanın çoğu onun görüşü üzere idi, ondan sonra da öyle olmuştur" mealindeki sözlerini şöyle yorumlamak gerekir. Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin içinde yaşadığı dönemde, fıkıh mezhepleri henüz ortaya çıkmamıştı. Ancak Ehl-i re'y ve Ehl-i hadis içinde mütala edilebilecek, bağımsız görüş sahibi ünlü bir çok fakîh vardı. Sonradan çoğalmış haline nispetle, ihtilaf daha azdı. Bu dönemdeki, kaynak birliği; Hz. Peygamber asrına yakınlık, coğrâfi ve kültürel yakınlık vb. sebeplerle pek doğal görülmesi gereken fakihler arasındaki görüş benzerliğini, tarihin mezhepleşmenin tesiriyle yeniden yorumlandığı sonraki bir dönemde yaşamış olan Zeydî müellif el-Kâsım b. Abdilazîz (ö. ?)'in, kendi imamı lehinde yorumladığı pekalâ söylenebilir. Onun, Ebû Hanife (ö. 150/767), Ebû Yusuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765), Mâlik (ö. 179/795) ve Şâfiî (ö. 204/820)'yi de Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ile irtibatlandıran açıklaması da ancak böyle yorumlanırsa doğru anlaşılabilir. Aksi halde, hepsini bütünüyle Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye bağlamak tarihî vakıya aykırı olacağı gibi, diğer mezhep mensuplarının da kendi imamlarını birinci sıraya yerleştiren açıklamalarıyla te'lifi imkansız olacaktır. Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ile ilişkisinin imkanı ve sınırları yukarıda açıklanmıştır. Ebû Yusuf'un doğumu 113/731

³⁹⁰ M. Ebû Zehre, Ebû Hanife'nin İmam Zeyd'le görüştüğü, ondan ilim aldığı, ancak onun derslerine devam etmediği kanaatindedir (Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 43).

³⁹¹ Doğan, *ag.teb.* s. 559.

³⁹² San'anî, *age*, I, 66.

yılında Kûfe'dedir ve Zeyd b. Ali'nin kıyamında sekiz-dokuz yaşlarında bir çocuktur. Onun Zeyd'le irtibatı ancak hocası Ebû Hanife (ö. 150/767) kanalıyla kurulabilir ki, bunun önemsizliği yukarıda açıklanmıştır. Zeyd b. Ali'nin öğrencilerinden ilim almış olması da pek makul değildir. Zira onun kıyamı sırasında bir çoğu onunla birlikte ölmüş, geriye kalanlar da dağılmışlar ve ilim alanında faaliyet ortamı bulamamışlardır. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805) ise, Ebû Hanife (ö. 150/767) ve Ebû Yusuf (ö. 182/798)'tan okumuştur. İkisi de Medîneli olmalarına rağmen, İmam Mâlik (ö. 179/795)'in Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ile ilişkisine dair bir şey bilinmemektedir. Onun meşhûr hocalarından sadece Zührî'nin (ö. 124/742) adı Zeyd b. Ali'den rivâyet edenler arasında geçmektedir. İmam Şâfiî (ö. 204/820)'nin Yemen'e gidip Zeydî İmam Yahyâ b. Abdillâh (ö. 176/792)'a biat etmiş olması, o dönemde Zeydî imamlarla diğer fukaha arasında güçlü bir yakınlık olduğunu gösterir, ancak İmam Şâfiî'nin ilmi Yahyâ b. Abdillâh'a dayanmaz; o, İmam Malik (ö. 179/795)'in vefatına kadar ondan ders almış, daha sonra da Muhammed b. Hasen (ö. 189/805)'e devam etmiştir.³⁹³

Sonuç olarak Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yi zamanındaki diğer imamlardan üstün görmek, dahası onları ona tâbî durumunda görmek hatalı olduğu gibi, onun fakîh kimliğini takdir etmemek de hatalıdır. Onun, zamanındaki fakîhler arasında önemli bir yeri vardır.

B. Öğrencileri:

Değişik kaynaklarda Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin ashâbı arasında sayıca yüze yakın kimsenin adı anılmıştır. Bunlardan bir kısmının ondan rivayetleri vardır.

el-Kâsım b. Abdilazîz b. İshak, "bunlar Zeyd b. Ali'nin meşhur olan öğrencileri ve tâbîleridir" diyerek seksen sekiz kişinin adını verir³⁹⁴; ancak Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin öldürülmesinden ve Mervân oğullarının onlara galebe çalmasından sonra onların bir kısmının izinin kaybolduğunu, bir kısmının Zeyd ile birlikte öldüğünü ve ondan ilim alanlardan sadece şu zatların bilindiğini belirtir: Mansûr b. el-Mu'temir, Ebû'l-Cârûd, Hârûn b. Sa'd el-İclî, Hasen b. Sâlih b. Hayy ve kardeşi Ali b. Sâlih, Hâşim b. el-Berîd, Muhammed b. Aburrahmân b. Ebî Leylâ, Zebîd el-Yâmî, Seleme b. Küheyl, Amr b. Hâlid el-Vâsitî, İsmâîl b. Abdirrahmân es-Süddî, Ebû'z-Zinâd el-Mevc b. Ali, Süleymân b. Mihrân el-A'meş, el-Eclâh el-Kindî, Ma'mer b. Huseym ve Saîd b. Huseym, Şu'be b. el-Haccâc, Kays b. er-Rebî', Süfyân

³⁹³ Karaman, *age*, s. 171.

³⁹⁴ San'anî, *age*, I, 61-63.

b. Ebî's-Semt, Muhammed b. el-Furât, Fudayl b. ez-Zübeyr, Abdullah b. ez-Zübeyr, Sâlim b. Ebî Hafsa, Abdullah b. Uteybe, Ehl-i beyt'ten Abdullah b. el-Hasen b. el-Hasen, Zeyd b. Ali'nin kardeşi Muhammed el-Bâkır.³⁹⁵ Abdullah b. Hasan'ın çocukları ve Hz. Ali'nin soyundan pek çok kimse de Zeyd b. Ali'nin bazı ashabından ilim almışlardır.³⁹⁶

İbn Hacer (ö. 852/1448), Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den ilim alanlardan on üç tanesini zikretmiştir:³⁹⁷ Oğulları İsa ve Hüseyin, amcasının oğlu Ca'fer b. Muhammed (ö. 148/765), Zührî (ö. 124/742), A'meş (ö. 148/675), Şu'be b. el-Haccac (ö. 160/777), Saîd b. Haysem, İsmâil es-Süddî (ö. 127/744), Zebîd el-Yamî, Zekeriyya b. Ebî Zâide, Abdurrahman b. el-Hâris (ö. 143/760), Ebû Hâlid Amr b. Hâlid, Abdurrahmân b. Ebi'z-Zinâd (ö. 174/790) ve pek çok kimse ondan rivayette bulunmuştur.

Bunlardan İsa b. Zeyd (ö. 166/783)'den Süfyân es-Sevrî ilim almıştır. Hârûn b. Sa'd el-'İclî (ö. 150/768, Müslim'in râvilerindedir. Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/750), Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvud (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) ve Neseî (ö. 303/915)'nin râvilerindedir. 169/875'te vefat etmiş olan Kesîru'n-Nevâ, Ehl-i sünnet'e yakın olup sikadır. Hasan b. Salih b. Hayy, Zeydiyye'nin önde gelen fakîh ve kelâmçılarından. Bu ikisinin taraftarları, Zeydiyye'nin Betriyye kolunu oluşturur.³⁹⁸

Sünnî kaynaklarda adı geçen ravîlerin Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den yaptığı rivayetler fazla olmadığı gibi, var olan rivayetler için râvîlerin cerh ve tadil durumları nedeniyle menfî kayıtlar eklenmiştir. Örneğin, *Şerhu Fethi'l-Kadîr* adlı eserde, İbn Mâce'nin Ebû Hâlid kanalıyla Zeyd b. Ali'den yaptığı bir rivayet zikredildikten sonra, şöyle denilmiştir: "İsnâdında Amr b. Hâlid el-Vâsitî vardır; metrûk'tur. Nevevî de, bu hadisin zayıf olduğu hususunda ittifak ettiler, demiştir."³⁹⁹ Şîî kaynaklardaki rivayetlere de Şîî müelliflerin temkinli yaklaştığı görülmektedir. Muhsin el-Emîn (ö. 1952), Zeyd b. Ali'den rivayet edenler arasında İbn Asâkir (ö. 571/1175)'in Ca'fer es-Sâdik'ı da zikrettiğini hatırlatarak şöyle demektedir: "Eğer bu dinin ahkâmı konularında ondan rivayetini kastediyorlarsa, es-Sâdik (as) babalarının Allah'tan

³⁹⁵ San'anî, *age*, I, 63.

³⁹⁶ San'anî, *age*, I, 63, 66.

³⁹⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 362; Muhsin Emîn, *age*, VII, 123.

³⁹⁸ San'anî, *age*, I, 61; Sezgin, *age*, I (3. cüz), 292, 293); karşı. İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 277; XI, 11; Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1038), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. E. Ruhi Fiğlalı, İst. 1979, s. 35.

³⁹⁹ Sivâsî, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, I, 158; Buna benzer kayıtlar için bkz. Saîd b. Mansûr (ö. 227/842), *Sünen*, I-V, Riyad 1414/1993, II, 558, 633; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 228; IX, 90; Zeylaî, *age*, I, 186.

Cebrâil ve Resûlullah yoluyla aldıkları dışında rivayette bulunmuş olması mümkün değildir."⁴⁰⁰

Zeyd b. Ali'den rivayette bulunanlar arasında Ebû Hanife (ö. 150/767) de zikredilmesine⁴⁰¹ rağmen, ona isnâd edilen rivayetleri toplayan *Müsnedü Ebî Hanîfe* adlı eserde onun Zeyd b. Ali'den hiçbir rivayeti yoktur. Ondan sadece Suyûtî (ö. 911/1505) şu rivayeti tahrir etmiştir: "Zeyd b. Ali'den dinledim: Babasından, dedesinden Ali b. Ebî Tâlib'in ölüyü yıkamaktan dolayı kişinin gusletmesi gerektiği görüşünde olduğunu rivayet ediyordu."⁴⁰²

Bu sebeple, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin zamanındaki fakîhler arasındaki üstün konumuna rağmen onun fıkıh mirasının ancak Zeydiyye mezhebi mensuplarınca günümüze taşındığı söylenebilir.

C. Eserleri:

Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL; Arapçaya çevirisi: Tarihu'l-Edebi'l-Arabî)* ve Fûad Sezgin'in *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS; Arapça çevirisi: Târihu't-Turasi'l-Arabî)* adlı bibliyografik eserlerinde Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye ait bazı el yazması eserlerden söz edilmiştir. Bunlar İtalya'nın Milano kentindeki Ambrossiona kütüphanesinde,⁴⁰³ Berlin'deki Kraliyet kütüphanesinde, Londra'daki British Museum, İstanbul'daki Süleymâniye (Bağdatlı Vehbî Efendi) ve Beyazıt Devlet (Ali Emirî Efendi-Millet) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Ayrıca bazı şahısların özel kütüphanelerinde de bazı kitapların bulunması ihtimal dahilindedir ki, yukarıda adı geçen kütüphanelerde bulunmayan bazı risaleler bu kütüphanelerde bulunmaktadır.⁴⁰⁴ Bunlardan bazıları müstakil olarak, bazıları da bir koleksiyon halinde yayınlanmıştır.⁴⁰⁵

Bu kitapların müellifine nispet edilmesinde üç yöntem vardır: Birincisi, eski müelliflere ait eserlerin isimlerini bir araya toplayan a'lam ve fihristlerde veya

⁴⁰⁰ Bkz. Muhsin el-Emîn, *A'yânüşşia*, VII, 123.

⁴⁰¹ San'anî, *age*, I, 61.

⁴⁰² Bu Mecmû'daki hadislerden biridir. Suyûtî, *el-Camiu'l-Kebir*'inde "taharet altı kısımdır." lafızıyla Müsned-i Ali'ye bu hadisi eklemiştir. San'anî, *age*, I, 66; Hadisin *el-Mecmû'daki* metni (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 144) şöyledir: "Ölüyü yıkamaktan ötürü gusletmek sünnettir, abdest alırsan bu da yeterlidir."

⁴⁰³ Bu kütüphanede bulunan el yazma eserler için bkz. E. Griffini, *Die jüngste ambrosianische Sammlung ar. Hdss. ZDGM*, 69, 63-88 (E. Griffini'nin ZDGM dergisinde Ambrossiona kütüphanesindeki yeni yazmalar hakkında yazdığı yazı); el-Münecced, Salahuddîn, *Fihri'su'l-Mahtûtâti'l-Arabiyyeti fi Emrûzyânâ bi Milano*, Kahire 1960.

⁴⁰⁴ Meselâ; bazı risalelerin *Mektebetü's-Seyyid Muhammed b. Abdulazîm el-Hâdî* ve *Mektebetü Muhammed b. Hasen el-'Icrî*'de bulunduğu ve bazılarının tahkik edilerek neşredildiği görülmektedir. bkz. Abdusselâm b. Abbâs, *age*, s. 440- 442.

⁴⁰⁵ Bkz. Dersî, İbrâhîm Yahyâ ed-Dersî, *Mecmû'u Kütübi ve Resâili'l-İmami'l-A'zam Zeyd b. Ali*, Yemen 1422/2001.

Zeydiyye tabakat kitaplarında⁴⁰⁶ Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den rivayet edildiği söylenen bazı kitap isimleri geçmektedir. İkincisi, bulunan el yazma eserler üzerinde Zeyd b. Ali'den rivayet edildiği bilgisini içeren rivayet senedlerine dayanılmıştır. Üçüncüsü de muhaddislerin hadis naklinde kullandıkları rivayet yöntemidir. *el-Mecmû'u'l-Fikhî*, bunların her üçüne de örnek olarak verilebilir. Zira, Zeydiye tabakatında bu adla bir kitap zikredilmiş; İtalyan araştırmacı Euginio Griffini (ö. 1925) tarafından el yazma bir nüshası bulunarak neşredilmiş; *er-Ravzu'n-Nadîr* adlı şerhin müellifi Hüseyin b. Ahmed es-San'anî (ö. 1221/1806), *Müsnedü'l-İmam Zeyd b. Ali* adlı nüshayı neşreden Abdulvâsi' b. Yahyâ (ö. 1379/1959) ve nihayet günümüz Zeydî hadis alimlerinden Abdullah b. Hammûd el-İzzî tarafından rivayet yoluyla müellifine isnâd edilmiştir.

Bu kitaplar hakkında yapılan araştırmalarda, bunların Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye aidiyeti husunda farklı görüşler ileri sürülmüş ve henüz kesin bir yargıya varılamamış olduğundan, burada sadece bugün Zeyd b. Ali'ye nisbet edilerek ortaya çıkarılan, çeşitli kütüphanelerde el yazma halinde bulunan ve bir kısmı neşredilmiş eserler hakkında elde ettiğimiz bilgileri sunmakla yetinerek tezimizin ikinci bölümünde *el-Mecmû'u'l-Fikhî* adlı eserin ona nispetini ele alacağız.

1. Kur'an İlimleri Alanındaki Eserler:

a. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*:

Râvisi Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî (ö. 150/767)'dir.⁴⁰⁷ El yazması Berlin'de bulunan⁴⁰⁸ 104 sayfadan ibaret bu eser, Fâtiha suresiyle başlamakta ve her surenin başında şu senet tekrarlanmaktadır: "*Bize Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Mansûr anlattı: Dedi ki: Bize Ali b. Ahmed anlattı: Bize Atâ b. es-Sâib anlattı: Bize*

⁴⁰⁶ Günümüz Zeydî hadisçilerinden Abdullah b. Hammûd el-İzzî, "*Ulûmu'l-Hadîs 'Inde'zeydiyye ve'l-Muhaddisîn*" adlı eserinde, hadis ricali konusunda Zeydî müellifler tarafından kaleme alınmış geniş eserlerin bulunduğunu, ancak Emevî ve Abbâsî devletlerinin genelde bütün Ehl-i beyt taraftarları, özelde de Zeyd b. Ali'nin tâbilerine uyguladıkları baskılardan dolayı bunların çok azının bize ulaşabilmiş olduğunu belirterek bu alanda Zeydî müellifler tarafından yazılmış 20'den fazla eserin ismini vermektedir (Abdullah b. Hammûd el-İzzî, *age*, Yemen 1421/2001, s. 225-232). Burada zikredilen eserlerin bir çoğu *el-Mecmû'un* şerhi *er-Ravzu'n-Nadîr*'in mukaddimesinde ve diğer Zeydî eserlerde sık sık geçmesine rağmen, bunlardan ancak İbrahim b. Kasım b. İmam Müeyyybillah (ö. 1153 Hicrî)'in, "*Tabakâtu'z-Zeydiyye*" adlı eserini kullanma imkanına sahibiz. *er-Ravzu'n-Nadîr*'de Zeydiyye ricalinden söz edilirken başvuru ve çok yerde "kâle fî't-tabakât..." denilerek iktibaslarda bulunan eser de budur (Bkz. *age*, I, 13). Abdusselam b. Abbâs el-Vecih'in tahkikiyle birlikte basılmıştır (Ammân 1421/2001); ancak üç kısımdan oluşan bu eserin ancak üçüncü kısmı elimizde olduğundan ilk iki kısım ile ilgili atıflarda San'anî'nin şerhinden yararlanılacaktır.

⁴⁰⁷ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 322; San'anî'nin Zeydiyye tabakatından yaptığı nakillerden anlaşılacağına göre, bu kitabı Zeyd b. Ali'den Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî rivayet etmiş, ondan da Atâ b. Sâib rivâyet etmiştir (San'anî, *age*, I, 26).

⁴⁰⁸ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 322.

Amr b. Hâlid anlattı: Bize Zeyd b. Ali anlattı".⁴⁰⁹ Bu tefsir Kaderiye'yi hedef almakta ve pek çok görüşlerinde Mu'tezile'nin görüşlerini paylaşmakla birlikte, fiillerin yaratılması konusunda bu mezhebin görüşüne açık bir şekilde muhalefet etmektedir.⁴¹⁰ Eser üzerinde, batılı müsteşriklerden *Strothmann*'ın "*Das Problem der literarischen Persönlichkeit Zaid*" adlı bir çalışmasından başka, *Hasan Muhammed Takî Saîd* tarafından Mısır Aynu'ş-Şems Üniversitesinde yapılmış bir doktora tezi bulunmaktadır. Eser tahkikli bir şekilde basılmıştır.⁴¹¹

Fuad Sezgin, bu eser üzerinde çalışma yapan *Strothmann*'ın bazı tespitlerini değerlendirdikten sonra kendi görüşünü şöylece ifade etmektedir: Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin "*Garîbu'l-Kur'an*" kitabının nispetinin sağlamlığı hususunda hiç şüpheye gerek yoktur. Bununla birlikte, eski kitapların rivayet yöntemleri ve bu bunların sonraki kitaplarda kullanılmasının mahiyeti üzerine ince bir araştırmaya açık başka ihtimaller de vardır. Her ne olursa olsun, bu kitap, bize ulaşmış olan eski, nadir kitaplardan biri olarak değerlendirilir."⁴¹²

Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve eserleri üzerine çalışma yapan başka bir araştırmacı da *Sâlih Ahmed Hatîb* olup, bu eserin Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye nisbetini, ondan bu eseri rivayet eden Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî (ö. 150/767)'yi Ehl-i sünnet cerh ve ta'dil âlimlerinin "yalancı (كذاب)" gibi ağır cerh ifadeleriyle nitelendirmiş olmalarına dayanarak sıhhatli görmemektedir.⁴¹³ Hasan Muhammed Takî ise, bu kitabın "*Garîbu'l-Kur'an*" alanındaki ilk telif olduğu kanaatindedir.⁴¹⁴

b. *Medhalün ilâ'l-Kur'an*:

Bu küçük kitabın el yazması Berlin'de bulunmaktadır.⁴¹⁵ Bazı sayfaları kaybolan bu risalenin mevcut hali on beş sayfadır. Kur'andaki emir, nehiy, helâl, harâm, va'd, vaîd, sevâb ve ikâb gibi hükümlerin taksimatı ile başlamaktadır. Sonra Fatiha suresinin tefsirine başlanarak üç sayfa devam etmektedir. Bunu Kur'an'dan çeşitli âyetlerin (Nahl 16/91, Şuarâ 26/73, Bakara 2/113) tefsiri izlemektedir.⁴¹⁶

⁴⁰⁹ Hatîb, *Zeyd b. Ali el-Müfterâ aleyh*, s. 84.

⁴¹⁰ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 322.

⁴¹¹ Bkz. Abdusselam b. Abbâs, *A'lâmu'l-Müellifîne'z-Zeydiyye*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman 1420/1999.

⁴¹² Sezgin, *age*, I (3. cüz), 322.

⁴¹³ Hatîb, *age*, s. 85.

⁴¹⁴ Takî'nin, *el-Vasiyye ve'l-İmame* adlı eserin mukaddimesi, s. 51.

⁴¹⁵ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 323.

⁴¹⁶ Hatîb, *age*, s. 85, 86.

Fuad Sezgin bu kitabın sağlamlığı hususunda Strothmann'ın kanaatini yeterli görmeyerek yeniden çalışılması gerektiğini belirtmiştir. Sâlih Ahmed Hatîb ise, kitabın râvisi Ammâre/Umâra b. Zeyd hakkında, "hadis uydururdu" denmiş olması sebebiyle, bu risalenin Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye nisbetini sıhhatli görmemektedir.

c. *Kırâetü Zeyd b. Ali:*

Ambrossiona kütüphanesinde olduğu belirtilen el yazması bu risale,⁴¹⁷ Salih Ahmed Hatib'in kanaatine göre, muhtemelen, *en-Neyyiru'l-Celî fî Kırâeti Zeyd b. Ali* adıyla eski kaynaklarda zikredilen kitaptır.⁴¹⁸ Himyerî, "*Zeyd'in kendisinden teferrüden rivayet edilen bir kıraati vardır.*" demiştir.⁴¹⁹ San'anî (ö. 1221/1806) bu kitabı Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin cem ettiğini belirtmiştir. Hasan Muhammed Takî, Amr b. Mûsâ el-Vasîhî'nin Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den doğrudan dinleyerek cem ettiği bir kıraat kitabı olduğunu ancak onun bize ulaşmağı için kaybolduğunun anlaşıldığını, sonra Ebû Ali el-Ahvezî'nin de onun kıraatini cem ettiğini, ayrıca tefsir ve kıraat kitaplarında parça parça onun kıraatinin nakledildiğini belirtmektedir.⁴²⁰

Hasan Muhammed Takî, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye ait "*el-Ehrufu's-Seb'atü'l-letî Nezele bihâ'l-Kur'ân*" adıyla başka bir el yazması risalenin de bulunduğu söz etmektedir ki, başka kaynaklarda buna ait bir bilgiye rastlayamadık.⁴²¹

d. *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha:*

El yazması olup, Berlin'de bulunmaktadır. Muhtemelen *Medhalün ila'l-Kur'an* ile birlikte yer aldığı için GAL ve GAS'ta bu isimle zikredilmemiştir. Hasen Muhammed Takî tarafından tahkik edilmiştir.⁴²²

2. Akaid Alanındaki Eserler:

a. *Risâletün fi'l-Cedel mea'l-Mürchie:*

Başı ve sonu eksik bir parça halinde Berlin'de⁴²³ bulunan el yazması bu kitap dokuz sayfadır. Her sayfada 25 satır, her satırda yaklaşık 15 kelime bulunmaktadır.

⁴¹⁷ Sezgin, *age*, I (3.cüz), 323.

⁴¹⁸ Hatîb, *age*, s. 88; Bkz. Kâtip Çelebî (ö. 1067/1656), Hacı Halife, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-Zunûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 1423/1992, II, 1994.

⁴¹⁹ Himyerî, *Şerhu Risâleti'l-Hûri'l-În*, s. 182'den naklen; Hatib, *age*, 88.

⁴²⁰ Takî, *age*, s. 25; "et-Tûsî'nin Fihrist adlı eserinde nakledildiğine göre, Zeyd b. Ali'nin kıraatı, dedesi Ali b. Ebî Tâlib'in kıraatının aynısıdır. Bunu Zeyd b. Ali kendisi söylemiştir." Takî, *age*, 140; Kurtubî'nin ve Zemahşerî'nin tefsirlerinde Zeyd b. Ali'nin kıraatına dair pek çok nakil görülmektedir.

⁴²¹ Takî, *age*, s. 53.

⁴²² Tabakatu'z-Zeydiyye'de, Abdullah b. el-'Ulâ'nın tefsire dâir bir parça (kıt'atün fi't-tefsîr) rivayet ettiği kaydı var (San'anî, *age*, I, 65). Kitâbu't-Takiyye ve'l-Müttakî adlı kitapta da Hâlid b. Safvân'a ulaşan bir rivayette İmâm Zeyd b. Ali'nin bazı ayetleri tefsir edişinden söz ediliyor (San'anî, *age*, I, 56, 57). Zeyd b. Ali'ye nispet edilen eserler tahlil edilirken bunları da göz önünde bulundurmak gerekir.

Kitapta râvîlerinin adları yoktur. İçinde kâfir, müşrik, münâfık, fâsık ve mümin kavramları ele alınmıştır.⁴²⁴ Muhammed Yahyâ Sâlim tarafından hazırlanan *Mecmû'û Kütübi ve Resâili'l-Îmâm Zeyd* adlı eser içinde neşredilmiştir.⁴²⁵

b. *Risâletün fi İsbâti Vasiyyeti Emîri'l-Müminîn:*

El yazması Berlin'de bulunmaktadır.⁴²⁶ Hasan Muhammed Takî'nin tahkiki ile basılmıştır.⁴²⁷ *Tabakatu'z-Zeydiyye*'de bu risaleyi Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den Halid b. Muhammed'in rivayet ettiği bildirilmiştir.⁴²⁸ Altı sayfa kadardır. Ancak, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin öğrencileri arasında bu isim yoktur.⁴²⁹ Salih Ahmed Hatib, kitabın râvîsinin Hâlid b. Muhammed değil de, Hâlid b. Micyâd el-Yemanî olduğunu söylemektedir. Sâlih Ahmed Hatîb, bu kitabın râvîlerinden bazılarının hadis âlimleri tarafından cerh edilmiş olmalarına ve bu kitaptaki imamet anlayışının Zeyd b. Ali'nin imamet anlayışına aykırı olduğuna dayanarak onun Zeyd b. Ali'ye ait olmayıp Hz. Ali'nin imametinin nasla değil vasıfla vasiyet edildiğini savunan sonraki Zeydilere⁴³⁰ ait olduğu kanaatindedir.

c. *Tesbîtu'l-Îmâme:*

Bu adı taşıyan üç tane el yazmadan biri British Museum'da bulunmaktadır. Ambrossiona'da bulunan iki nüshadan biri İmam el-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 298/911)'e aittir.⁴³¹ Salih Ahmed Hatib, bu eser üzerine yaptığı araştırma sonucu, belki de aynı adı taşıyan diğer kitap hakkında yanlış bir kanaate varmıştır.⁴³²

d. *Tesbîtu'l-Vasiyye:*

Eser Muhammed Yahyâ Sâlim'in tahkikiyle müstakil olarak basılmış (*Dâru't-Turâsi'l-Yemenî* 1412/1991) ve *Mecmû'û Kütübi ve Resâili'l-Îmâm Zeyd* adlı eser içinde de neşredilmiştir.⁴³³

e. *Kitâbu's-Safve:*

⁴²³ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 323.

⁴²⁴ Hatib, *age*, s. 88, 89; Kitap hakkında Strothmann ve Madelung'un görüşleri için bkz. Sezgin, *age*, I (3. cüz), 323; Ahmed Salih Hatib, bu kitabın ona ait olmayıp, sonraki Zeydîlere ait bir eser olabileceği kanaatindedir. Zira iman ve büyük günah işleyen kimse hakkındaki görüşüne açık bir şekilde aykırı düşmektedir. Ayrıntılı yorum için bkz. Salih Hatib, *age*, s. 87-89.

⁴²⁵ Abdusselâm b. Abbâs, *age*, s. 440; Bu kitap içinde neşredilen diğer kitap ve risâleler şunlardır:

⁴²⁶ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 323.

⁴²⁷ Takî, Muhammed el-Hakim, *Risâletün fi İsbâti Vasiyyeti Emîri'l-Müminîn*, Dâru'z-Zehrâ, Beyrut-Lübnan 1412/1991.

⁴²⁸ San'anî, *age*, I, 65.

⁴²⁹ Bkz. San'anî, *age*, I, 61-65.

⁴³⁰ Hatîb, s. 86-87

⁴³¹ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 3235.

⁴³² Hatîb, *age*, s. 79.

⁴³³ Dersî, *age*, ss. 195-212.

El yazması British Museum'da bulunmaktadır.⁴³⁴ Nâcî Hasen'in tahkiki ile birlikte basılmıştır.⁴³⁵ *Mecmû'u Kütübi ve Resâli'l-Îmâm Zeyd* adlı eser içinde de neşredilmiştir.

f. *Risâletün fi'l-Îmâme ilâ Vâsıl b. Atâ:*

El yazma bir nüshası Bağdatlı Vehbî Efendi'de bulunmaktadır.⁴³⁶

g. *Risâletün fi Ecvibeti Zeyd b. Ali:*

Bu risale büyük bir ihtimalle er-Risâletü'l-Medeniyye diye bilinen risâledir.⁴³⁷ El yazması Bağdatlı Vehbî Efendi'de bulunmaktadır.⁴³⁸ Varak 80b'de besmele ile ve "Hüseyin b. Zeyd anlattı" diye başlamaktadır. Muhtemelen Zeyd b. Ali (ö. 122/740) Medine dışında iken oradan kendisine sorulan sorulara cevap olarak Medine'deki bir dostuna bu mektubu yazmıştır. Mektup genel olarak imanla ilgili sorular hakkında olmakla birlikte hukukî meseleler de içermektedir. Bazıları şöyledir:

-Fâsık bir imâma zekat ve humus verilebilir mi? –Hayır, çünkü sadakalar ancak ehline verilebilir. Zekat ve ganimetin beşte biri de böyledir (vr. 81a).

-Fâsık imamların (eimmetü'l-cevr) arkasında kılınan namazın hükmü nedir?

-Eğer onu mihraptan uzaklaştırabiliyorsan bunu yap, yapamıyorsan onunla kıldığını nafîle say sonra farzı eda et (vr. 81a).

-Rasûlullâh'ın ashabından Hz. Peygamber'in âsarının rivayet edilmesinin hükmü nedir?

-Rasûlullâh (sav) buyurmuştur ki, "İşittiğiniz sözü Kur'an'a vurun; eğer Kur'an'dan ise, o bendendir ve ben onu söylemişimdir. Şayet Kur'an'da yoksa, o benden değildir, ben onu söylememişimdir ve ondan beriyim." Bunun yanında, Ali b. Ebî Tâlib'e bakmanız gerekir. Çünkü o, Hz. Peygamber'in hikmetinin kapısı, onun

⁴³⁴ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 325.

⁴³⁵ Matbaatü'l-Âdâb, Necef 1969, 110 sayfa; Dârul-Edvâ, Beyrut 1989/1409, 98 sayfa.

⁴³⁶ *Risâle fi'l-Îmâme ilâ Vâsıl b. Atâ*, Süleymâniye, Bağdatlı Vehbî Efendi, vr. 77b-78a. İki sayfadan ibaret olan bu risalede, İmam Zeyd, Vâsıl b. Atâ'nın imamet konusunda sorduğu bir soruya cevaben yazdığını belirttiği mektubunda özetle şunları söylemiştir: Hz. Peygamber'in vefatından sonra ümmet arasındaki ilk ihtilaf, imamet meselesinde ortaya çıktı; halk, dünya malını kapışır gibi onu ele geçirmeye koşturdular (intehebehâ kavmun kemâ yetenâhebu turâse'd-dünyâ) ve herkes kanaatince ona daha layık söylüyor, yine kendi zannınca ona daha layık (ehass) olduğunu söylüyordu. Ebû Bekir bu kouda Ensâr ile tartıştı ve onları safdışı etti. Herkesle müşavere olmaksızın ona biat edildi. Herhangi bir nas, isimlendirme ve tayin yapmaksızın onu Ömer b. el-Hattab'a bıraktı. Ondan sonra onun belirlediği altı kişiden biri olan Abdurrahman b. Avf imametini Osman b. Affan'a teslim etti. Onun katledilmesinden sonra Allah'ın kitabıyla amel etmek üzere Muhacirler emiri'l-müminine biat ettiler.

⁴³⁷ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 326.

⁴³⁸ *Risâle fi Ecvibeti Zeyd b. Ali li-Ehîhi min Ehli'l-Medîne*, Süleymâniye, Bağdatlı Vehbî Efendi, vr. 80b-83b.

ümmei içindeki vasîsi ve şeriatî üzerine onun halifesidir. Eğer ondan bir şey sabit olduysa, ona yapışın; çünkü ona tâbi olan sapmaz (vr. 81b).

Bu risale *Mecmû'u Kütübi ve Resâili'l-Îmâm Zeyd* adlı eser içinde de neşredilmiştir.

h. *Kitabu Medhi'l-Killet ve Zemmi'l-Kesret:*

GAL ve GAS'ta bu kitabın adı geçmemektedir. *Mecmû'u Kütübi ve Resâili'l-Îmâm Zeyd* adlı eser içinde neşredilmiştir. Kitabı Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den Halid b. Safvan (ö. 133/750) rivayet etmiştir.⁴³⁹

3. Hadis ve Fıkıh Alandaki Eserler:

a. *el-Mecmû'u'l-Hadîsî:*

Zeydiyye tabakatında Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye nispet edilen kitaplar arasında "*el-Mecmû'u'l-Hadîsî*" adı bir mecmû'a'dan söz edilmiştir. Ancak araştırmamızın ikinci bölümünde, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Efendi kitaplığında bulunan *Mecmû'u'l-Fıkıh an Zeyd b. Ali* adlı nüsha üzerine yapılan tahlile göre bu eserin muhtevası tamamıyla el-Mecmû'u'l-Fıkıh adlı eserde mevcuttur. Ondan ayrı olarak bahsedilen kitap, belki de bu nüshadır. Fıkıh alanında yer verilen el-Mecmû'u'l-fıkıh adlı eserin büyük kısmı hadislerden oluştuğu için bu eser hadis kitapları arasında da zikredilmektedir.

b. *el-Mecmû'u'l-Fıkıhî:*

El yazma nüshaları Ambrossiona'da, Vatikan'da⁴⁴⁰ ve Fatih Beyazıt (Ali Emiri-Millet) Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴⁴¹ Abdulazîz b. İshâk'a nispet edilen *Kitâbu Tertîbi'l-İtikâd ve Takrîbi'l-İstişâd*⁴⁴² adlı eser de, aslında el-Mecmû'un, Zeyd b. Ali

⁴³⁹ Bu konuda Hâlid b. Safvan (ö. 133/750)'dan yapılan bir rivayete göre İmâm Zeyd'le Şam'lı bir gurup arasında meydana gelen tartışmada Şam'lılar Allah'ın çoğunlukla beraber olduğunu ise bidat ve dalalet ehli olduğunu iddia etmişler, İmâm Zeyd de bu kitabı ortaya çıkarıp Allah'ın kitabında çoğunluğun kötülendiğini ve azınlığın medhedildiğini; taat üzere olan azınlığın cemaat ehli masiyet içinde bulunan çoğunluğun bidat ehli olduğunu gösteren deliller getirerek Şam'lıları susturmuşur. Bkz. San'anî, *age*, I, 52.

⁴⁴⁰ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 323.

⁴⁴¹ Kitabın Beyazıt Devlet Kütüphanesindeki (Ali Emiri-Millet) kaydı şu şekildedir: Ali b. Ebû Talip, *Mecmû'u'l Fıkıh*, 297/5=927 Arabî, 1357/6, varak 129-163. Kitabın bu adla kaydı yanlıştır. Doğrusu kitabın başında yazdığı şekilde şöyle olmalıdır: *Kitâbu Mecmû'u'l-Fıkıh an Zeyd b. Ali an ebîhi Ali b. el-Hüseyn an ebîhi Hüseyn b. Ali an Ebîhi Ali b. Ebî Tâlib an Rasûlillah (s.a.v)*. bkz. *age*, vr. 129a.

⁴⁴² Sezgin, *age*, I (3. cüz), 346; Şafak, *age*, s. 59. Ali Şafak, bu kitabın muhtevasından haberdar olmakla birlikte, 78b'deki "Mecmû' kitabında şu hususları buldum." kaydına dayanarak eserin el-Mecmû'dan farklı olduğunu zannetmiştir. Biz araştırmamızda, vr. 78b'de bu kaydı bulamadık, ancak vr. 6a'da "Mecmû'u'l-Hadis'ten naklen" ifadesi bulunmaktadır. Vr. 77b'de başlayan "Risâle fî Hukûk illâh"ın başında, müellifin onu Kâsım, Nâsır, Murtezâ ve Muhammed b. Kâsım'ın bazı risalelerinin toplandığı bir kitapta gördüğünü belirten sözlerinde (ve *vecedtü fî kitâbin mecmû'in fihî ba'da mecmûa Kâsım ve'n-Nâsır ...*) geçen *Mecmû'* ifadesinin el-Mecmû'ul-fıkıhî veya hadîsî ile bir ilgisi olmamalıdır. Kanaatimizce bu gibi ifadeler esere daha sonra eserdeki eksikliklerin farkına varılınca

(ö. 122/740)'ye nispet edilen birkaç risale ile birlikte bir kitapta toplanmış bir başka nüshasıdır.⁴⁴³

Kitap ilk defa Griffini (ö. 1925) tarafından 1919 yılında neşredilmiştir.⁴⁴⁴ Takip eden yıllarda Müslüman müellifler tarafından da çeşitli neşirleri yapılmıştır.⁴⁴⁵

Bu kitabın Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye nispeti konusunda eski âlimler arasında çeşitli tartışmalar meydana gelmiştir. Zeydi âlimler tabakat kitaplarında ve esere yazdıkları şerhlerde bu kitaba geniş yer vermişler ve onu karalayıcı iddiaları reddetmeye çalışmışlardır. el-Hadi b. İbrahim el-Vezir (ö. 822/1419), *Hidâyetu'r-Rağibîn* adlı kitabında şöyle demiştir: "Zeyd b. Ali, Mecmû'ul Fıkhî tasnif etti O peygamber sülalesinden ilk kitap tasnif eden, fıkhî bablar koyan ve onlardan söz eden kimsedir."⁴⁴⁶ Muhammed b. el-Mutahir (ö. 728/1328) Mecmû'un şerhi *Minhâc*'da Ebû Hâlid'in iki güzel mecmua derlediğini; birisinin ahbar, diğerinin fıkhî dair olduğunu belirtiyor.⁴⁴⁷ Müellifin bu ifadesinden bu mecmuaları Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in derlemiş olduğu anlamı da çıkmaktadır. Bazı rivayetlerde Ebû Hâlid'in bunları Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin derlediği bir kitaptan rivayet etmiş olduğunu söylediği nakledilmişse de Zeyd b. Ali'nin, Ebû Hâlid'in dışındaki öğrencilerinden ve çağdaşı diğer fakihlerden onun kitap tasnif ettiğine dair bir bilgi nakledilmemiş

---

eklenmiştir. Bugün Müsnedü'l-İmam veya Mecmû'l-hadisî ve'l-fıkhî adıyla neşredilen kitapla, bu yazma nüshanın başından vr. 76a'ya kadar olan kısmı arasında ciddi bir fark gözükmemektedir. Vr. 38b'de, "bu Kitâbın nüshasından değildir ancak Rasûlullâhtan rivayet olmuştur" kaydıyla birlikte Mecmû'da bulunmayan bir hadis ilavesi vardır (Bkz. Bâbu'l-imâm yettecîru fî raiyyetih). Ayrıca kitabın Mecmû'u'l-Fıkh bölümünün sonunda (vr. 67), diğer nüshalarda olduğu gibi, "Kâle Abdulazîz" diye başlayan ifadeler vardır. Bir müellif kendi yazdığı kitapta bu ifadeyi kullanmamış olmalıdır. Ancak "Risâle fî Hukûkillâh"ın başında söz edilen Kâsım, Nâsır, Murtezâ ve Muhammed b. Kâsım Abdulazîz'den önce yaşamış imamlardır. Dolayısıyla Abdulazîz'in bunlardan alıntı yapması mümkündür. Bu durumda, Abdulazîz'in Mecmû'u'l-Fıkhî ile birlikte Zeyd b. Ali'den rivayet edilen diğer risaleleri toplayan bir kitap yazdığı ve o kitabın bu şekilde anıldığı söylenebilir ancak adı geçen kitabın muhtelif yerlerindeki bazı ifadeler bu kanaati doğrulamamaktadır. Şöyleki; vr. 75b'de biten Mecmû bölümünün sonunda "âhiru'l-kitâb" ifadesinden sonra hamdele ile kitabın bittiği anlaşılıyor. Sonraki varak vr. 76a "ve efdalu'n-nâsi bâde Rasûlillah" diyerek başka bir bölüm veya kitap başlıyor ve sayfanın sonunda "hâzâ li-âhiri'l-kitâb bi-tertibî'l-İ'tikâd ve takrîbi'l-istişhâd" ifadesi yer alıyor. Bu ifade, müteakip varaklardaki diğer risaleleri kitabın dışında bırakıyor. Başka bir ihtimal de Mecmû bölümünden sonra "ve efdalu'n-nâsi bâde Rasûlillah" diye başlayan sayfanın başka bir kitabın son sayfası olduğu ve onun Mecmû'un sonuna diğer risalelerle birlikte eklenmiş olabileceğidir. Her ne olursa olsun, bunlar Ali Şafak gibi onun tamamen farklı bir kitap olduğunu söylemeye manidir.

⁴⁴³ İst. Süleymâniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbî Efendi Kitaplığı, 457/2, 3'e kayıtlı bu kitap başından bir varak eksik olup tamamı 84 varaktır. İkinci varak da sonraki varaklardan farklı bir görünümündedir; yazı alanı daha geniştir ve sonraki sayfalardan yazı alanını çevreleyen kırmızı kenarlık bu varakta olmadığı gibi, onlardaki "haddesenî" gibi bazı kelimelerin yazıldığı kırmızı renk bu varakta hiç kullanılmamıştır.

⁴⁴⁴ E. Griffini, *Corpus Juris di Zaid b. Ali*, Milano 1919.

⁴⁴⁵ Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali*, thk. Şerefuddin b. Sâlih es-Sibâî, Matbaatü'l-Meârifî'l-İlmiyye, Kahire, 1340/1921; Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1966, 518 sayfa; *Mecmû'u'l-Fıkhî'l-Kebîr* (Şerefuddin Hüseyin b. Ahmed'in *er-Ravzu'n-Nadîr* adlı şerhi içinde), Kahire, 1337-1339/1928-1931; Mektebetü'l-Müeyyed, Tâif 1388/1968; *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, thk. Abdulvâsi' b. Yahyâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1403/1983; "el-Mecmû'u'l-Hadisî ve'l-Fıkhî," thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî, San'a 1422/2002.

⁴⁴⁶ San'anî, *age*, I, 27.

⁴⁴⁷ San'anî, *age*, I, 27.

olması kitabın musannifinin aslında Ebû Hâlid olabileceğini düşündürmektedir. Belki de Ebû Hâlid, Zeyd b. Ali'nin notlarından yararlanarak ondan parça parça işittiklerini iki ayrı mecmuada toplamıştır. Sonraki râvîler ve müellifler zamanla bu mecmuaların bütün halde Zeyd b. Ali'nin derlemesi ve tasnifi olduğunu zannetmişlerdir.

Kitabın musannifinin Zeyd b. Ali (ö. 122/740) mi, Ebû Hâlid (ö. 150/767) veya sonrakiler mi olduğu belirsiz olsa da içindekilerin Zeyd b. Ali'den rivayet edilen hadisler ve görüşler olduğu hususunda Zeydiler tam bir görüş birliği içindedir. Zira onlara göre Ebû Hâlid sika bir kimsedir.

Bu kitabın Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye nispeti ve muhtevası asıl konumuz gereği ikinci bölümde inceleneceği için burada ayrıntıya girilmeyecektir.

c. *Menâsiku'l-Hac ve Erkânuh:*

El yazması Berlin'de ve Ambrossiona'da bulunmaktadır. Râvisi Ebû Hâlid (ö. 150/767)'dir.⁴⁴⁸ Eser, Muhammed Sâlih İbrâhîm el-Hüseynî'nin tahkiki ile birlikte basılmıştır.⁴⁴⁹ İtalyan Griffini (ö. 1925), üçüncü asır hadis musannıflarından Ebû Dâvud (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) ve İbn Mâce (ö. 273/886)'nin kitaplarının *Menâsik*'le ilgili bablarında rivayet zincirinde Zeyd ismi bulunan rivayet senetlerinin aynısı olduğuna bakarak, bu risalenin bize ulaşan ilk fıkıh kitaplarından biri olduğu hususunda şüphe edilemeyeceğini belirtir.⁴⁵⁰ Salih Ahmed Hatib ise, bu kitabın da râvîsi Ebû Hâlid sebebiyle Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye nispet edilemeyeceği kanaatindedir.⁴⁵¹

d. *Risaletü'l-Hukûk:*

Bağdatlı Vehbî Efendi Kütüphanesinde *Risale fî Hukûkillah* adında beş altı sayfa kadar el yazma bir risale bulunmaktadır.⁴⁵² Aslında bu risale, hukukullah konusunda Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye sorulan bir soru üzerine yazılmış bir ahlak risalesidir, ancak fıkıhla da ilgisi olduğu için ona bu başlık altında yer verilmiştir. Bu el yazma risalenin doğrudan Zeyd b. Ali'ye ulaşan bir rivayet senedi yoktur. Risalenin başında, onun, Kâsım (ö. 246/860), Nâsır, Murtezâ ve Muhammed b. Kâsım'ın bazı mecmûalarının toplandığı bir kitapta bulunduğu belirtiliyor.⁴⁵³ Bununla

⁴⁴⁸ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 325.

⁴⁴⁹ *Minhâcu'l-Hâcc (Menâsikü Âl-i Muhammed)*, thk. Muhammed Sâlih İbrâhîm el-Hüseynî, Matbaatü'l-Firat, Bağdât 1342/1933.

⁴⁵⁰ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 325.

⁴⁵¹ Hatib *age*, s. 90.

⁴⁵² *Risâle fî Cevâbi's-Suâl an Hukûkillah*, Süleymâniye, Bağdatlı Vehbî Efendi, vr. 77b-80a.

⁴⁵³ *Risâle fî Cevâbi's-Suâl an Hukûkillah*, vr. 78b.

birlikte, bu risalenin Zeydiyye tabakatında Zeyd b. Ali'den Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in, ondan da Atiyye b. Mâlik ve Muhammed b. Beşşar'ın rivayet ettiği bildirilen⁴⁵⁴ *Kitabu'l-Hukuk* ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Zira, bu risalenin muhtevası, Zeyd b. Ali'nin kitaplarını ve risalelerini toplayan *Mecmû'u Kütübi ve Resâili'l-Îmâm Zeyd* adlı eser içindeki *Risâletu'l-hukuk* adlı risale ile tamamen aynıdır ve orada senetle ilgili verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Ebû Hâşim er-Rummânî, Zeyd b. Ali'den hukukullah hakkındaki bilgi vermesini istemiş, o da bu risaleyi yazmıştır. Daha sonra risale, Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsîtî'den Muhammed b. Beşşar'ın rivayetiyle Abdulazîz b. İshak'a ulaşmıştır.⁴⁵⁵

C. Zeyd b. Ali'yi Takip Eden Mezhep-Zeydiyye:

1. Zeydî Kavramı ve Zeydiyye Mezhebinin Oluşumu:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740), vefatından önceki son sözlerinde oğlu **Yahyâ** (ö. 125/743)'ya, "Ey oğulcuğum, onlarla cihat et; vallahi sen hak üzeresin, onlar batıl üzeredirler. Benimle beraber ölenler cennette, onlarla birlikte ölenler cehennemdedir." diyerek başlattığı mücadeleyi sürdürmesini vasiyet etmişti. Yahyâ, Emevî yönetiminden kaçıp Horasan'da taraftarlarının yanına gitti. Belh'te ve Cüzcân'da kendisine biat edenlerle birlikte, başından beri kendisini sıkı bir şekilde takip eden yönetime bağlı ordulara karşı bir süre savaştı. Velîd b. Yezîd'in (ö. 126/744) hilâfeti zamanında Nasr b. Seyyâr (ö. 131/749) ile yaptığı savaşta 125/743 senesinde öldürüldü. Yahyâ'nın vefatından sonra, Zeydiyye, Taberistan ve Deylem bölgelerinde Nâsır el-Utrûş (ö. 304/916) ortaya çıkıncaya kadar toparlanamadı, ancak Horasan, Emevîlere karşı yürütülen hareketlerin merkezi oldu.⁴⁵⁶

Halife Velîd b. Yezîd (ö. 126/744)'in ölümünden sonra, içlerinde İbrâhim (ö. 130/748), Ebû'l-Abbâs es-Seffâh (ö. 137/754), Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775), Sâlih b. Ali, Abdullah b. el-Hasen ve oğulları Muhammed ve İbrâhîm, Muhammed b. Abdillâh b. Ömer'in bulunduğu Haşîmiler ve Abbâsîler bir araya toplanarak Emevîlere karşı savaşmaya karar verdiler ve **Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye** (ö.145/762)'nin imametinde ittifak ettiler.⁴⁵⁷ Daha sonra Abbâsîler daveti kendi lehlerine yöneltip hilafeti ele geçirince, Muhammed, gizli bir şekilde biat almaya ve hazırlık yapmaya devam ederken, II. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer'in onu sıkıştırması

⁴⁵⁴ San'anî, *age*, I, 26.

⁴⁵⁵ Bkz. Dersî, *Mecmû'u Kütübi ve Resâili'l-Îmami'l-A'zam Zeyd b. Ali*, s. 308.

⁴⁵⁶ Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, I, 271-273; Subhî, *age*, s. 84; Yıldız, *age*, II, 460.

⁴⁵⁷ Subhî, *age*, s. 84.

üzerine Medîne'de 145/762 yılında ayaklandı. Hüseyin b. Zeyd, İsa b. Zeyd (ö. 166/783), Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732)'in iki oğlu Mûsâ ve Abdullah da onunla beraberdi. Muhammed, Halife'nin gönderdiği orduya yenilerek biat alışından iki ay sonra öldürüldü. Daha önce ona biat etmiş olan kardeşi **İbrahim** de Basra'da onun adına davette bulunup biat aldı. Abbâsilerin komutanı İsa b. Mûsa ile yapılan savaşta İbrâhîm de öldürülünce, ordunun bayrağını taşıyan **İsa b. Zeyd** kurtulmayı başardı. Ancak ölünceye kadar gizlenmek zorunda kaldı.⁴⁵⁸

Zeydîler, Halife el-Mehdî (ö. 169/785) zamanında (158-169/775-785) Abbâsîlerle barış içinde yaşadılar. Onun ölümünden sonra Mûsa el-Hâdî (ö. 170/786) zamanında, Medine vâlisi Abdülazîz b. Abdillâh'ın Tâliboğullarına kötü davranması üzerine **Hüseyin b. Ali** b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 169/785), Medîne'de ayaklandı. Mekke yolu üzerindeki Fah denilen yerde Abbâsî ordusuyla yaptığı savaşta, Hüseyin b. Ali ve üç yüz arkadaşı öldürüldü. Bu savaşta sadece, Abdullah b. Hasan'ın iki oğlu Yahyâ ve İdris kurtularak kaçmayı başardılar.⁴⁵⁹

Yahyâ b. Abdillâh (ö. 175/791), Yemen'e, Habeşistan'a ve oradan da Horasan'a ve Deylem'e geçerek davette bulundu. Ancak ayaklanmaya fırsat bulamadan Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşid (ö. 226/840) zamanında Bağdat'a getirildi ve orada öldürüldü.⁴⁶⁰

İdris b. Abdillâh (ö. 175/791) ise, Afrika'ya geçerek Fas'ta Berberîlerden biat aldı. Ancak o da, Hârûn er-Reşid (ö. 226/840)'in bir adamı tarafından zehirlenerek öldürüldü.⁴⁶¹

Hârûn er-Reşid (ö. 226/840)'den sonraki Abbâsî halifesi el-Me'mûn (ö. 218/833) zamanında **Muhammed b. İbrâhîm** (ö. 199/815), Kûfe'de halifeliğini ilan etti. Ancak çok geçmeden esrarlı bir şekilde öldürüldü. Ondan sonra **Muhammed b. Muhammed b. Zeyd** (ö. 202/817) adında bir gence biat edildi.⁴⁶²

Yukarıda özetle verilen tarihî seyir içinde bir fikrî oluşum ortaya çıktı. İmamet için Rasûlullah'a yakınlığı⁴⁶³ ve diğer nitelikleri ile temayüz eden bir lidere

⁴⁵⁸ Mahallî, *age*, I, s. 294-297; Doğan, *ag.teb.* s. 570; Ebû Hanife'nin de İbrâhîm'in daveti için çalıştığı ve onunla mektuplaştığına ve mektubun muhtevasına dair bkz. Mahallî, *age*, I, 303.

⁴⁵⁹ Yıldız, *age*, III, 121; Mahallî, *age*, I, 317-325.

⁴⁶⁰ Yıldız, *age*, III, 136-138; Mahallî, *age*, I, 329-354.

⁴⁶¹ Onun ölümünden sonra Berberîler, ondan geriye kalan hamile bir câriye'den doğan oğlunu büyüyünce başlarına geçirdiler ve İdrisiler Devleti kurulmuş oldu (Yıldız, *age*, III, 137).

⁴⁶² Yıldız, III, *age*, s. 175.

⁴⁶³ Zeyd b. Ali, ayaklanma başladığı sırada yaptığı bir konuşmada Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in adını andıktan sonra, "Görmüyor musunuz ki Muhammed (sav)'in

biat, liderin belli ilkelere⁴⁶⁴ davet etmesiyle büyüyen ve belirli bir sayıya⁴⁶⁵ ulaşınca da ayaklanan bir siyasî topluluk halinde tezahür eden bu topluluk Zeydiyye olarak isimlendirildi.

Kaynaklardaki ifadelerden, Zeydiyye isimlendirmesinin, Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ile birlikte olanları ve onun siyasî çizgisini takip edenleri⁴⁶⁶ diğer Şiîlerden ve siyasî topluluklardan ayırmak üzere ilk dönemden beri kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mesela, İbrâhim b. Abdillâh (ö. 145/762)'ın, Abbâsî ordusuyla savaşı sırasında etrafındaki çarpışmaya şahit olan bir kimse, "Atının boynuna sarıldı ve geri çekildi, Zeydiyye onun etrafını çevirdiler." demiştir.⁴⁶⁷ İsa Doğan, *Târîh-i Taberî*'deki "Abdullah b. Muâviye (ö. 130/748)'nin hurucunda, Zeydîlerden başka kimse öldürülmedi" ve "Rebî'a Kabilesi, kendileri, Zeydiyye ve Abdullah b. Muâviye için eman aldı"⁴⁶⁸ gibi haberlerin onların bazı ayırıcı özellikleriyle müstakil bir grup olarak kendilerini muhafaza ettikleri kanaatini uyandırdığını söylemektedir.⁴⁶⁹ Muhammed b. İbrâhim (ö. 199/815)'in Kûfe'deki ayaklanması sırasında, onun bir

---

getirdiği Kur'an aranızdadır, **biz de onun oğullarıyız.**" diyerek onlara yakınlığını vurgulamıştı (İmam'ül -Mehdî, *Minhac*'dan naklen; San'anî, *age*, I, 74). Hüseyin b. Ali'nin benzeri sözleri için bkz. Mahallî, *age*, I, 323; İdrîs b. Abdillâh'ın benzeri sözleri için bkz. Mahallî, *age*, I, 357; Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye, ayaklanmadan vazgeçmesi için onu tehdit eden Ebû Ca'fer el-Mansûr'a cevaben yazdığı mektupta, "Sen de biliyorsun ki, hak bizim hakkımızdır. Siz bu işi bizim için iddia ettiniz ve bizim taraftarlarımızla ayaklandınız. Şüphesiz **babamız Ali imamdı; siz onun çocuğu olmadığınız halde, onun velâyetini nasıl tevârüs ettiniz...Biz cahiliyye döneminde, Rasûlullâh'ın annesinin oğullarıydık, İslâm'dan sonra da onun kızının oğullarıyız...**" demiş, mektubun devamında Hz. Ali'nin, Hz. Hatice'nin, Hz. Fâtıma'nın, Hz. Hasan ve Hüseyin'in üstünlüklerine dikkat çekerek onu kendisine biate çağırılmıştı.⁴⁶³ Yahyâ b. Abdillâh, hangimiz Rasûlullâh'a daha yakınız, diyerek kendi yakınlığını iddia eden Hârûn er-Reşid'e, "Ey mü'minlerin emiri, eğer Hz. Peygamber yaşasaydı ve senin kızınla evlenmek isteseydi, onunla evlendirir miydin, diye sormuş. Onun "evet, vallahi", demesi üzerine, "eğer benden kızımı isteseydi onunla evlendirmek bana da helal olur muydu?" diyerek kendisinin daha yakın olduğuna delil getirmişti (Mahallî, *age*, I, 347).

⁴⁶⁴ Zeyd b. Ali'nin biat sözleri için bkz. Ayaklanması ve ölümü başlığı; Muhammed b. Abdillâh'ın davet ettiği ilkeler için bkz. "Biz sizi Allah'ın kitabıyla hükmetmeğe, içindekilerle amel etmeğe, münkerden sakındırmaya, emri bilmaruf ve nehyi anil münkere..." (Mahallî, *age*, I, s. 280). Hüseyin b. Ali'nin davet sözleri için bkz. Mahallî, *age*, I, s. 323; İdrîs b. Abdillâh'ın "Biz sizi Allah'ın kitabına ve nebîsinin sünnetine, halka adaletli davranmaya, ganimetleri eşit bir şekilde paylaştırmaya, zâlimlerden alıp mazlumlara vermeye, sünnetleri diriltmeye, bid'atları yok etmeye, akraba olanlara ve olmayanlara Kitab ve Sünnet'in hükmünü uygulamaya...çağırıyoruz." Şeklindeki davet sözleri için bkz. *ae*, I, 355.

⁴⁶⁵ İsa b. Zeyd (ö. 166/783), "bizi ne zaman hurûca çağıracaksınız?" diye soran bir kimseye, "Vallahi, üç yüz adam bulsam ve bilsem ki Allah yolunda kendilerini feda edecekler, sabahtan önce hurûc ederdim" demiştir (İsfehânî, *Mekâtîl*'den naklen; Doğan, *ag.teb.* s. 571).

⁴⁶⁶ Zeydiyye ismi, isim olarak ilk bakışta Zeyd b. Ali'nin adına nispetle onun siyasî görüşlerini takip edenleri çağırıştırmakla birlikte, Hz. Ali-Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in imametlerine yer veren daha kadîm bir siyasî hareketi kapsamaktadır. Zira, sonraki Zeydiyye imamları, kendi siyasî geleneklerini ifade ederken çoğunlukla bu imamların adlarını ve siretlerini zikretmişler; Ali b. Hüseyin, Muhammed Bâkir ve Cafer es-Sâdik'ı anmamışlardır. Bu hususta bakınız; Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin konuyla ilgili ifadeleri için, Mahallî, *age*, I, 282, 286; İdrîs b. Abdillâh'ın konuyla ilgili ifadeleri için, *age*, s. 358; el-İmam el-Müeyyed-Billâh'ın konuyla ilgili ifadeleri için, Mahallî, II, 159, 160; el-İmâm Ebû Hâşim en-Nefsu'z-Zekiyye el-Hasen b. Abdirrahmân'ın konuyla ilgili ifadeleri için, Mahallî, *age*, II, 175-176; el-İmam en-Nâsir Ebû'l-Feth ed-Deylemî'nin konuyla ilgili ifadeleri için, Mahallî, *age*, II, 191.

⁴⁶⁷ Mahallî, *age*, I, 310.

⁴⁶⁸ Taberî, *Târîh*'den naklen; Doğan, *ag.teb.* s. 568.

⁴⁶⁹ Doğan, *ag.teb.* s. 569.

arkadaşının askerlere hitap ederken, "ey Zeydîler (ya ma'şere'z-Zeydiyye)"⁴⁷⁰ diye söze başlaması bu ismin kendileri tarafından kullanıldığını gösteren bir örnektir.

Hız. Hüseyin (ö. 61/680)'in Yezîd (ö. 64/683)'e karşı ayaklanması ve Kerbelâ'da fecî bir şekilde öldürülmesi Şîî hareketlerin oluşumunda önemli bir etken olduğu gibi, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin ayaklanması ve öldürülmesi de, Şîî hareketin bölünmesinde ve mezheplere dönüşmesinde önemli bir etken olmuştur.

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den desteğini çekerek Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in etrafında toplanan Şîîlere karşılık, Zeyd b. Ali'yle ve onun vefatından sonra da çocukları etrafında toplanarak Hız. Hüseyin (ö. 61/680) ile başlayan silahlı mücadele hareketini sürdürenler Zeydiyye mezhebini oluşturdular. Fakat Ehl-i beyt sülalesinden olmaları sebebiyle, Ca'fer es-Sâdık'ı imam kabul edenlerin düşüncelerinden tam bir soyutlanma olamadığı için de, Zeydî hareket içinde ekoller oluştu. Böylece, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin görüşleriyle sınırlı kalmayıp yer yer İmamiyye ve başından beri etkileşim içinde oldukları Mu'tezile önderlerinin düşünceleriyle örölmüş bir mezhep haline geldi.

Zeyd b. Ali'nin sağlığında kendisine biat edenlere "**Zeydiyye-i Hâlise**" denir ki bunlar ashabdan teberriyi tecviz etmezlerdi. Bunlar, Hız. Ali'nin hilafeti kendi isteği ile Şeyhayn'e terk ettiği, ilk üç halifeye biatin hatalı olmadığı ancak evlâd-ı Fâtıma'nın imamete daha layık oldukları görüşünde idiler. Zeydiyye-i Hâlise mufaddıla idi.⁴⁷¹ Sonradan Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yi takip edenler arasında akide farklılıkları oluştu ve Sâlihiyye (veya Butriyye), Süleymâniyye (veya Harîriyye) ve Carûdiyye kolları oluştu.

Cârûdiyye, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin kıyamında bulunduğu rivayet edilen Ebû'l-Cârûd Ziyâd b. el-Münzir el-Hemedânî (ö. 150/767)'ye nisbetle adını ondan almıştır. İmametin Hasan ve Hüseyin'in çocukları arasında olduğunu, imam olacak kişinin da'vet ve huruc etmesi gerektiğini söylemesiyle Zeydî sayılır; diğer fikirlerinde İmâmiyye şia'sı ile tamamen aynı görüşleri paylaşır ve bu nedenle de Râfîzî fırkaları arasında sayılır.⁴⁷² Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer'i tekfir etmeleri, diğer

⁴⁷⁰ Mahallî, *age*, I, 368; Doğan, *ag.teb.* s. 573.

⁴⁷¹ Çağatay, *İslâm Mezhepler Tarihi*, s. 58, 59; Zeydîlerin Hız. Ali'yi diğer Sahâbeye tafdili konusunda bkz. *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 76a: "Rasûlullâh'tan sonra insanların en üstünü, onun kardeşi ve amcasının oğlu, onun vasîsi, onun ilminin kapısı,...emiru'l-mü'minin Ali b. Ebû Tâlip'tir. Ancak onu tafdil etmemiz, Sahâbenin mevkiini azaltmaz (ve leysse tefdîluna tenkusu bi-hâli's-sahâbeti)...Fakat toplıkları üzerine geri dönüp kılıcıyla Allah'ın halifesine karşı savaşan, (...) kimseden teberi ederiz".

⁴⁷² Doğan, *ag.teb.* s. 574.

Zeydî firkalar olan Butriyye ve Süleymâniyye tarafından küfürle suçlanmalarına neden olmuştur.⁴⁷³

Sâlihiyye veya Betriyye, Hasan b. Sâlih b. Hayy (ö. 169/875), el-Ebter lakaplı Kesîru'n-Nevâ (ö. 169/875) ve Hârûn b. Sa'd el-İclî (ö. 150/768'nin taraftarlarıdır. Bunlar, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetlerini hatalı bulmazlar ve Hz. Ali'nin hilafeti onlara teslim etmesiyle hilafetlerinin meşru olduğunu kabul ederler. Hz. Ali'nin neslinden olsa da huruc etmeyenlerin imametini kabul etmezler. Hasan b. Sâlih, yaptığı haksızlıklardan ötürü Hz. Osman (ö. 35/655)'dan teberrri etmiş olsa da, bunlar Hz. Osman konusunda da lehte ve aleyhte konuşmazlar.⁴⁷⁴

Süleymâniyye ise, Ebû Bekir'in halife seçilmesinin bir hata olduğunu kabul etmiş, fakat bunu bir içtihat hatası olarak görerek bu konuda kimseyi tekfir etmemiştir. Ancak Süleymân b. Cerîr (ö. ?) ve arkadaşları yaptığı bazı işlerden ötürü Hz. Osman (ö. 35/655)'ı; Hz. Ali (ö. 40/660) ile savaştıkları için de Cemel ashabını tekfir etmişlerdir.⁴⁷⁵

Zeydiyye'nin bu üç fırkası da, şu görüşte birleşir: İslâm topluluğuna mensup olanlardan günah işleyenler, temelli cehennemde kalacaklardır." Bu üç fırkaya ve mensuplarına, hayatı süresince Zeyd b. Ali'yi, ondan sonra da oğlu Yahyâ'nın imametini ileri sürdükleri için Zeydiyye denmiştir.⁴⁷⁶

Zeydiyye hareketi, başlagıçta sadece siyasî bir farklılaşma iken, fıkıh mezheplerinin teşekkül sürecinde, fikhî görüşleri de belirginleşerek bir fıkıh mezhebi olarak da kendini göstermeye başladı.

Yahyâ b. Abdillâh (ö. 176/792)'ın mest üzerine mesh yapan Hasan b. Salih'in oğluyla birlikte namaz kılmaması ve bunun üzerine Hasan b. Sâlih'in (ö. 169/875) "bizimle birlikte namaz kılmayan bu adama ne diye kendimizi fedâ edelim" demesi,⁴⁷⁷ mest üzerine meshin Zeydiyye fikhında öne çıkan farklılık noktalarından biri olduğunu göstermektedir. İbrâhim b. Abdillâh (ö. 145/762)'ın Basra'da kıldırıldığı bir cenaze namazında, dört tekbir almasına İsa b. Zeyd (ö. 166/783)'in muhalefet etmesi ve "ehlinin yaptığını bildiğin halde birini noksan yaptın" demesi,⁴⁷⁸ **cenaze namazında beş tekbir alma** uygulamasının da Zeydiyye fikhında öne çıkan farklılık noktalarından biri olmaya başladığını göstermektedir.

⁴⁷³ Bağdâdî, *age*, s. 35, 36; Doğan, *ag.teb.* s. 575.

⁴⁷⁴ Watt, *age*, s. 204, 205; Doğan, *ag.teb.* s. 575.

⁴⁷⁵ Doğan, *ag.teb.* s. 576.

⁴⁷⁶ Bağdâdî, *age*, s. 35, 36.

⁴⁷⁷ Doğan, *ag.teb.* s. 573.

⁴⁷⁸ Doğan, *ag.teb.* s. 571.

Burada temas edilen birkaç mesele, Zeydiye'nin bir fıkıh mezhebi olarak belirmesinin ipuçları olsa da, onun gerçek bir fıkıh mezhebi şeklinde de teşekkül edebilmesi için Zeydî devletlerin kurulmasını beklemek gerekir. Zira nasıl ki, Sünnî fıkıh mezhepleri bunları resmen tanıyan Abbâsî halifeleri zamanında teşekkül ortamı bulmuş,⁴⁷⁹ Zeydilik de ancak Zeydi devletler ortaya çıkınca hukuk alanında da teşekkül imkanı bulmuştur. Bu açıdan, süregelen siyasi faaliyetlerle canlı kalan Zeydilik bilincinin bir fıkıh mezhebi halinde tezahürünün, Yahyâ b. Hüseyin b. Kâsım (ö. 298/911) ile birlikte Yemen'de, Nâsır el-Utrûş (ö. 304/916) ile birlikte Taberistan'da gerçekleştiği söylenebilir. Bunlardan önce, Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861) ile Yahyâ b. el-Hüseyin'in dedesi Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (ö. 246/860)'nin bu iki imama bıraktıkları ilmî mirasın da Zeydiyye fıkının hazırlık aşamasında önemli bir yeri olduğu unutulmamalıdır.

Ahmed b. İsa, Hanefî fıkının merkezi Irak'da büyümüş, bütün ömrünü Irak'ta geçirmiş ve 247/861 yılında 88 yaşında⁴⁸⁰ Basra'da vefat etmiştir. Gençliğinin ilk yıllarından seksen yılını aşincaya kadar siyasetten el çekmiş, kendisini ilim ve ibadete vermiştir. Ehl-i beyt'ten devr aldığı fıkıh anlayışına takdîrî fıkıh anlayışını eklemiş ve bu yolla meseleleri genişletmiştir.⁴⁸¹ Onun öğrencileri tarafından rivâyet edilen ve *el-Emâlî* adı verilen hadis ve fıkıh içerikli eseri, belki de el-Mecmû ile aynı dönem içinde ondan az bir süre sonra revaç bulmuş ilk Zeydî fıkıh kaynaklarından biridir.

Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Hasen b. el-Hasen b. Ali b. Ebî Tâlib, Medine yakınlarındaki Ress'te 169/785 senesinde doğmuştur. Kelâm ilmi alanında bir çok kitap tasnif etmiş, fıkıh alanında da *Kitabu'l-Ferâiz ve's-Sünen*, *Kitabu't-Tahâre*, *Kitabu Salâti'l-Yevmi ve'l-Leyl* gibi eserler bırakmıştır.⁴⁸² Onun yaşadığı dönemde Hanefî mezhebinin iki büyük imamı Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve Muhammed b. el-Hasen (ö. 189/805)'in içtihatlarına bağlı kadılar tarafından ülkenin her tarafında tanınma imkanı bulmuştu. Dolayısıyla Kâsım (ö. 246/860)'ın Hicaz fıkı yanında Irak fıkını da tanımış olması beklenebilir. Onun Medîne'de 245/859

⁴⁷⁹ Mesela Hanefî mezhebi, Harun er-Reşid (ö. 226/840) zamanında Ebû Yusuf (ö. 182/798)'un başkadi tayin edilmesinden sonra yayılmıştır (Karaman, *age*, s. 229). Mâlikî mezhebi, Endülüs'te resmî mezhep olduğunda diğer mezhepler yayılma imkanı bulamadılar (Karaman, *age*, s. 231). Şafii mezhebi, Salahaddin Eyyübî (ö. 589/1193)'nin başkadilığına Şafii mezhebenden Abdülmelik b. Deyyas'ı tayin edince Mısır'da hakim hale geldi (Karaman, *age*, s. 231). İmamiyye fıkı da Şii devletler Büveyhîler ve Fâtimîler zamanında tesis edilmiştir. Buna Kur'an'ın Hulefâ-yi Râşidîn zamanında halifeler tarafından tedvin edilip resmî Mushaf haline getirildiği, Sünnet'in tedvini ve tasnifinin Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720)'in emrinden sonra ivme kazandığına da işaret edilebilir.

⁴⁸⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 543.

⁴⁸¹ Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 246.

⁴⁸² Mahallî, *age*, II, 4.

senesinde doğmuş⁴⁸³ olan ve İmamü'l-Hâdî diye bilinen torunu Yahyâ'dan gelen haberlere göre, onun bir çok konuda Hanefî mezhebinden alıntılar yaptığı, hatta bir konuda görüş belirtmediği zaman onun görüşünün Ebû Hanife (ö. 150/767)'ye nispet edilerek gelen görüşler olabileceği söylenmektedir.⁴⁸⁴

Kâsım (ö. 246/860) ile Ahmed b. İsa (ö. 247/861) birbirinin muasırı olup, ikincisi birincisinden büyüktür. Zira Ahmed b. İsa, babasının 166/783'deki vefatı sırasında 8 yaşında idi. Bu durumda doğum tarihi 148 olur ki, aralarında 19 yaş fark var demektir. Bu açıdan aralarında üstat talebe ilişkisi olması yaş açısından mümkündür. Ancak Ahmed b. İsa'nın Kûfe'de, Kâsım'ın ise Hicâz'da yaşam sürmüş olması, aralarında görüşmeler olmasına rağmen doğrudan ilim alışverişine imkan vermemiş olabilir.⁴⁸⁵ Dolayısıyla, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den gelen haberlerin naklinde, hem Kâsım'dan⁴⁸⁶ ilim alan hem de Ahmed b. İsa'dan **el-Emâlî** adlı kitabı rivayet eden **Muhammed b. Mensûr b. Yezîd el-Murâdî** (ö. 290/903)'nin önemli bir yeri vardır.

Zeydiyye fikhını gerçek manada ilk tesis eden **İmamü'l-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyn**'dir.⁴⁸⁷ O, kendinden önceki imamlardan farklı olarak uzun bir süre, tesis ettiği devletin başında bulunmuş; fikhî görüşlerini yayma ve uygulama imkanı bulmuştur. Yemen'e giderek 284 yılında Mekke ile San'a arasındaki Sa'de'ye yerleşti ve orada biat alıp Emîru'l-mü'minîn diye çağrılmaya başlandı. Negrân'ı fethetti ve Karmatîlerle savaşıp San'a'yı ele geçirdi. 298/911 yılındaki vefatına kadar 15 yıl imametini sürdürdü.⁴⁸⁸ Adaleti yaymaya çalıştı; beytül-mâl'i, zekat ve cizyelerin toplanmasını düzene koydu.⁴⁸⁹

⁴⁸³ Mahallî, *age*, II, 25.

⁴⁸⁴ Ebû Zehre, *age*, s. 448, 449.

⁴⁸⁵ Kâsım ile Ahmed b. İsa'nın birbirleriyle görüşmelerine dair bkz. Mahallî, *age*, II, 8, 9.

⁴⁸⁶ M. Ebû Zehre, Kâsım'ın Zeydiyye'ye ait ilmi, **Muhammed b. Mensûr b. Yezîd el-Murâdî**'den aldığını söylemiştir ki, bu yanlış olmalıdır. Kasım'ın ondan değil de, onun Kasım'dan ilim aldığına dair bkz. Mahallî, *age*, II, 6.

⁴⁸⁷ Kâsım'a nispet edilen kitapların daha çok kelâm içerikli olmasına bakılarak, onun zamanında Zeydiyye fikhının henüz tedvin edilmemiş olduğu söylenebilir. Ahmed b. İsa (ö. 247/ 861)'nin hadis ve fıkıh içerikli Emâlî adlı eserinin, Kâsım'dan önce yazılmış olmakla onun ilk sırada geldiği düşünülebilir ancak onun da râvisi Ebû Cafer b. Mansur el-Murâdî (ö. 290/903)'nin rivayetiyle meydana çıkmış olabileceği söylenebilir. Şu ifadeler, el-Emâlî'nin varlığının el-Hâdî'den önce bilinmediğini doğrulamaktadır: "el-Kâsım ve el-Hâdî'den önce peygamber soyuna (selam üzerlerine) ait İmam Zeyd b. Ali'nin el-Mecmû'u dışında bir fıkıh yoktu. en-Nefsu'z-Zekiyye Muhammed b. Abdillah'ın tasnif ettiği ve ondan da Muhammed b. El-Hasen eş-Şeybânî'nin aldığı 'Kitâbu's-Siyer'e gelince o, Ebû Tâlib'in ifadesinde zikrettiği gibi Siyer Kitabıdır." el-İmâm Yahyâ b. el-Muhsin b. Mahfûz, *er-Risâletü's-Şiteviyye*'den naklen; San'anî, *age*, I, 11, 12.

⁴⁸⁸ Mahallî, *age*, II, 38, 47, 49; Sezgin, *age*, I (3. cüz), 335.

⁴⁸⁹ Ebû Zehre, İmam Zeyd, *age*, s. 460.

el-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyin (ö. 298/911)'i taklit edenler "**Hadeviyye**" diye isimlendirilir.⁴⁹⁰ el-Hâdî (ö. 298/911)'nin fıkıhında Ebû Zehre (ö. 1974)'ya göre iki husus öne çıkmaktadır: Birincisi, onun, Yahûdî ve Hıristiyanların Müslümanlardan mal satın almasını yasaklamasıdır. İkincisi, Hıristiyanların milkiyeti altında iken Müslüman olan köleleri satın alma işini beytümâl'in zorunlu görevi kılmasıdır.⁴⁹¹

el-Hâdî (ö. 298/911)'nin **el-Ahkam fi'l-Helâl ve'l-Harâm**⁴⁹² adlı eseri Zeydîyye'de kendinden önce benzeri bulunmayan bir fıkıh kitabıdır. O, bu eserde, İmam Mâlik (ö. 179/795)'in Muvatta'da izlediği yöntemi izlemiştir. Önce hadisleri ve kaynak haberleri zikretmiş, sonra da onlara ait tahrirleri ile o haberler çerçevesindeki içtihatlarını belirtmiştir. Meselelerin çoğunu dayandığı delillerle bağlamıştır. Bu delilleri bazen Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin isnâdıyla buluşturmuştur.⁴⁹³ Ancak bazı meselelerde; Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin İmam Şâfiî (ö. 204/820)'ye muvafık olduğu, kendisinin de Ebû Hanife (ö. 150/767)'yle birlikte kuvvetli bir delil gördüğü konularda Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin seçtiği delili seçmiş veya aksine İmam Malik (ö. 179/795)'in veyahut Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in yanında kuvvetli olarak gördüğü delili tercih etmiştir.⁴⁹⁴ Onun bu eseri ile el-Mecmû' arasındaki uyum, eğer nispeti sahih ise, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin fıkıhının bu İmam ile devam ettirildiğini ortaya koyacaktır.⁴⁹⁵

el-Hâdî (ö. 298/911) ile aynı çağda yaşayan diğer büyük Zeydî imam, kulaklarındaki ağır işitme hastalığı sebebiyle **el-Utrûş** da denilen **en-Nâsır lilhakk** lakaplı Ebû **Muhammed el-Hasan b. Ali** b. Hasan b. Ali b. Umer b. Ali b. Hüseyin'dir. 230/845 yılında Medîne'de doğmuş, el-Hasen b. Zeyd'in Taberistan'a hakimiyeti zamanında oraya hicret etmiş; o zamana kadar halkı henüz İslâm'a girmemiş olan Deylem ve Cîl beldelerinde davette bulunmuş ve 304/916 yılında vefat etmiştir.⁴⁹⁶ O, ilmi, Muhammed b. Mansûr el-Murâdî ö. 290/903)'den almış, sonra birçok seçmelerde bulunmuştur. Onun fıkhındaki görüşleri Yemenlilerden

⁴⁹⁰ Abdolvâsî', *age*, s. 20.

⁴⁹¹ Ebû Zehre, *age*, s. 463.

⁴⁹² Onun bundan başka fıkıhla ilgili başka eserleri de vardır: *Kitâbu'l-Müntehab*, *Kitâbu'l-Fünûn*, *Kitâbu'l-Mesâil*, *Kitâbu'r-Radâ*, *Kitâbu'l-Müzâra'a*, *Kitâbu Ümmehâti'l-Evlâd*, *Kitâbu'l-Velâ*, *Kitâbu'l-Kiyâs* ve *Kitâbu'l-Mesâil*. Bkz. Mahallî, *age*, II, 29; Sezgin, *age*, I (3. cüz), 336-341.

⁴⁹³ Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 463; Eserde genellikle "kâle Yahyâ b. el-Hüseyin" diye başlayıp onun doğrudan hüküm içeren cümleleriyle sözleriyle devam etmekte, aralarda bazı hadisler zikredilse de bunlarda Hz. Peygamber'e kadar ulaşan tam bir isnâd görülmemektedir. "Babam bana babasından naklederek dedi ki (haddesenî ebî an ebîhi)" şeklindeki rivayetlerde hadis naklinden çok, kendisinden öncekilerin görüşlerini nakletmektedir. Buna karşın, hükümlere mesned olarak gösterdiği ve istidlalde bulunduğu ayet miktarının daha fazla olduğu dikkat çekmektedir.

⁴⁹⁴ Abdolvâsî', *age*, s. 20.

⁴⁹⁵ el-Hâdî, *el-Ahkâm* adlı eserinde, Ebû Hâlid'den yirmiden fazla hadis rivayet etmiştir (San'anî, *age*, I, 27).

⁴⁹⁶ Mahallî, *age*, II, 68, 78.

cenaze, miras ve boşanma ile ilgili bazı noktalarda farklı olduğu için kendi ismine nispet edilen **Nâsiriyye** fırkasının kurucusu sayılır.⁴⁹⁷

Bu iki imam; el-Hâdî (ö. 298/911) ve en-Nâsır (ö. 304/916) ile birlikte Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin kıyamından itibaren yaklaşık üç yarım asır süren Zeydî mücadele, aynı çağda, birbirinden uzak iki bölgede iki devlet ve iki mezhep halinde istikrar bulmuş oldu. Bunlardan sonra gelenler genellikle bunların görüşlerini devam ettirdiler. el-Hâdî'nin torunu **Yahyâ b. Muhammed b. Yahyâ**, Acem, Cîl ve Deylemân bölgelerine girmiş; bundan sonra el-Hâdî'nin ve dedesi Kâsım'ın mezhebi Acem bölgelerinde yayılmıştır. Ondan **Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm** (ö. 357/968)⁴⁹⁸ ve **el-Vâfi** adlı kitabın müellifi **Ali b. Bilâl** ilim almışlardır. Bu ikisinden de **el-İmâm el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. el-Hüseyn** b. Hârûn (ö. 411/1020) ve kardeşi **el-İmâm Ebû Tâlib en-Nâtık bilhak** diye bilinen Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 424/1033), el-Hâdî ve el-Kâsım'ın mezheplerini almışlar, ancak bazı meselelerde onlara muhalefet ederek yeni seçmeler yapmışlardır. Acem beldeleri, Kûfe ve Hicâz'daki Zeydîlerin bir çoğu onların mezhebine meyl etmişlerdir.⁴⁹⁹ Bu iki fakih kardeşten büyüğü el-İmâm el-Müeyyed-Billâh, el-Hâdî'nin fikhî üzere **et-Tecrîd** ve **el-Bülğ**e adlı kitaplar yanında, kendi fikhî görüşlerini içeren **el-İfâde** ve **ez-Ziyâdât** adlı kitapları telif etmiştir.⁵⁰⁰ Küçük kardeş Ebû Tâlib ise, fikhî usulü alanında **Cevâmî'u'l-Edille mine'l-Kütübî'l-Mütevassite**, el-Hâdî'nin fikhî üzerine **et-Tahrîr** adlı kitapları telif etmiştir.⁵⁰¹ Ebû Tâlib, el-Hâdî'nin mezhebinde tahrîc, ihtiyar ve tercihleri bulunan bir fakih idi. Onun el-Hâdî ekolünde, üzerinde tahrîc yapılabilen bir meselede nass bulunmadığında takip ettiği yolun, Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin benzer konularda izlediği yöntemi benimsemek olduğu kendisinden rivayet edilmiştir. Hanefî mezhebine komşu olan bir bölgede yaşaması yanında, onun el-Mecmû'l-Fikhî'yi çağında bir Hanefî otoritesi sayılan Ali b. Muhammed en-

⁴⁹⁷ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 342; San'anî, *age*, I, 64; Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 449.

⁴⁹⁸ Bu zât, Mecmû'u Ali b. Muhammed en-Nehâ'î'den rivayet eden iki râviden biri olan Abdulazîz b. İshak'ın râvilerinden biridir (Bkz. San'anî, *age*, I, 21; Hammûd, *age*, s. 59). Eğer daha önceki bir râviden Mecmû'u almış bir Zeydî imam yoksa, bu kitâbın Zeydî imamlara nakledilmesi bu zat eliyle olmuştur. Zira el-İmâm el-Müeyyed-Billâh Mecmû'u ondan rivayet etmiştir. Ebû'l-Abbâs, başlangıçta bütün Şîa fikhîni bilen, İsnâaşeriyye'ye mensup bir kimse iken sonradan Zeydiyye'ye intikal etmiş, böylece Nâsır el-Utrûş'un ilmini tevarüs eden Cîl ve Deylem ehlinin isnâdları ile el-Kâsım ve el-Hâdî'nin ilmini alan Yemen ehlinin isnâdlarını cem etmişti. Bkz. Abdullah b. Hammûd b. el-'İzzî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Hârûn'un *et-Tecrîd* (Yemen 1422/2002) adlı eserine yazdığı mukaddime, s. 34.

⁴⁹⁹ San'anî, *age*, I, 64.

⁵⁰⁰ Mahallî, *age*, II, 128; Abdulvâsi', *age*, s. 23; el-İmâm el-Müeyyed-Billâh, önceleri imamiyye itikadında iken Zeydîliğe rücû eden Ebû'l-Abbâs'tan başka, Taberistan alimlerinden Ebû'l-Hüseyn Alî b. İsmâil b. İdrîs'ten ilim almış; ondan Zeydiyye ve Hanefî fikhîni okumuştur (Mahallî, *age*, II, 123).

⁵⁰¹ Mahallî, *age*, II, 166; Abdulvâsi', *age*, s. 23.

Nehaî (ö. 324/936)'nin öğrencilerinden okumuş olması,⁵⁰² Zeydiyye mezhebi ile Hanefî mezhebi arasındaki yakınlaşma sebeplerinden biridir.

Daha sonraki dönemlerde, Zeydiyye fıkına görüşleriyle katkıda bulunan iki imam daha ortaya çıkmıştır. Ebû Muhammed lakabıyla bilinen el-**Mansûr billah Abdullah b. Hamza el-Kâsimî** (ö. 614/1217), fıkıh usulü alanında **eş-Şâfi** adlı kitabı telif etmiştir. el-İmam Yahyâ b. Hamza el-Hüseyin (ö. 749/1348), **el-İntisâr** adlı kitabı telif etmiştir.⁵⁰³

2. Zeydiyye Fıkına İlişkin Bazı Eserler:

Bu bölümden maksat, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin ilminin Zeydî fıkıh literatürüne girişini resmetmektir. Bunun için mezhebin kuruluş safhasındaki kitaplara bu gözle yer verilmesi yeterlidir. Mezhebin önemli muahhar kaynakları da ancak onların Zeyd'le ilişkisi bağlamında zikredilecektir.

a. *el-Mecmû'u'l-Fikhî:*

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye nispet edilen bu eser, Zeydiyye'nin fıkıh ve hadis kitapları arasında birinci sırada gelmektedir. Eserin tamamı Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den yaptığı rivayetlerden ve ona isnâd edilen görüşlerden oluşmaktadır. Eserde büyük çoğunluğu fıkıhla ilgili yedi yüze yakın rivayet ve Zeyd b. Ali'ye ait kaviller vardır.

b. *el-Emâlî:*

Ahmed b. Îsâ b. Zeyd (ö. 247/861)'den Ebû Ca'fer b. Mansur el-Murâdî (ö. 290/903)'nin rivayet ettiği bu eserin el yazması Milano'daki Ambrossiona Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁵⁰⁴ Eser, Yemen ve Mısır'da çeşitli eğitim kurumlarında görev yapmış olan Ali b. İsmail b. Abdillâh el-Müeyyed es-San'anî (ö. 1970) tarafından tahkîk, tahrîc ve şerh yapılarak *Kitâbu Ra'bi's-Sad'* adıyla basılmıştır.⁵⁰⁵ Esere mukaddime yazan Dr. Ahmed Ali el-Müeyyed, onun "Ehl-i beyt'in Buharî'si" olarak görüldüğünü belirtmektedir.⁵⁰⁶

Eserde, Ahmed b. İsa ve oğulları Ali ve Ahmed'den yapılan rivayetler yanında başka râvîlerden de rivayetler yer aldığı görülmektedir. Müellif Ahmed b. İsa b. Zeyd'in rivayetleri, Hüseyin b. Ulvân ve Muhammed b. Bekr el-'Alâî'den

⁵⁰² Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 454; Yukarıda geçtiği üzere, Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyin Mecmû'u Ebû'l-Abbâs'tan; o da, Ali b. Muhammed'in öğrencisi Abdulazîz b. İshak'tan almıştır.

⁵⁰³ Ebû Zehre, *age*, s. 456.

⁵⁰⁴ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 328.

⁵⁰⁵ Ahmed b. Îsâ, *Emâlî'l-Ahmed b. Îsâ* (Kitâbu Ra'bi's-Sad'), thk. Ali b. İsmâil b. Abdullah es-San'anî (ö. 1970), I-III, Dâru'n-Nefâis, Beyrût 1410/1990.

⁵⁰⁶ *Ra'bu's-Sad'*, I, 11.

gelmektedir. Hüseyin b. Ulvân, Ebû Hâlid Amr b. Hâlid'den; Muhammed b. Bekr ise Muhammed b. Ali el-Bâkır'dan rivayet etmektedir.⁵⁰⁷ Esere, onu cem' eden Muhammed b. Mansur el-Murâdî tarafından bazı rivayetler ilave edilmiştir.⁵⁰⁸

Eserin şârihi Ali b. İsmâîl (ö. 1970), hadislerin şerh ve tahricinde San'anî (ö. 1221/1806)'nin *er-Ravzu'n-Nadîr* adlı eserinden yararlanmıştı. Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732) ile İmâm Zeyd (ö. 122/740) arasında kaynak benzerliğini; İmâm Zeyd'in babası Ali b. Hüseyin (ö. 94/713)'den rivâyet ettiği hadislerin büyük kardeşi Muhammed el-Bâkır'da bulunup bulunmadığını kontrol etmek için bu kitaptaki rivayetlere bakılabilir. Ayrıca, yaklaşık aynı dönemde telif edildiği için şekil ve muhtevâ açısından el-Mecmû ile karşılaştırılması onun şekil ve muhtevâsını anlayabilmek için yararlı olabilir.

c. el-Ahkâm fî'l-Halâl ve'l-Harâm :

el-İmamü'l-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 298/911), te'lifine Medîne'de iken başladığı bu kitabı gazveleri sırasında da yazmaya devam etmiş ancak tamamlayamamıştır. Kitap, önce Ebû'l-Hasen b. Ebî Harîsa tarafından, daha sonra Ali b. Ahmed b. Ebî Harîsa tarafından tertip edilmiştir. Ebû'l-Hasen Ali b. Bilâl da kitaba notlar ilave etmiştir.⁵⁰⁹ el-Hâdî'nin bu kitabı üzerinde Ebû'l-Hasen b. Ebî Harîsa'nın tasarrufu, kendi ifadesine göre, onu düzenlerken aynı konudaki bahisleri tek başlıklar (bâb) altında toplamaktan öteye geçmemiş; kitaba bir ilave ve eksiltme yapmamıştır.⁵¹⁰

el-Hâdî'nin bu eserde şöyle bir yöntem izlediği görülüyor: Ele aldığı meselenin hükmünü açıklayıp onun dayanağını veriyor. Bu hususta ya Kur'an'dan bir âyet zikredip onunla istidlal ediyor, ya da Hz. Peygamber'den veya Hz. Ali'den bir haber zikrediyor. Bir çok yerde dedesi Kâsım (ö. 246/860)'ın görüşlerini vermekle yetiniyor, bazen kendi ictihadını ortaya koyuyor bazen de Ehl-i beyt'in icmâ'ı olduğunu bildiriyor. Benimsediği görüşe muhalif görüşleri de tartıştığı görülüyor. Bunlar arasında hem Zeyd b. Ali'ye nispet edilen veya el-Mecmû'da bulunduğunu gördüğümüz görüşler hem de İsnaaşeriyye'nin benimsediği görüşler bulunmaktadır. Ahkâm'da Zeyd b. Ali'den yapılan rivayetler de bulunmaktadır.

⁵⁰⁷ Örneğin; "Ahberenî Ebû Cafer Muhammed b. Mansûr b. Yezîd haddesenî Ahmed b. İsâ b. Zeyd an Hüseyin b. Ulvân an Ebî Hâlid an Zeyd b. Alî an âbâih...", Ali b. İsmâîl, *Ra'bu's-Sad'*, I, 25; "Kâle Muhammed (b. Mansûr b. Yezîd): Haddesenâ Ahmed b. İsâ an Muhammed b. Bekr an Ebî'l-Cârûd kâle: Seeltü Ebâ Ca'fere ani'l-vüdü' fe-kâle..." *ae*, I, 66.

⁵⁰⁸ Hammûd, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 276, 1. dipnot.

⁵⁰⁹ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 337.

⁵¹⁰ el-İmamü'l-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 298/911) *el-Ahkam fî'l-Halâl ve'l-Haram*, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 3. bs., Yemen 1424/ 2003, I, 27, 28.

Ancak bunlar sayıca fazla olmadığı gibi, senetleri de zikredilmeyip "Zeyd b. Ali'den bize şöyle ulaşmıştır" gibi söze girilerek haber veya görüş zikredilmiştir.⁵¹¹ el-Hâdî'nin bu eserindeki hadislerin bir kısmını *Düreru'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye* adlı eserinde bir araya toplayan Abdullah Muhammed b. Hamza (ö. 646/1248) da el-Ahkam'daki hadislerin senetlerini "(el-Hâdî) Dedi ki: Bize Zeyd b. Ali'den, babalarından ve Ali (as)'nin şöyle dediği ulaşmıştır." şu şekilde vermiş, bu hadislerin Zeyd b. Ali'den sonraki râvîlerini vermemiştir.⁵¹²

d. el-Câmiu'l-Kâfi fî Fikhi'z-Zeydiyye :

Ebû Abdillâh b. Muhammed b. Ali el-Hasenî (ö. 445/1053), bu eserde kendinden önceki şu zâtların kitaplarını bir araya toplamıştır: Ahmed b. İsâ b. Zeyd (ö. 247/861), el-Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (ö. 247/860), Ebû Ca'fer Muhammed b. Mensûr el-Murâdî (ö. 290/903) ve el-Hasen b. Yahyâ b. el-Hüseyn b. Zeyd b. Ali.⁵¹³

e. et-Tecrîd:

Müellifi, Ahmed b. Hüseyin b. Hârûn (ö. 411/1020)'dur. İmam el-Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (ö. 247/860) ile torunu el-İmamü'l-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 298/911)'in metinleri, bunların dayanağı olan âyet, hadis ve diğer delillerden tecrit edilerek hazırlanmıştır. Günümüz Zeydî müelliflerinden Abdullah b. Hammûd el-İzzî, yine aynı müellifin *Şerhu't-Tecrîd* adlı eserinden yararlanarak *et-Tecrîd* adıyla yayıma hazırlamış ve eser, onun mukaddimesiyle birlikte yayımlanmıştır.⁵¹⁴

f. el-Ezhâr fî Fikhi'l-Eimmeti'l-Ethâr:

el-Mehdî Lidinillâh lakaplı Ahmed b. Yahyâ el-Murtezâ'nın (ö. 840/1437), İmam Yahyâ b. Hamza (ö. 749/1348)'ya ait *el-İntisar*'dan yararlanarak hazırladığı bu kitab, Zeydiyye'de büyük rağbet görmüş ve mezhebin temel kitabı haline

⁵¹¹ Eserin *Tahâre* bölümü üzerinde yapılan incelememiz sonucu edindiğimiz bu kanaat için bkz. Âyetlerle istidlâl hakkında s. 33, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 45, 47, 50, 51, 54, 59, 60, 64, 70, 71, 74, 78, 79, 80; Hadislerle istidlâl hakkında s. 40, 41, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 62, 69, 75, 76, 77, 79; hadislerin Kur'an'a arzı hakkında s. 53, 50; Ehl-i beyt'in icma'ı hakkında s. 78, 79; dil kuralları ile istidlâl hakkında s. 80, 75; el-Mecmû'a aykırı hükümler hakkında bkz. s. 51, 53, 58, 60, 62, 67, 69, 73, 76; Rafzîlerin görüşünü tenkit hakkında bkz. s. 79.

⁵¹² Bu şekilde Zeyd b. Ali'den yapılan on küsur rivayet için bkz. Abdullah Muhammed b. Hamza, *Düreru'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye bi'l-Esânîdi'l-Yahyâviyye*, Beyrut 1402/1982, s. 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 60, 75, 137, 139. Bu rivayetlerin el-Hâdî'ye hangi tarikle ulaştığı bilinmemektedir. Eserde el-Mecmû'un râvîs Ebû Hâlid isminin sadece bir rivayette yer aldığını gördük, ancak orada da Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den değil de Ca'fer b. Muhammed'den rivayette bulunduğu görülüyor. bkz. *ae*, s. 105.

el-Ahkam'daki hadislerden 20 kadarının Ebû Hâlid'den yapıldığı Zeydî alimler tarafından söylenmektedir, ancak bunların da tamamının Zeyd b. Ali'den olup olmadığını bilmemekteyiz.

⁵¹³ Bkz. Hammûd, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 279.

⁵¹⁴ el-İmâm el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. Hüseyin b. Hârûn, *et-Tecrîd fî Fikhi'l-İmâmeyni'l-A'zameyn el-Kâsim b. İbrâhim (169 - 246 h.) aleyhisselâm ve hafiduhu el-imâm Yahyâ b. el-Hüseyn aleyhisselâm (245- 298 h.)*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1422/2002.

gelmiştir.⁵¹⁵ *el-Ezhâr*'ın temsil ettiği ekol, uzun süre Zeydî devletlere ilmî ve idârî sahada yön vermiştir.⁵¹⁶

el-Ezhâr'ı, *es-Seylü'l-Cerrâru'l-Mütedeffik alâ Hadâiki'l-Ezhâr* adıyla Şevkânî (ö. 1250/1834); ondan yaklaşık bir asır sonra, *et-Tâcu'l-Mezheb li Ahkâmi'l-Mezheb* adıyla da Ahmed b. Kâsım el-Ansî şerhetmiştir.⁵¹⁷

g. el-Bahru'z-Zahhâr:

Bu eser de Mehdî Lidînillâh (ö. 840/1437) tarafından yazılmış olup Zeydiyye mezhebi yanında ashap, tâbiîn, Ehl-i beyt ve diğer fukahanın görüşlerine yer veren önemli bir kaynaktır. *el-Ezhâr*'ın genişletilmiş şeklidir.⁵¹⁸

h. es-Seylü'l-Cerrârü'l-Mütedeffik 'alâ Hadâiki'l-Ezhâr:

Bu eser, Mehdî Lidînillâh'ın *el-Ezhâr* adlı eserine, Zeydiyye mezhebinde son dönemde yetişip müstakil müçtehid seviyesine ulaşan Şevkânî (ö. 1250/1834) tarafından yapılan bir şerhi olmakla birlikte yer yer müellifin kendi içtihatlarının da sergilendiği önemli bir fıkıh kitabıdır. İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1436) tarafından başlatılan Zeydî taassuba tavır alan hareketin son güçlü temsilcisi Şevkânî, *el-Ezhâr*'a tahkik ve tenkid amacıyla yazdığı bu eserde, bir çok yerde oradaki görüşleri eleştirmiş, doğru gördüğü yerlerde de onda bulunan görüşleri onaylamıştır.⁵¹⁹

Zeydiyye mezhebinin önemli kitapları şüphesiz burada sözü edilenlerle sınırlı değildir. Burada ancak mezhebin ilk, orta ve son dönemini temsil edebilecek özellikte gördüğümüz belli başlı eserlere yer verilmiştir. Bunlardan *el-Mecmû*, *el-Emâli* ve *el-Câmiu'l-Kâfi*, mezhebin akaid ve diğer konulara da yer veren ilk fıkıh ve hadis kaynakları olarak görülmektedir. *el-Ahkam* ve *et-Tecrid*'i ise Zeydiyye'nin fıkıh konularına hasredilmiş ilk sistematik fıkıh kitaplarıdır. *el-Ezhâr*, mezhebin görüşlerinin olgunlaşip klasikleştiği bir dönemi temsil eder. Şevkânî (ö. 1250/1834)'nin *es-Seyl*'i ise, Ca'feriyye fikhının tesirinden uzaklaştırıp Sünnî fıkıh mezheplerine daha fazla yaklaştıran yapısıyla fıkıh mezheplerinin birbirine daha çok açıldığı modern dönemin eğilimine uygun bir eser olarak görülebilir.

⁵¹⁵ Karaman, Hayrettin, "Fıkıh" mad., *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, ss. 1-14, s. 21; R. Strothmann, "Zeydiyye" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, c. XIII, İst., 1986, ss. 549-551, 549.

⁵¹⁶ Öz, Mustafa, "İbnü'l-Murtezâ" mad., *DİA*, c. XXI, İst. 2000, ss. 141-143, s. 142; Yavuz, Adil, "Şevkânî'nin Fıkıhçılığı", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 3. sayı, Haziran, Konya 2004, ss. 265-288, s. 279.

⁵¹⁷ Karaman, *ag.mad.*, s. 21.

⁵¹⁸ Karaman, *ag.mad.*, s. 21; Öz, *ag.mad.*, s. 142.

⁵¹⁹ Yavuz, *agm*, s. 278-281.

Mezhebin hadis ve fıkıh kaynaklarının bir çoğu Avrupa'daki kütüphanelerde, Yemen'de, Mısır'da ve özel kütüphanelerde el yazma halinde bulunmaktadır.⁵²⁰ Bunların neşri, çeşitli yayınevleri tarafından devam ettirilmektedir. Ülkemiz kütüphanelerinde de Zeydiyye mezhebiyle ilgili el yazma eserler bulunmaktadır. Görebildiğimiz bazıları şunlardır:

1) Abdullah b. İbrâhîm es-Sofi, *Risâle fî Mezhebi'z-Zeydiyye*,⁵²¹ 2) Burhâneddin İbrâhîm b. Hasan el-Gürânî, *Tekmiletü'l-Kavli'l-Celî fî Tahkîki Kavli'l-İmam Zeyd b. Ali*⁵²², 3) *Tefsîru'z-Zeydiyye*⁵²³, 4) *Zeydiyye Mezhebine Ait Bir Tefsir*,⁵²⁴ 5) Muhammed b. 'İzzüddîn b. Muhammed, *el-Bürhânu'l-Celî fî Tenzîhi Zeyd b. Alî ani'l-Cehli ve Taklîdi Vâsıl el-Mu'tezilî*,⁵²⁵ 6) İmam el-Kâsım b. Muhammed b. Ali, *Kitâbu'l-Esâs fî İlmi Usûli'd-Dîn*, 7) el-İmâm el-Mehdî Muhammed b. Yahyâ, *Tekmiletü'l-Ahkâm*, 8) ed-Davâhî, *Mukaddimetü'l-Ezhâr*, 9) *Şerhu Selâsîne'l-Mes'ele*, 10) *Dureru'l-Kelâm fî Mesâili Abdillâh b. Selâm*, 11) *el-Kasîdetü'l-Câmiatü li-Gâlibi Eşrâti's-Salât*, 12) İmâm Kâsım, *el-Kasîde*, 13) Şerefuddin, *el-Kisâs fî Medhi Hayri'l-Halk*,⁵²⁶ 14) *Senedu Mecmû'î Zeyd*.⁵²⁷

3. Zeydiyye Hakkında Bazı Görüşler:

İbn Nedîm (ö. 385/995), Zeydiyye'yi anlatırken, Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813), Süfyan es-Sevrî (ö. 161/777) gibi muhaddislerin çoğunluğunun bu mezhepten olduğunu belirtmiştir.⁵²⁸

Abdulkahir b. Tâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1038), Zeydiyye'ye Râfıza fırkaları arasında yer vermiştir. Bazı Zeydîlerin daha sonraları Zeyd b. Ali'nin bazı görüşlerinden uzaklaşarak diğer Şiî fırkalara yöneldiği kastedilseydi, bunun doğru

⁵²⁰ Zeydiyye mezhebi kaynaklarına ilişkin bkz. el-Münecced, *age*; Seyyid Ahmed el-Hüseynî, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, Mektebetü Âyetullahi'l-Uzmâ, Kum 1413/1992; Karaman, "Fıkıh" mad., s. 21.

⁵²¹ Abdullah b. İbrâhîm es-Sofi, *Risâle fî mezhebi'z-Zeydiyye*, İst. Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 297.6, 26 vr.

⁵²² Burhâneddin İbrâhîm b. Hasan el-Gürânî, *Tekmiletü'l-Kavli'l-Celî fî Tahkîki Kavli İmâm Zeyd b. Alî*, Süleymaniye Kütüphanesi (Şehit Ali Paşa, 297.6), 296-346 vr.

⁵²³ *Tefsîru'z-Zeydiyye* (yazarı yok), Süleymâniye Kütüphanesi (Esat Efendi, 297. 1), 183 vr.

⁵²⁴ *Zeydiyye Mezhebine Ait Bir Tefsir* (yazarı yok), Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 2-159 varak.

⁵²⁵ Muhammed b. 'İzzüddîn b. Muhammed, *el-Bürhânu'l-Celî fî Tenzîhi Zeyd b. Alî ani'l-Cehli ve Taklîdi Vâsıl el-Mu'tezilî*, Süleymâniye Kütüphanesi (Ayasofya, 297. 3) 5 vr.

⁵²⁶ 7. sıradan 13'e kadar olan kitaplar tek cilt içinde toplanmış. Bu ciltte *Mecmû'l-Fıkh an Zeyd b. Ali* adlı kitap ve başka kasideler de bulunuyor. Bkz. Ali Emiri Kütüphanesi, 1357 no'lu, 187 varak.

⁵²⁷ *Senedu Mecmû'î Zeyd* (yazarı yok) Süleymâniye Kütüphanesi (Bağdatlı Vehbî Efendi), 297.8, 207604 no'lu kitap; Kitabın baş kısmındaki vr. 1b'de "hâza senedu Mecmû'î Zeyd" diye başlayan ve vr. 2a'da biten isnâd silsilesini takiben, h. 1201 yılı Cemaziye'l-evvel ayının 26 veya 28'i ve Muhammed b. Sâlih kaydı var. Takip eden sayfalarda çeşitli notlar, hadis-i şerifler, şiirler var. Senedin başındaki ifadelerden anlaşıldığına göre, el-Kâsım b. Emîrilmü'minîn el-Mütevekkil alallâh adındaki zât, Ahmed b. Nâsır b. Muhammed b. Abdilhak (ö. 1116/1704)'tan el-Mecmû'un senedini yazmasını istemiş: o da, bu senedi yazmıştır. Senette râvî isimleri, tahdis ifadeleri zikredilmeksizin **rivayeten an** ifadeleriyle birbirine bağlanmıştır.

⁵²⁸ İbn Nedim, *age*, s. 253.

olduğu söylenebilirdi. Halbuki Bağdâdî, Cârudiyye, Süleymâniyye ve Butriyye diye üç kısma ayrılan bu fırkaların Zeyd b. Ali'nin ayaklanması esnasında mevcut olduğunu ve onun imametinde birleştiklerini belirtmektedir.⁵²⁹

İbn Kesîr (ö. 774/1373) de, Zeydîleri anlatırken, "onların mezhebinde bir hak, bir de batıl vardır. Hak olanı, Şeyhayn'ı (Ebû Bekr ve Ömer) ta'dîl etmektir. Batıl olanı ise Ali'yi o ikisinden daha önde görmektir (takdîmihim aleyhima). Halbuki Ali, o ikisinden önde değildir, hatta Ehl-i sünnet'in iki görüşünden sabit olan en doğru görüşe göre Osman'dan da önde değildir..."⁵³⁰ demiştir.

Şehristanî (ö. 548/1153), Vâsıl b. Ata'nın, Hz. Ali'nin ashab-ı cemel ve Şamlılarla savaşı konusunda kesin bir doğru üzere olmadığı ve iki taraftan birinin hata içinde olduğu görüşünü benimsemesine karşın, Zeyd b. Ali'nin ondan itizal prensiplerini aldığını ve onun ashabının hepsinin Mu'tezile olduğunu belirtir.⁵³¹

el-Mehdî Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ el-Murtezâ (ö. 840/1437)'nin, Ali b. el-Hüseyn, oğlu Bâkır, onlardan önce Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye'nin Mu'tezile'den olduklarına dair sözü hakkında Muhammed Ebû Zehre (ö. 1974) şöyle demektedir: "Bizim yanımızda bunu tekzip eden bir görüş yoktur; aksine bizim nazarımızda bu görüşü destekleyen ve temize çıkaran hususlar vardır. Şüphesiz Mu'tezile mezhebi, topluca düşünecek olursak akaid yönünden Zeydiyye mezhebinin kendisidir. Yine genel olarak düşünürsek, İsnâaşeriyye mezhebidir."⁵³²

Zeydiyye ile de Mu'tezile arasında benzerlik olması, Zeyd b. Ali'nin Vasil b. Ata'dan itizal prensiplerini aldığını söyleyen Şehristanî (ö. 548/1153)'ye istinaden pek çok araştırmacıyı, Zeydiyye'nin Mu'tezile'den etkilendiği kanaatine götürmüştür. Ancak bu alanda hazırlanmış bir doktora tezi, Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi konusunda önceki görüşün aksine kanaatler ortaya koymuştur. Bu araştırmasında Mehmet Ümit, III/IX asrın başlarına kadar Zeydiyye'nin Mu'tezileden etkilenmiş olmasını imkansız görmektedir. "Bazı tarihi kaynaklar ve çağdaş çalışmalar bu durumu (Zeydiyye ile Mu'tezile arasındaki benzerliği) yorumlarken Zeyd b. Ali'nin

---

⁵²⁹ Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 23; Ethem Ruhî Fiğlalı, Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin *Makalât*'ında, Şehristanî'nin de *el-Milel*'inde Zeydiyye'yi Rafıza'ya dahil etmediğine dikkat çekerek, Bağdâdî'nin Zeydiyye'yi Rafıza'ya sokmasını hatalı bulur. Çünkü, Zeyd b. Ali, ayaklandığı sırada kendisinden Ebû Bekir ve Ömer'den teberri etmesini isteyenlerin görüşlerine karşı çıktığı için, onu terk edenlere Râfîzî denilmiştir. "Bu bakımdan Zeydiyye bir Şii fırkasıdır ve onu Rafızâ'ya dahil etmek hatalı görünmektedir. Ancak, Râfızâ sözü, Ehlibeyt'e bağlılık anlamında ve haklarını iddia edenler anlamında kullanılmışsa, el-Bağdâdî'nin sözü doğru sayılabilir." bkz. *age*, s. 23, (Fiğlalı'nın dipnotu).

⁵³⁰ İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 330.

⁵³¹ Şehristanî, *age*, I, 155.

⁵³² Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 50.

Mu'tezile ilkelerini Vâsıl b. Atâ'dan aldığını veya birlikte aynı ders halkasında Ebû Hâşim'den aldıklarını söylerler. Ancak tarihi gerçekler ileri sürülen bu yorumla örtüşmemektedir." demektedir. "Zeyd'in Mu'tezilî anlayışı Vâsıl'dan alması da pek mümkün değildir. Çünkü onların bir araya geldiklerine dair otantik tarihi bir veri tespit edemedik. Ayrıca Zeyd b. Ali'nin görüşlerinde Mu'tezilî anlayışa işaret eden bir veri yoktur".⁵³³ Kendi görüşlerini Mu'tezile'nin beş usulüne göre tertib eden Kasım b. İbrâhim er-Ressî de bazı temel noktalarda Mu'tezile'den ayrılmaktadır.⁵³⁴

Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi konusunda, hangi tarafın diğerini etkilediği hususu tam olarak aydınlatılamamışsa da, aralarındaki yakınlaşma imamet anlayışlarının da benzeşmesine yol açmıştır.⁵³⁵

Zeyd b. Ali ile Zeydiyye fikhî arasındaki ilişki konusunda Muhammed Ebû Zehre şöyle demektedir: "Zeydiyye fikhî, kapsamı açısından Zeyd b. Ali'nin fikhînden daha geneldir. Zira Zeydiyye fikhî tümüyle Zeyd b. Ali'nin fikhî olmayıp, bilakis Hâdi, Nâsır ve kendisinden sonra gelen büyük büyük bir Âl-i beyt taifesinin fikhîdir. Özellikle bu mezhebin içtihat kapısı kapalı olmayıp açıktır. Dolayısıyla Zeydîlerin kaleme aldıkları temel ilkelerin, yalnız Zeyd b. Ali'nin temel ilkeleri olduğunu söyleyemeyiz. Zira Âl-i beyt'ten olan Zeydiyye imamlarının açık bulundurduğu mutlak içtihat anlamındaki içtihat kapısı, yalnız furu konusunda içtihat yapmakla sınırlandırılmayıp, bilakis hem temel ilkelerde hem de ayrıntılı bilgilerde (usûl ve furû'da) içtihat yapmayı içine alır."⁵³⁶

Zeydiyye üzerine araştırmalarıyla bilinen İsa Doğan, Zeydiyye'nin usûlde Mu'tezilî, furû'da Hanefî olduğu şeklindeki tarihi söze kaynak olabilecek pek fazla bilgiye rastlayamadığını belirtmektedir.⁵³⁷

Zeydiyye hakkında olumlu değerlendirmelerden biri de Cemâleddin el-Kâsımî (d. 1866 - ö. 1914)'de görülmektedir: "Bazıları, ictihad kapısının kapanmasını hilaf kapısının kapanması ve mezheplerin çokluğundan kaynaklanan çeşitli fikirleri cem etme düşüncesine bağlayarak haklı bulurlar. Halbuki selef mezhebi üzerine yapılan ictihad bu mahzura yol açmaz. Nitekim Zeydiler Zeyd b. Ali'ye mensupturlar ve

⁵³³ Ümit, Mehmet, Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 211.

⁵³⁴ bkz. Watt, *age*, s. 207.

⁵³⁵ Aydınlı, Osman, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yay., Ankara 2003, s. 78.

⁵³⁶ Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 304.

⁵³⁷ Doğan, *ag.teb.*, s. 559; Günümüz Zeydiyye alimlerinin de bu iddiayı kabul etmedikleri hakkında bkz. Demirci, Kadir, "Yemen, Zeydiyye ve Hadis" adlı gezi notları, *İslâmiyât (Üç Aylık Araştırma Dergisi)*, c. VI, sayı 3, Ankara 2003, ss. 187-192, s. 190.

ictihad onların alimleri arasında yaygındır. Onların ictihaddaki usulü selevin usulüdür. Yani onlar Kitap ve Sünnet'teki delilden ve icma'dan hükme varırlar.⁵³⁸

M. Ebû Zehre, Zeydiyye fıkı ile İmamiyye arasında hem fıkıh usulü hem de fıkıhın furuunda benzerlikler olduğunu; bunların araştırılıp, benzerliğin sonradan mı oluştuğu, yoksa Zeyd b. Ali zamanında da olup olmadığının tespit edilmesi gerektiğini ve daha sonra benzerlik olan konularda Ehl-i sünnetle aykırılık olup olmadığı tespit edilmesiyle Ehl-i sünnet şia ayrışmasının mahiyetinin anlaşılabilceğini belirtmektedir.⁵³⁹

Çağdaş Şii müelliflerden Muhsin el-Emîn ise, Zeydiyye ile Hanefilik arasındaki benzerliği şu şekilde yorumlar: "Bazı Zeydî fırkalar furû'da Ebû Hanife'nin mezhebi üzeredirler. Çünkü Ebû Hanife Zeydî idi."⁵⁴⁰

---

⁵³⁸ Ebû'l-Hasen Sündî el-Hanefî'den naklen; Cemalüddin el-Kasimî, *Kavaidü't-Tahdîs*, Beyrut 1987/1407, s. 297.

⁵³⁹ Zeydiyye usulü için bkz. Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 299-464.

⁵⁴⁰ Muhsin el-Emîn, *age*, IX, 131.

İKİNCİ BÖLÜM

ZEYD B. ALİ'NİN EL-MECMŪ'U'L-FIKHÎ ADLI ESERİ

I. ESERİN MAHİYETİ

Bu bölümde evvelâ, eserin mahiyetine ilişkin bazı tespitler yapılacak onun rivayet süreci ele alınacaktır. Sonra, elde etme imkanı bulduğumuz matbû ve el yazma nüshaları incelenerek onun telif dönemi ve orjinaline en yakın şekli tespit edilmeye ve buna bağlı olarak ondan yararlanmayı kolaylaştıran şerhleri tanınmaya çalışılacaktır. Daha sonra, eserdeki kitâb ve bâb başlıkları esâs alınarak muhtevâsı verilecek, biçimsel özellikleri tespit edilip metodolojisinin anlaşılmasına çalışılacaktır.

A. Eserin Mahiyeti İle İlgili Tespitler:

1) Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin böyle bir kitap yazıp yazmadığı ve onu ne şekilde isimlendirdiğine dair bizzat kendinden nakledilmiş bir söz kaynaklarda bulunmamaktadır. Onun bir kitap tedvin ettiği bilgisinin tek dayanağı, Zeydî yazarların eserlerindeki *Ebû Hâlid* (ö. 150/767)'e ve sonraki râvîlere isnâd edilen sözlerdir. Zeyd b. Ali'nin öğrencilerinden *Ebû Hâlid* (ö. 150/767), onun bir kitap cem ettiğini, kendisinin de onu rivayet ettiğini söylemiştir. Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974), İbrahim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Ebû Hâlid'e, bu kitabı Zeyd b. Ali'den nasıl işittin diye sordum, dedi ki: Onu kendisinin yazıp cem ettiği bir kitâbından dinledik..."¹ el-Hâdî b. İbrâhim el-Vezîr (ö. 822/1419), *Hidâyetu'r-Rağibîn* adlı kitabında şöyle demiştir: "Zeyd b. Ali *Mecmû'u'l-Fikh*'i tasnif etti. O, peygamber sülalesinden ilk kitap tasnif eden, fıkha bablar koyan ve onlardan söz eden (tekelleme aleyha) kimsedir."² Dolayısıyla, onun ne tür bir kitap yazdığı, içinde neler bulunduğu ve onu ne şekilde isimlendirdiğini Zeyd b. Ali'den öğrenmek mümkün olmamıştır.

2) Ebû Hâlid (ö. 150/767)'den sonraki râvîlerin sözlerinde rivayet edilen eserin mahiyetine ilişkin bazı işaretler vardır. Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974), İbrâhim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799)'dan sonraki râvî Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in, "haddesenî (İbrâhîm) bi'l-**mecmûi'l-fikhiyyi'l-kebîri'l-mürettebi** cemî'ihî an Ebî Hâlid"³ ve "semi'tü hâze'l-kitâbe min Ebî Hâlid el-Vâsîti alâ gayri hâze't-te'lîfi innemâ kâne yümîlî aleynâ mâ ketebnâhu imlâen fe-emmâ hâze'l-kitâb

¹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 341; Abdulazîz b. İshak, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 67b-68a; San'anî, *age*, I, 28; el-Abbâs b. Ahmed, *Tetimmetu'r-Ravdî'n-Nadîr*, s. 128:

قال ابراهيم سألت أبا خالد كيف سمعت هذا الكتاب من زيد بن علي عليهما السلام قال: سمعناه من كتاب معه قد وطأه وجمعه فما بقي من أصحاب زيد بن علي عليهما السلام ممن سمعه الا قتل غيري،

² San'anî, *age*, I, 27

³ Tabakat'tan naklen; San'anî, *age*, I, 25.

ellezî ale't-temâm fe-lem yervihi an Ebî Hâlid an Zeyd b. Ali an ebîhi an ceddihî an Ali radiyellâhu anhum gayra İbrâhim b. ez-Zibrikân"⁴ ifadelerini nakletmiştir.

Buna göre, rivayet edilen mecmua tek bir mecmuadır (*kitâb*) ve fıkıh içerikli olup tertiplidir (*müretteb*). Ayrıca eser, *el-kebîr* diye nitelendirilmiştir ki, bunun dışında küçük bir mecmûa daha bulunduğu anlatılmak istenmiştir. Fakat bunların muhtevaları birbirinden tamamen farklı olmayıp, büyük olanı küçüğünü de ihtiva etmektedir. Zira Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in sözlerinden anlaşıldığına göre, Ebû Hâlid (ö. 150/767)'den yapılan rivayetin iki şekli vardır. Bunlardan biri, Nasr b. Müzâhim'le birlikte başka râvîlerin Ebû Hâlid'den yaptıkları, tertipsiz bir imlâ'ya dayanmaktadır. İkincisi ise, sadece İbrâhim b. ez-Zibrikân tarafından yapılan rivayet şeklindedir ve onun rivayeti diğerlerinin rivayetine göre tertipli, kapsamlı ve tam bir rivayettir. Bu iki rivayet arasındaki farklılığı belirtmek için Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827), ikincisinden **"el-mecmûu'l-fıkhiyyu'l-kebîru'l-müretteb"** diye söz etmiş ve onu Ebû Hâlid'den sadece İbrahîm b. ez-Zibrikân'ın rivayet ettiğini söylemiştir. Belki de Ebû Hâlid, biri Zeyd b. Ali'nin babalarından rivayet ettiği merfû ve mevkûf haberleri içeren bir mecmûa, diğeri Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşlerini içeren başka bir mecmûa olmak üzere iki mecmûa derlemiş, her ikisini birden kendisinden sadece onunla en çok beraber olan İbrâhim b. ez-Zibrikân rivayet etmiştir.

3) Zeydî yazarlar, Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'tan önceki dönemde eserin rivayetinden söz ederken, iki mecmuadan (mecmûayn) söz etmişler, onun ve sonrakilerin rivayetinden söz ederken de tek bir mecmuadan (mecmû'u'l-İmâm) söz etmişlerdir: "Revâ (Ebû Hâlid) **el-mecmûayni** ani'l-İmam Zeyd ve revâhumâ anhu İbrâhîm..."⁵ "Revâ (İbrâhîm) an Ebî Halid el-Vâsitî **mecmûayi'l-imâmi Zeyd b. Ali.**"⁶ "Revâ (Nasr b. Müzâhim) **mecmûayi'l-imami Zeyd b. Ali el-hadîsiyye ve'l-fıkhiyye** an İbrahîm..."⁷ "Semi'a (Süleymân) minhü **mecmûayi'l-imami Zeyd b. Ali el-hadîsiyye ve'l-fıkhiyye**..."⁸ "Yervî (Ali b. Muhammed en-Nehâî) **mecmuayi'l-imami Zeyd b. Ali el-hadîsiyye ve'l-fıkhiyye** an ceddih..."⁹ "Revâ (Abdulazîz) **mecmûa'l-imam Zeyd b. Ali (as.) el-fıkhiyye'l-kebîre'l-mürettebe** an Ali b. Muhammed..."¹⁰ "Yervî (Alî b. el-Abbâs) el-**mecmûa'l-kebîre'l-**

⁴ Abdulazîz b. İshak, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 67b; el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 127; Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 339; *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî*, s. 254.

⁵ San'anî, *age*, I, 25.

⁶ San'anî, *age*, I, 25.

⁷ San'anî, *age*, I, 24.

⁸ San'anî, *age*, I, 24.

⁹ San'anî, *age*, I, 24.

¹⁰ San'anî, *age*, I, 21.

fıkhiyye'l-mübevvebe..."¹¹ Bu kayıtların ilkinde, Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in Zeyd b. Ali'den iki mecmua rivayet ettiği (el-mecmuayn ani'l-İmâm Zeyd b. Ali) ifade edilirken, sonraki kayıtlarda o iki mecmua doğrudan Zeyd b. Ali'ye nispet edilmiştir (mecnûâ'l-imâm).¹² Kaynaklardaki bu ifadelerden, Zeyd b. Ali'nin biri hadis, diğeri fıkıh içerikli iki mecmua telif ettiği, bunları kendisinden sadece Ebû Hâlid'in rivayet ettiği ve bu iki mecmuanın *Abdulazîz b. İshâk* (ö. 363/974) tarafından birleştirililerek tek bir kitap haline getirildiği anlaşılır olmuştur. Nitekim Abdulvâsi b. Yahyâ, Zeyd b. Ali'nin biri *el-Mecmû'ul-fikhî*, diğeri sadece hadislerden ibaret *el-Mecmû'ul-hadîsî* olan iki mecmua telif ettiğini, Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'ın bu iki nüshayı cem' ettiğini ve *Müsnedü'l-İmam Zeyd b. Ali* adıyla neşrettiği kitabın bu iki nüshanın birleştirilmiş hali olduğunu belirtmektedir.¹³ **Her iki mecmuanın da Zeyd b. Ali tarafından telif edildiğine ilişkin bu kanaat, onların muhtevasını açıklamayı da zorlaştırmıştır.**

5) Eserin çeşitli nüshaları ele alınırken görüleceği üzere bugün elimizde iki farklı nüsha vardır. Bunlardan birisinde Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin babalarından yaptığı rivayetler vardır; diğesinde bunlarla birlikte, Zeyd b. Ali'nin söz ve fiillerine dair haberler vardır. Birinci nüsha *el-Mecmû'ul-hadîsî*, ikinci nüsha ise *el-Mecmû'ul-fikhî* ismiyle bilinen nüshadır. İkinci nüshada, birinci nüshadaki haberlerin tamamı mevcuttur. O halde, **Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'ın cem' ettiği söylenen mecmua'nın muhtevası nasıldı?**

Bu tespitlerden yola çıkarak eserin mahiyetinin anlaşılabilmesi için onun oluşum sürecinin irdelenmesi gerekmektedir. el-Mecmû'un oluşumunu açıklayabilmek de şu iki hususun incelenmesini gerektirmektedir: Eserin rivayet süreci ve râvilerin tasarrufları, esere verilen isimler ve muhteva ilişkisi.

B. Eserin Rivayet Süreci:

1. Eserin Zeyd b. Ali Tarafından Tedvîn ve Tasnîfi:

Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî (ö. 150/767)'nin "سمعناه من كتاب معه قد وطأه وجمعه" sözüne ve Zeydiyye tabakatındaki "revâ (Ebu Hâlid) el-mecmûayni ani'l-İmâm Zeyd

¹¹ San'anî, *age*, I, 23.

¹² "Ebû Hâlid'in cem' ettiği ve Zeyd b. Ali'den rivayet ettiği *el-Mecmû*, ma'rûf ve meşhurdur..." (el-İmâm Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyn, *et-Tezkire*'den naklen; San'anî, Şerefuddin Hüseyin b. Ahmed, *er-Ravzu'n-Nadîr*, I, 11); e-Mecmû'un ilk şarihi Muhammed b. el-Mutahhar (ö. 729/1329), Ebû Hâlid'in iki güzel mecmua derlediğini; birisinin ahbâr, diğेरinin fıkha dair olduğunu söylemiştir (San'anî, *age*, I, 27).

¹³ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 10, 13.

ve revâhumâ anhu İbrâhîm" ifadesine bakılarak, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin cem etmiş olduğu iddia edilen kitap için şu ihtimaller ileri sürülebilir:

1) Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den rivayetinin onun elindeki bir kitaptan *sema'* yoluyla yapılmış olduğu söylenebilir. Bu kitapta sadece Zeyd b. Ali'nin babalarından rivayet ettiği merfû' ve mevkûf haberlerin bulunması gerekir. Bu rivayetleri Zeyd b. Ali'nin iki mecmuada toplamış olması da mümkündür. el-Hâdî b. İbrâhim el-Vezîr'in (ö. 822/1419) *Hidâyetu'r-rağibîn* adlı kitabındaki "Zeyd b. Ali Mecmû'u'l-fikh'ı tasnif etti. O peygamber sülalesinden ilk kitap tasnif eden, fıkha bablar koyan ve onlardan söz eden kimsedir."¹⁴ sözü ve bunun gibi, diğer kaynaklardaki Zeyd b. Ali'nin fıkıh alanında ilk kitap tasnif ettiğini belirten kayıtların doğru olduğu kabul edilirse Ebû Hâlid'in *sema'* yoluyla aldığı bu kitapta son şeklinde olduğu gibi olmasa da bir takım bölümlerin ve başlıkların var olduğunu kabul etmek de mümkündür.

2) Nüshalar arasındaki rivayet miktarlarındaki farklılık göz önünde bulundurulunca, bugün elimizde bulunan nüshalardaki rivayetlerin tamamının Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin cem ettiği mecmû'a'dakilerden ibaret olmadığı, onda yer almayan bazı rivayetlerin sonraki râvîler tarafından ikinci bir nüshada toplanmış olduğu da söylenebilir.

2. Eserin Ebû Hâlid ve Sonraki Râviler Tarafından Rivayeti:

el-Mecmû'un ilk şârihi Muhammed b. el-Mutahher (ö. 728/1328), Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in iki güzel mecmua derlediğini; birisinin ahbâr, diğerinin fıkha dair olduğunu söylemiştir.¹⁵ Onun bu sözlerinden ve yukarıda temas edilen diğer kayıtlardan yola çıkılarak şunları söylemek mümkündür:

1) Ebû Hâlid (ö. 150/767), yukarıda belirtildiği şekilde Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den tek bir kitap veya iki mecmûa rivayet etmiş, rivayetlerin aralarına da Zeyd b. Ali'nin görüşlerini ilave etmiştir. Eğer bir kitap rivayet ettiği var sayılırsa daha sonraki râvîler tarafından oluşturulan iki mecmuanın yanlış bir şekilde Zeyd b. Ali'ye nispet edildiğini kabul etmek gerekir.

2) Ebû Hâlid (ö. 150/767), biri Zeyd b. Ali'den işittiği rivayetleri içeren, diğeri Zeyd b. Ali'ye yönelttiği sorulara verilen cevapları kapsayan iki nüsha veya onun biri fikhî hadisleri, öteki diğer konularla ilgili haberleri toplayan iki mecmua derlemiştir. Ancak bu iki ihtimallerden hangisinin gerçek olduğunu söyleyebilmemiz mevcut veriler ışığında mümkün değildir.

¹⁴ San'anî, *age*, I, 27

¹⁵ San'anî, *age*, I, 27.

3) Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in derlediği bütün rivayetler, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin cem ettiği kitaptan olmayabilir. Çünkü yukarıdaki sözün umumundan böyle anlaşılrsa da bütün rivayetleri Zeyd b. Ali'nin elindeki bir kitaptan işittiğine dair başka bir bilgi yoktur.¹⁶ Zira Zeyd b. Ali bu esnada Medine'de bulunmaktadır. Medine'de ondan ders alan bütün öğrencilerinin Zeyd b. Ali'yle birlikte Kûfe'ye gidip orada onunla birlikte öldüklerini söylemek zordur. Ebû Hâlid'in yukarıdaki sözünün devamında "Zeyd b. Ali'nin ashabından onu (Mecmû'u) işitenlerden hiçbir kimse kalmadı, benim dışımdakiler öldürüldüler."¹⁷ demesinden böyle bir anlam çıksa da Zeyd b. Ali'nin vefatından sonra hayatta kalan öğrencilerinden onun böyle bir kitabı bulunduğu dair Ebû Hâlid'in bu sözünü destekleyen veya yalanlayan bir şey nakledilmemiştir. Ancak Zeyd b. Ali'nin Ebû Hâlid'in de içinde bulunduğu bir guruba özel dersler verdiği kabul edilirse, Ebû Hâlid'in sözüne destek aramaya gerek yoktur. Ebû Hâlid'den nakledilen aşağıdaki sözler onun Zeyd b. Ali'yle planlı bir buluşma içinde bulunduğunu gösterir niteliktedir.

İbrâhîm b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) şöyle demiştir: "Yahyâ b. el-Müsâvir'i¹⁸ işittim, şöyle diyordu: "Ebû Hâlid, Zeyd b. Ali Kûfe'ye gitmeden önce beş yıl ona arkadaşlık ettiğini bana anlattı. Dedi ki: Her hac yaptığım yıl ondan ayrılmayıp aylarca, Kûfe'ye geldiğinde de öldürülünceye kadar yanında kaldım. Allah'ın rahmeti onun ve şiasının üzerine olsun. Ondandır hiçbir hadis almadım ki onu kendisinden bir, iki, üç, dört, beş defa veya daha fazla işitmiş olmayayım".¹⁹

Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in Zeyd b. Ali'den Mecmû'u rivayeti tek başına olduğu gibi ondan yapılan rivayet de İbrâhîm b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) tarafından tek başına yapılmıştır. Ancak, Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in dediği gibi bu, el-Mecmû'un tamamının rivayeti kastedildiğinde böyledir. Aksi halde, Ahmed b. İsa b. Zeyd'in *Emâli*'si ve diğer Şia kaynaklarında görüldüğü gibi Mecmû'daki bazı hadislerin İbrâhîm b. ez-Zibrikân'dan başka, doğrudan Nasr b. Müzâhim, Hüseyin b.

¹⁶ Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den işittiklerini yazarak topladığı bir kitabı ve iki mecmuayı ondan rivayet etmek için izin aldığına dair bir kayıt yoktur.

¹⁷ Bkz. Abdulazîz b. İshak, Abdulazîz b. İshak, *Tertîbi'l-İtikâd*, 68b-69a.; İmam Zeyd, *Müsned*, s. 339-341; *el-Mecmû'u'l-Hadîsi ve'l-Fikhî*, s. 253-255.

¹⁸ Ölüm tarihi bilinmeyen bu zâtın ismine bazı kaynaklarda rastlanılmaktadır. Bkz. Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, IV, 408; Abdurrahmân b. Hasen, *Târîhu Âcâibi'l-Âsâr fi't-Terâcimi ve'l-Ahbâr*, I-III, Dâru'l-Cil, Beyrut ts. I, 156. Bu son kaynakta, Yahyâ b. el-Müsâvir, el-Mecmû'un sonunda da bulunan bir hadisin râvileri arasında görülüyor:

عن يحيى بن مساور، قال، عدھن في يدي قال يحيى: عدھن في يدي أبو خالد الواسطي، وقال أبو خالد عدھن في يدي الحسين بن علي، وقال الحسين بن علي: عدھن في يدي علي بن أبي طالب رضي الله عنه وقال عدھن في يدي رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم. عدھن في يدي جبرئيل عليه السلام، فقال جبرئيل: هكذا أنزلت بهن من رب العزة تبارك وتعالى: اللهم صلي على محمد وعلى آل محمد...

¹⁹ Abdulazîz b. İshak, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 68a; el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 128; Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 340; *el-Mecmû'u'l-Hadîsi ve'l-Fikhî*, s. 254.

Ulvân ve diğer râvîler tarafından Ebû Hâlid'den rivayet edilmiş olmasına bakılarak, **el-Mecmû'un Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den yaptığı rivayetlerin tamamını veya tamamına yakını tek başına rivayet eden İbrâhîm b. ez-Zibrikân (ö. 183/799)'dan sonra oluştuğu iddia edilebilir.** el-Mecmû'da ki "kâle Ebû Hâlid" diye başlayan ifadeler de, kitabın oluşumunda İbrâhîm'in katkısı olduğunu gösterir. Bu durumda *el-Mecmû'u'l-hadîsî* denildiğinde Zeyd b. Ali'nin, babası ve dedelerinden yapmış olduğu merfû ve mevkûf rivayetlerden ibaret bir hadis mecmuası anlaşılır. *el-Mecmû'u'l-fikhî* veya *Mecmû'u'l-fikhî'l-kebîr* denilince de *el-Mecmû'u'l-hadîsî* içindeki rivayetlerin aralarına Ebû Hâlid ve İbrâhîm tarafından Zeyd b. Ali'nin görüşlerini içeren açıklamaların ilave edilmesiyle oluşan daha geniş, öncekini de kapsayan bir kitap veya mecmua anlaşılır. Bu anlamda hem el-Mecmû'u'l-fikhî'nin tek bir kitap halinde rivayeti hem de *el-Mecmû'u'l-hadîsî* ve *el-Mecmû'u'l-fikhî* şeklinde ayrı ayrı rivayetinin devam ettirilmiş olması ihtimal dahilindedir. Ali Emiri nüshasında Zeyd b. Ali'nin birkaç kavli dışında, sadece, onun babası ve dedelerinden yaptığı merfû ve mevkûf rivayetlerin yer almasına karşılık, diğer nüshalarda Zeyd b. Ali'nin kavillerinin çok olması ve sonraki râvîlere ait bir takım ifadelerin var olması ikinci ihtimali güçlendirmektedir.

Bu durumda, Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in "**haddesenî (İbrâhîmu) bi'l-mecmûi'l-fikhiyyi'l-kebîri'l-mürettebi cem'ihi an Ebî Hâlid**"²⁰ ve **innemâ kâne yümlî aleynâ mâ ketebnâhu imlâen fe-emmâ hâze'l-kitâb ellezî ale't-temâm fe-lem yervihî an Ebî Hâlid an Zeyd b. Ali an ebîhi an ceddihî an Ali radiyellâhu anhum gayra İbrâhîm ez-Zibrikân**"²¹ sözlerindeki tekil kitap ifadesiyle onun İbrâhîm b. ez-Zibrikân (ö. 183/799)'dan rivayet ettiği *el-Mecmû'u'l-Fikhî*nin kastedildiği, "**semi'tü hâze'l-kitâbe min Ebî Hâlid el-Vâsitî alâ gayri hâze't-te'lîfi**" sözünde kastedilenin de onun doğrudan Ebû Hâlid (ö. 150/767)'den rivayet ettiği *el-Mecmû'u'l-Hadîsî* olduğu söylenebilir.

Kitabın oluşumunda, Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827) ve ondan sonraki râvîlerden Süleymân b. İbrâhîm (ö. ?), Ali b. Muhammed (ö. 324/936) ve Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'in katkıları da olabilir. Bunlardan ilk üçünün katkılarını tespit edebilmek için elimizde her hangi bir bilgi yoktur. Ancak kitabın muhtelif yerlerinde bazı rivayetlerin isnat zincirinin başında bu isimlerden birinin yer alması o rivayetlerin kitaba dahil oluşunda bunların farklı bir yeri olduğunu gösterebilir.

²⁰ Tabakat'tan naklen; San'anî, *age*, I, 25.

²¹ Abdulazîz b. İshak, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 67b; el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 127; Zeyd b. Alî, *Müsned*, s. 339; *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî*, s. 254.

Zeydiyye tabakatında Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'den önceki râvîlerle ilgili kayıtlarda *mecmû'ayn* ifadesinin takrarlanmasına karşılık²² Abdulazîz'le ilgili kayıtlarda bir tek mecmuadan söz edilmesi²³ kitabın oluşumunun Abdulazîz'in elinde tamamlandığını düşündürmektedir. Kitapta Abdulazîz'den sonraki râvîlerle ilgili hiçbir kayıt bulunmaması yanında Zeydiyye tabakatındaki Abdulazîz'den sonraki râvîlerle ilgili kayıtlarda *mecmuayn* ifadesinin bulunmayıp ondan sonra sürekli tek mecmuadan söz edilmesi de bunu desteklemektedir. Zeydiyye tabakatında *Abdulazîz b. İshâk* (ö. 363/974)'ın o zamana kadar iki mecmua halinde bulunan bu kitabı cem ettiğine dair kayıtlar vardır.²⁴ Bugün elimizde biri geniş diğeri merfû' ve mevkûf rivayetler ve az sayıdaki Zeyd b. Ali'nin kavillerinden ibaret iki ayrı nüshanın var olmasının, bu düşünceyle çeliştiği düşünülebilir. Ancak çelişkiyi iki şekilde gidermek mümkündür: Birincisi, Ali Emiri nüshasının Abdülazîz'in mecmuasından bazı rivayetlerin ve Zeyd b. Ali'ye ait görüşlerin ayıklanmasıyla oluştuğu söylenebilir. İkincisi, baştan beri iki ayrı mecmua halinde yapılan rivayetin Abdulazîz tarafından tek bir kitap haline getirilmekle birlikte, ilk nüshanın da Zeyd b. Ali'den sonraki râvîlerin tasarruflarından yalın bir şekilde rivayetinin devam ettirildiği söylenebilir. Ali Emiri nüshasındaki senette Abdülazîz'in bulunmaması, ikinci ihtimali daha öne çıkarmaktadır. Ancak her iki nüshanın râvîlerinin bir çoğunun aynı kişiler olmasına bakılarak birinci ihtimal de iddia edilebilir. Her iki ihtimale göre de, **Ali Emiri nüshasının, Zeyd b. Ali'nin te'lifine en yakın biçimi yansıttığı söylenebilir**, ancak onun tertip ve tasnifinde de diğeri gibi değişiklikler yapılmış olabilir.

Kaynaklarda bu kitabın cem' edilmesi²⁵ işlemi üç kişiye izafe edilmiştir: Birincisi Zeyd b. Ali (ö. 122/740), ikincisi Ebû Hâlid (ö. 150/767), üçüncüsü de Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'tır.²⁶ Bunlardan Zeyd b. Ali'nin yaptığı cem'in sadece tedvîn manasında olduğu büyük ihtimaldir. Ebû Hâlid ise, Zeyd b. Ali'den

²² "Revâ (Ebû Hâlid) **el-mecmû'ayni** ani'l-İmam Zeyd ve revâhumâ anhu İbrâhîm..."

"Revâ (İbrâhîmu) an Ebî Hâlid el-Vasitî **mecmû'ayi**'l-imâmi Zeyd b. Ali"

"Revâ (Nasr b. Müzâhim) **mecmû'ayi**'l-imami Zeyd b. Ali el-hadîsiyye ve'l-fikhiyye an İbrahim..."

"Semia (Süleymân) minhü **mecmû'ayi**'l-imami Zeyd b. Ali el-hadîsiyye ve'l-fikhiyye..."

"Yervî (Ali b. Muhammed en-Nehâî) **mecmuayi**'l-imami Zeyd b. Ali el-hadîsiyye ve'l-fikhiyye an ceddih..."

²³ "Revâ (Abdulazîz) **mecmû'a'l-imam** Zeyd b. Ali (as) el-fikhiyye'l-kebir'e'l-mürettebe an Ali b. Muhammed..."

²⁴ Abdolvâsi' b. Yahy'nın *Müsnedü'l-İmam Zeyd* adlı neşre yazdığı mukaddime, s. 10.

²⁵ Cem' (جَمَعَ الشَّيْءَ), "dağınık şeyleri bir araya getirmek, toplamak"; mecmû' (المجموع) da, oradan buradan toplanmış, bir araya getirilmiş" demektir. Bkz. İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut ts, VIII, 53; Aynı kökten türeyen mecmû'a hakkında bkz. Uzun, Mustafa, "Mecmua" mad., *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, ss. 265-268.

²⁶ Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 10, 13, 340.

aldığı bilgileri iki mecmûa halinde cem' etmiştir. Bunda tedvin manası yanında, bir öğrenci tasarrufuyla bir miktar tasnif ve tertip olması da mümkündür. Abdulazîz ise, iki mecmû'ayı cem etmiştir. Bunu yaparken de onu, içinde bulunduğu zaman itibarıyla öncekilerden daha ileri bir düzeyde tasnif ve tertibe sokmuş olması mümkündür.

Abdulazîz b. İshâk'ın cem' ettiği mecmûaların mahiyeti üzerinde durmak gerekir. Zira elimizdeki Müsnedü'l-imâm Zeyd b. Ali adlı matbû nüsha iki kısımdan oluşmaktadır. Eserin birinci kısmında hepsi Hz. Ali'den yapılan fıkıhla ilgili merfû ve mevkûf rivayetlerle Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşleri tek bir kalıp içinde kitâb ve bâb olmak üzere fıkıh bölümlerine göre tasnif edilmiş haldedir. İkinci kısmı ise yine hepsi Hz. Ali'den rivayet edilen ancak bazıları birkaç bâb altında toplanabilmiş çeşitli konularla ilgili hadisler bulunmaktadır. Eserin bu şekildeki tasnifine bakılarak Abdulazîz b. İshâk'ın, iki ayrı mecmûa halinde olduğu düşünülen bu iki kısmı bir kitap haline getirdiği zannedilebilmektedir. Ancak *Tertîbu'l-'itikâd ve takrîbu'l-istişhâd* adıyla Abdulazîz b. İshâk'a nispet edilen nüsha ile Mecmû'u'l-fikh an Zeyd b. Ali adlı nüsha incelendiğinde onun yaptığı cem'den maksadın bu iki kısmı birleştirmek olmadığı görülecektir. Muhtemelen onun yaptığı cem'den maksat, biri sadece merfû ve mevkûf rivayetlerden oluşan hadis mecmûası ile diğeri Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşlerinden oluşan fıkıh mecmûasını karıştırıp fıkıh bâblarına göre düzenlemesidir.

Kitaba bâblar eklenmesinin birkaç aşama halinde olduğu düşünülebilir. Zira kaynaklarda mübevvebe ifadesi Abdulazîz ve öncesinde kullanılmakla birlikte ona, çok sonraları 1201/1786 yılında Hüseyin b. Yahyâ b. İbrâhîm Deylemî (ö. ?) tarafından bâblar eklendiği de kaydedilmektedir.²⁷

el-Mecmû'un, Hicrî dördüncü ve beşinci asırda yaşayan ve Şîî rivayetleri bir araya toplayan Küleynî (ö. 329/941), Şeyh Sadûk (ö. 381/991) ve Şeyh Tûsî (ö. 460/1068)'nin Kütüb-i erbaa diye meşhur olan kitaplarına girebilmiş az sayıdaki İmam Zey'den gelen rivayetlerle, bu kitaplarda yer almayan rivayetlerin yaklaşık aynı yıllarda yaşayan Abdulazîz b. İshâk ve sonrasındaki râviler tarafından cem' edilmesiyle oluşturulup bütünüyle tek bir isnâd ile (rivayeten an râvî) Zeyd b.

²⁷ Bu kitabı cem' eden, Zeyd b. Ali'nin öğrencisi Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsîtî'dir (San'anî, *age*, I, 7); *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve el-Mecmû'u'l-Fikhî* Abdulazîz b. İshâk el-Bağdâdî (ö. 363/974) tarafından birleştirilmiş ve Hüseyin b. Yahyâ b. İbrâhîm ed-Deylemî tarafından 1201/1806 yılında baplara ayrılmıştır. Bundan önce **baplara ayrılmamıştı** ve altı cüz halinde toplanmıştı. Tab' edilmesi esnasında da parçalı hali terkedilmiştir (Abdulvâsî, *age*, s. 10, 20); "Ebû Hâlid'in **cem ettiği** ve Zeyd b. Ali'den rivayet ettiği 'el-Mecmû' maruftur, meşhurdur..." (Ebû Tâlib, *et-Tezkire*'den naklen; San'anî, *age*, I, 11).

Ali'den rivayet edilmiş gibi bir görünüm içinde sunulduğu veya sonradan bu şekilde bir anlayış oluştuğu da iddia edilebilir. Zira, el-Mecmû dışındaki ilk Zeydî hadis ve fıkıh kitaplarının ortaya çıkışı da biraz öncesiyle birlikte bu döneme rastlamaktadır. Bu dönemde Ebû Ca'fer b. Mansur el-Murâdî (ö. 290/903), Ahmed b. Îsâ b. Zeyd (ö. 247/861)'den *el-Emâlî* adlı eseri rivâyet etmiştir. el-İmamü'l-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 298/911)'in *el-Ahkâm fi'l-Halâl ve'l-Harâm* adlı fıkıh kitabı da bu dönemde telif edilmiştir. Hatta bugünkü tasnif ve tertibine büyük bir ihtimalle Abdulazîz b. İshâk zamanında sahip olan el-Mecmû'un, kitap tasnifi ve tertibinde bu kitaplardan biraz daha ileri bir görünüm içinde olması, onun bu kitaplardan daha sonra oluştuğu ihtimalini destekleyebilir. Buna el-Mecmû'un bu kitapların aksine Hanefî fıkıh kitaplarının tasnif şekli ve üslubuyla benzerlik içinde olması da eklenebilir. Bu iddiaya göre Abdulazîz b. İshâk'ın yaptığı cem'in manası, kendinden önceki hadis ve fıkıh içerikli iki ayrı mecmûayı birleştirmek değil, Ebû Hâlid aracılığıyla Zeyd b. Ali'den yapılan fıkıh ve hadis içerikli rivayetleri bir araya toplamaktır. Bununla birlikte hiçbir dayanağı olmayan bu iddia yerine iyimser bir yaklaşımla **eserin muhtevasının Zeyd b. Ali'den beri var olduğu ancak şimdiki tasnif ve tertibine Abdulazîz b. İshak (ö. 363/974)'in elinde kavuştuğu görüşü tercih edilebilir.**

C. Eserin İsimleri:

Eserle ilgili kayıtlarda ondan şu isimlerle söz edilmiştir: el-Mecmûâni an Zeyd b. Ali, el-Mecmûâ'l-İmâm Zeyd b. Ali, Mecmû'u'l-İmâm Zeyd b. Ali, el-Mecmû'u'l-Hadîsî, Mecmû'u'l-Fıkh an Zeyd b. Ali, el-Mecmû'u'l-Fıkhî, el-Mecmû'u's-Sağîr, el-Mecmû'u'l-Fıkhî'l-Kebîr, el-Mecmû'u'l-Fıkhî ve'l-Hadîsî, el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fıkhî, Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali, Mecmû'u'l-Hadîs, Corpus Juris di Zaid ibn Ali.

1. el-Mecmû'ân:

Zeydiyye tabakatındaki kayıtlara bakılırsa, eserin Zeyd b. Ali (ö. 122/740) tarafından verilmiş bir ismi yoktur. Ebû Hâlid ve İbrâhim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799)'ın rivayeti zamanında eserden, "el-Mecmû'âni an'l-İmâm Zeyd b. Ali" ve "Memû'âyi'l-İmam Zeyd b. Ali" diye söz edilmektedir. Daha sonra iki mecmuanın aralarındaki farklılığı belirtmek için el-hadîsî ve'l-fıkhî nitelemeleri eklenmiştir. Bir zaman sonra da bu nitelemeler yeterli olmadığı için veya başka bir nedenle el-mürettebe ve el-mübevvebe sıfatları eklenmiştir. Bu durumda bu nitelemelerin mahiyetini araştırmak gerekir. el-Hadîsî denilen Mecmua'nın fıkhî denilenden farkı nedir? Eser bu şekilde nitelenmezden önce farklı bir mahiyette idi de ondaki

değişiklikle birlikte isim değişikliği mi oldu? Niçin daha önce bu sıfatlar yokken sonradan bunları ekleme gereği duyulmuştur? Bu soruları araştırmadan önce şu ihtimalleri göz önünde bulundurmak yararlı olabilir: Eser başlangıçta fıkıh ve hadis rivayetleri karışık bir halde tek kitap içinde cem edilmişken, daha sonra bunlar birbirinden ayrılarak iki mecmua halinde derlendi ve bu değişikliği belirtmek için el-fikhî ve'l-hadîsî denildi; bu bir çeşit düzenleme olduğu için de el-mürettebe ifadesi eklendi. Nihayet esere bâblar eklenip buna göre yeniden düzenlenince de el-mübevvebe sıfatı ilâve edildi.

Bu ihtimalleri değerlendirebilmek için bu kelimelerin o dönemdeki anlamlarına bakmak gerekir. Araştırmamızın daha önceki bahislerinde ortaya konduğu gibi, daha sonraları fıkıh, hadis, kelâm gibi farklı disiplinlere ayrılacak bilgiler Sahâbe ve Tâbiûn döneminde, ilm anlamında fikhın kapsamı içinde bulunmaktaydı. Zamanla fıkıh kavramı ilm kavramından ayrılarak, fıkıh denilince hakkında Kur'an ve Sünnet'te bir nas bulunmayan konularda aklî düşünce ile nasları anlayıp şerî hükümleri ortaya çıkarma melekesi anlaşılır oldu ve aklın, kişisel düşünce ve görüşün (re'y) kullanımı neticesi oluşan bilgiye "fikh" denildi.²⁸ Terminolojideki bu değişiklik yanında ilim nakil yönteminde de gelişmeler oldu. Başlangıçta birinci sırada gelen sözlü rivayet metodu yanında, takyid, tedvin ve tasnif aşamaları geçiren yazılı ilim yönteminin kullanımı yaygınlaştı.

Fikhî ve hadîsî nitelemelerinin Zeyd b. Ali'nin cem ettiği iki mecmua için de geçerli olduğu söylenirse, bu mecmualardan birinde fıkıhla ilgili rivayetlerin diğerinde fikhın bölümleri içine sokulamayan diğer rivayetlerin toplanmış olduğu söylenebilir.

Fikhî ve hadîsî nitelemelerinin Ebû Hâlid (ö. 150/767)'den sonraki râvilerin rivayeti sırasında oluştuğu varsayımından da şu sonuca gidilebilir: Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin elinde içinde çoğu fıkıhla ilgili rivayetlerin bulunduğu tek bir kitap vardı. Ebû Hâlid onu bu şekilde Zeyd b. Ali'den aldı. Bu arada ona bazı sorular sorup aldığı cevapları başka bir mecmûa halinde yeniden derledi. Böylece öncekine hadîsî, sonrakine fikhî denilen iki mecmua tertip etmiş oldu. *el-Mecmû'*un şârihlerinden Ahmed b. Yûsuf (ö. 1191/1777), Zeyd b. Ali'nin *el-Mecmû'*unun, *el-fikhî* diye maruf olan *el-Mecmû''u'-l-Kebîr* olduğu, muhtevasında merfû' ve mevkûf hadislerle diğer

---

²⁸ Özen, *age*, s. 65.

mesailin bulunduğunu ve bu kitabın *el-hadisî* diye bilinen *el-Mecmû'û's-sağîr* üzerine yapılan ziyadelerle oluştuğunu söylemektedir.²⁹

el-mecmû'ân ifadesi, bazı kayıtlarda "an" harfi cerri ile kullanılmış ve onları Zeyd b. Ali'nin râvîsi Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in cem ettiği kaydedilmiş, bazı kayıtlarda ise, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye muzaf yapılarak bunları onun cem ettiği anlamı verilmiştir. Buna göre;

a) Her iki mecmuayı da Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin tedvin ettiği söylenirse, bundan şu anlaşılabilir: İki mecmuadan birinde, fıkıhla ilgili hadisler, diğerinde çoğu âdabla ilgili hadisler bulunmaktaydı. Bunların hepsi, Zeyd b. Ali'nin babalarından rivayet ettiği hadislerdi. Bu iki mecmuayı kendisinden rivayet eden Ebû Hâlid (ö. 150/767)'dir. Ebû Hâlid'den de İbrâhim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) rivayet ederken ondan öğrendiği Zeyd b. Ali'nin ekvalini de ilave ederek rivayet etmiştir.

b) Her iki mecmuayı da Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in cem ettiği görüşü esas alınır, biri Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yen rivayet ettiği hadislerden ibaret, diğeri de Zeyd b. Ali'nin görüşlerini ilave ederek oluşturduğu daha geniş bir mecmua anlaşılır. Bunlardan birincisi, *mecmû'ul-hadîs* olarak rivayet edilegelmiştir. Bu mecmuanın ilk tasnif şeklini koruduğu da söylenebilir. İkinci mecmua ise, *el-mecmu'ûl-fıkhi'l-kebîr* olarak rivayet edilmiştir. Birinci mecmuayı Ebû Hâlid'den doğrudan Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827) de rivayet etmişken, ikinci mecmuayı sadece Ebû Hâlid'le en çok beraber olan İbrahim b. Zibrikân (ö. 183/799) rivayet edebilmiştir.

Her iki ihtimal açısından Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'ın bu mecmualar üzerindeki tasarrufunun mahiyetinin açıklanabilmesi gerekir. Birinci ihtimal esas alınır, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin iki mecmuasını Ebû Hâlid (ö. 150/767)'den rivayet eden İbrâhim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799)'ın, birinci mecmuaya Zeyd b. Ali'nin görüşlerini de Ebû Hâlid'den öğrenerek ona ilaveler yaptığı; ikinci mecmuanın ise olduğu gibi rivayet edildiği, Abdulazîz'inde bunları bir araya getirdiği söylenebilir.

İkinci ihtimal esas alınır, Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'ın yaptığı cem'den maksat, onu Zeyd b. Ali'den rivayet ettiği diğer risalelerle bir araya getirmektir (Kitâbu tertibu'l-itikad'de olduğu gibi). Bu ihtimale göre Abdulazîz,

---

²⁹ San'anî, *age*, I, 8.

Abdulvâsi' b. Yahyâ (ö. 1379/1959)'nın anladığı şekilde,³⁰ biri fikhî diğer hadîsî olan iki mecmuayı cem etmemiştir.

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin derlemiş olabileceği iki mecmû'da, Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in çoğu Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'ye suallerine verilmiş cevapların yer almaması gerektiği düşünülürse, o mecmualarda sadece hadislerin bulunması gerekir. Bu iki mecmuanın bütünün içinde hadisler bulunması sebebiyle hadis mecmuası, içindeki hadislerin çoğunun fıkıhla ilgili olması ve fıkıha göre tasnif edilmiş olması sebebiyle de fıkıh mecmuası diye isimlendirilmiş olması mümkündür. *el-Mecmû'u's-sağîr* adıyla kastedilen de sadece hadislerden ibaret bu iki mecmûanın birleştirilmiş hali olabilir. Nitekim, *Mecmû'l-fikh an Zeyd b. Ali* adlı nüsha bu şekildedir ve ondan *Mecmû'u'l-hadîs* diye de söz edilmiştir. Fıkıhla ilgili hadislerin arasına Zeyd b. Ali'nin görüşlerinin Ebû Hâlid veya İbrâhîm ez-Zibrikân (ö. 183/799) tarafından ilave edilmesiyle oluşan daha genişlemiş şekline de *el-Mecmû'u'l-fikhî'l-kebîr* ve *Müsnedü'l-imâm Zeyd b. Ali* denilmiş olması uygun görülebilir. Ancak *Mecmû'u'l-fikh* tabiriyle bu kitabın fıkıh bâblarından oluşan bölümünün, *Mecmû'u'l-hadîs* tabiriyle de geriye kalan kısmın kastedilmiş olduğunu söylemek pek doğru gözükmemektedir. Çünkü, ilk bölümde de hadisler vardır.

Ayrıca, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali* adlı eserin fıkıh baplarının sonundaki kayıtların neden oraya konup, bâbu'l-hadîs'in sonuna konmadığının açıklanabilmesi gerekir. Bu hususta üç ihtimal ileri sürülebilir: 1) *Mecmû'ân* tabirinden kastedilen birisi, fikhî konularla ilgili buraya kadar ki kısım; ikincisi de bundan sonraki sadece hadislerden ibaret kısım. Her ikisini de Ebû Hâlid (ö. 150/767), Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den rivayet etmiş, birinci kısma onun görüşlerini de ilave etmiştir. Bunları İbrâhîm b. ez-Zibrikân'ın ilave etmiş olması da mümkündür. Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in işaret ettiği farklılık da budur. Yani İbrâhîm, Ebû Hâlid'le en çok beraber olan yegane kişi olduğu için onun Zeyd b. Ali'ye sorup aldığı cevapları da öğrenmiş ve onları rivayet etmiştir. Nasr b. Müzâhim ise Ebû Hâlid'den sadece Zeyd b. Ali'nin hadislerini rivayet edebilmiştir.

2) *Mecmû'ân* ifadesinden kastedilen, birisi baştan sona (Ali Emiri nüshasında olduğu gibi) hadislerden oluşan mücerred hadis mecmuası; diğeri Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin görüşlerinin ilavesiyle oluşan ve fikhî hadislerle fikhî meselelerin çoğunluğunu oluşturduğu fıkıh ve hadis mecmuası denilen geniş mecmûadır. Her ikisini de yine Ebû Hâlid (ö. 150/767) rivayet etmiştir. Ebû Hâlid'dense, bunların

³⁰ Abdulvâsi' b. Yahyâ, *age*, s. 10.

birincisini hem İbrâhim (ö. 183/799) hem Nasr (ö. 212/827), ikincisini ise sadece İbrâhim rivayet etmiştir.

3) *Mecmûân*'dan kestedilen, birisi Zeyd b. Ali (ö. 122/740) tarafından cem' edilen ve fıkhta ilgili hadislerin bulunduğu ve *kitâbu'l-fikh* diye söz edilen bölümdeki hadislerden ibaret bir mecmua; diğeri değişik konularla ilgili hadislerin bulunduğu *bâbu'l-hadîs* denilen kısımdan ibaret diğeri mecmuadır. Her ikisi de Ebû Hâlid (ö. 150/767)'den rivayet edilmiştir. Birinci mecmuayı Zeyd b. Ali cem etmiş ve onu fıkhta göre tertib etmiştir. İbrahim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) onu rivayet ederken Zeyd b. Ali'nin görüşlerine dair Ebû Hâlid'den öğrendiklerini de ilave etmiş, Ebû Hâlid'in cem ettiği diğeri mecmûa'yı ise olduğu gibi rivayet etmiştir. Ali b. Muhammed (ö. 324/936) ve bu mecmûaları ondan rivayet eden Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974) bu iki mecmûayı birleştirmiş,³¹ ancak birinci mecmûanın sonundaki Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827), İbrâhim ve Ebû Hâlid'in onu nasıl rivayet ettiklerini belirten sözlerini olduğu gibi zikrederek iki mecmuanın karışmasını önlemiştir. Bu mecmuanın sonundaki "temme'l-kitab" (Müsned, s. 341), ifadesiyle birinci mecmua kastedilmiştir.

2. el-Mecmû'u'l-Hadîsî:

Mecmû'u'l-hadîs, el-Mecmû'ul-hadîsî, el-Mecmû'u-s-sağîr'den kestedilen, Ali Emîri kütüphanesindeki *Kitâbu Mecmû'î'l-Fikh an Zeyd b. Ali* adlı el yazmanın içindeki muhtevasıyla, merfû, mevkûf ve az sayıdaki maktû haberlerden oluşan hadis mecmuasıdır. Bu mecmuada, birkaç istisna dışında Zeyd b. Ali'nin ekvali yoktur. Bunun için hadis mecmuası denilmesi doğru bir tanımlamadır. Bu mecmuda, on iki tane kitap bölümü, üç tane de bâb bölümü vardır. *Fadlu'l-ulemâ* adlı son bâb'a kadar olan kitabın ekseriyeti fıkhta ilgilidir. Son bâb'daki hadisler de bir kaç dışında, "*Kitâbu'l-âdâb*" başlığı altına alınabilecek hadislerdir. Dolayısıyla kitabın tamamı için "mecmû'u'l-fikh" nitelemesi yanlış olmaz.

3. el-Mecmû'u'l-Fikhî:

el-mecmû'ul-fikhî'l-kebîr ve *Müsnedu'l-İmam Zeyd b. Ali, el-Mecmû'u'l-hadîs ve'l-fikhî, Corpus Juris di Zaid ibn Ali* adı verilen nüshalarda ise, *mecmû'ul-hadîs*'teki hadisler yanında Zeyd b. Ali'nin kavilleri de bulunmaktadır. Bu nüshayı cem' eden Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'tır. Bu nüsha ile Abdulazîz'e nispet edilen *Kitâbu tertîbi'l-İtikad* adlı eserdeki muhteva, istinsah hataları ve müstensihin tasarruflarından kaynaklandığını sandığımız farklar dışında aynıdır. On dört kitap ve

³¹ Abdulvâsi' b. Yahyâ, *Müsnedü'l-İmam Zeyd* adlı eserin mukaddimesi, s. 10, 13.

126 bâb halinde tasnif edilmiştir. Hadislerin ve kitapların sıralaması mecmû'ül-hadîsle aynıdır. Ondaki farkı, hadislerin arasına Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin ekvalinin ve bâb başlıklarının eklenmiş olmasıdır. Bir de, bu mecmuada mecmû'ül-hadis'te olmayan 20 civarında hadis vardır (eğer ondan eksilme söz konusu değilse).

Müsnedü'l-İmam Zeyd b. Ali adlı nüshanın naşiri Abdolvâsi' b. Yahyâ (ö. 1379/1959), el-Mecmû'un içindeki heberlerin sayılarını verirken toplam 550 haber olduğunu belirtmiştir.³² *el-Mecmû'ül-Hadîsî ve'l-Fikhî* adlı nüshanın naşiri Abdullah b. Hammûd el-'İzzî de belki onu takiben *Ulûmu'l-Hadîs* adlı eserinde aynı sayıyı vermiştir.³³ Ancak el-'İzzî'nin, daha sonra kendisinin neşrettiği bu nüshadaki hadislerin sayısı onların verdiği rakamdan fazladır. Üstelik el-'İzzî'nin numaralandırmasına göre fıkıh bölümünde 597, geriye kalan bölümde de 100 hadis olmak üzere toplam 697 hadis olduğu görülmektedir. Öyleyse, ya kitabın her iki bölümü açısından verilen sayı yanlıştır, ya da *el-Mecmû'*dan kastedilen, bu kitabın tamamı veya fıkıh bölümü değildir.

4. Müsned:

Abdolvâsi' b. Yahyâ el-Vâsi'î (ö. 1379/1959), *Müsnedü'l-İmam Zeyd* ismiyle yayımladığı kitabın mukaddimesinde bu kitabın imamların belirlemesine göre "*el-Mecmû'u'l-fikhî*" diye isimlendirildiğini, bazılarının ise onu "*müsned*" diye isimlendirdiğini;* bunun istilahî bir adlandırma olduğunu belirtmiştir. Nitekim Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve diğerlerinin müsnetlerinde olduğu gibi çeşitli tarîklerden rivayette bulunulan kitaplara müsned denilmektedir. Ancak, Zeyd b. Ali, onu bir tek tarîkten; babasından, dedesinden rivayet ettiği için hadis alimleri onu müsnetler arasında zikretmemişlerdir.³⁴

³² Abdolvâsi' b. Yahyâ, *age*, s. 19.

³³ Bkz. Abdullah b. Hammûd, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 271.

* "Müsned kelimesi "isnad edilmiş, söyleyene dayandırılmış söz" demektir. Hadis terimi olarak "senedi son râvisinden ilk râvisine kadar (genellikle Resûl-i Ekrem'e) kadar mutasıl olan muttasıl olan hadis" demektir. Hatiboğlu, İbrahim, "Müsned" mad., *DİA*, c. XXXII, İst. 2006, ss. 98-101, s. 98; "En yaygın kulanımdan başlamak üzere hadis edebiyatında müsned, "her bir sahâbînin ya da sonraki bir şahsın rivayet ettiği hadisleri sıhhat derecesine veya konularına bakılmaksızın onların adı altında bir araya getiren kitap" anlamında "ale'r-ricâl" tasnif sisteminin bir türüdür. (...) İlk telif edildiğinde içindeki hadisler senedsiz olduğu halde sonradan metinleri senedli hale getirilen eserler için bu ad kullanılmış, bir hadis râvisinin rivayet ettiği hadislerin onun adına senedli olarak toplanmasıyla meydana getirilen eserler de bu tanıma dahil edilmiştir. (...) İsnadında belirli bir muhaddis, fakih veya âlimin yer aldığı hadislerin ona nisbetle müsned tertibine konması daha çok itikadî veya amelî mezhep imamlarıyla ilgili çalışmalarda görülmektedir. Abdulazîz b. İshâk b. Ca'fer el-Bağdâdî'nin düzenlediği *Müsnedü'l-İmâm Zeyd* (Beyrut 1966; neşr. Abdulazîz el-Bağdâdî [Doğrusu neşr. Abdolvâsi' b. Yahyâ el-Vâsi'î *ag.mad.*, s. 99-100.

³⁴ Abdolvâsi' b. Yahyâ, *Müsnedü'l-İmam Zeyd* adlı eserin mukaddimesi, s. 17.

B. Eserin Çeşitli Nüshaları:

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'ye nispet edilerek muhtelif zamanlarda ve yerlerde yayınlanan hadis ve fıkıh içerikli eserlerin muhtevaları küçük farklılıklar dışında aynı olup isimleri şunlardır: *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali*, *Corpus Juris di Zaid b. Ali*, *el-Mecmû'u'l-fikhî'l-kebîr*, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî*. Bu dört baskının ortak özelliği, 363/974 vefat eden **Abdulazîz b. İshâk** tarafından cem edilmiş olan nüshayı esas almış olmalarıdır. Bu baskıların esas alındığı el yazması nüshayı elde edip karşılaştırma imkanı bulamadık; ancak bunların metninin, Süleymâniye Kütüphanesinde başka bir isimle kayıtlı bulunan ve yine Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'a nispet edilen "*Kitâbu Tertîbi'l-İtikâd ve Takrîbi'l-İstişhâd*" adlı nüsha ile aynı olduğunu gördük. Bu nüshadan başka, kitabın rivayet senedinde Abdulazîz b. İshâk ismi bulunmayan ve onun cem ettiği nüshanın el yazmalarına dayanılarak neşredilen matbû nüshaların aralarındaki küçük farklılıklara nispetle, muhtevalarının niceliği ve niteliği açısından bu nüshadan ayrı olduğu izlenimi uyandıran başka bir el yazması nüsha daha vardır. Millet Kütüphanesinde bulunan, *Kitâbu mecmû'î'l-fikh an Zeyd b. Ali*" adlı bu nüsha henüz neşredilmemiştir. Bu bölümde önce matbu nüshalardan, sonra el yazması nüshalardan ve eserle ilgili şerhlerden ve haşiyelerden söz edilecektir.

1. Matbû Nüshalar:

a. *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali*:

Bu isimle eser, iki ayrı muhakkik tarafından neşredilmiştir. Birisi, Şerefuddîn b. Sâlih es-Sibâî tarafından hazırlanmış olup ilk defa 1340/1921 yılında Mısır'da basılmıştır. Diğeri Abdulvâsi' b. Yahyâ el-Vâsi'î (ö. 1379/1959)* tarafından hazırlanarak onun mukaddimesiyle birlikte 1966 yılında Beyrut'ta basılmıştır. es-Sibâî'ninki, muhtemelen İtalyan Griffini (ö. 1925)'nin neşrinden sonra onu kaynak edinerek yapılan bir basımdır. Bu sebeple ondan ayrıca söz etmeye gerek yoktur. Abdulvâsi' b. Yahyâ'ninki ise, bunlardan habersiz olarak,³⁵ eseri

---

* Abdulvâsi' b. Yahyâ' el-Vâsi'î el-Yemânî es-San'ânî hakkında Yahyâ Abdulkerîm el-Fudayl tarafından yazılan biyografi için bkz. Abdulvâsi' b. Yahyâ', *Tehzîbu'l-Ukûl fî İlmî'l-Usûl* adlı risâle, s. 39 (Bu risale şu eserle birlikte basılmıştır: Ahmed b. Yahyâ, *Kitâbu'l-Ezhâr*, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1314/1993.)

³⁵ Abdulvâsi' b. Yahyâ, Griffini'nin neşrini bu Müsned'in basımından sonra gördüğünü söylemiştir (Bkz. Abdulvâsi', *age*, s. 30) ki, bu durum Müsned'in Abdulvâsi'nin ölüm tarihinden (1958) önce basılmış olmasını gerektirir. Abdulvâsi'nin biyografisinden anlaşıldığına göre eser ilk defa 1340/1921 yılında el-Menâr matbaasında basılmış ve bu baskı zamanın ileri gelen alimlerine arz edilmiştir. Onlardan gelen takrizler eserin daha sonraki baskılarında eserle birlikte neşredilmiştir.

hocalarından bizzat rivayetine dayanan ve onun 36 sayfalık mukaddimesi³⁶ ve bir kısım notlar ilavesiyle yapılan basımdır. Kitabın bu baskısına Abdolvâsi' b Yahyâ'nın yazdığı mukaddimeden anlaşılabilir şudur: *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali* adıyla yayımlanan kitap, *el-Mecmû'u'l-fikhî* diye bilinen ve San'anî (ö. 1221/1806)'nin *Mecmû'u'l-fikhî'l-kebîr* adıyla şerh ettiği, İtalyan Griffini (ö. 1925)'nin "*Corpus Juris di Zaid ibn Ali*" adıyla, Abdullah b. Hammûd'un da "*el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî*" adıyla yayınladığı, ayrıca "*Mecmû'u'l-İmâm Zeyd b. Ali*" diye de söz edilen kitabın aynıdır.³⁷ Zeyd b. Ali'nin bundan başka bir de *el-Mecmû'u'l-hadîsî* adlı eseri olduğu bilgisi³⁸ yanlış bir anlama olmalıdır. Belki, el-Mecmû'un çeşitli nüshaları arasında tasvir edilecek olan *Mecmû'l-Fıkh an Zeyd b. Ali* adlı nüshada Zeyd b. Ali'ye ait kaviller bulunmadığı için ona el-Mecmû'u'l-hadîsî denilmiştir ve onun başka bir kitap olduğu sanılmıştır.

³⁶ Abdolvâsi', evvela eserin bir çok şerhi ve haşiyeleri bulunduğu işaret ettikten sonra mukaddimeyi üç bölüme ayırmıştır.

I. Bölümde, İmam Zeyd'le ilgili Ca'fer es-Sâdik, Şa'bî, Muhammed Bâkır, Zehebî ve Ebû Hanife'nin sözlerini serdettikten sonra, Zeyd b. Ali'nin biyografisine yer veren müellifleri zikretmiş ve müteakiben onun biyografisine dair bazı bilgiler sunmuştur (Bkz. Abdolvâsi', *age*, s. 7-11). Daha sonra, eserin Zeyd b. Ali'den sonraki ilk râvisi olan Ebû Hâlid'in hal tercümesi vermiş ve ona yöneltilen ithamların yersizliğini belirtmiştir (Bkz. Abdolvâsi', *age*, s. 11-15).

II. bölümde, bu Müsned üzerindeki tartışmaları sözkonusu etmiştir. Üçüncü bölümde ise, önce Ehl-i beyt'e mensup bilginlerin yazdıkları meşhur eserleri sıralamış ve müellifleri hakkında bilgi vermiş (*age*, ss. 21-29), Zeydiyye kitaplarından matbû olanları belirtmiştir (*age*, s. 30-31). Sonra Zeydiyye mezhebinin önemi ve diğer mezhepler arasındaki yerini söz konusu etmiş, akabinde de eseri rivayet yöntemini belirterek kendisinden Zeyd b. Ali'ye kadar ulaşan isnad zincirini saymıştır (*age*, s. 34-35). Mukaddimenin sonunda, Mısır ulemasından Şeyh Muhammed Bahî, Abdulkâdir b. Ahmed Bedrân ve Abdulmu'tî es-Sekâ eş-Şâfiî'nin kitap hakkındaki takrizleriyle Mısır'ın eski müftülerinden Bekr b. Muhammed Âşur as-Sadafî el-Hanefî tarafından İmam Zeyd ve mezhebine dair sorulan bir sual üzerine verilmiş olan 23 Şevvâl 1328 tarihli fetvâ ve Câmiu'l-Ezher şeyhi Selîm el-Bişrî (ö. 1335/1917)'nin bu fetvâ muhteviyatını onaylayan yazısının bir suretine yer vermiştir. Bkz. Abdolvâsi', *age*, s. 36-44; Şener, Abdulkadir, "İmam Zeyd b. Ali, *Müsned*, Menşûratü Dâri Mektebi'l-Hayat, Beyrut (Lübnan) 1966, s. 1-158", *AÜİFD.*, c. XVII, Ankara 1969, ss. 339-347, s. 341). Abdolvâsi'nin zikrettiği şerhler ve haşiyeler şunlardır:

Şerhler: 1) Minhâcu'l-Celî, 2) Şerhu'l-Kâdî, 3) Şerhu'l-Kâdî li'l-Allâme Hüseyin es-Seyyâkî.

Hâşiyeler: 1) Hâşiyetü's-Seyyid Sârimüddin, 2) Seyyid İmâduddin'in hâşiyesi. Bu kitabın Seyyid Ahmed b. el-Hasen b. İshak b. el-Mehdî tarafından yapılan "Meşariku'l-Envâr" adlı bir de tahrîci vardır (Abdolvâsi', *age*, s. 6). Abdolvâsi' nin, "bu şerhlerin sonuncusudur" diyerek belirttiği *Şerhu'l-Kâdî li'l-Allâme Hüseyin es-Seyyâkî* ifadelerinde ya kendisi tarafından ya da matbaada yapılan bir hata olabilir. Zira Ebû Muhammed Ahmed b. Nâsır b. Muhammed b. Abdî'l-Hak el-Mihlâfî el-Haymî'nin *Şerhu'l-Kâdî* diye bilinen bir cüz tutarında, sehiv secdeleri bahsine kadarını yazabildiği bir şerhi vardır. Allame Hüseyin es-Seyyâkî ise, *er-Ravzu'n-Nadîr* adlı şerhin müellifi Hüseyin b. Ahmed es-Seyyâkî el-Haymî dir. Abdolvâsi', bu isimle onun şerhinden söz etmemiş olsa da, mukaddimenin 11. sayfasında, "Zeyd b. Ali'nin bu Mecmû'unun şârihi Kâdî Allâme el-Hüseyin b. Ahmed es-Seyyâkî rahimehullah dedi ki..." diyerek ondan bir iktibasta bulunmuştur (Bkz. Abdolvâsi', *age*, s. 11).

³⁷ San'anî, *age*, I, 8; Bkz. Hammûd, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 17, 270, 272, 275.

³⁸ Abdolvâsi', *age*, s. 21'e atfen, Özafşar, *age*, s. 53; Abdolvâsi, Zeyd b. Ali'nin telifleri arasında el-Mecmû'l-fikhî ve sadece hadislerden ibaret el-Mecmû'u'l-hadîsî adı verilen iki kitaptan söz etmiş, bunları Abdulazîz b. İshak'ın cem' ettiğini, Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali adıyla yayınladığı eserden kastdilenin bu iki kitabın cem edilmiş hali olduğunu belirtmiştir (Abdolvâsi', *age*, s. 10, 13). Hammûd da, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali* adıyla matbu olan kitaptan *Mecmû'u'l-İmâm Zeyd b. Ali* diye söz etmekte ve onun iki kısımdan, hadis ve fikhî kısımlarından oluştuğunu belirtmektedir (Hammûd, *age*, s. 275; *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî*, s. 16). Buna göre, el-Mecmû'u'l-hadîsî adı verilen mecmûa, Müsned'in içinde yer almıştır; onda yer almayan hadislerden oluşan bir hadis mecmuası yoktur.

Abdulvâsi' nin rivayet yöntemi kendi ifadesine göre şöyledir: "Bu müsnedi, İmamü'l-Velî Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali (Allah'ın selamı üzerlerine olsun)'nin "Mecmû'unu on tarîkten; San'a alimlerinden on şeyhimden rivayet ediyorum. Onlardan biri şeyhimiz ve halen İstinaf Meclisi başkanı Kadı Hüseyin b. Ali el-'Umerî'den dinleyerek onun lafızlarıyla başından sonuna kadar sema' ve kıraat yoluyla 1315/1898 yılı Zi'l-ka'de ayında yaptığım rivayettir. O da çeşitli tarîklerden rivayet etmiştir. Birisi şeyhi Kasım b. Hüseyin b. el-Mansûr'dan kıraat yoluyla yaptığı rivayettir. O da yine kıraat yoluyla şeyhi Hüseyin b. Abdirrahman el-Ekve'den rivayet etmektedir."³⁹

Abdulvâsi' b. Yahyâ, bu kitabın hazırlanmasında el-İmâm el-Mehdî li-dînillah Muhammed b. el-Mutahher (ö. 728/1328) tarafından yazılmış olan *el-Minhâcu'l-Celî* adlı şerhten ve Sârimuddîn İbrâhim b. Muhammed b. Abdullah el-Vezîr (ö. 914/1508)'in *Haşiye'sinden* bazılarını tashih ve tahkik ederek nakillerde bulunmuş, ancak Ahmed b. İsâ (ö. 247/861)'nin *Emâli'si* ile Ebû Abdillâh b. Muhammed b. Ali el-Hasenî (ö. 445/1053)'nin *el-Câmiu'l-Kâfi'si* elinde olmadığından, bu iki eserden yapılan nakilleri tahkik edemediğini belirtmiştir. Abdest bahsinde alimlerin sözlerini ve mezheplerin görüşlerini delilleriyle birlikte genişçe verdiği halde daha sonraki kısımlarda ihtiyaca göre nakilleri özetlemekle yetinmiştir.⁴⁰

el-Mecmû'daki rivayetlerin sayısı, bu neşrin sahibi Abdulvâsi'nin ifadesine göre şöyledir: Hz. Peygamberden rivayet edilen (**merfu'**) haberlerin sayısı 228, Hz. Ali (ö. 40/660)'ye ait haberlerin (**alevî**) sayısı 320'dir. Hz. Hüseyin (ö. 61/680)'den de 2 haber (**huseynî**) vardır. Böylece toplam 550 haber olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹

b. Corpus Juris di Zaid b. Ali:

İtalyan Eugenio Griffini (ö. 1925)'nin⁴² 1919 yılında İtalyanca notlarla birlikte Milano'da yaptığı neşrin el-Mecmû'nun ilk neşri olması yanında diğerlerinden en önemli farkı, eserin muhtevasının altı cüz halinde verilmesidir ki, Abdulvasi b. Yahyâ'nın *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali* adlı neşrinin mukaddimesinde belirtildiği

³⁹ Abdulvâsi', *age*, s. 34-35.

⁴⁰ Abdulvâsi', *age*, s. 5.

⁴¹ Bkz. Abdulvâsi', *age*, s. 20. Huseynî olanlardan biri şudur: حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده الحسين بن علي عليهما السلام قال انا ولد فاطمة عليها السلام لا نمسح على الخفين ولا عمامة ولا كمة ولا خمار ولا جهاز (Müsned, 74).

Diğerinin hangisi olduğu belli değildir. s. 74'de "an Aliyyin" denildiği halde "ani'l-Hüseyin" olması gereken (karş. San'anî, *age*, II, 158) rivayet Huseynî sayılmış olabileceği gibi, s. 380'deki "ani'l-Hüseyin" diye rivayet edilen ve Hz. Peygamber'in şemâiline dair Hz. Ali'nin sözlerinin zikredildiği haber de Huseynî sayılmış olabilir.

⁴² Griffini'nin biyografisi, makale ve kitapları için Bkz. Codazzi, Angela, *Evgeni Griffini Bey (1878-1925)*, Milano, 1926; Şakiroğlu, Mahmut H., "Griffini, Eugenio"mad., *DİA*, c. XIV, İst. 1996, s. 162.

üzere, eser, 1201/1787 tarihinde bâblandırılmadan önce altı cüz halinde idi.⁴³ Bu neşirde yapılan tasniften, birinci cüzde *Kitâbu't-tahâre* ile *Kitâbu's-salâh*'ın bir kısmı; ikinci cüzde, *Kitâbu's-salât*'ın diğer kısmı ile *Kitâbu'l-cenâiz*; üçüncü cüzde *Kitâbu'z-zekât*, *Kitâbu's-sıyâm* ve *Kitâbu'l-hacc*'ın bir kısmı; dördüncü cüzde *Kitâbu'l-hacc*'ın devamı ile *Kitâbu'l-buyû'*; beşinci cüzde, *Kitâbu's-şeriket*'in devamı, *Kitâbu's-şehâdet*, *Kitâbu'n-nikâh*, *Kitâbu't-talâk*, *Kitâbu'l-hudûd* ve *Kitâbu's-siyer*'in büyük bir kısmı; altıncı cüzde ise *Kitâbu's-siyer*'in devamı ile *Kitâbu'l-ferâiz ve'l-mevâris* ve diğer hadislerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Kitap ve bâp isimleri ile sayıları ve sıralaması Abdolvâsi' b. Yahyâ'nın neşrindekiyle aynıdır.⁴⁴

c. *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî*:

Altmış bir sayfalık bir mukaddime, genel ve özel fihristler ekleyerek bu kitabı yayına hazırlayan günümüz Zeydî hadis bilginlerinden Abdullah b. Hammûd el-'İzzî', kitabın metnini sıhhatli bir şekilde tespit edebilmek için bir çok el yazması ve matbu nüshaya başvurduğunu; ancak hâmişlerine ve ta'liklerine ihtiyaç duymadığını; hadislerin tahriri zarureti de hissetmediğini şu sözlerle belirtmiştir: "Hadislerin tahririni yapmak için bir zaruret duymadım; çünkü o, ana hadis kitaplarımızdan biridir; imamlarımız onu kabul ile karşılamışlardır. Ayrıca bu Mecmû'nun şârihleri sıhah ve sünen kitaplarından onu tahrir etmişler; şâhitlerini ve mütâbi'lerini göstermişlerdir."⁴⁵

Abdullah b. Hammûd el-'İzzî', bu kitabı muhtelif senetlerden icazet yöntemi ile rivayet etmiş ve altı tane rivayet senedi zikretmiştir. Bu senetlerde Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin râvisi Ebû Hâlid (ö. 150/767)'den başka, şu dört ravîde tarîklerin birleştiği görülmektedir: Beşinci râvî Ali b. Muhammed en-Neha'î (ö. 324/936), onuncu râvî Ahmed b. Ebi'l-Hasen el-Künâ (ö. 560/1165), on dördüncü râvî Hamîd b. Ahmed eş-Şehîd (ö.?) ve yirmi beşinci râvî el-Kâsım b. Muhammed (ö. 1029/1620).⁴⁶ Tarîklerinden birisinin rivayet zincirinde *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali* adlı nüshanın naşiri Abdolvâsi' b. Yahyâ el-Vâsi'î ve *er-Ravzu'n-Nadîr* adlı şerhin müellifi el-Hüseyin b. Ahmed es-San'anî (ö. 1221/1806) de bulunmaktadır.

Şu ana kadar basılmış matbû nüshaların son baskısı olan bu nüshada bütün merfû ve mevkûf rivayetler numaralanmıştır. Buna göre fıkıh bölümünde 597, geri kalan bölümde 90 olmak üzere toplam 687 rivayet olduğu görülmektedir. Bütün

⁴³ Abdolvâsi', *age*, s. 20.

⁴⁴ Bkz. Kavakçı, *age*, s. 68-76.

⁴⁵ Abdullah b. Hammûd el-'İzzî', *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî* (San'a/Yemen 1422/2002) adlı eserin mukaddimesi, s. 60.

⁴⁶ Hammûd, *age*, s. 57-59.

haldeki bazı rivayetlerin merfû ve mevkûf bölümlerinin ayrı ayrı numaralandırılması, toplam sayıyı birazcık artırmıştır. Ancak ne nitelik ne tasnifi açısından, ne de hadislerin ve Zeyd b. Ali'ye ilişkin kavillerin niceliği açısından önceki matbû nüshalardan farklı bir nüsha olduğunu gösterecek bir fark görülmemektedir.

2. El Yazma Nüshalar:

el-Mecmû'un, tarafından yapılan neşrine kaynaklık eden el yazmadan başka, görüp inceleme imkanı bulabildiğimiz iki el yazması nüsha daha vardır. Bunlardan biri ülkemizdeki İstanbul Millet Kütüphanesi'nde (Ali Emiri Kitaplığı),⁴⁷ diğeri Süleymâniye Kütüphanesi'nde (Bağdatlı Vehbi Efendi Kitaplığı) bulunmaktadır. Ali Emiri'deki nüsha, kapak sayfasındaki *Kitâbu mecmû'î'l-fıkh an Zeyd b. Ali* adıyla doğrudan araştırma konumuz olan eserin bir nüshası olduğunu açığa vuran bir el yazmasıdır. Diğeri ise *Kitâbu tertîbi'l-itikâd ve takrîbi'l-istişhâd* adını taşıdığından ilk bakışta farklı bir kitap izlenimi veren, muhtevasına bakıldığında ise eserin sonundaki birkaç risale çıkarılırsa, aslında Mecmû'nun başka bir nüshası denilebilecek el yazması bir eserdir.

a. *Kitâbu Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali*:

Bu nüshanın diğer bütün nüshalardan farklı özellikleri vardır. Kitâbu't-tahâre'deki ilk hadisin başında, Ahmed b. Muhammed b. el-Kâsim el-Ekve' (ö. 635/1237)⁴⁸ ile başlayıp Hz. Ali'de son bulan ve toplam on sekiz râvinin zikredildiği muttasıl bir senet yer almaktadır: "Bismillahirrahmânirrahîm Rabbi yessir ve e'in yâ Kerîm Kitâbu't-tahâreti kâle **ahberanâ** el-fakîhu el-âlimu el-fâdilü eş-Şeyh Şemsuddîn **Ahmed b. Muhammed b. el-Kâsim b. el-Ekve'** rahmetullahi aleyhi teâlâ kâle ahberanâ el-fakîhu el-fâdilü el-âlimu el-âmilü şerafu'l-mecâlisi **Muhammed b. Ahmed** Ebû'l-Velfîd **kırêten aleyhi** kâle ahberanâ eş-Şeyhu'l-Ecellu el-Fâdilü Şemsuddîn câlu/hâlu'l-islâmî ve'l-müslimîn **Ca'fer b. Muhammed b. Abdisselâm b. Ebî Yahyâ** etâlellâhu bekâehu **kıraeten aleyhi** kâle..."⁴⁹

Senedin başından itibaren ilk yedi râvî "**ahberanâ...**" sigasını zikrederek **sema'** veya **kıraet** yöntemi ile bir üstteki râviden rivayet ettiğini belirtmiştir. Şeyhi Süleymân b. İbrâhim (ö. ?)'den⁵⁰ h. 295 senesinde rivayet ettiğini belirten Ali b.

⁴⁷ Millet Kütüphanesi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış ve Yemen maliye müfettişliğinde de bulunmuş olan Ali Emirî Efendi (1857-1924) tarafından kurulmuştur. Bkz. Tayşi, M. Serhan, "Ali Emirî Efendi" mad., *DİA*, c. II, İst. 1989, ss. 390-391, s. 391.

⁴⁸ *Kitâbu Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali*, vr. 129b; Bu râvî, Mecmû'un diğer nüshalarının rivayet senetlerinde de bulunmaktadır.

⁴⁹ *Kitâbu Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali*, vr. 130a.

⁵⁰ Kaynaklarda bu zatın ölüm tarihine ilişkin bir kayıt bulunamamıştır.

Muhammed en-Neha'î (ö. 324/936), şeyhi Süleymân b. İbrâhîm (ö. ?), onun şeyhi Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827), onun şeyhi İbrâhîm ez-Zibrikân (ö. 183/799) ve onun da şeyhi Ebû Hâlid'in ise "**haddesenî**" sigalarını kullandıkları görülmektedir. İkinci hadisin başında "**haddesenî Zeyd an ebîhi** (doğrusu **âbâihi** olmalıdır) **an Alî**"; üçüncü hadisin başında "**haddesenî Zeyd an ebîhi an ceddihî an Alî**" ifadeleri yer almaktadır. Bundan sonraki hadis "**ve bi-hî an Alî**", ondan sonraki bütün hadisler de kısaca "**an Alî**" diye başlamaktadır.⁵¹

Bu senetteki "ahberenâ" ifadeleri ile semâ ve kıraet târihleri başka hiçbir nüshanın senedinde yoktur. Birinci hadisin başındaki tahdis ifadelerinde de diğer nüshalara göre farklılık vardır. "...**ahberanî** Ebû Saîd Abdurrahman b. el-Hasen b. en-Nisâbûrî bi-kirâetî aleyhi min aslihi ve huve semia enne Ebâ'l-Fadl el-Muksid Muhammed b. Abdullah b. Muhammed eş-Şeybânî ehberahum bi'l-kûfeti kâle **ehberanâ** Ebû'l-Kâsim Ali b. Muhammed b. el-Hasen b. Kâs en-Neha'î bi'r-Remleti kirâeten aleyhi min kitâbihi senete semâniye aşrete ve selâsi mietin kâle **haddesenî** Süleymân b. İbrâhîm b. 'Ubeyd el-Muhâribî ceddî Ebû Ummî senete hamsin ve tis'îne ve mieteyni kâale **haddesenî** Nasr b. Müzâhim el-Minkarî el-'attâr kâle **haddesenî** İbrâhîm b. ez-Zibrikân et-Teymî kâle **haddesenî** Ebû Hâlid..."⁵²

Bu nüshanın en önemli farklarından biri, belki de en önemlisi şudur: Birkaç yerde, hadislerin bitişiğindeki "kâle Ebû Hâlid seeltü Zeyden...kâle..." vb. ifadelerle⁵³ verilen kaviller dışında, bu nüshada Zeyd b. Ali'nin sözleri yoktur.⁵⁴ Hatta Zeyd b. Ali'nin babası Ali b. el-Hüseyin (ö. 94/713) ve dedesi Hz. Hüseyin (ö. 61/680)'e ait hiçbir rivayet yoktur.⁵⁵ Bir rivayet, "**ve ani'l-Hüseyin**"⁵⁶ diye başlamaktadır.

⁵¹ *Kitâbu Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali*, vr. 129b; sadece bir rivayet "**ve ani'l-Hüseyin**" diye başlamaktadır (*age*, vr. 138b).

⁵² *Kitâbu Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali*, vr. 129b; karşı. "**Hadesenî** Abdulazîz b. İshak b. Ca'fer b. el-Heysem el-Kâdî el-Bağdâdî kâle: **Haddesenâ** Ebû'l-Kâsim Ali b. Muhammed en-Neha'î el-Kûfî kâle: **Haddesenâ** Süleymân b. İbrâhîm b. Ubeyd el-Muhâribî kâle: Haddesenî..." Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 47; Hammûd, *age*, s. 63.

⁵³ *Kitâbu Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali*, vr. 130a, 142a, 143a, 144a, 15b, 146a, 147a.

⁵⁴ Zeyd b. Ali'ye ilişkin sözlerin eserin yaklaşık üçte birini teşkil etmiş olduğu diğer nüshalardaki rivayet senedinde, Abdulazîz b. İshak (ö. 363/974) bulunmasına karşılık bu nüshanın senedinde onun bulunmayışı, eğer bu nüsha müstensihler tarafından yapılan bir tasarrufla Zeyd b. Ali'nin sözleri atılarak oluşturulmuş ise-bu nüshanın Zeyd b. Ali'nin "Mecmû'l-Hadis" adıyla söz edilen eserinin orjinaline en yakın hali olduğu ihtimalini öne çıkarmaktadır. Bu ihtimale göre, Abdulazîz b. İshak, Zeyd b. Ali'nin sözleri ile onun babalarından rivayet ettiği rivayetleri cem etmiş ve birbirine karıştırmıştır. Ancak her ikisinin râvîsi de Ebû Hâlid olduğuna göre, onun biri bu nüshadaki muhtevasıyla Zeyd b. Ali'nin rivayetlerini toplayan bir mecmûa, diğeri bunlarla birlikte Zeyd b. Ali'nin sözlerini de içeren ikinci bir mecmûa derlemiş olduğu düşünülebilir. Belki Abdulazîz b. İshak, bu iki mecmuayı harmanlayan kişidir.

⁵⁵ Bu nüsha sadece Hz. Ali'ye ilişkin haberleri içerdiği için, doğal olarak Zeynelâbidîn'e ilişkin şu rivayetler bu nüshada yoktur:

1. حدثني زيد بن علي قال: كان يقول ابي علي بن الحسين ابن علي عليهم السلام: اذا ظهر البول على الحشفة فاغسله.
(Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 57)

Bununla birlikte "an Ali"⁵⁷ diye başlayan, ancak, Hz. Ali'ye ilişkin bir durumu anlatan başka bir rivayet belki de Abdolvâsi b. Yahyâ'nın "ve anî'l-Huseyn:haberân" dediği iki haberdur. Bunlar da *alevî* sayılacak olursa, **bu nüshanın tamamen Hz. Ali'ye ait haberlerden oluştuğu söylenilebilir.**

Bu nüshada hadislerin sıralaması genellikle diğer nüshalarla aynıdır;⁵⁸ ancak hadislerin sayısı farklıdır. "Fadlu'l-ulemâ"ya kadarki bölümde 568 rivayet, geriye kalan bölümde 89 rivayet olmak üzere bu nüshada toplam 657 merfû ve mevkûf haber bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, *Müsnedü'l-İmam Zeyd b. Ali*'deki şu rivayetler bu nüshada yoktur:

1. حدثني ابوالقاسم علي بن محمد النخعي قال حدثني سليمان بن ابراهيم المحاربي جدي ابوامي قال عدته في يدي نصر بن مزاحم وقال نصر بن مزاحم عدته في يدي ابراهيم بن الزبرقان قال عدته في يدي ابو خالد وقال ابو خالد عدته في يدي زيد بن علي عليه السلام وقال زيد بن علي (...) " قال: قال رسول الله " ص (Müsned, s. 382)
2. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي " ع م " قال: قال رسول الله " ص " البيعان بالخيار فيما تبايعا حتى يفترقا عن رضا. (Müsned, s. 235).
3. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده (ع م) عن علي بن ابي طالب كرم الله وجهه انه كان يكبر في رفع وخفض. (Müsned, s. 90)
4. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) انه كان يقنت بالمدينة بعد الركوع ثم قنت بالكوفة وهو يحارب معاوية قبل الركوع وكان يدعو في قنوته على معاوية وأشياعه (Müsned, s.120).
5. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي عليهم السلام قال: ليس في الابل العوامل والحوامل صدقة. (Müsned, s. 168)

-
2. حدثني زيد بن علي عن ابيه (علي بن الحسين) قال: كن نساؤنا الحيض يتوضأن لكل صلاة ويستقبلن القبلة ويسبحن ويكبرن تأمرهن بذلك (age, s. 80)
  3. حدثني زيد بن علي (ع م) عن أبيه علي بن الحسين عليهم السلام انه كان يقول في اذانه حي على خير العمل حي على خير العمل (age, s. 83).
  4. حدثني مولانا زيد بن علي " ع م " كان ابي علي بن الحسين " ع م " لا يفرط في صلاة خمسين ركعة في يوم وليلة ولقد كان ربما صلى في اليوم والليلة الف ركعة (age, 118).
  5. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن علي بن الحسين " ع م " انه كان يستغفر الله تعالى في قنوت الوتر سبعين مرة ثم قرأ والمستغفرين بالاسحار (age, s. 138).

⁵⁶ *Kitâbu Mecmû'î'l-Fikh an Zeyd b. Ali*, vr. 138b.

⁵⁷ *age*, vr. 163a.

⁵⁸ Rivayetlerin sıralamasındaki farklılıklar için karşı. *age*, vr. 130a, 130b - Müsned, s. 64-66; vr. 134a, 134b - Müsned, s. 118.

6. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال: أكل الربا ومانع الزكاة حرباي في الدنيا والآخرة (Müsned, s. 179) .
7. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال: صوم ثلاثة ايام من كل شهر يذهبن ببلايل الصدر غله وحسده (Müsned, s. 188) .
8. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال: ما بان من البهيمة يدا او رجلا او الية وهي حية لم تؤكل لان ذلك ميتة (Müsned, s. 222).
9. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال: اذا قضى القاضي وأخطأ ثم علم رد قضاؤه (Müsned, s. 262).
10. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال: اذا حبس القاضي رجلا في دين ثم تبين له افلاسه وحاجته اخرجه حتى يستفيد مالا ثم يقول اذا استفتت مالا فاقسمه بين غرمائك (Müsned, s. 63)
11. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) انه قال: يتزوج المسلم اليهودية والنصرانية ولا يتزوج المجوسية ولا المشركة وكره عليه السلام نكاح اهل الحرب ونصارى العرب وقال ليسوا بأهل كتاب (Müsned, s. 276).
12. وسألته عليه السلام عن طلاق المكره قال: حدثني ابي عن ابيه عن علي (ع م) انه قال: ثلاث خطأهن وعمدهن وهزلهن وجدهن سواء الطلاق والعتاق والنكاح (Müsned, s. 292).
13. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال: حد العبد نصف حد الحر (Müsned, s. 297) .
14. حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده الحسين بن علي عليهما السلام قال انا ولد فاطمة عليها السلام لا نمسح على الخفين ولا عمامة ولا كمة ولا خمار ولا جهاز (Müsned, 74).

Eserin tasnifindeki diğer nüshalardan farklı yönleri şunlardır: "Kitâbu'ş-şerike" ismi bu nüshada yoktur. Diğer nüshalarda "kitâbu't-talâk" başlığı altında verilen hadisler bu nüshada "bâbu't-talâk" başlığı altında yer almıştır.⁵⁹ Ayrıca diğer nüshalarda "bâbu'd-diyât" başlığı altındaki rivayetler bu nüshada "kitâbu'd-diyât" başlığı altında verilmiştir.⁶⁰ Bu nüshada "bâbu't-talâk ve "bâbu'l-'itâka" olmak üzere sadece iki bâb ismi vardır.⁶¹

Bu nüsha ile diğer nüshalar arasında anlamı bozmayacak bazı kelime farklılıkları yanında, onlarda olmayan bir ifadenin bu nüshada bulunması dikkat

⁵⁹ age, vr. 150b.

⁶⁰ age, vr. 153a.

⁶¹ age, vr. 156b.

çekicidir. Kitâbu'l-ferâiz, bâbu'l-hunsâ'daki rivayette, Muâviye (b. Ebî Süfyân) ifadesinden sonra -eğer müstensihler tarafından eklenmediyse- **"leanehullah"** (Allah ona lanet etsin) ifadesi yer almıştır.⁶²

b. *"Kitâbu Tertîbi'l-İtikâd ve Takrîbi'l-İstişâd"*:

Baş tarafından bir varak eksik olan bu nüsha istinsah hataları istisna edilirse, Müsnedü'l-İmam Zeyd b. Ali ve onun gibi nüshaların aynısıdır. Buna rağmen onun niçin bu şekilde isimlendirildiği bilmemekteyiz.

Bu nüshanın diğerlerinden farklı olarak dikkatimizi çeken bazı özellikleri vardır. Eserin tasnifi; kitâb ve bâb başlıklarında çok küçük farklar görülmektedir. Baş tarafından eksik olan varakta, şu bâplar olmalıdır: *Bâb fî zikri'l-vudû'*, *Bâbu'l-gusli'l-vâcib ve's-sünne*, *Bâb fî'r-ru'âf ve'n-nevm ve'l-hacâme*. Diğer nüshalarda, *"Mesâil fî'l-vudû"*, *Bâbu's-sivâk ve fadli'l-vudû'tan* sonra yer almakta iken, bu nüshada *Bâbu ma yüfsidu'l-mâe'den* sonra yazılmıştır.⁶³ Şu bâb başlıkları da muhtevastaki hadisler mevcut olmakla birlikte- bu nüshada yoktur: *Bâbu evkâti's-salât*, *Bâbu't-tekbîr fî's-salât*, *Bâbu iftitâhi's-salât*, *Bâbu'l-kırâet fî's-salât*, *Bâbu'r-rukû'* ve *s-sucûd*.⁶⁴ Eserin fıkıh bölümünün sonunda *"Bâbu ehâdise ve ahbârin hisânin fî kulli fennin"* adıyla yeni bir bâb başlığı eklenmiş.⁶⁵ Bunlar dışında bâb isimlerinde ve sıralamasında önemli bir fark gözükmemektedir.

Kitâb isimleri ve sıralaması da genel olarak aynıdır; ancak muhtevâlarındaki bâplar ve ilgili rivayetler bulunmakla birlikte şu kitâb başlıkları yazılmamıştır: *Kitâbu't-tahâre*, *Kitâbu's-salâh*, *Kitâbu'l-buyû'*, *Kitâbu's-şerike*, *Kitâbu't-talâk*, *Kitâbu'l-hudûd*.⁶⁶

Bu nüshanın ne başında ne de sonunda rivayet senedine ilişkin bir kayıt yer almıyor. Belki de kitabın başından eksilen varakla birlikte rivayet senedi de kaybolmuştur. Her hadisin başındaki senetler ise diğer nüshalarla aynıdır; "haddesenî Zeyd b. Ali an ebîhi an ceddihî an Ali" gibi açık olarak yazılmıştır. Bazı

⁶² *Kitâbu Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali*, vr. 156b.

⁶³ Bkz. Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974), *Kitâbu Tertîbi'l-İtikâd ve Takrîbi'l-İstişâd*, İst. Süleymâniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbî Efendi Kitaplığı, 457/2, 3, vr. 2b.

⁶⁴ Bkz. Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 6a; Bu bâplar, beraberinde bulunması gereken rivayetlerle birlikte nüshanın metninden iskat edilmiş ve sonradan sayfa kenarına yapılan tashihte, tashih için esas alınan kaynaktan bu bâb başlıkları olmadığı için buraya yazılmamıştır. Hatta, alıntılanan metnin muhtevası, burada bulunması gereken muhtevanın tamamına uygun değildir; hadislerin senetleri "an Ali" olarak kısaca verildiği gibi, hadislerin aralarındaki Zeyd b. Ali'ye ilişkin kaviller de yoktur.

⁶⁵ Bkz. Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 68b.

⁶⁶ Bkz. Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 5a, 39a, 56a, 58b. Mevcut diğer kitâb isimleri için Bkz. *age*, *Kitâbu'l-cenâiz*, vr. 17b; *Kitâbu'z-Zekât*, vr. 23b; *Kitâbu's-siyâm*, vr. 26b; *Kitâbu'l-hâc*, vr. 31a; *Kitâbu's-şehâdât*, vr. 49a; *Kitâbu'n-nikâh*, vr. 51a; *Kitâbu's-siyer*, vr. 62a; *Kitâbu'l-ferâiz*, vr. 65a.

senetlerin farklı tabakadaki bir râvî ile başlaması bu nüshada da var olan bir özelliktir. Meselâ, Bâbu's-salât'ın başındaki senet şöyledir: "Haddesenî Ali b. Muhammed b. el-Hasen kâle: haddesenî Süleymân b. İbrâhîm b. 'Ubeyd kâle: haddesenî Nasr b. Müzâhim el-Mu'tezilî kâle: haddesenî İbrâhîm b. ez-Zibrikân..."⁶⁷ Ancak burada Nasr b. Müzâhim el-Minkarî (ö. 212/827)'nin "el-Mu'tezilî" diye yazılmasında olduğu gibi küçük değişiklikler de var. Bunun gibi farklılıklar kitabın metninde de görülüyor.⁶⁸

Bu nüshanın dikkatimizi çeken en önemli özelliği belki de şudur: Bu nüsha istinsah hataları sebebiyle sonradan tashih edilirken, daha önce söz ettiğimiz *Kitâbu mecmû'î'l-fikh an Zeyd b. Ali* adlı nüsha esas alınmış; ona göre tashih yapılmıştır.⁶⁹ Zira, hem tashih edilen metinde ona gönderme yapılmış, hem de yapılan alıntı bu nüshanın genel karakterine aykırı düşmüştür. Şöyleki; Bâbu'l-ezân'dan sonraki beş bâb esas metinde iskat edilmiş olup sonradan sayfanın kenarına yazılmış ve sonuna "suhha naklen min **Mecmû'î'l-hadîs** ilâ zikri't-teşehhüd" kaydı eklenmiştir.⁷⁰ Bâbu'l-hades fi's-salât başlığı altındaki ilk hadiste yapılan bir hatayı düzeltmek üzere de sayfa kenarına "kâle *feinnehu* kemâ fi **Mecmû'î'l-fikhi'l-mezmûr**" kaydı eklenmiştir.⁷¹ Bu kayıtlarda işaret edilen kaynağın "Kitâbu mecmû'î'l-fikh an Zeyd b. Ali" adlı nüsha olduğu, yukarıda temas edilen iktibas incelendiğinde neredeyse kesinleşmektedir. Çünkü, hadislerin senetleri, eserin genelinde "haddesenî Zeyd b. Ali an ebîhi an..." diye açık olarak yazıldığı halde, buradaki metinde, o nüshada olduğu gibi kısaca "**an Ali**" şeklindedir. Yine eserin genelinde hadislerle birlikte Zeyd b. Ali'ye ilişkin kaviller yer aldığı halde, buradaki metinde o nüshada olduğu şekilde, sadece hadislerin metinleri vardır ve Zeyd b. Ali'nin kavilleri yoktur.⁷²

Bu nüshanın fıkıh bölümünün sonundaki kayıtlar incelendiğinde de bir takım yeni kanaatler ortaya çıkmaktadır. Kitâbu'l-ferâiz'in sonunda, diğer nüshalarda (Ali Emiri nüshası hariç) olduğu gibi "Kâle *Abdulazîz b. İshâk*: hâzâ âhiru'l-ebvâbi fi'l-fikh min asli kitâbi Ebî'l-Kâsim Ali b. Muhammed en-Neha'î" ibaresi ve diğer kayıtlar

⁶⁷ Bkz. Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 5a.

⁶⁸ Metinle ilgili küçük farklılıklar için bkz. *age*, vr. 3b ("lem" yerine "leyse"); 4b ("yakraü'l-cünübü" yerine el-cünübü yakraü"); vr. 3b'de metnin içinde, "hâzihi hâşiyetuhu..." denilerek bir iki satırlık bir cümle eklenmiş.

⁶⁹ Tashih yapılan bazı sayfalar için bkz. Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 6a, 8a, 46a.

⁷⁰ Bkz. Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 6a.

⁷¹ Bkz. Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 8a; karş. Kitâbu Mecmû'î'l-Fikh an Zeyd b. Ali, vr. 133b; Bu kayıtlardan anlaşılan başka bir şey de şudur: **Mecmû'u'l-hadîs** ve **Mecmû'l-fikh** adıyla iki ayrı kitap yoktur; bunlar aynı kitap için kullanılan farklı isimlerdir. Çünkü, aynı nüshadan hem "mecmû'u'l-hadîs", hem de "mecmû'u'l-fikh" diye söz edilmiştir.

⁷² Bkz. Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 6a; karş. "Kitâbu mecmû'î'l-fikh an Zeyd b. Ali", vr. 132a-b.

yer alıyor.⁷³ Ancak onlardan farkı, bu kayıtlardan sonraki bölümün "el-Ehâdîsu hiye hâzihi âhira'l-fıkh" genel başlığı altında toplanmış olması ve bu bölüme "race'na ile'l-hadîs ellezî kâne fî kitâbi'l-fıkh" ibaresiyle başlanmış olmasıdır. Buradan anlaşılan şudur: Kitabın buraya kadarki bölümü "**kitâbu'l-fıkh**" olarak isimlendirilmiş, buradan sonra zikredilen hadislerin zikredildiği bölüm içinse, ayrı bir kitap isimlendirmesi yapılmamış ve bu bölümden "bâbu'l-hadîs" diye söz edilmiştir.

Bâbu'l-hadîs'in sonunda da şu kayıt yer alıyor: "**Hâzâ âhiru'l-kitâbi bi-tertîbi'l-itikâd ve takrîbi'l-istişhâd ve'l-hamdü lillahi rabbi'l-âlemîn**".⁷⁴ Bundan da açık bir şekilde anlaşılan, kütüphane kayıtlarında bu isimle söz edilen eserin "*Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali*" veya "*el-Mecmû'u'l-Fıkhî'l-Kebîr*" veyahut "*el-Mecmû'u'l-Fıkhîyyi ve'l-Hadîsiyyi*" veyahut da "*Corpus Juris di Zaid ibn Ali*" adıyla yayımlanan nüshaların aynısı olduğudur. Bunlardan biraz farklı olan *Kitâbu mecmû'i'l-fıkh an Zeyd b. Ali* adlı nüshadır.⁷⁵

3. Şerhler, Hâşiyeler ve Tahrîcler:

a. *er-Ravzu'n-Nadîr*:

el-Mecmû'un en son ve en geniş şerhi olan bu eserin müellifi, el-Hüseyn b. Ahmed (1180-1221/1765-1806) dir.⁷⁶ Eserin yayımı için, müellifin biyografisini yazan Muhammed b. Muhammed'in verdiği bilgilere göre,⁷⁷ babası San'a'nın muteber kâdî ve hâkimlerinden biri olan bu zât San'a'da doğmuş ve orada vefat etmiştir. Zamanın aklî ve naklî bütün ilimlerini içeren iyi bir eğitim almış, pek çok meselede görüş bildirmiş, fetva vermiş, çeşitli talikler ve telifler kaleme almış, güzel şiirler ve nesirler yazabilmiş bir kimsedir.⁷⁸ Kendisinden yedi yaş büyük olan muasırı Şevkanî'nin (ö. 1250/1834) beyanına göre; ilim tahsili esnasında pek çok yerde birlikte okumuşlardır. Aralarında yazışmalar, çeşitli meselelerde mübaheseler olmuştur. el-Mecmû'un şerhine devam ederken vefat etmiştir. Şevkanî, onun ilmî çalışmalarından övgüyle söz etmiştir.⁷⁹

⁷³ Bkz. Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 68b-69a.

⁷⁴ Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 77a.

⁷⁵ Bkz. Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 68b ("kâle Abdulazîz: ve ehbebtü en ektübe hâzihi'l-elfâza telî **kitâbe'l-fıkhî** iz kânet fıhi ve min eclihî (aslihi) sümme e'ûdu ilâ **bâbi'l-hadîsi** fe-ektübüh."

⁷⁶ Müellifin tam adı: Şerafuddîn el-Hüseyn b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Süleymân b. Salih **es-Seyyâğî** el-Haymî el-Yemenî es-Sanânî.

⁷⁷ Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Ahmed b. İsmail b. el-Hüseyn b. Ahmed Zübâra el-Hasenî el-Yemenî'nin Hicrî 1346'da yazdığı bu biyografi için bkz. San'anî, *age*, I, 2-5.

⁷⁸ San'anî, *age*, I, 5.

⁷⁹ eş-Şevkanî, Muhammed b. Ali, , *el-Bedru't-Tâli' bi-Mehasine Men ba'de'l-Karnî's-Sâbi'*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts. I, 214-215.

Eserin yüz yirmi sayfalık mukaddimesinin başındaki rivayet senedine göre onu, Muhammed b. Emîri'l-mü'minîn Yahyâ,⁸⁰ babası Yahyâ'dan; o, şeyhi Ahmed b. Abdullah b. Abdurrahmân el-Cündârî'den; o, şeyhi Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ es-Seyyâğî'den; o, şeyhi Muhammed b. İsmâîl b. Muhammed b. Yahyâ el-Kebsî'den; o, babasından; o da müelliften rivayet etmiştir.⁸¹

Tamamı dört cilt (cüz) olan bu eserin son kısmı San'anî (ö. 1221/1806)'ye ait değildir. *Tetimmetü'r-Ravdi'n-Nâdir* adını taşıyan bu son kısım, San'anî'nin vefatından 128 sene sonra, el-Abbâs b. Ahmed b. el-İbrâhîm el-Hasenî el-Yemenî tarafından yazılmıştır. San'anî, bu eserin Kitâbu'l-hacc'a kadarını kapsayan ilk iki cüzünü 1217/1802 yılında tamamlamış; üçüncü cüzü yazıp dördüncü cüzde, Kitâbu's-siyer'in büyük bir kısmını yazdıktan sonra "باب متى يجب على اهل العدل قتال الفئة الباغية" başlığına gelince 1221/1806 yılında kırk bir yaşında iken vefat etmiştir.⁸²

Müellif, mukaddimesinin başında hamdele-salvele'den, ilme ve fıkıh ilmine yaptığı övgüden sonra sözü *el-Mecmû'l-fikhî*'ye getirerek onun önemini belirtmiş ve bu nedenle esere yapılan şerhlerden söz etmiş ve kendisinin de bu şerhi niçin yazdığını açıklamıştır: "Zeydiyye ashâbı için bir yardımcı, onlar için ayağa kalkıp azimle yoluna devam edecek bir kimse göremeyince, İmam Zeyd b. Ali'nin Mecmû'una yöneldim ve ona mezhep ehli öncekilerin eserlerinin en güzeline benzer bir şerh yazdım."⁸³

Bundan sonra San'anî (ö. 1221/1806), bu kitaptaki senedini zikretmiş⁸⁴ ve el-Kâdî Ca'fer b. Ahmed (ö. 573/1177)'den başlayarak Hz. Peygamber'e kadar olan râvîlerin biyografilerini vermiş; cerh ve ta'dil durumları hakkındaki iddialara cevap vermiştir. Bu râvîler arasında en fazla tartışma mevzuu olan Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsîti (ö. 150/767)'le ilgili bahis, yirmi dört sayfa kadardır.⁸⁵ Bu bahsi üç bölüme ayıran müellif, birinci bölümde Ebû Hâlid'in biyografisini vermiş; ikinci bölümde Ebû Hâlid'in cerh ve ta'dili ile ilgili söylenenleri tartışmış; üçüncü bölümde de Ebû Hâlid'in bazı konularda Zeydiyye imamlarının rivayetlerine muhalif olan rivayetlerini incelemiştir.

⁸⁰ Muhammed b. Emîri'l-mü'minîn Yahyâ b. Emîru'l-mü'minîn el-Mansûr billâh Muhammed b. Yahyâ b. Muhammed b. Yahyâ Hamîdiddîn b. Muhammed b. İsmâîl b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Emîri'l-mü'minîn.

⁸¹ San'anî, *age*, I, 6.

⁸² San'anî, *age*, II, 530; IV, 334.

⁸³ San'anî, *age*, I, 2.

⁸⁴ San'anî, *age*, I, 9-11.

⁸⁵ San'anî, *age*, I, 25-49.

Bu eserin mukaddimesindeki Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ile ilgili bahis, otuz iki sayfa kadardır. Dört bölüme ayrılan bu bahsin birinci bölümünde Zeyd b. Ali'nin kişisel özellikleri; ikinci bölümünde Zeyd b. Ali'nin hadisçiliği; üçüncü bölümde Zeyd b. Ali'nin ayaklanması ve şehadeti ile ilgili olaylar; dördüncü bölümde Zeyd b. Ali'nin vefatından sonra ortaya çıkan kerametlerden söz edilmiştir.⁸⁶ Mukaddimenin bundan sonraki yaklaşık 40 sayfalık kısmında Zeyd b. Ali'nin rivayet senedinde yer alan babası Ali b. Hüseyin (ö. 94/713), dedesi Hüseyin b. Ali (ö. 61/680) ve büyük dedesi Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/660)'ün biyografilerine yer verilmiştir.⁸⁷ Müellif, Hz. Ali ile ilgili bahsin önemli bir kısmını Hz. Peygamber'in "ben ilmin şehriyim, Ali de onun kapısıdır." mealindeki hadisine ayırmış; onun sahihliğini ve Hz. Ali'nin Sahâbenin en bilgini olduğunu savunmuştur.⁸⁸

Müellifin bu eserinde, bir kısmı henüz el yazma halinde bulunan pek çok Zeydî eserden, genel tarih ve ricâl kitaplarından, hadis ve fıkıh kaynaklarından yararlanmış olması, yer yer onları tenkide ve tahlile tabi kılmış olması, onun geniş bir ilmî kültüre sahip olduğunu göstermektedir.⁸⁹

Eserin elimizdeki "Dâru'l-Cîl" tarafından yapılmış baskısında, Muhammed b. Abdullah el-Ekve'nin⁹⁰ kendi hattıyla yazdığı el yazma nüsha esas alınmış olmakla birlikte, dipnotlarda görülen tashihlerden diğer nüshalarla da karşılaştırma yapıldığı anlaşılmaktadır. Eserin, San'anî (ö. 1221/1806)'ye ait kısmını ihtiva eden ve dört cilt halinde tamamlanan bölümü, Muhammed Sa'îd el-Urfî'nin 1349/1930 yılında

⁸⁶ San'anî, *age*, I, 49-82.

⁸⁷ San'anî, *age*, I, 81-109.

⁸⁸ San'anî, *age*, I, 109-118.

⁸⁹ Eserin sadece mukaddimesinde sözü edilen müelliflerden ve eserlerden bazıları şunlardır: Ahmed b. Sâlih b. Ebi'r-Ricâl-*Matla'u'l-Büdûr ve Mecme'u'l-Bühûr* (Zeydiyye İmamlarının Tarihi); Sârimuddîn İbrâhîm (ö. 1145/1732: nîf ve erbeine ve mie ve elf) b. el-Kâsim b. Emîru'l-mü'minûn el-Müeyyed-Billâh Muhammed b. el-Kâsim, *Tabakâtu'z-Zeydiyye*; Alî b. el-Abbâs, *Kitâbu İhtilâfi Fukahâi Ehli'l-Beyt*; el-İmâmu'l-Mehdî li-dînillâh Muhammed el-Mutahhar, *el-Minhâcu'l-Celî*; Ahmed b. Yûsuf b. el-Hüseyin (ö. 1191/1777), *el-Fethu'l-'Ulâ*; Ahmed b. Nâsır b. Muhammed b. Abdilhak el-Mihlâfi (ö. 1116/1704), *Şerh*; el-İmâm Ebû Tâlib, *et-Tezkire*; Yahyâ b. el-Muhsin, *er-Risâletü's-Şiteviyye*; Muhammed b. Alî el-'Alevî, *el-Câmi'u'l-Kâfi*; Kâdî Ca'fer (ö. 573/1177), *en-Nuketü ve Şerhuha, el-Erbaûne'l-Aleviyye, Teysîru'l-Metâlib ilâ Emâli Ebi Tâlib*; Ebû'l-Abbâs (ö. 560/1165), *Keşfu'l-Ğaletâ*; Ahmed b. İsa b. Zeyd, *Emâli*; Muhammed b. İbrâhîm el-Vezîr, *Ulûmu'l-Hadîs, Hidayetu'r-Râğibîn*; el-Hâdî, *el-Ahkâm*; İbn Mürğim, *eş-Şerh ale'l-Bedr*; İbn Muzaffer, *et-Tercüman*; İbn Hamîd, *en-Nüzhe*; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. ez-Zekiyyü Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi fi Esmâi'r-Ricâl*; ez-Zehabî, *el-Mîzân, en-Nübelâ*; İbn Hacer el-Askalânî, *Nuhbetü'l-Fiker*; el-Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-Tecrîd*; el-Mürşid billâh, *el-Emâli*; Ahmed b. Ali b. Alî b. Abdulkadir el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*; Ebû'l-Ferec el-İsbehânî, *Mekâtîlu't-Tâlibiyyîn*; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*; Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbih*; el-İmâmu'l-Mehdî, *el-Minhâc*; Ed-Deylemî, *el-Mişkât*; el-Hâkim, *Cilâu'l-Ebsâr*; ed-Dâmiğânî, *er-Risâle*; el-Vâkidî, ez-Zübeyr b. Bekkâr, Halîfe b. el-Hayyât, es-Suyûtî, İbn Cerîr, el-Hâkim, en-Neseî, Ebû Dâvud, et-Tirmizî, İbn Hanbel, el-Buhârî, el-Müslim.

⁹⁰ Eserin dördüncü cildinin sonunda, "bu nüshanın nakli (istinsâhı), Hicrî 1297 (Milâdî 1880) yılında; Reb'ülevvel ayının on dördünde veya on beşinde bitti (furiğa en-naklu li-hâza'n-nüşhati fi râbia aşera ev hâmise aşere min...)." kaydı bulunmaktadır (Bkz. San'anî, *age*, IV, 335).

yazdığı takriziyle⁹¹ birlikte basılmıştır.⁹² *Tetimmetu'r-Ravdi'n-Nadîr* adlı cildin basımı esnasında (1931) matbaaya ulaşan ve bu cildin sonuna eklenen diğer takrizlerse Muhammed Bahît el-Mutî'î el-Hanefî, Yûsuf ed-Decevî, Mustafa Ebû Yûsuf el-Hamâmî, Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ahmed Muhammed es-Siddîk el-Hasenî el-Mağribî, Muhammed Zeynülâbidîn el-Hüseynî el-Kürdî tarafından yazılmıştır.⁹³

Şerhin eksik kalan bölümünü tamamlayan el-Abbâs b. Ahmed, San'anî (ö. 1221/1806)'nin uslûbunu devam ettirmiştir. Her iki müellifin şerhte esas aldıkları el-Mecmû'un metni, Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'ın cem' ettiği metindir ve rivayet silsilesinde onun adı geçmemekle birlikte, fıkıh bölümünün sonundaki Abdulazîz b. İshâk'a ait sözler, Ali Emîrî nüshası diğer nüshalarda olduğu gibi bu nüshada da yer almaktadır. Ancak San'anî (ö. 1221/1806) gibi, el-Abbâs b. Ahmed de, Abdulazîz b. İshâk'ın bu sözlerini olduğu gibi nakletmek dışında bir açıklama yapmamıştır. Eserin oluşum sürecinden söz etmemişler ve rivayeti sırasında râvîlerin tasarruflarından, İbrâhîm b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) ile Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in imlâları arasındaki farklılığın mahiyetinden söz etmemişlerdir.⁹⁴ Buradan çıkarılabilecek netice şudur: **San'anî, eserin ne şekilde oluştuğuna değil, eserin râvîleri hakkındaki iddiaların tutarsız olduğunu ve ondaki rivayetlerin sahih bir senetle Zeyd b. Ali'ye ulaştığını ispatlamaya önem vermiştir.**

San'anî (ö. 1221/1806)'nin "**Mecmû'ul-Fikhi'l-Kebîr**" adıyla şerhettiği eserin muhtevası küçük farklılıklar dışında **Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali** veya Abdullah b. Hammûd'un yayımladığı şekliyle **el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî** ile aynıdır. Müellif zaman zaman *el-Mecmû'u'l-hadîsî*'ye de atıflarda bulunmuştur.⁹⁵

b. el-Minhâcu'l-Celî:

İki cüz halindeki bu şerh *el-Mecmû'*'nun râvîlerinden el-İmâm el-Mehdî li-dînilah Muhammed b. el-Mutahher (ö. 728/1328) tarafından yazılmıştır. San'anî (ö. 1221/1806)'nin beyanına göre, bu eserde geniş açıklamalar vardır. Ferî meseleler ve tahrîciler yoğundur. Ancak tamamına yakını mezhebe hasredilmiş açıklamalardır.

⁹¹ Bkz. San'anî, *age*, IV, 335-348.

⁹² Şerhin ilk baskısı budur ve 1347/1928'de basımına başlanılan eserin dördüncü cildi 1349/1930 yılında, *Tetimmetu'r-Ravdi'n-Nadîr* adlı son kısmı ise 1350/1931 yılında Kahire'de Matba'atu's-Sa'âde tarafından basılmıştır. Eser, daha sonra "Mektebetü'l-Müeyyed" (Tâif 1388/1968) ve Dâru'l-Cîl (Beyrut ts.) tarafından tekrar basılmıştır. bkz. San'anî, Şerefuddin Hüseyin b. Ahmed, *er-Ravzu'n-Nadîr Şerhu Mecmû'î'l-Fikhi'l-Kebîr*, I-IV, Dâru'l-Cîl, Beyrut ts., IV, 348; el-Abbâs b. Ahmed b. İbrâhîm b. Ahmed el-Yemenî, *Tetimmetu'r-Ravdi'n-Nadîr*, Dâru'l-Cîl, Beyrut ts., s. 331.

⁹³ el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 331-344.

⁹⁴ Bkz. San'anî, *age*, I, 28; el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 125. Ali Emiri nüshasının râvîleri ile bu nüshanın râvîlerin bir çoğunun aynı kişiler olması da açıklanmaya muhtaç bir durumdur.

⁹⁵ Bkz. San'anî, *age*, III, s. 178.

Müellif kendi sözüyle Zeyd b. Ali'nin sözlerini başından sonuna kadar tek bir kalıp içinde birlikte vermiştir.⁹⁶ el-Mecmû'un ilk şerhi budur.⁹⁷

c. Şerhu'l-Kâdî:

Ebû Muhammed Ahmed b. Nâsır b. Muhammed b. Abdilhak el-Mihlâfî el-Hîmî (ö. 1116/1704)⁹⁸ tarafından hazırlanan bu eser, el-Mecmû'un sehiv secdeleri bahsine kadar olan kısmını ihtiva etmektedir ve bir cüz kadardır. Müellif eseri tamamlayamadan vefat etmiştir. San'anî (ö. 1221/1806), bu eserin güzel bir şerh olduğunu ve onda Zeyd b. Ali'nin mezhebinin aynen izlendiğini belirtmiştir.⁹⁹

d. el-Fethu'l-'Ulâ fî Tahrîci Ehâdîsi Mecmû'î Zeyd b. Ali:

Müellifi Ahmed b. Yûsuf b. el-Hüseyin b. el-Hasen b. el-Kâsim b. Muhammed (ö. 1191/1777)'dir. *er-Ravzu'n-Nadîr* müellifi San'anî (ö. 1221/1806)'ye göre *seyyid, allame, muhaddis* ve *nâkid* bir âlim olan Ahmed b. Yûsuf, hadislerin tahrirleri ile metinlerini, ahkâmın istinbatını ve ilgili oldukları ilim dallarının incelemesini, hadis ricali hakkındaki cerh ve tadil, tashih ve ta'lil bahislerini bir araya topladığı geniş bir şerh yazmaya başladı. Hadisleri ve hadis ricallerini öğrenmek için yolculuklara çıktı. Ancak bir kitabın başındaki birkaç yaprak denebilecek kadar yazdıktan sonra, Hz. Ali (ö. 40/660)'den Ebû Hâlid (ö. 150/767)'e kadar olan râvîlerin biyografileri hakkında bir mukaddime takdim etti. Şerhin yarısını yazdıktan sonra gayretini "el-Mecmû'l-hadîsî"nin hadislerini tahrir etmeye yöneltti ve onu "el-Fethu'l-'Ulâ fî Tahrîci Ehâdîsi Mecmû'î Zeyd b. Ali" diye isimlendirdi. Güzel bir telif oldu; ne var ki içinde belki de daha sonra yanında bulunan bazı kitapları inceledikten sonra tamamlamayı düşündüğü bazı boşluklar bıraktı.¹⁰⁰

Bunların dışında Zeydî kaynaklarda, Yahyâ b. el-Hüseyin b. el-Kâsim (ö. 1100/1688) tarafından yazılan "el-Misbâhu'l-Münîr Şerhu Mecmû'il-Kebîr" adlı bir şerhten de söz edilmektedir.¹⁰¹

⁹⁶ San'anî, *age*, I, 7, 11.

⁹⁷ Abdolvâsî' b. Yahyâ, *age*, s. 12.

⁹⁸ Bu zatın biyografisi için bkz. İbrahim b. Kasım b. el-İmam el-Müeyyedbillah (ö. 1153/1740), *Tabakâtu'z-Zeydiyye*, thk. Abdusselam b. Abas el-Vecih, I-III, Amman 1421/2001, I, 218-223.

⁹⁹ San'anî, *age*, I, 7.

¹⁰⁰ San'anî, *age*, I, 7, 8.

¹⁰¹ İbrahim b. Kasım, *age*, III, 1221; Abdullah b. Hammûd el-'İzzî, *et-Tecrîd* adlı eserin mukaddimesi, s. 7

II. ESERİN RİVAYET SENEDİ

	<i>Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali (I)</i>	<i>Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali (II)</i>	<i>Mecmû'u'l-Fikhi'l-Kebîr (Ravzu'n-Nadîr)</i>	<i>Mecmû'u'l-Fikh an Zeyd b. Ali</i>	<i>Senedu Mecmû'î Zeyd b. Ali</i>
1	Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî	Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî	Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî	Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî	Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî
2	İbrâhîm b. ez-Zibrikân	İbrâhîm b. ez-Zibrikân	İbrâhîm b. ez-Zibrikân	İbrâhîm b. ez-Zibrikân	İbrâhîm b. ez-Zibrikân
3	Nasr b. Müzâhim el-Minkarî ¹⁰²	Nasr b. Müzâhim el-Minkarî	Nasr b. Müzâhim el-Minkarî	Nasr b. Müzâhim el-Minkarî	Nasr b. Müzâhim el-Minkarî
4	Süleymân b. İbrâhîm el-Muharibî	Süleymân b. İbrâhîm el-Muharibî	Süleymân b. İbrâhîm el-Muharibî	Süleymân b. İbrâhîm el-Muharibî	Süleymân b. İbrâhîm el-Muharibî
5	Ebû'l-Kâsim Ali b. Muhammed b. Kâsî en-Neha'î ¹⁰³	Ebû'l-Kâsim Ali b. Muhammed b. Kâsî en-Neha'î	Ebû'l-Kâsim Ali b. Muhammed b. Kâsî en-Neha'î	Ebû'l-Kâsim Ali b. Muhammed b. Kâsî en-Neha'î	Ebû'l-Kâsim Ali b. Muhammed b. Kâsî en-Neha'î ¹⁰⁴
6	Ebû'l-Kâsim Abdülazîz b. İshak ¹⁰⁵	Ebû'l-Kâsim Abdülazîz b. İshak			
7	Muhammed b. Abdillâh eş-Şeybânî ¹⁰⁶	Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî	Muhammed b. Abdillâh eş-Şeybânî	Muhammed b. Abdillâh eş-Şeybânî	
8	Ebû Saîd Abdirrahmân en-Nîsâbûrî	Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyin ¹⁰⁷	Ebû Saîd Abdirrahmân en-Nîsâbûrî	Ebû Saîd Abdirrahmân en-Nîsâbûrî	Ebû Saîd Abdirrahmân en-Nîsâbûrî
9	Ebû'l-Kâsim Ubeydullah b. Abdullah el-Haskânî	Kâdî Allâme Yûsuf	Ebû'l-Kâsim Ubeydullah b. Abdullah el-Haskânî	Ebû'l-Kâsim Ubeydullah b. Abdullah el-Haskânî	Ebû'l-Kâsim Ubeydullah b. Abdullah el-Haskânî
10	Hâkim Ebû'l-Fadl Vehbullah b. el-Hâkim	Ali b. Muhammed	Hâkim Ebû'l-Fadl Vehbullah b. el-Hâkim Ebi'l-	Hâkim Ebû'l-Fadl Vehbullah b. el-Hâkim Ebi'l-	el-Hâkim Ebû'l-Fadl Vehbullah

¹⁰² Nasr b. Müzâhim, hem şeyhi İbrâhîm'den hem de doğrudan Ebû Hâlid'den rivayet etmiş. Bkz. San'anî, *age*, I, 24)

¹⁰³ Sema tarihi: 265. Bu ravîden sonra biri Abdülazîz b. İshak'la, diğeri Muhammed b. Abdillâh ile devam eden iki tarîk başlıyor. (Bkz. San'anî, *age*, I, 24). Muhammed b. Abdillâh'ın Ali b. Muhammed'den sema'ı hicrî 318 yılında gerçekleşmiş.

¹⁰⁴ Bu râviden sonra, Muhammed b. Abdillâh eş-Şeybânî iskat edilmiş olmalı. Zira, bu senet *Mecmû'u'l-Fikh an Zeyd b. Ali*'nin senediyle aynı; aralarında başka bir fark yok.

¹⁰⁵ Abdülazîz'den pek çok kimse rivayet etmiş. Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî (Abdulvâsî', *age*, s. 387), Muhammed b. Abdillâh eş-Şeybânî (Abdulvâsî', *age*, s. 35), Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm, Ali b. Abbâs el-Alevî... Bu sonuncusunun sema tarihi hicrî 353' tür. (Bkz. San'anî, *age*, I, 21; Abdulvâsî', *age*, s. 47)

¹⁰⁶ Muhammed b. Abdillâh eş-Şeybânî, hem Abdülazîz b. İshak'dan hem de onun şeyhi Ali b. Muhammed'den doğrudan (sema' tarihi: 318) rivayet etmiş. (Bkz. San'anî, *age*, I, 18; Abdulvâsî', *age*, s. 35)

¹⁰⁷ el-Mecmû'u telakkî eden ilk Zeydî imam büyük ihtimalle bu zât ve büyük kardeşi el-Müeyyed-Billâh lakaplı Ahmed b. el-Hüseyin el-Hârûnî'dir.

			Kâsım el-Haskânî	Kâsım el-Haskânî	
11	Zeyd b. el-Hasen el-Beyhakî	Zeyd b. Muhammed	Zeyd b. el-Hasen el-Beyhakî	Zeyd b. el-Hasen el-Beyhakî	Zeyd b. el-Hasen el-Beyhakî
12	Ahmed b. Ebi'l-Hasen el-Kunnî (ö. 560/1165) ¹⁰⁸	Ebû Ali b. Âmvec	Ahmed b. Ebi'l-Hasen el-Kunnî	Ahmed b. Ebi'l-Hasen el-Kunnî	Ahmed b. Ebi'l-Hasen el-Kunnî
13	Ca'fer b. Ahmed (ö. 573/1177) ¹⁰⁹	el-Celîl b. Ebû'l-Fevâris	Ca'fer (b. Ahmed)	Ca'fer b. Muhammed ¹¹⁰ b. Abdusselâm	Ca'fer b. Ahmed b. Abdusselâm
14	Muhyiddin İmrân Ebû'l-Hasen	Ahmed b. el-Hasen el-Kunnî	Muhammed b. Ahmed (ö. 623/1226)	Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Velîd	Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Velîd
15	Abdullah b. Hamza	Ca'fer b. Ahmed b. Abdisselâm	Ahmed (ö. 635/1237) b. Muhammed b. el-Kâsım el-Ekve'	Ahmed b. Muhammed b. el-Kâsım el-Ekve'	Ahmed b. Muhammed b. el-Kâsım el-Ekve'
16	Ahmed Hamîd	Muhyiddîn Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî	Ahmed (ö. 656/1258) b. el-Hüseyn	-	Ahmed b. el-Hüseyn
17	el-Kasım b. Ahmed Hamîd	Ahmed b. Muhammed el-Ekve'	Muhammed (ö. 730/1330) b. Ahmed	-	Muhammed (ö. 730/1330) b. Ahmed b. Ebi'r-Ricâl
18	Muhammed b. Yahyâ	Ahmed b. el-Hüseyn	el-Mutahher b. Yahyâ	-	el-Mutahher b. Yahyâ
19	Ahmed b. Yahyâ	Muhammed b. Ahmed b. Ebi'r-Ricâl	Muhammed (ö. 728/1328) el-Mutahher	-	Muhammed b. el-Mutahher
20	el-Mutahher b. Muhammed b. Süleymân	el-Mutahher b. Yahyâ	el-Mutahher (ö. 802/1399) b. Muhammed	-	el-Mutahher b. Muhammed
21	Seyyid Sârimuddîn	el-Muttahher b. Muhammed b. Muttahir	Yahyâ b. el-Mehdî ez-Zeydî	-	Yahyâ b. el-Mehdî ez-Zeydî
22	Şerefuddîn	Yahyâ b. el-Mehdî	Abdullah b. Yahyâ	-	Abdullah b. Yahyâ
23	Ahmed b. Abdillah	Abdullah b. Yahyâ el-Mehdî	Sârimuddîn İbrâhim (ö. 914/1508) b. Muhammed b. Abdillah el-Vezîr	-	Sârimuddîn İbrâhim b. Muhammed b. Abdillah el-Vezîr
24	Emîruddîn b. Abdillah	Sârimuddîn İbrâhim b.	Şerefuddîn (ö. 965/1558)	-	el-Mütevekkil alallâh Yahyâ

¹⁰⁸ Ebu'l-Abbâs diye de bilinen bu ravî pek çok kimseden ders almış. Bunlardan birisi üstünde yer alan Zeyd b. el-Hasen el-Beyhakî, diğeri ise Tûran Şâh b. Hüsrev Şâh'tır. Bkz. San'anî, *age*, I,15)

¹⁰⁹ Buraya kadarki rivayet zinciri, *en-Ravzu'n-Nadîr* müellifinin rivayet zinciri ile aynı (sadece Abdulaziz b. İshak ikinci senedde yer almıyor), sonrakilerde farklılaşma görülüyor. Bkz. San'anî, *age*, I, 11.

¹¹⁰ Burada Muhammed diye geçen zat, diğeri senetlerde Ahmed diye geçen zatla aynı olmalı. Karş. San'anî, *age*, I, 11.

		Muhammed el-Vezîr			Şerefuddîn
25	el-Mansûr billâh el-Kâsim b. Muhammed	Yahyâ b. Şemsiddîn	Ahmed (ö. 985/1577) Abdullah b. el-Vezîr	-	Ahmed Abdullah b. el-Vezîr
26	el-Müeyyed-Billâh Muhammed b. el-Kâsim	Ahmed b. Abdillâh el-Vezîr	Emîruddîn (1029/1620) b. Abdillâh	-	Emîruddîn b. Abdillâh
27	Ahmed b. Sa'diddîn	Emîruddîn b. Abdillâh	el-Mansûr billâh el-Kâsim (ö. 1029/1620) b. Muhammed	-	el-Mansûr billâh el-Kâsim b. Muhammed
28	Ahmed b. Sâlih Ebî'r-Ricâl	el-Hüseyin b. Emîri'l-Mü'minîn el-Kâsim b. Muhammed	el-Müeyyed-Billâh ¹¹¹ Muhammed (ö. 1054/1644) b. el-Mansûr billâh el-Kâsim	-	el-Müeyyed-Billâh Muhammed
29	Hüseyin b. Ahmed Zübârâ	Ahmed b. Sa'diddîn	Ahmed (1079/1668) b. Sa'diddîn	-	Ahmed b. Sa'diddîn
30	Zübârâ (Oğlu)	Ahmed b. Sâlih b. Ebî'r-Ricâl	Ahmed (ö. 1092/1681) b. Sâlih b. Ebî'r-Ricâl	-	Yahyâ (ö. 1090/1679) b. el-Hüseyin b. el-Müeyyed-Billâh Muhammed b. el-Kâsim
31	Hüseyin Zübârâ (Kardeşi)	el-Hüseyin b. Ahmed	Şerefuddîn Hasen (ö. 1115/1703) b. Sâlih	-	Ahmed (ö. 1116/1704) ¹¹² b. Nâsır b. Muhammed b. Abdilhakk
32	Ahmed b. Yusuf Zübârâ	Yûsuf b. Hüseyin	Sârimuddîn İbrâhim (ö. 1145/1732) b. el-Kâsim b. el-Müeyyed-Billâh	-	-
33	Abdullah el-Gâlibî	Hüseyin b. Yûsuf	Ahmed (ö. 1191/1777) b. Yusuf b. el-Hüseyin	-	-
34	Hüseyin b. Abdirrahmân el-Ekve'	İmâdudîn Yahyâ b. Abdullah	Ali b. Ahsen	-	-

¹¹¹ İmâm Müeyyed-Billâh'tan sonra senet üç ayrı tarikle Şerefuddîn el-Hüseyin b. Ahmed b. el-Hüseyin'e ulaşıyor. Bkz. San'anî, *age*, I, 9.

¹¹² *Senedu Mecmû'i Zeyd b. Alî'deki son râvî bu zattır. Bkz. varak 1b; Bu râvîden sonra senet, Ali b. Abdullah ve Yahyâ b. Sâlih (ö. 1209/1794) vasıtasıyla Ravzu'n-Nadîr'in müellifi San'anî'ye ulaşıp devam etmiştir (Bkz. San'anî, *age*, I, 9).*

35	Kâsım b. Hüseyin	Muhammed b. Abdillâh el-Vezîr	Şerefuddîn el-Hüseyin b. Ahmed b. el-Hüseyin b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Süleymân b. Sâlih es-Seyyâkî el-Haymî es-San'anî (ö. 1221/1806)	-	-
36	Hüseyin b. Ali el-Ümerî ¹¹³	Abdulkerîm b. Abdillâh	-	-	-
37	Abdülvâsî' b. Yahyâ el-Vâsî'î	Ahmed b. Muhammed el-Cürâfî ¹¹⁴	-	-	-
	-	Kâsım b. Hüseyin	-	-	-

¹¹³ Abdülvâsî' b. Yahyâ, şeyhi Hüseyin b. Ali el-Ümerî'nin özel ve genel icazet yoluyla pek çok tariki olduğunu, aynı şekilde diğer kitaplar, imamlar ve fakihlerin; tarihçi Muhammed b. İsmâ'îl, Kâdî Abdülmelik b. Hüseyin, Muhammed b. Ahmed el-Urâsî, Ahmed b. Muhammed es-Seyyâkî'nin tariklerinin bulunduğunu ve bu sonuncusunun Şevkânî'nin "*İthâfü'l-Ekâbir bi-İsnâdi't-Defâtir*"ne ulaştığını, ayrıca "*Bülûğu'l-Emânî*"de ve İbrâhîm el-Kürdî'nin "*el-Ümem fî İkâdi'l-Himem*", Abdülkadîr el-Medenî'nin "*et-Tirâzü'l-Muareb bi İsnâdi Ehli'l-Meşriki ve'l-Mağrib*" adlı eserlerinde de çeşitli tariklerin yer aldığını belirtmektedir (Abdülvâsî', *age*, s. 35).

¹¹⁴ Kasım b. Hüseyin icâzet yoluyla Yahyâ b. Hüseyin'den, o da Ahmed b. Abdillâh el-Cündârî'den rivâyet etmekte kirâet yoluyla da Ahmed b. Muhammed el-Cürâfî'den rivâyet etmekte, bu ikisinin rivâyeti Abdulkerim b. Abdillâh'da birleşerek devam etmektedir.

III. ESERİN ZEYD B. ALİ'YE NİSPETİ

A. Tarihî Kaynaklara Göre:

el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nisbetine engel olan durumlar arasında, Şîî bir tarihçi olduğu halde İbn Nedim'in bile *el-Fihrist* adlı kitabında ondan söz etmemiş olması dile getirilmiştir.¹¹⁵ Bu durumun diğer kaynaklar açısından da tahkiki için Sünnî, Şîî ve Zeydî belli başlı kaynakların araştırılması gerekmektedir.

Gerçekten İbnü'n-Nedîm, İslâm dünyasında bibliyografik eserler türünün ilki sayılan¹¹⁶ *el-Fihrist* adlı eserinde, *el-Mecmû'dan*, hatta Zeyd b. Ali'nin hiçbir eserinden söz etmemiştir. Ancak o, usul ve fıkıhta tasnif edilen kitaplar ve onları tasnif edenler başlığı altında, Muhammed b. İshak'tan yaptığı nakilde, imamlardan fikhî nakleden ilk şîî musannıflar arasında Ebu Hâlid b. Amr b. Hâlid adındaki bir zatın bir kitap tasnif ettiğini bildirmektedir.¹¹⁷ Şeyh Tûsî (ö. 460/1068)'nin *el-Fihrist*'inde İbnü'n-Nedim'e atfen aynı bilgi yer almaktadır.¹¹⁸ Her iki kaynakta da müellif ve kitabı hakkında başka bir bilgi görülmemektedir. Bu kaynaklarda eğer bir yazım hatası yoksa, adı geçen kişi Zeyd b. Ali'nin râvisi Ebû Hâlid değil, belki onun oğludur. Ancak başka bir Şîî müellif Necâşî (ö. 450/1058)'nin *Ricâl* kitabında, Ebû Hâlid Amr b. Hâlid hakkında şu bilginin yer aldığı görülmektedir: "Zeyd b. Ali'den (rivayet etmiştir), onun, kendisinden Nasr b. Müzâhim ve başkalarının rivayet ettiği büyük bir kitabı vardır..."¹¹⁹ Buna benzer şekilde, el-Mizzî (ö. 742/1341)'nin *Tehzîbu'l-Kemal*¹²⁰ adlı eserinde Ebû Hâlid Amr b. Halid el-Vâsıtî'nin şeyhleri zikredilirken şöyle bir ifade kullanılmaktadır: "Onun Zeyd b. Ali'den rivayet ettiği bir nüshası vardır (ve lehu anhu nüshatün)".¹²¹ el-Mizzî'nin bu eserini ihtisar ederek *Tehzîbu't-Tehzîb* adlı eseri yazan İbn Hacer (ö. 852/1448) aynı bilgiyi şu şekilde ifade eder: "Revâ an Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn nüshaten..."¹²²

¹¹⁵ Yusuf Musa, *Fikh-ı İslâm Tarihi*, s. 291-292.

¹¹⁶ Karaarslan, Nasuhi Ünal, "İbnü'n-Nedîm" mad, *DİA*, c. XXI, İst., 2000, ss. 171- 173, s. 172.

¹¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 308.

¹¹⁸ Şeyh Tûsî, *el-Fihrist*, Necef, ts. s. 189; İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde ve buna atfen aynı bilgiye yer veren Şeyh Tûsî'nin aynı adlı bu eserinde, "Ebû Hâlid b. Amr b. Hâlid" şeklinde yazılan ifadenin yanlış olup doğrusunun, yine bu sahada yazılan Necâşî'nin *Ricâl* adlı kitabında olduğu şekilde, "Ebû Hâlid Amr b. Hâlid" olması gerektiği söylenebilir.

¹¹⁹ Necâşî, Ahmed b. Alî, *Ricâl*, I-II, Kûm 1407/1986, II, 288.

¹²⁰ Mizzî'nin bu kitabı İbn Hacer (ö. 850/1448) tarafından *Tehzîbu't-Tehzîb* adıyla ihtisar edilmiştir. Bkz. Âşikkutlu, *age*, s. 21.

¹²¹ San'anî, *age*, I, 31.

¹²² İbn Hacer (ö. 853/1149), Şihabuddin Amed b. Ali b. Hacer el-Askalanî, *Tehzîb (Tehzîbu't-Tehzîb)*, I-XII, Daru'l-Fikr, Beyrut 1404/1984, VIII, 24.

Burada zikredilen kaynaklarda Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den rivayet ettiği nüshanın içeriği hakkında bir bilgi yer almadığı için, onun el-Mecmû' olduğundan emin olmamakla birlikte, Necâşî'nin "büyük bir kitabı vardır" diye söz ettiği kitabın diğer kaynaklarda belirtilen nüsha ile aynı olması ve bundan da Ebû Hâlid'den rivayet edilen kitapların en büyüğü olan el-Mecmû'un kastedilmiş olmasının mümkün olduğunu söylenebilir. Bu ihtimalden yola çıkılırsa, acaba adı geçen müellifler bu nüshayı görmüşler midir? el-Mecmû'dan, İtalyan araştırmacı Griffini (ö. 1925) tarafından neşredilmezden önce bibliyografik eserlerde söz edilmemiş olması, onun râvîsi Ebû Hâlid hakkında hadis ricali alimlerinin olumsuz kanaatleri sebebiyle esere iltifat edilmeyişine bağlanabilir; ancak yine de bu nüshanın Griffini'nin neşrine kadar Sünnî literatürde bilinmediği ileri sürülebilir. Şöyleki, zayıf râvîler hakkında bilgi veren eserlerde, Ebû Hâlid'i karalayıcı ifadeler yer almasına ve bunları desteklemek üzere onun Zeyd b. Ali'ye isnâd ettiği uydurma haberlere örnekler sıralanmasına rağmen, bunlarının senetlerinin Ebû Hâlid'den sonraki kısımlarının el-Mecmû'daki hadislerin senetleriyle aynı olmadığı görülmektedir. Ukaylî (ö. 322/934)'nin *ed-Duafâu'l-Kebîr*, İbn Adî (ö. 365/975)'in *el-Kâmil* ve Zehebî (ö. 748/1347)'nin *Mîzânu'l-İtidâ'l*'ine bakılırsa, Ebû Hâlid'in uydurduğu iddia edilen hadislerin el-Mecmû'dan alınmadığı fark edilebilir.¹²³ el-Mecmû'un tamamını, Ebû Hâlid'den sadece İbrâhîm b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) rivayet ettiği halde bu kaynaklardaki hadislerin senetlerinde bu zâtın ismi geçmemektedir. Buna bakarak Ebû Hâlid aracılığıyla Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen el-Mecmû adlı bir kitabın Sünnî literatürde bilinmediği söylenebilir. Sünnî kaynaklarda Zeyd b. Ali'nin böyle bir eseri olduğuna dair bir bilgi görülmediği gibi, Zeyd b. Ali'den Ebû Hâlid yoluyla gelen az sayıdaki rivayetlerin¹²⁴ senesinde de, eseri ondan rivayet eden İbrâhîm b. ez-Zibrikân yaktır.

el-Mecmû'un, hadis ve fıkıh alanındaki yeni çalışmalarda gittikçe yer almaya başlamasına rağmen, bazı araştırmacıların el-Mecmû'a ilgisizliğinin devam ettiği görülmektedir. Meselâ, İslâm Ansiklopedisi'nin hadis maddesinde ve hadisle ilgili bir çok maddesinde bu eserden hiç söz edilmemektedir.

¹²³ Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsa b. Muhammed el-Ukaylî, *Kitabu'd-Duafâi'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrût, ts. III, 268-269; İbn Adî, Ebû Ahmed Abdillâh b. Adî el-Cercânî, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, 3. bs., Beyrût 1409/1988, V, 123-127; Zehebî (ö. 748/1347), *Mîzânu'l-İtida fî Nakdi'r-Ricâl*, III, 256-259; İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde, Ebû Hâlid'in rivayet ettiği mevzu olduğu belirtilen yirmi üç hadis zikredilmiştir. Ancak hiçbirinin Ebû Hâlid'den sonraki râvîsi İbrâhîm b. ez-Zibrikân değildir. Bunlardan altı tanesi veya benzeri el-Mecmû'da da bulunmaktadır. Zehebî'nin *Mîzân*'ında zikredilen beş rivayetin de ikisi el-Mecmû'da bulunmaktadır. Karş. Zeyd b. Ali, *Müşned*, s. 74, 226, 228, 245, 270.

¹²⁴ Ebû Hâlid'den gelen rivayetler için bkz. İbn Mâce, *Tahâre*, 134; *Cenâiz*, 8; Dârekutnî, *Sünen*, I, 205, 226; IV, 19.

Zeydîler dışında Şîîlerin önemli bir kesimini oluşturan İmamiyye kaynaklarında da Necâşî'nin yukarıda temas edilen sözünden başka Zeyd b. Ali'nin hadis ve fıkıh içerikli bir eserinin bulunduğu anlamına gelecek bir şey bilmemekteyiz. Şîî müellifler hakkındaki ma'lumatı bir araya toplayan eserlerden asrımız Şîî müelliflerinden Muhsin el-Emîn (ö. 1952)'in *A'yanu's-Şia* adlı eserinde Zeyd b. Ali'ye geniş bir yer ayrılmasına rağmen onun böyle bir eseri olduğuna dair hiçbir bilgi görülmemektedir. Ca'fer Sübhânî'nin *el-Milel* adlı kitabında bu esere yer vermesi ise, ancak onun matbu nüshalarının ortaya çıktığı bir dönem içinde olmuştur. Bununla birlikte, Şîî hadis kaynaklarında el-Mecmû'daki rivayetlerle hem metin hem de senet yönünden aynı olan hadislerin bulunduğu görülmektedir.

Zeydî kaynaklarda da, el-Mecmû'un râvilerinden Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'tan önce bu kitaptan söz edildiğine dair bir kayda rastlayamadık. Hatta, Ahmed b. İsa b. Zeyd'den *el-Emâlî* adlı kitabı rivayet eden Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin kitaplarında dahi İmâm Zeyd'den Ebû Hâlid aracılığı ile rivayetler yapıldığı halde el-Mecmû ile ilgili bir şey nakledilmemiştir. İmam el-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 298/911)'in *el-Ahkâm* adlı kitabında da, Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen rivayetler bulunduğu halde, Zeyd b. Ali'nin herhangi bir eserinden söz edilmemiştir. Zeydî imamlardan el-Mecmû'ya ilk defa muttali olanı, elimizdeki verilere göre, el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. el-Hüseyn (ö. 411/1020) ile kardeşi Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 424/1033)'dir. Ebû Tâlib'in, telifleri arasında yer alan "*et-Tezkire*" adlı eserinde şöyle dediği nakledilmiştir: "Ebû Hâlid'in cem' ettiği ve Zeyd b. Ali'den rivayet ettiği *el-Mecmû*, ma'rûf ve meşhurdur."¹²⁵

Bu iki imamın el-Mecmû'dan haberdar olması ise daha önce belirtildiği üzere, onu Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'tan rivayet eden Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm (ö. 357/968) aracılığı ile olmuştur. Dolayısıyla eser hakkındaki bilgiler, ilk defa ancak Abdazîz b. İshak'tan sonra yazılı literatüre girmiş gibidir. Ancak bu, daha önceki dönemde el-Mecmû'un Zeydî imamlar tarafından kesinlikle bilinmediği sonucunu çıkarmak için yeterli görülmemelidir. Zira, ondan söz edilmemiş olmakla birlikte, el-Hâdî'nin ve diğer imamların Zeyd b. Ali'ye isnâd ettikleri haberlerin bir kısmının el-Mecmû'u ondan rivayet eden Ebû Hâlid veya sonraki râvilerden ulaştığı olması imkan dahilindedir.

Ebû Tâlib'in rivayetinden sonra el-Mecmû, Zeydî kaynaklar arasındaki yerini almış ve övgüyle söz edilip şerhleri yapılan bir kitap haline gelmiştir. Onu, ilk defa

¹²⁵ el-İmâm Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyn, *et-Tezkire*'den naklen; San'anî, *age*, I, 11.

İmam Muhammed b. el-Mutahher (ö. 728/1328) şerhetmiş, el-İmâm el-Hâdî İzzuddin b. el-Hasen (ö. 900/1495)¹²⁶ de, İmâm Zeyd b. Ali'den söz ederken, şöyle demiştir: "Fıkıh kitaplarından *el-Mecmû'* onundur Bu kitap fıkıh alanında cem edilen ilk kitaptır. Onu Ebû Halid Amr b. Halid rivayet etmiştir ve ümmet onu kabul ile karşılamıştır...¹²⁷ Daha sonra bu eserden, el-Hâdî b. İbrâhîm b. el-Vezîr (ö. 822/1419)'in *Hidâyetu'r-Rağîbîn* adlı kitabında, "Zeyd b. Ali, *Mecmû'l-Fıkh*'ı tasnif etti; Peygamber ailesinden ilk kitap tasnif edendir (ve sannefe Zeyd b. Ali mecmû'a'l-fıkhî ve huve evvelu men sannefe mine'l-`itreti'n-nebeviyye..."¹²⁸ şeklinde söz edilmiştir.

el-Mecmû'un varlığının, Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'tan önce Zeydiyye imamları arasında bilinip bilinmediği meselesine gelince, onun Yahyâ b. Zeyd (ö. 126/744) tarîkinden de rivayet edildiği söylene de,¹²⁹ bunu destekleyecek başka bir kayıt yoktur. Belki, Yahyâ b. el-Muhsin b. Mahfûz (ö. 636/1238)'a isnâd edilen "el-Kâsım ve el-Hâdî'den önce, İmam Zeyd b. Ali'nin el-Mecmû'u dışında, peygamber soyuna (selam üzerlerine) ait, bir fıkıh yoktu." şeklindeki sözden, bu kitabın en azından el-Kâsım b. İbrâhîm (ö. 246/860)'den önce var olduğunu zannedilebilir. Lâkin, bu sözün *Tabakât*'taki varyantından¹³⁰ tam tersi bir anlam; yani, "Kâsım'dan önce, Peygamber soyunun fıkhına ait, ancak iki veya üç varaklık bir şey vardı." anlamı çıkarmak da mümkündür.¹³¹ Netice olarak, Abdulazîz b. İshâk'dan önce Zeydî kaynaklarda el-Mecmû'un kitap halinde varlığının bilindiğini kanıtlayacak bir şeye sahip değiliz. Bununla birlikte, kitabın daha önce mevcut olması imkan dahilinde görülebilir. Zira sözlü rivayet geleneğinin devam ettiği o dönemde, Zeyd b. Ali'nin hadislerinin kendisi veya öğrencileri tarafından derlenmiş bir kitaptan rivayet edilmek yerine doğrudan onlardan rivayet edilmiş olması; böylece bunların Ahmed b. İshâ (ö. 247/861)'nin *Emâllî*'sine, el-Hâdî (ö. 298/911)'nin *el-Ahkâm*'ına ve diğer Zeydî eserlere girmiş olması pekala mümkündür.

el-Mecmû hakkındaki mevcut tarihsel veriler, bu eserden ilk söz edenin Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974), onu telakkî eden ilk Zeydî imamın da Ebû Tâlib

¹²⁶ Bu zatın biyografisi için bkz. İbrahim b. Kasım, *Tabakatu'z-Zeydiyye*, II, 670-673.

¹²⁷ *Risâle*'den naklen; San'anî, *age*, I, 11; İzzuddin b. el-Hasen'in biyografisi için bkz. İbrâhîm b. el-Kâsım, *Tabakât*, s. 670-674.

¹²⁸ *Hidâyetu'r-Rağîbîn* (el yazma)'den naklen naklen; Hammûd, *el-Mecmû'l-Hadîsî ve'l-Fıkhî*'nin Mukaddimesi, s. 19.

¹²⁹ es-Seyyid Sârimuddîn el-Vezîr, *el-Feleku'd-Devvâr*, s. 229'dan naklen; Hammûd, *el-Mecmû'l-Hadîsî ve'l-Fıkhî*'nin Mukaddimesi, s. 29; Ebû Zehre, İmam Zeyd, s. 231.

¹³⁰ İbrâhîm b. el-Kâsım, *Tabakât*, s. 1250; Oradaki ibare şöyledir: "Ve lem yekün fıkhü'l-itreti kable'l-Kâsım illâ ma fî mecmû'in .... fî varakateni ev selâsin."

¹³¹ *er-Risâletü's-Şiteviyye*'den naklen; San'anî, *age*, I, 11.

Yahyâ b. el-Hüseyñ (ö. 424/1033) olduğunu gösterdiğine göre, bu iki zatın sözlerinin kitabın kime nisbet edileceği hususunda sonraki kaynaklar açısından önemli bir yeri olmalıdır.

el-Mecmû'un matbû nüshalarında fıkıh baplarının sonunda şu ifadeler yer almaktadır:¹³²

قال عبدالعزيز بن اسحق رحمه الله تعالى هذا آخر الابواب في الفقه من أصل القاضي ابي القسم علي بن محمد النخعي وثلاثة أبواب فيها أحاديث حسان في كل فن فأحببت ان أكتب هذه الالفاظ تلي كتاب الفقه اذا كانت فيه ومن أصله ثم أعود إلى باب الحديث فأكتبه.

حدثني عبدالعزيز بن اسحاق بن جعفر البغدادي قال حدثني ابو القسم علي بن محمد النخعي قال حدثني سليمان بن ابراهيم المحاربي جدي ابو امي قال حدثني نصر بن مزاحم المنقري

قال سمعت هذا الكتاب من ابي خالد الواسطي على غير هذا التأليف انما كان يملئ علينا ما كتبناه املاء فأما هذا الكتاب الذي على التمام فلم يروه عن ابي خالد عن زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) غير ابراهيم بن الزبيرقان

قال: حدثني بجميع ما في هذا الكتاب ابو خالد عن زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) وكان ابراهيم بن الزبيرقان من خيار المسلمين وكان خاصا بأبي خالد،

قال ابراهيم سألت أبا خالد كيف سمعت هذا الكتاب من زيد بن علي عليهما السلام قال: سمعناه من كتاب معه قد وطأه وجمعه فما بقي من أصحاب زيد بن علي عليهما السلام ممن سمعه الا قتل غيري،

قال ابراهيم بن الزبيرقان سألت يحيى بن مساور، عن أوثق من روى عن زيد بن علي عليهما السلام فقال ابو خالد الواسطي فقلت له فقد رأيت بعض من يطعن فيه، فقال لا يطعن في ابي خالد زبدي قط انما يطعن فيه رافضي او مناصب

قال ابراهيم بن الزبيرقان سمعت يحيى بن مساور يقول حدثني ابو خالد انه صحب زيد ابن علي عليهما السلام بالمدينة قبل قدومه إلى الكوفة خمس سنين اقيم عنده كل سنة اشهرا كلما حججت لم أفارقه وحين قدم إلى الكوفة حتى قتل رحمة الله عليه وعلى شيعته فما أخذت عنه حديثا الا وقد سمعته منه مرة او مرتين وثلاثا واربعاً وخمسا وأكثر من ذلك، فقال ابو خالد ما رأيت هاشميا قط مثل زيد بن علي عليهما السلام ولا أفصح منه ولا أزهو ولا أعلم ولا أروع ولا أبلغ في قول ولا أعرف باختلاف الناس ولا أشد حالا ولا أقوم بحجة فلذلك اخترت صحبته على جميع الناس رحمة الله وصلواته عليه وبلغ روحه منا السلام وأرواح آبائه الطاهرين. . تم الكتاب بحمد الله.

هذا آخر الابواب في الفقه من أصل القاضي ابي القسم علي بن " Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'ın " محمد النخعي " şeklindeki ifadesinden, kitabın bâblara ayrılmış şekliyle Abdulazîz'den önce mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Abdulazîz, onun iki kısımdan oluştuğunu; birinci kısımda fıkıh bapları bulunduğunu, ikinci kısımda da çeşitli branşlarla (في كل فن) ilgili hadisler bulunduğunu belirtmiştir. Merfû' ve mevkûf hadisler arasında Zeyd b. Alî'nin sözlerinin de yer aldığı kitabın birinci bölümünden "كتاب الفقه" , " الاحاديث هي هذه " ,

¹³² Bkz. Abdulazîz b. İshak, *Tertîbi'l-İtikâd*, vr. 67b-68a; İmam Zeyd, *Müsned*, s. 339-341; *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî*, s. 253-255.

”باب الحديث“ genel başlığı altında toplanmış ikinci bölümden ise ”آخر الفقه“ etmiştir.¹³³

Abdulazîz’in Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)’den rivayet ettiği sözlerden de şunlar anlaşılmalıdır: Kitabın Ebû Hâlid’den yapılan rivayetinden oluşan iki tane telif şekli vardır. Birisi, kitabın tamamını içine alan telifidir ve bunu sadece, İbrâhîm b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) rivayet etmiştir. İkincisi, onun doğrudan Ebû Hâlid’den yaptığı imlâ’ya dayanmaktadır ve İbrahim’in telifine göre eksiktir. Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827), kendi telifi ile şeyhi İbrâhîm b. ez-Zibrikân’ın telifi arasındaki farkları açıklamamış, ancak İbrahim’in ”bu kitaptaki her şeyi bana Ebû Hâlid rivayet etti (حدثني بجميع ما في هذا الكتاب ابو خالد)“ şeklindeki sözlerine itimat ederek onun telifini rivayet etmiştir.

İbrâhîm b. ez-Zibrikân, şeyhi Ebû Hâlid’e, bu kitabı Zeyd b. Ali’den nasıl işitiğini sormuş, o da, ”onu yanında bulunan kendi yazdığı ve cem ettiği bir kitaptan dinledim (سمعناه من كتاب معه قد وطأه وجمعه)“ diye cevap vermiştir.¹³⁴

Abdulazîz’in, şeyhi Ali b. Muhammed’in elindeki nüshada olduğunu belirterek naklettiği bu kayıtlardan (فاحببت ان اكتب هذه الفاظ تلي كتاب الفقه اذ كانت فيه و من اصله), Zeyd b. Ali’den bu yana rivayet edilen bir kitabın var olduğu anlaşılmalıdır. Zeyd b. Ali onu babalarından rivayet etmiş, bu eseri kendisinden okuyan öğrencilerinden sadece Ebû Hâlid ondan sonra hayatta kalabilmiştir. Ondaki kitabın tamamını sadece İbrâhîm b. ez-Zibrikân rivayet edebilmiştir. Eserin bütün halindeki rivayeti tek bir târîkle Ali b. Muhammed’e kadar devam etmiştir. Nasr b. Müzâhîm (ö. 212/827), İbrâhîm b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) ve Ebû Hâlid zamanında eserden sadece ”كتاب“ olarak söz edilmişken, Abdulazîz b. İshâk, onun ”كتاب الفقه“ ve ”باب الحديث“den oluşan bir kitap olduğunu belirtmiştir.

Kitabın, Zeyd b. Ali zamanında mevcut olduğuna Ebû Hâlid’den rivayet edilen yukarıdaki sözlerden başka tarihsel bir kanıt görememekteyiz. Ebû Hâlid zamanında mevcudiyetine ise, İbn Nedîm’in bu bölümün başında temas edilen sözleri kanıt olabilir. Zira İbn Nedîm (ö. 385/995), Ebû Hâlid’i imamlardan fıkhî nakleden şii müellifler arasında zikretmiş ve onun bir kitabı olduğunu söylemiştir ki bununla, Abdulazîz b. İshâk’ın söz ettiği ”kitâbu’l-fıkh“ı kastetmiş olması mümkündür.

¹³³ Bkz. Abdulazîz b. İshak, *Tertîbu’l-İtikâd*, vr. 67b.

¹³⁴ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 341; Abdulazîz b. İshak, *Tertîbu’l-İtikâd*, vr. 67b-68a; San’anî, I, 28; el-Abbâs b. Ahmed, *Tetimmetu’r-Ravdi’n-Nadîr*, s. 128.

B. Rivayet İlmine Göre:

İkinci bölümde görüldüğü üzere, el-Mecmû'nun elimizdeki el yazma ve matbû nüshalarında onun kesintisiz bir şekilde Zeyd b. Ali'ye nispet edildiğini gösteren bir rivayet senedi yer almaktadır. Bununla birlikte eserin sened ve metin açısından günümüze kadar tartışılmalı ve tartışılması gereken yönleri vardır. Burada bu tartışmalara rivayet ilmi ölçülerine göre açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

1. Râvîlerle İlgili Tartışmalar:

İbnu's-Salâh (ö. 643/1245)'ın bildirdiğine göre, fıkıh ve hadis imamları rivayeti delil alınabilecek bir kimsenin; âdil olması, rivayet ettiği şeye hakim olması, baliğ, müslim, akıllı, fıkıh nedenlerinden ve murueti bozan şeylerden uzak olması, uyanık olması, eğer ezberden tahdis ediyorsa hafız olması, eğer kitabından rivayet ediyorsa kitabına hakim olması, eğer mana ile rivayet ediyorsa, bununla birlikte manaları değiştiren durumları bilmesi gerektiği hususlarında icma etmişlerdir.¹³⁵ Hadis uydurmakla ittiham edilmek adalet sıfatının bulunmasına manidir.¹³⁶

el-Mecmû'nun râvîleri hususundaki tartışmaların ekseriyeti eseri Zeyd b. Ali'den tek başına rivayet eden Ebû Hâlid'in adaleti ile ilgilidir. Eserin mevsûkiyetinde Ebû Hâlid'in adaleti konusunun merkezî bir konumda bulunması diğer râvîlerin adaleti konusunun göz ardı edilmesine neden olmuştur. Burada evvelâ Ebû Hâlid'le ilgili tartışmalar ele alınacak daha sonra diğer râvîlerin adaleti ve rivayeti konusu incelenecektir.

a. Ebû Hâlid'le İlgili Tartışmalar:

Ehl-i sünnet ulemasının çoğunluğuna göre, el-Mecmû'u tek başına Zeyd b. Ali'den rivayet eden Ebû Hâlid Amr b. Halid el-Vâsitî (ö. 150/767),¹³⁷ yalancı, uydurmacı, çok zayıf ve rivayetleri alınmayan (كذاب, مضع, متروك, شديد الضعف) bir râvîdir.¹³⁸

Ebû Hâlid (ö. 150/767) hakkındaki cerh ifadeleri Vekî b. el-Cerrâh (d. 128/746-ö. 198/814), Ebû Avâne (ö. 176/792), İshâk b. Râheveyh (ö. 238/852),

¹³⁵ İbnu's-Salâh, el-İmâm Ebû Amr eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs* (thk. Nuruddin Itr), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1984, s. 105.

¹³⁶ Subhi es-Sâlih, *age*, s. 103.

¹³⁷ Zeydîler arasında *şeyh, hâfiz, muhaddis* diye nitelenmekte olan Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî, velâ yoluyla Hâşimilere katılmış olup (el-hâşimî bi'l-velâ) Kûfelidir. Aslı Kûfe'de idi. Sonradan Vâsita taşındı. İmam Zeyd ile birlikte beş yıl Medine'de, kıyamı sırasında da Kûfe'de onunla birlikte bulunup ondan ilim aldı. Kendi ifadesine göre, onunla birlikte Zeyd b. Ali'den ilim alan arkadaşlarının hepsi bu ayaklanma sırasında öldürüldü. 150'li yıllarda vefat etti. Zeydîlere göre sika bir muhaddis ve fakih sayılmasına rağmen, Ehl-i sünnet alimleri tarafından rivayeti makbul sayılmamıştır.

¹³⁸ Hatîb, *İmam Zeyd b. Ali el-Müfterâ aleyh*, s. 91; ayrıntıları için bkz: *ae*, s. 92 vd.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848), Buhârî (ö. 256/870), Ebû Zür'a er-Râzî'nin (ö. 264/878), Ebû Dâvud (ö. 275/888), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Neseî (ö. 303/915) ve Dârekutnî (ö. 385/995)'den rivayet edilmiş ve bunlar kısmen veya bütünüyle, cerh ve ta'dîl kitapları ile zayıf râvileri tanıtan kitaplarda yer almıştır.*

Ebû Avâne (ö. 176/792), "Amr b. Hâlid bir şey değildir (ليس بشئ)",¹³⁹ hadisi terkedilmiştir (متروك الحديث)*." demiştir.¹⁴⁰ Yine onun "Amr b. Halid Sayâdile denilen kimselerden sayfalar satın alır ve onu anlatırdı/yühaddisü biha (كان عمرو بن خالد يشترى (الصحف من الصيادلة ويحدث بها)." dediği rivayet edilmiştir.¹⁴¹

Vekî b. el-Cerrâh (ö. 198/814) şöyle demiştir: "Çevremizdeydi, hadis uydururdu, yalancı olduğu anlaşılınca Vâsit'a taşındı (كان في جوارنا، يضع الحديث، فلما (فطن له تحول إلى واسط)." ¹⁴²

Ebû Hâlid hakkında Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)'den şu sözler nakledilmiştir: Amr b. Hâlid *kûffî'*, yalancı, sika olmayan ve güvenilmez (كذاب غير ثقة ولا مأمون) bir kimsedir.¹⁴³

* Bu kitapların araştırmamızda müracaat edilen bir kaç hakkında bilgi vermek yararlı olabilir: Zayıf râviler hakkında telif edilen eserlerden İbn Adî (ö. 365/976)'nin *el-Kâmil fi'd-Duafa* adlı eseri kendinden önce telif edilen eserlerdeki bir araya toplamış ve onlara ilavede bulunmuştur. Onda hakkında söz söylenen bütün râvîlere yer verilmiştir. Zehebî (ö. 748/1347), *Mizanü'l-İtidal* adlı eserinde İbn Adî'nin metodunu izlemiş, ancak onun *el-Kâmil*'inde, orada zikredilmesi münasip olmayan sika ve hafız râvîleri zikretmesinden ötürü onu karalamıştır. Yine Zehebî'nin *el-Müğnî fi'd-Duafâ* adlı eseri muhtasar ve istifadesi kolay bir eserdir. İbn Hacer (ö. 850/1448), *Lisânü'l-Mizan* adlı eserinde Zehebî'nin kavillerini zikredip onları teyid veya tenkit etmiş, onlara ilaveler yapmıştır (Nuruddin Itr, *Menhecü'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadîs*, Daru'l-Fikr, Dimeşk 1979, s. 130-131). Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Arrâk el-Kinânî (ö. 963/1556), *Tenzîhu's-Şerîati'l-Merfûati ani'l-Ahbârî's-Şeniati'l-Mevdûati* (Mektebetü'l-Kahire, ts.) adlı kitabın girişinde mevzu haberleri toplayan eserler hakkında özet, derli toplu bilgiler görülmektedir.

¹³⁹ Âşikkutlu, müteehhirün ulemasına göre en hafifinden en ağırına doğru sıralanan cerh lafızlarının beş mertebesinden ikinci mertebeye sayılan *Leyse bi-şey'* lafzının müşkil bir cerh ve ta'dil lafzı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Âşikkutlu, *age*, s. 180, 184; Ayrıca bu lafız hakkında bkz. Leknevi, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdilhayy, *er-Ref'u ve't-Tekmil*, Beyrut 1987, s. 142.

* Hiçbir şekilde itimat caiz olmayan, ayrıca kendini cerh eden bir sebeple zayıf görülen bir kimse hakkında da "metrûkun=terkedilmiştir" veya "metrûku'l-hadîs= hadisi terkedilmiştir" yahut "vâhi'l-hadîs= büsbütün zayıftır" veyahut da "sakitun=tamamen atılmıştır." denir. Subhi es-Sâlih, *age*, s. 113).

¹⁴⁰ Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsa b. Muhammed el-Ukaylî, *Kitabu'd-Duafâi'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrût ts., III, 268.

¹⁴¹ İbn Adî, *age*, V, 123; Zehebî, *age*, III, 257.

¹⁴² İbn Adî, Ebû Ahmed Abdillâh b. Adî el-Cercânî, *el-Kâmilü fi Duafâi'r-Ricâl*, 3. bs., Beyrût 1409/1988, V, 123; Zehebî, *age*, III, 257; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*'den naklen; San'anî, *age*, I, 31.

¹⁴³ Yahyâ b. Maîn, *Yahyâ b. Maîn ve Kitâbu'uh*, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf, I-IV, Mekke 1399/1979 II/442, II, 442; Ukaylî, *age*, III, 269; Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hatim Muhammed b. İdris er-Râzî (ö. 327/939), *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, I-IX, Beyrut 1952/1372, I, 230; İbn Adî, *age*, V, s. 123; Zehebî, *age*, III, 257.

İshâk b. Râheveyh (ö. 238/852)'in, "Amr b. Hâlid el-Vâsitî, hadis uydururdu (يضع الحديث)" dediği rivayet edilmiştir.¹⁴⁴

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in, Amr b. Hâlid *hadisi bir şey ifade etmez (ليس يسوى شيئاً), sika olmayan,¹⁴⁵ metrûku'l-hadîs (متروك الحديث)* bir kimsedir,¹⁴⁶ ve "yalancıdır (كذاب); Zeyd b. Ali'den, onun babalarından kendi yalanı olan (yekzibu fiha) mevzu hadisleri rivayet eder." dediği rivayet edilmiştir.¹⁴⁷

Buhârî (ö. 256/870), onun kendisinden hadis rivayet edilmesi helal olmayan bir kimse (*munkeru'l-hadîs*) olduğunu söylemiştir.¹⁴⁸

Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), "hadis uydururdu (كان يضع الحديث), onun hadisi bize okunmadı." demiş, başka bir sözünde (اضربوا عليه) demiştir.¹⁴⁹

Ebû Dâvud (ö. 275/888)'a Ebû Hâlid sorulduğunda "bu yalancıdır (كذاب), bir değer taşımaz (leyse bi şey)" demiştir.¹⁵⁰

Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), "hadisi terkedilmiştir (metrûku'l-hadîs), hadisi sâkittir (ذاهب الحديث) bir kimsedir, onunla meşgul olmaya değmez (لا يشتغل به)" demiştir.¹⁵¹

Neseî (ö. 303/915), Ebû Hâlid hakkında "*Kûffî'dir, sika değildir (كوفى ليس بثقة)* ve *hadisi yazılmaz (لا يكتب حديث)*." demiştir.¹⁵²

Dârekutnî (ö. 385/995) de Ebû Hâlid hakkında *yalancı,¹⁵³ hadisi terkedilmiş¹⁵⁴* bir kimsedir, demiştir.

¹⁴⁴ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *age*, s. 230.

¹⁴⁵ Ukaylî, *age*, III, 268.

¹⁴⁶ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *age*, s. 230.

¹⁴⁷ İbn Adî, *age*, V, s. 123; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*'den naklen; San'anî, *age*, I, 31; Zehebî, *age*, III, 257.

¹⁴⁸ Buhârî (ö. 256/870), Ebû Abdillâh İsmâil b. İbrâhim el-Buhârî, *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, I-IX, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ts., s. 328; Ukaylî, *age*, III, 269; Buhârî'nin "mükeru'l-hadîs" tabirini, kendisinden hadis rivayet edilmesi helal olmayan kimse için kullandığı hakkında bkz. Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Timaş Yay., Erzurum 1987, s. 112; Âşikkutlu, *age*, 187.

¹⁴⁹ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *age*, s. 230.

¹⁵⁰ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*'den naklen; San'anî, *age*, I, 32.

¹⁵¹ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *age*, s. 230; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*'den naklen; San'anî, *age*, I, 31.

¹⁵² İbn Adî, *age*, V, s. 123; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*'den naklen; San'anî, *age*, I, 31; Zehebî, *age*, III, 257; İbn Hacer, *Tehzib*, VIII, 25.

¹⁵³ Zehebî, *age*, III, 257.

¹⁵⁴ Dârekutnî, *Sünen*, I, 226.

Buraya kadar verilen cerh ifadeleri, cerh ve ta'dil ilmi ile ricâl ilmi alanında yazılan ilk kaynaklarda olduğu şekilde sonraki kaynaklarda da zikredilmeye devam etmiştir.

İbn Adî (ö. 365/976), *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* adlı eserinde Ebû Hâlid hakkında Veki', Ebû Avâne, İbn Hanbel (ö. 241/855) ve Neseî'nin sözlerini verdikten sonra, senesinde Ebû Hâlid'in yer aldığı 19 tane hadis zikretmiştir. Sekiz tanesi Zeyd b. Ali'den (*an Zeyd b. Ali an ebîhi an ceddihî an Ali* tarîkiyle) gelen rivayetlerdir. Bunlardan bazılarını İbn Adî, İbn Sâid diye tanınan Yahyâ b. Muhammed b. Sâ'id (ö. 318/930)'den almış ve onun Ebû Hâlid hakkındaki "Amr b. Hâlid'in hadisi yazılmaz." ve "Amr b. Hâlid'in hadisleri reddedilmiştir." ifadelerine yer vermiştir. Ebû Hâlid'le ilgili bahsin sonunda da "Amr b. Hâlid'in (burada) zikredilenler dışında da hadis (ler)'i vardır ve onun rivayetlerinin tamamı uydurmadır (mevdûât)." demiştir.¹⁵⁵

Zehebî (ö. 748/1347), *Mîzân'da*, "Amr b. Hâlid el-Kuraşî, Kûfelidir. (Künyesi) Ebû Hâlid'dir, Vâsit'a taşındı." diye başlayarak onun hakkında Yahyâ b. Ma'în, Ahmed b. Hanbel, Neseî ve Dârekutnî'nin cerh sözlerini sıralamış ve Ebû Hâlid'den rivayet edilen beş tane de metrûk haber zikretmiştir.¹⁵⁶

Zehebî'den iki asır sonra gelen Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Arrâk el-Kinânî (ö. 963/1556) de "Ahmed b. Hanbel ve diğer insanlar onu yalancılıkla itham etmişlerdir (Amr b. Halid el-Kuraşî el-Kûfî sümme'l-Vâsitî an Zeyd b. Ali kezibehu Ahmed ve'n-nâsu)" diyerek aynı kanaati sürdürmüştür.¹⁵⁷

Ebû Hâlid hakkında söylenen *yalancı* (kezzâb), *hadisi sakıttır* (zâhibu'l-hadis) ve *hadisi terkedilmiştir* (metrûku'l-hadîs) şeklindeki cerh lafızlarının, cerh lafızlarını en hafifinden en ağırına doğru dört mertebede sıralayan İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö.

¹⁵⁵ İbn Adî, *age*, V, 123-127.

¹⁵⁶ Zehebî, Hâfız ez-Zehebî, *Mîzanu'l-İ'tidal*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts., III, 257:

عمرو بن خالد القرشي.

كوفي، أبو خالد.

تحول إلى واسط.

قالت وكيع: كان في جوارنا، يضع الحديث، فلما فطن له تحول إلى واسط.

وقال معلى بن منصور، عن أبي عوانة: كان عمرو بن خالد يشتري الصحف من الصيادلة ويحدث بها.

وروى عباس، عن يحيى، قال: كذاب غير ثقة.

حدث عنه أبو حفص الإبار وغيره، فروى عن زيد بن علي، عن أبيه.

وروى عثمان بن سعيد، عن يحيى، قال: عمرو بن خالد الذي يروى عنه الإبار كذاب.

وروى أحمد بن ثابت، عن أحمد بن حنبل، قال: عمرو بن خالد الواسطي كذاب.

وقال النسائي: روى عن حبيب بن أبي ثابت، كوفي ليس بثقة.

وقال الدارقطني: كذاب.

¹⁵⁷ İbn Arrâk (ö. 963/1556), Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Arrâk el-Kinânî, *Tenzîhu's-Şerîati'l-Merfûa ani'l-Ahbârî's-Şenâti'l-Mevdûa*, I-II, Mektebetü'l-Kâhire, Kâhire ts., s. 93.

327/939) gibi mütekaddim hadis ricâli âlimlerine göre dördüncü mertebede yer aldığı görülmektedir.¹⁵⁸ Bu nedenle Ebû Hâlid tadil edilmedikçe, hadis usulü açısından onun rivayetlerinin bir değeri kalmamaktadır.

Ebû Hâlid'in tadili konusundaki tartışmaların en kapsamlısı San'anî (ö. 1221/1806)'nin *er-Ravzu'n-Nadîr* adlı şerhinin mukaddimesinde görülmektedir. San'anî'nin Ebû Hâlid hakkındaki suçlamalara verdiği cevaplar ve ortaya koyduğu yaklaşım biçiminin, kendinden önce Ebû Hâlid ve el-Mecmû hakkında yapılan tartışmaları bir araya toplaması yanında, kendinden sonraki süreçte Ebû Hâlid ve el-Mecmû hakkındaki yaklaşımlara da büyük etkisi olduğunu düşündüğümüzden Ebû Hâlid'in ta'dili meselesi daha çok San'anî'yi takiben ele alınacaktır.

San'anî, ehli cerh diye bilinen ünlü hadis alimleri tarafından Mecmû'u Zeyd b. Ali'den tek başına rivayet etmesiyle söz konusu tartışmaların merkezi durumundaki Ebû Hâlid Amr b. Hâlid (ö. 150/767)'e yöneltilen eleştirileri yedi maddede toplamıştır:

1) Ebû Hâlid'in yalancılık ve hadis uydurma suçlanması, 2) Sayadile¹⁵⁹ denilen kişilerden bazı sayfeler satın alıp onları hadis olarak rivayet etmiş olması, 3) Mecmû'da Zeyd b. Ali'den yaptığı rivayetlerde uydurma olduğunun belirtilmiş olması, 4) Ebû Hâlid'in uydurduğu söylenen bazı hadisleri Zehebî (ö. 748/1347)'nin zikretmiş olması ve bunları rivayetinin onun hakkındaki suçlamaları doğruladığı iddiası, 5) Ehl-i beyt'in faziletlerine dair rivayetler yapmış olması sebebiyle Ebû

---

¹⁵⁸ bkz. Âşikkutlu, *age*, s. 179; Aynı lafızların müteahhirûna göre hangi mertebelerde yer aldığı hakkında bkz. *ae*, s. 180-183; Asrımız hadis alimlerinden Muhammed Accac da, cerh ifadelerini altı mertebeye ayırmış ve bunlardan ilk dördüyle nitelenen kişilerin hadisleri ile ihticac edilemeyeceğini belirtmiştir. Onun tertibine göre de Ebû Hâlid hakkındaki cerh lafızlarının bu dört mertebede yer aldığı görülmektedir (bkz. Muhammed Accac, *Usulu'l-Hadis*, s. 276, 277).

¹⁵⁹ Sayadile: "es-Saydeletü" itr satışı; "ilmu's-saydaletü" akâkîrin özelliklerinden, ilaçların terkiblerinden ve bununla ilgili şeylerden söz eden ilim demektir. es-Saydalî ve es-saydalânî ise ilaç satıcısı demektir. Çoğulu sayâdiletü'dür (Mahmûd Abdurrahman Abdulmun'im, *Mu'cem*, II, 400); Eczacılık karşılığında kullanılan bu kavram için bkz. Sarı, Nil, "Atar" mad., *DİA*, IV, İst. 1991, s. 94; Baytop, Turhan, "Eczacılık" mad., *DİA*, c. X, İst. 1994, s. 386-388.

Sayadile kelimesi, fukahâ için kullanılan tabîbler kelimesine karşın, hadis rivayet ederek onlara malzeme temin eden hadisçiler için mecâzen de kullanılmıştır. İmam Şafî'nin ashabu'l-hadis'ten bazılarının "entüm es-sayâdiletü ve nehnu'l-etibbâü" dediği rivayet edilmiştir (Zehebî, *Nübelâ*, X, 23); Ebû Ca'fer et-Tahavî'nin, Dimeşki muhaddis Ebû Süleymân Muhammed b. el-Kâdî Abdullah b. Ahmed'in tasniflerine bakıp onları inceledikten sonra ona, "Ey Ebû Süleymân, "entüm es-sayâdiletü ve nehnu'l-etibbâü" dediği rivayet edilmiştir (Zehebî, *Nübelâ*, XVI, 441);

Rivayet edildiğine göre bir adam, Ebû Hanife'nin de yanında olduğu bir sırada A'meş (ö. 148/675)'e gelerek ona bir mesele sordu. A'meş Ebû Hanife'ye dönerek ona cevap vermesini istedi. Ebû Hanife meseleyi halledince, A'meş, "Bu cevabı nereden buldun" dedi. Ebû Hanife, "senin hadîsinden" deyince, A'meş, "nahnu sayâdiletü ve entüm atibbâü" dedi (Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, II, 84). eş-Şa'bî (ö. 103/712) de, kendi döneminde yaygınlık kazanan, hadisçilerin eczacı, fakihlerin doktor olduğu benzetmesini kabul etmiş ve şöyle demiştir: İnnâ lesnâ bi'l-fukahâi ve lâkinnâ semî'nâ'l-hadîse fe-raveynâhu." *İktidau'l-İlm ve'l-Amel*, s. 145'ten naklen; Görmez, *age*, s. 59.

Hâlid'in cerh edilmesi, 6) Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den rivayetinde tek kalmış olması, 7) Asrındaki hadis hafızlarına karışmaması, Zeyd'e bağlanıp onunla yetinmesi.¹⁶⁰

San'anî (ö. 1221/1806) bu iddialara kendinden önceki şârihlerden ve Zeydiyye alimlerinden nakillerde bulunmakla yetinmeyerek meseleleri hadis usulu zemininde tartışıp uzunca cevaplar vermiş ve *el-Mecmû'un*, Ebû Hâlid Amr b. Hâlid (ö. 150/767)'den güvenilir bir tarîk ile Zeyd b. Ali'ye nispet edilmesinin sahih olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Zeydî âlimlerin bu iddialara karşı verdiği ve *Zeydî yaklaşım* olarak isimlendirebileceğimiz cevapları şöylece özetlemek mümkündür:

Ebû Hâlid sika bir râvî olup rivayetinde zan üzere değildir. Onun rivayet ettiği hadislerin metinleri muteber hadis kitaplarında vardır. Onu cerh eden hadis ricali alimleri de hatadan masum değildirler. Ehl-i beyt imamları onu âdil saydıklarından cerh ve tadil tearuz etmektedir. Cerh ve tadilden hangisinin üstün olduğunu tespit etmek için karinelere başvurulması gerekmektedir. Onu tadil edenlerin cerh edenlerden sayıca fazla olması ve ondan sika râvîlerin rivayette bulunması; onu kötüleyenlerin, cerh ve tadilin şartlarından biri olarak kabul edilen *carih ile mecruh arasında mezhep birliği bulunması* ilkesine aykırı bir şekilde, mezhep taassubuyla Şîliğinden ötürü kötülemiş olabilecekleri gibi karineler nedeniyle onun tadiline dair görüş racih olmaktadır.¹⁶¹ Ebû Hâlid (ö. 150/767), ilkesel olarak âdil olduklarına hükmedilen, meşhur hadisçilerin ve fakihlerin içinde bulunduğu tebe-i tabiin tabakasındandır ve onun hadis uydurduğuna dair iddialar ispatlanamamıştır. Ebû Hâlid'i tanıyanların hiçbirinden onunla ilgili bir söz nakledilmemiş, ancak sonrakilerden bazı sözler nakledilmiştir.¹⁶² Daha önemlisi, Ehl-i beyt alimleri bu iddiaları kabul etmemişler ve onun hadislerini rivayet etmeye devam etmişlerdir.¹⁶³ Onun uydurduğu iddia edilen hadislerin ise, ki Zehebî (ö. 748/1347) *Mîzan*'da bunların beş tane olduğunu belirtmiştir, lafzî veya manevî bir çok şâhidi vardır.¹⁶⁴ Ebû Hâlid Zeyd b. Ali'den rivayetinde yalnız kalmasında da ma'zurdur. Çünkü

---

¹⁶⁰ San'anî, *age*, I, 33-46. San'anî bu yedi madde dışında bir de Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den rivayetleri arasında büyük Zeydî imamların başka senedlerle Hz. Ali'den yaptıkları rivayetlere aykırılık olduğu iddiasını ele almıştır (bkz. *ae*, s. 46-49; Buna benzer şekilde, Ebû Hâlid'le ilgili iddiaları M. Ebû Zehre da şöylece ele almıştır: 1) Ehl-i sünnet'ten büyük âlimler tarafından Ebû Hâlid el-Vâsitî'nin yalancılık ve hadis uydurma iddiası ile nitelendirilmesi, 2) Ebû Hâlid el-Vasitî'nin Sayâdile'den bazı sayfalar aldığı ve onları hadis olarak rivayet ettiği iddiası, 3) Ebû Hâlid'in Ehl-i beyt'i övgüde aşırılığa kaçtığı iddiası, 4) el-Mecmû'un içerdiği bazı hadislerin uydurma olduğu iddiası, 5) Hz. Ali'den yapılan rivayetlere aykırı düştüğü iddiası, 6) Ebû Hâlid'in Mecmû'u tek başına rivayet etmiş olması, 7) Mecmû'un senedinin Zeyd b. Ali'ye varmadan kesintiye uğraması. Bkz. Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 217-239.

¹⁶¹ San'anî *age*, I, 28-35.

¹⁶² San'anî *age*, I, 39, 40.

¹⁶³ San'anî *age*, I, 38.

¹⁶⁴ San'anî *age*, I, 40-44.

onunla birlikte Zeyd b. Ali'den hadis dinleyenler öldürülmüşlerdir.¹⁶⁵ Rivayet ettiği hadislerin Sünen ve Müsned adlı kitaplarda başka târîkleri de vardır. Onun rivayet ettiği haberler arasında Ehl-i beyt'in çoğunluğunun mezhebine aykırı bazı rivayetler bulunması onun yalancı olmadığına başka bir delilidir. Ayrıca, infirad iddiası kabul edilse bile, bir hadis teferrüdü sebebiyle illetli sayılmaz.¹⁶⁶ Ebû Hâlid'in bazı hadislerini, el-Hâdî (ö. 298/911), Kâsım b. İbrahim gibi Ehl-i beyt imamlarının kabul etmemiş olmasının nedeni, onda bir cerh bulunması değil, başkalarının rivayetini onun rivayetine tercih etmeyi gerektiren bazı sebeplerin bulunmasıdır. Zira onlar Ebû Hâlid'de bir cerh nedeni görselerdi, onun diğer hadislerini de almazlardı.¹⁶⁷

Ebû Hâlid'in aleyindeki idddiar karşısında gelişen Zeydî yaklaşımı ana hatlarıyla ortaya koyan bu özetten Ebû Hâlid'in adaleti konusu daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacak ve hadis usulü zemininde tahkik edilmeye çalışılacaktır.

(1) Hakkındaki Cerh Lafızlarının Mahiyeti:

Ebû Hâlid'in yalancılık ve hadis uydurmakla suçlandığı cerh lafızları, *kezzâb* ve "*yedau'l-hadîs*" lafızlarıdır. Bu lafızlar, hadis literatüründe, hakkında mutlak olarak kizb ve vad' tabirleri kullanılan kimse için kullanılır ve "kezzâbün=yalancıdır" veya "veddâun= hadis uydurucu" yahut "yedau'l-hadis=hadis uydurur" veyahut da mâ ekzebehü= ne yalancıdır" vb. denir.¹⁶⁸ Zeydî âlimler, bu tabirlerin mutlak olup cerhin müfesser olması gerektiği ilkesinden¹⁶⁹ yola çıkarak Ebû Hâlid'i karalamak için bunların yeterli olmadığını söylerler.

Nitekim San'anî (ö. 1221/1806), "Mücerred olarak *kezzâb* lafzı, mutlak cerh ifadelerinden biridir. Onun bir benzeri veya ona yakını da *vedda'* lafzıdır."¹⁷⁰

¹⁶⁵ San'anî *age*, I, 44.

¹⁶⁶ San'anî *age*, I, 44-45.

¹⁶⁷ San'anî *age*, I, 47.

¹⁶⁸ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları* (çev. Yaşar Kandemir), Ankara 1988, s. 114.

¹⁶⁹ Bkz. Hammûd, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 168; Ta'dil, *sahih* ve meşhur mezhebe göre sebebi zikredilmeksizin makbuldür. Çünkü sebeplerinin sayılması zordur. Bu durum, ta'dil edenin "böyle yapmadı, bunu işlemedi, böyle böyle yaptı" demesini ve yaptığı veya terkettiği bütün kötülükleri saymasını gerektirir. Bu da gerçekten zor bir şeydir. **Cerh** ise sebebi açık bir şekilde belirtilmezse kabul görmez. Çünkü insanlar cerh ettikleri ve cerh etmedikleri şeylerde farklı davranırlar. Böylece bir kimse aslında bir cerh sebebi olmadığı halde cerh sebebi olduğuna inandığı bir şeye dayanarak mutlak bir cerh belirtebilir. Bu sebeple cerh sebebinin belirtilmesi gerekir ki, cerh olup olmadığına bakılabilsin. Bu, fıkıhta ve fıkıh usulünde karar altına alınmış açık bir hükümdür. (İbnu's-Salâh, el-İmâm Ebû Amr eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs* (tahkik eden: Nuruddin Itr), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, Suriye, 1984, s. 106. Örnekler için devamına bkz.); Cerh ve tadil bir kişinin sözüyle dahi sabit olur. Ravinin cerhinde ve tadilinde şahitliktekinin aksine sayı şartı aranmaz. (İbnu's-Salâh, *age*, s. 109); Hadis imamlarının cerh ve tadil konusunda tasnif ettikleri kitaplarda, mutlak bir ifade cerhedilen bir kimse hakkında kuvvetli bir şüphe olduğundan onun gibilerde tavakkuf edilir. Sonra hali araştırılarak şüphe giderilirse adaletine güvenmek gerekir. Hadisi alınır ve tevakkuf edilmez (İbnu's-Salâh, *age*, s. 109); Cerhin müfesser olması gerektiği ve mübhem cerhin makbul olmadığı görüşüne sahip hadis alimlerinin bu konudaki sözleri için bkz. Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 140-143.

¹⁷⁰ San'anî, *age*, I, 33.

dedikten sonra Muhammed b. İbrâhim el-Vezîr (ö. 840/1436)'in de şu sözünü nakleder: Cerh konusunda iddialı pek çok kimse, *kezzâb* lafzını vehmeden ve hadisinde hata eden kimse için kullanırlar, bunu kasden yaptığını bilmeseler de, hatasının doğrusundan fazla veya onun kadar olduğu belli olmasa da onlar kezzab lafzını mutlak olarak kullanırlar...Lugavî olarak *kizb* lafzı, hem vehim hem de kasıt anlamlarını ifade ettiğinden, hangi anlamda kullanıldığının açıklanması gerekir.¹⁷¹

Görüldüğü gibi Zeydî alimlerin Ebû Hâlid'î savunurken dayandıkları noktalardan biri, onun hakkında söylenen cerh lafızlarının mutlak ifadeler olduklarıdır. Ancak belki de onların, "Cerh müfesser olmadıkça kabul edilmez." sözü adaleti sabit olan veya hali bilinmeyen kimse hakkındadır; mecrûh olduğu sabit olan bir kimse hakkında mutlak cerh ifadesi bulunan kişinin sözü kabul edilir ve cerhi tefsir etmesi gerekmez."¹⁷² ilkesinden hareketle cerhi tefsire gerek duymadıklarını düşündüklerinden, bununla yetinmeyip başka bir ilkeye, cârih ile mecrûh arasında mezhep birliğinin bulunmasını şart koşan ilkeye¹⁷³ başvurmuşlardır. San'anî, hadis âlimlerinin "Cerh ve tadilin şartlarından biri de, mezhep birliğidir." kaidesini zikrettikten sonra aralarındaki mezhep farklılığı nedeniyle cârihin mecrûh hakkındaki karalayıcı ifadelerinin geçerli olmadığına dair bir çok örnek vermiş¹⁷⁴ ve Ebû Hâlid'in Ehl-i beyt'e yakınlığı sebebiyle hadis vad'ı ve yalancılıkla suçlanmış olmasının uzak bir ihtimal olmadığını söylemiştir.¹⁷⁵

(2) Şiîliğinden Ötürü Cerh Edildiği İddiası:

¹⁷¹ Muhammed b. İbrâhim el-Vezîr, *er-Ravzu'l-Bâsim*'den naklen; San'anî, *age*, I, 33.

¹⁷² Tâcüddin es-Sübki, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*'dan naklen; Kasimî, *el-Cerh ve't-Tadil*, s.76.

¹⁷³ "Cerh esnasında araştırılması gereken noktalardan biri de carih ve mecrûhun inanç durumları ve itikadî ayrılıklarıdır. Belki de carih mecrûha akide yönünden muhaliftir ve onu cerhetmesinin sebebi de budur." (Kasimî, *age*, s. 61); "Cerhin tefsiri herkesten istenmez; ictihad ayrılığı veya carih hakkındaki töhmetler sebebiyle şüphe bulunan durumlarda cerhin tefsir edilmesi istenir." (Kasimî, *age*, s. 73); "Bize göre doğru olan şudur: İmameti ve adaleti sabit olan ve medhedenleri ve müzekkileri çok, cerh edenleri de az olan ve cerh edilmesinin sebebinin mezhep taassubu olduğunu gösteren bir karine bulunan kimse hakkındaki cerhe iltifat etmeyiz ve onun adaletine dair görüşle amel ederiz. Aksi taktirde bu kapıyı açar ve mutlak bir şekilde cerhi takdim edersek imamlardan hiçbiri bundan kurtulamaz. Çünkü her biri hakkında ta'n edenler vardır." (Kasimî, *age*, s. 57; Kaidenin örneklerle izahı ve müfesser olsa bile cerhin geçerli olamayacağı durumlar için bkz. *age*, s. 57-61; "Bu araştırmadan maksat itikat yönünden muhalif olanların birbirleri hakkındaki sözlerinin kabul edilmeyeceği değildir. Aksine bu durum düşünmeyi gerektirir. Akidece kendisine muhalif olan bir kimse aleyhinde tanıklık yapan bir kimsenin bu muhalefeti bir şüphe ouşturur ki, akide yönünden kendisine muhalif olmayan bir kimsenin şahitliğinde böyle bir şey bulunmaz." (Kasimî, *age*, s. 64).

¹⁷⁴ Mezhep farklılığına dayandırılan cerh ve tadil örnekleri için bkz. San'anî, *age*, I, 34-35; Abdolvâsi', *age*, s. 14-15; Özellikle Şiîliğinden ötürü bazı râvileri zayıf gören İbn Adî, İbn Ukayl, İbn Hacer gibi Sünnî muhaddislerin eleştirisi için bkz. Hammûd, *Ulûmu'l-hadis*, s. 213; Mezhep farklılığının muhaddislerin davranışlarına etkisi olduğu görüşü Zeydîlere münhasır değildir. Meselâ bir Hanefî âlim Zeylaî, Buharî (ö. 256/870)'nin Ebû Hanife (ö. 150/767) mezhebine karşı şiddetli bir taassup ve tahammülsüzlükle Ebû Hanife'den hiçbir hadis almadığını, hatta onun, "kale Rasûlullâh" diyerek bir hadis zikrettikten sonra, arkasından Ebû Hanife'yi kastederek "bazı insanlar da şöyle şöyle dedi." diyerek ona muhalefet ettiğini; "es-salâtü mine'l-îmân" başlığı altında Ebû Hanife'yi reddetmek amacıyla hadisler zikrettiğini söylemektedir (Zeylaî, *Nasbu'r-Râye*, I, 355-356).

¹⁷⁵ San'anî, *age*, I, 35.

Ebû Hâlid'in Şiîliğinden ötürü yalancılıkla itham edildiği iddiası Zeydîler arasında oldukça yaygındır. Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'ın rivayetine göre İbrahim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) şöyle demiştir: Yahyâ b. el-Müsâvir'e, Zeyd b. Ali'den rivayet edenlerin en güvenilir olanını sordum da 'Ebû Hâlid el-Vâsîtî'dir, dedi. Bunun üzerine 'Ben Ebû Hâlid'e ta'n edeni gördüm, deyince, 'Ebû Halid'e ancak Nâsibîler¹⁷⁶ ta'n eder, dedi."¹⁷⁷ İbn Mürğim, "Ehl-i hadis onu Âl-i Muhammed sevgisinden ötürü cerhetmişlerdir." demiştir.¹⁷⁸ İbn Hamîd de, "Ebû Hâlid büyük Şiilerden ve hayırlı alimlerden. Onu kötüleyen Şiiliğinden ötürü kötülemiştir..."¹⁷⁹ demiştir.

Zeydî imamlardan el-Mansûr Billâh el-Kâsım b. Muhammed (ö. 1029/1620)¹⁸⁰, Ebû Hâlid'in biyografisinde ona ta'n edilmesinin sebepleri arasında onun Ehl-i beyt'in faziletlerine dair rivayetler yapmış olmasını da zikretmiş ve şu iddiayı ileri sürmüştür: "Onlar doğru olsa bile, sadece mezheplerine muhalif olduğu için bir kimseyi suçlarlar ve fasık olsa bile mezheplerinin usulüne uygun rivayetlerde bulunan kimseleri tadil ederler. Nitekim Tabîilerin büyüklerinden olduğu halde Üveys el-Karanî'yi zayıf kabul etmişler, Buhârî onun isnâdında nazar vardır, demiş, buna karşın Mervân b. el-Hakem (ö. 65/684) ve benzerlerini adil saymışlardır."¹⁸¹

Ebû Hâlid'i cerh edenlerin sözlerini değerlendiren San'anî, bunlardan Habîb b. Ebî Sâbit (ö. 117/735) hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: Habîb b. Ebî Sâbit, Ebû Hâlid'i cerh sebebini açıklayarak onun *kûffî* olduğunu belirtmiştir* ki bu lafız şîî lafzı ile eş anlamlıdır. Pek çok kimse bunu cerh hususunda dayanak yapmışlardır. Bunun için de bu sözden onun sika olmadığı sonucu çıkarılmıştır. İçlerinde hadis ricali hakkında söz sahibi kimselerin de bulunduğu talebelerinden hiçbirinin Ebû Hâlid'i bu sözle cerh ettikleri görülmediğine göre cerh edenlerin bundan gayesi şu olabilir: Ebû Hâlid, başkalarını bırakarak tamamen Zeyd b. Ali'ye bağlandı. Onun ilmini tedvin etmeye çalıştı ve onun için bu kitabı çıkardığında içinde rivayet ettiklerinin hepsinin sahih olmasının imkansız olduğunu düşündüler. Halbuki Ehl-i

¹⁷⁶ Nâsibî (çoğulu: Nevâsib): Şia'nın Hz. Ali taraftarlarına düşmanlık besleyenler için kullandığı bir tabirdir. bkz. Öz, Mustafa, "Nâsibe" mad., *DİA*, c. XXXII, İst. 2006, ss. 293-294, s. 293.

¹⁷⁷ San'anî, *age*, I, 28.

¹⁷⁸ İbn Mürğim, *Şerh ale'l-bahr*'den naklen; San'anî, I, 28.

¹⁷⁹ İbn Hamîd, *Nüzhe*'den naklen; San'anî, I, 28.

¹⁸⁰ Bu zat hakkında bkz. Öz, Mustafa, "Mansûr-Billâh Kâsım b. Muhammed" mad., *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, ss. 14-15; İbrâhim b. el-Kâsım, *Tabakatu'z-Zeydiyye*, I, 860-868.

¹⁸¹ San'anî, *age*, I, 44.

* San'anî, Ebû Hâlid hakkındaki *Kûffî* lafzını Habîb b. Ebî Sâbit'in söylediğini zannetmiştir. Doğrusu bu ifadenin Neseî'ye ait olduğudur.

beyt için bunun imkansız olduğunu düşünmek yanlıştır. Ehl-i beyt Ebû Hâlid'in rivayetini asıl kabul etmişlerdir.¹⁸³

Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 198/814)'ın Ebû Hâlid hakkında "çevremizde bulunuyordu, hadis uydururdu" sözüne el-Mecmû'un râvilerinden Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 1090/1679) şöyle cevap vermektedir: Vekî' râfizîlikle suçlanmış bir kimsedir. Zeyd b. Ali ve arkadaşları ise râfizî değillerdir...Zehebî de Mizan'da Vekî'nin biyografisinde "Vekî, sebbab=kötü söz söyleyen, lahni çok bir kimseydi." demektedir. Eğer Vekî'nin, Buhârî ve Müslim'in ricâlerinden olduğu ileri sürülürse, ondan bu ikisinin rivayetlerinin az olduğu söylenir. Belki de Vekî'nin Ebû Hâlid'i zayıf bulmasının nedeni, onun Zeyd b. Ali'den rafizilikle ilgili hadisi rivayet etmesidir.¹⁸⁴

Ebû Hâlid hakkında Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 198/814)'a nispet edilen cerh ifadelerine son dönem alimlerinden M. Zâhid el-Kevserî'nin yaklaşımı da oldukça ilginçtir. el-Kevserî, San'anî'nin er-Ravzu'n-nadîr adlı şerhine yazdığı 1350/1931 tarihli takrizinde Vekî' b. el-Cerrâh'ın bunları Ebû Hâlid hakkında söylemediği halde, bazı carihlerin ona asılsız bir şekilde bunları atfetmiş olabileceklerini söylemekte ve buna benzer şekilde Vekî'nin, kendisinden fıkıh tahsil ettiği şeyhi hakkında da benzeri uydurmaların ona nispet edildiğinin Zehebî'nin itirafından anlaşıldığını belirterek¹⁸⁵ şöyle demektedir:

Vekî, kendi tabakasındakilerin Ebû Hanife (ö. 150/767) ve Sevrî'ye en bağlı olanıdır. Sevrî (ö. 161/777) de Mansur b. el-Mu'temir'e (ö. 132/750) insanların en çok arkadaşlık edeni idi. Bunların hepsinin Zeyd b. Ali ile irtibatları açıkça bilinen bir husustur. Ayrıca Vekî', tedvin çağında yaşamış olmakla birlikte cerh ve tadil konusunda onun telif etmiş olduğu bir kitap yoktur. Ondan cerh konusunda fitne ve nevâsib meselesinin tehlikeli bir şekilde yayılmasından sonra telif edilen kitaplarda ancak bazı kelimeler nakledilmiştir. İşte bu, cerh ve tadil konusunda yazılanlara itimad etmede ve kavillerin uydurma olup olmadığını araştırmada düşünmeyi gerektiren bir husustur. Aksi halde Vekî'nin kendisi bile onların iftiralarından kurtulabilmiş değildir.¹⁸⁶

¹⁸³ San'anî, *age*, I, 37-38.

¹⁸⁴ Yahyâ b. Hüseyn, *el-Misbâhu'l-Münîr Şerhu'l-Mecmû'î'l-Kebîr*'den naklen; San'anî, *age*, 1, 35-36; San'anî Yahyâ b. el-Hüseyn'in bu sözünü naklettikten sonra, bu itirazın Ebû Hâlid hakkındaki cerhi def edemeyeceğini, çünkü Vekî'den başkalarının da benzeri cerh ifadeleri bulunduğunu belirtmekte ve daha önceki sözlere başvurulması gerektiğini ifade etmektedir.

¹⁸⁵ el-Abbâs b. Ahmed, *Tetimmetu'r-Ravdi'n-Nadîr*, s. 340.

¹⁸⁶ el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 340.

Ebû Hâlid hakkında *kezzâb* ve *vadda'* sözleri gibi mutlak cerh ifadeleri yanında müfesser sayılabilecek cerh ifadeleri de vardır. Bunlardan biri, onun Sayâdile denilen kimselerden bazı sahifeler satın alıp onları rivayet ettiği iddiası; bir diğeri de onun Zeyd b. Ali'ye nispet ederek bazı hadisleri uydurmuş olduğu iddiasıdır. Zeydî alimler bu iddiaları da kabul etmemişlerdir. Şârihlerden **Ahmed b. Yusuf** (ö. 1191/1777) bu iddialara şöyle cevap vermiştir:

Ebû Hâlid'in rivayet ettiği bu nüsha, onun çarşıdan satın aldığı sahifelerden midir, değil midir? Bu önyargılı bir ifadeden başka değildir. Eğer bu iddia sahibi bu görüşte ise ve ona dayanarak Ebû Hâlid'in hadis uydurduğuna hükmediyorsa, bunun nüshanın tamamında veya bir kısmında veyahut metninde veyahut da isnâdında olduğunu niçin açıklamamıştır? Eğer iddia sahibi bu görüşte değil de bunu nakleden bir kimse ise bu da çok şaşılacak bir şeydir. *Belki de, Ebû Hâlid'in tek başına rivayet ettiği bazı hadisleri hadis alimleri duyunca onun rivayetini garip karşıladılar ve daha sonra Zeyd b. Ali'den rivayet ettiği bir nüsha olduğunu haber alınca, bir kısmı hakkındaki şüphelerini bütününe şamil kılarak Ebû Hâlid'i vad' ile suçladılar.* Çünkü Ebû Hâlid'in rivayet ettiği bu nüshayı İbrâhim b. ez-Zibrikân'dan başkası görmemiştir. *Güçlü oldukları bir sırada zalimlere karşı kıyam eden Zeyd b. Ali'den rivayet etmek gerçekten zor olduğu için de Buhârî ve Müslim, kardeşi Bâkir ve babası Zeynülâbidîn'in hadislerini tahrir ettiği halde Zeyd b. Ali'nin hadislerini tahrir etmemişlerdir.* Ancak Ebu Dâvud, Tirmizî, Neseî, İbn Mâce, Müstedrek'inde Hâkim, Sünen'inde Dârekutnî, Emâll'sinde Ebû Sa'd es-Semmân ve diğer hadis imamları Zeyd b. Ali'nin hadislerini tahrir etmişlerdir.¹⁸⁷ Uydurma olduğuna hükmedilen bu nüsha Sünen ve Müsned kitaplarıyla karşılaştırıldığında içindeki hadislerin başka sahih târiklerden de Hz. Ali'ye ulaştığı görülür. Muhaddislerin Ebû Hâlid'i karalayıcı ifadeleri doğru kabul edilse bile bunlar Ehl-i beyt'i bağlamaz. *Nitekim Buhârî de başkalarının cerh ettiği bazı râvîlerin hadislerini rivayet etmiştir.* Müslim b. Haccâc da Sahih'inin mukaddimesinde bir muhaddisin hadisindeki münker alametlerini açıklarken, onun rivayetinin hıfz ehlinin rivayetine aykırı düşmesi durumunda, eğer bu onun hadisinde galip bir durum ise hadisinin bırakılacağını ve kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir. Ebû Hâlid'in, Hz. Ali'den rivayet eden sika râvîlere muvafakat etmiş olması, onun rivayetindeki zabtına, adaletine ve doğruluğuna delildir.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Ahmed b. Yusuf'un şerhinden naklen; San'anî, *age*, I, 36.

¹⁸⁸ San'anî, *age*, I, 38-39.

Ebû Hâlid hakkında konuşanlardan hiçbiri onu bidatçılığa ve Şiilikte aşırılığa nisbet etmemiş, onu sadece vad' ile suçlamışlardır. Ehl-i beyt ise bu iddiayı reddetmiş ve onun hadisleriyle ihticacda bulunup ondan rivayette bulunmaya devam etmişlerdir. Bazı hadisçilerin onu cerh etmesi, Allah resûlünün hakkında şöyle buyurduğu kimselerin tadiline aykırı olur:

*"Ben aranızda iki şey (sekaleyn) bırakıyorum. Birincisi Allah'ın kitabıdır. Onda hidayet ve nur vardır. Öyleyse onu alın ve ona sımsıkı tutunun. Diğer Ehl-i beyt'imdir. Ehl-i beyt'im hakkında size Allah'ı hatırlatıyorum! Ehl-i beyt'im hakkında size Allah'ı hatırlatıyorum! Ehl-i beyt'im hakkında size Allah'ı hatırlatıyorum!"*¹⁸⁹

Hüseyin b. Ahmed es-San'anî (ö. 1221/1806) de, Ebû Hâlid'in içinde yaşadığı devirde hadislerin kitabetinin, onları kağıtçılardan satın almaya imkan verecek kadar yaygınlaşmadığını öne sürerek Ebû Avâne (ö. 176/792)'ye dayandırılan bu sözün aklî delil ile boşa çıkartıldığını belirtir.¹⁹⁰ Bu hususta San'anî, tarihçilerin ilk tasnif ve telif yapan kişilerin Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cureyc (ö. 150/767), Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/173), Mâlik b. Enes (ö. 179/795)¹⁹¹ olduklarını söylediklerine, Zeyd b. Ali'nin bunlardan daha önce geldiği ve ilk eser tasnif eden ve bablara ayıran kişinin Basra âlimlerinden er-Rebî' b. Subeyh (ö. 160/777) olduğunun da söylendiğine dayanarak Ebû Hâlid'in içinde yaşadığı bu dönemde hadislerin ve diğer âsara ilişkin haberlerin kitabetinin insanların eline sebestçe geçebilecek ve eczacılardan alınabilecek ölçüde henüz yaygınlaşmamış olduğunu ileri sürer.¹⁹²

San'anî'nin bu argümanının tutarlı olduğu söylenebilir ancak araştırmamızın birinci bölümünde ortaya konduğu üzere, kitapların tedvin ve tasnifinden önce ta Hz. Peygamber döneminden beri devam edip gelen uzun bir takyid döneminin bulunduğu bakılırsa bu iddiayı bu şekilde reddetmek için başka tarihi verilere sahip olunması gerekir. San'anî'nin bu istidlalinin zayıflığına karşın, onun şu yaklaşımının daha güçlü olduğu söylenilebilir:

---

¹⁸⁹ Bu hadisi Müslim, Sahih'inde Zeyd b. Erkam'dan; Neseî, Ahmed ve Dârimî müsnetlerinde; İbn Huzeyme sahîhinde; Hakim Müstedrak'inde Ebû Tufeyl Amir b. Vasile'den, Zeyd b. Erkam'dan rivayet etmişlerdir. Tariklerinin çokluğu mütevatir olduğunu göstermektedir. San'anî, *age*, I, 39.

¹⁹⁰ San'anî, *age*, I, 36.

¹⁹¹ Diğer ilk tedvinler hakkında bkz. Muhammed Accâc el-Hatîb, es-Sünnetü Kable't-Tedvîn, Mektebetü Vehab, Kahire 1963, s. 337.

¹⁹² Elimizdeki mevcut araştırmalara göre de, Ebû Hâlid'in yaşadığı dönemde Sayâdile denilen eczacı dükkanlarının bulunduğu dair bir şey bilinmemektedir. Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde, ilk eczanenin Abbasîler döneminde, Bağdat'ta (765) açıldığı sanılmaktadır, denilmektedir. Ancak hem güzel kokuların hem de şifalı bitkilerin satışıyla uğraşan attâr'ların daha önceden beri var olması imkan dahilinde görülmektedir. Bkz. Sarı, "Attar" mad., *DİA*, c. IV, İst. 1991, ss. 94-95, s. 94; Baytop, Turhan, "Eczacılık" mad., *DİA*, c. X, İst. 1994, ss. 386-388, s. 386.

Ebû Hâlid meşhur hadisçilerin ve fakihlerin içinde bulunduğu tebe-i tâbiîndendir. Bu tabakadakiler ya Zeyd b. Ali'den rivayette bulunmakla veya ona tabi olmakla veyahut ona muasır olmakla onu ve akadaşlarını yakından tanıma imkanına sahip oldukları halde ne onlardan ne de sonrakilerden *Ebû Hâlid'i tanıyanların hiçbirinden onunla ilgili bir söz nakledilmemiştir*; onlara nipetle çok sonra gelenlerden bazı sözler nakledilmiştir. Tebe-i tabiîn tabakasının âdil olduğu peygamberimizin "ümmetimin hayırlısı..." hadisi ile sabittir.¹⁹³ Ebû Hâlid'den rivayet edenlerin hiçbirinden -ki onlar el-Mizzî'den yapılan nakilde görüldüğü gibi büyük bir topluluktur- Ebû Hâlid'i cerh eden ve onun zayıf olduğunu beyan eden bir söz asla nakledilmemiştir. Üstelik onlar Ebû Hâlid hakkında kendilerinden sonra gelenlerden daha çok ihtisas ve tecrübe sahibidirler ve içlerinde rical konusunda bilgi sahibi olanlar vardır. İnsaf sahibi bir kimsenin bildiği gibi, cerh ve tadilin kaynağı bir şahsı tanıyan ve onun ahvaline işaret eden bir kimsenin sözü ise, bu durumda râvî hakkında bilgi veren hikayecinin müşahedeye dayandırmadığı ağızdan ağza işitilen bu sözlerine istinad etmek yeterli olmaz. Müttekaddim âlimlerden İbn Ebî Hâtim Hâtim er-Râzî (ö. 327/939) ve benzerlerinin kitaplarına bakan bir kimse, her hikayenin muttasıl bir isnâdla sözün sahibine dayandırılmış olduğunu görür. Sonraki alimler ise ihtisar metoduna yönelmişlerdir. *Tehzîb* ve *Mîzan*'da Ebû Hâlid hakkında nakledilen sözlere¹⁹⁴ bakınca *bunların senetsiz oldukları ve carihlerin cerh sebeplerini zikretmeden naklettikleri mutlak ifadeler oldukları* görülür.(...)¹⁹⁵

(3) Bazı Hadisleri Uydurmuş Olduğu İddiası:

el-Mecmû'a karşı ilgisizliğin ve onun hadisçiler arasında itibara layık görülmeşiinin nedenlerinin en büyüğü, onun râvisi Ebû Hâlid'in bazı hadisleri

¹⁹³ San'anî, *age*, I, 39-40.

¹⁹⁴ Bkz. Zehebî, *Mîzan*, III, 257; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 24-25.

¹⁹⁵ San'anî, *age*, I, 37; San'anî sözünün devamında şöyle demektedir: Ebû Hâlid'le çağdaş olanlara bakmak gerekir. Onlar ise üç kişidir ve diğerlerinin sözleri bu üç kişiye dayanır. Bunlar Vekî, Ebû Avane ve Habîb b. Ebî Sâbit'tir. Ebû Hâlid hicrî 150'de vefat etmiştir. Vekî'(d. 128-ö. 198) nin onu gördüğü kendi sözünden anlaşılmaktadır. Ebû Avane'nin vefat tarihi 176, üçüncüsünün vefat tarihi ise 117'dir. Bunların dışındakiler çok sonraki tabakalarda yer alır. İbn Hanbel'in vefatı hicrî 241, İbn Ma'î'nin vefatı 233'te, Ebû Zûr'a er-Râzî'nin vefatı 264'tür. Ebû Dâvud, Neseî ve Dârekutnî'nin vefatları bunlardan daha sonradır. Öyleyse, bunların Ebû Hâlid'i cerhlerinin dayanağı ya onun çağdaşı olan bu üç kişidir yada başkalarına dayanarak onu cerh etmişlerdir. Eğer ikinci durum geçerli ise bunun açıklanmış olması gerekirdi. Eğer birinci durum geçerli ise, bu üç kişiden her birinde onun verdiği haberin kabulünü engelleyen haller vardır. Ebû Hâlid'i cerhi husunda Ebû Avane'nin dayanağı, onun eczacılardan sahifeler satın alıp onları hadis olarak rivayet ettiği iddiasıdır ve bu iddia akli delille boşa çıkarılmıştır. Vekî ise Rafizîliğe nispet edilmiş ve Zehebî onun sebbab=kötü söz söyleyen ve lahni çok olan bir kimse olduğunu bildirmiştir. Zeydîlerle Rafizîler arasında düşmanlık bulunduğu ise açıktır. Heva sahiplerinin birbirleri hakkındaki sözleri de makbul değildir. Sonra bu da bir kenara bırakılıp *onun uydurma dediği hadisler incelendiğinde bu hadislerin lafzi ve manevi pek çok tarikten şahitleri olduğu* görülür. Böylece Vekî'nin bu iddiasının batıl olduğu anlaşılır. San'anî, *age*, I, 37.

uydururmuş olduğu iddiasıdır. Zira, Birgivî'nin beyanına göre, bir şahıs bir hadis vaz etmiş oldu mu artık onun hiçbir rivayeti kabul edilemez. Rivayet etmiş ve edeceği diğer hadisler de mevzu sayılır.¹⁹⁶

Ebû Hâlid'in uydurduğu iddia edilen bir kısım hadisleri ilk defa zikreden kaynak İbn Adî'nin *el-Kâmil fi-Duafâ'îr-Ricâl* adlı eseridir. Bu kaynakta İbn Adî 23 tane rivayet sıralayıp bunların ve Ebû Hâlid'in bütün rivayetlerinin mevzû olduğunu söylemiştir.¹⁹⁷ Zehebî de *Mîzân*'da, dördü İbn Adî'nin bu eserinde zikredilen rivayetlerden oluşan toplam beş tane rivayete yer vermiştir.¹⁹⁸ Her iki kaynakta yer alan rivayetlerden *el-Mecmû'*da bulunanları şunlardır:¹⁹⁹

- روى إبراهيم بن هراسة أحد المتروكين، عن أبي خالد، عن زيد بن علي، عن أبيه، عن علي، قال: لعن رسول الله صلى الله عليه وسلم الذكرين يلعب أحدهما صاحبه.²⁰⁰
- يونس بن بكير، حدثنا عمرو بن خالد، عن زيد بن علي، عن أبيه، عن علي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: العالم في الارض يدعو له كل شيء حتى الحوت في جوف البحر.²⁰¹

¹⁹⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İst. 1988, I, 152.

¹⁹⁷ İbn Adî, *age*, V, 123-127.

¹⁹⁸ Zehebî, *Mîzân*, III, 257-258. Burada zikredilen beş rivayetten *el-Mecmû'*da zikredilenler sadece iki tanedir. Karş. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 74, 228.

¹⁹⁹ Karş. İbn Adî, *age*, V, 124, 125, 127; Zehebî, *Mîzân*, III, 257-258; Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 74, 226, 228, 246, 270, 342.

²⁰⁰ "Hz. Peygamber biri diğeri ile oynayan iki erkeğe lanet okumuştur." Zehebî, *Mîzân*, III, 257; karş. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 228, 378 (farklı lafızlarla).

San'anî, bu rivayetin hadis kitaplarında **şâhid**leri olduğunu belirterek şunları ortaya koymuştur:

Birisi, Suyûtî'nin *Cem'u'l-Cevami'* adlı eserinde Hz. Ali'nin müsnedi kısmında geçen şu hadistir: "Yedi zümre vardır ki, tevbe etmedikleri sürece, Allah kıyamet gününde onlarla konuşmaz ve onların tarafına bakmaz. Onlara, ateşe girenlerle birlikte siz de giriniz, denilir. Bunlar: Eşcinsel erkekler (fail ve meful), elini nikah edinen, komşunun hanımı ile zina eden, küstah yalancı/kezzabu'l-eşir, borçluyu dara sokup ona büyüklük taslayan, anne ve babasını kendisine yalvarttırıncaya kadar döven kişidir." Bkz. Suyûtî, *Cem'u'l-Cevami'*den naklen; San'anî, *age*, I, 40.

Bu hadisi İbn Cerîr tahrir etmiş ve onun Rasûlullâh (sav)'den değil, Hz. Ali'nin rivayetinden bilindiğini, ondan da sadece bu tarikle geldiğini, ancak onun içinde Rasûlullâh'tan varid olan manaların bulunduğunu belirtmiştir (İbn Cerîr'den naklen; San'anî, *age*, I, 40).

Diğeri, Beyhakî'nin *Sünen*'inde tahrir ettiği İbn Abbâs'tan gelen şu hadistir: "Allah arazi sınır taşlarını yerinden oynatana lanet etti. Körü yolundan şaşırtana Allah lanet etti. Anne babasını lanetliyenlere de Allah lanet etti. Allah'tan başkasının adını zikrederek hayvan kesene de Allah lanet etti. Hayvanlarla cinsel ilişkide bulunana Allah lanet etti. Lut kavminin yaptığı şeyi yapana da Allah lanet etti. Lut kavminin yaptığı şeyi yapana da Allah lanet etti. Lut kavminin yaptığı şeyi yapana da Allah lanet etti. Lut kavminin yaptığı şeyi yapana da Allah lanet etti." Suyûtî de Beyhakî'nin tahrir ettiği gibi bu üçlemeyi zikretmiş, Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde, Taberânî *Kebîr*'inde Hâkim *Müstedrak*'inde bu hadisi tahrir etmişlerdir. bkz. San'anî, *age*, I, 40; karş. Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VIII, 231; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 309.

San'anî, ayrıca şu hadis (**şâhid**)'in de bunu desteklediğini zikretmiştir: "Allah yaratıklarından yedisi üzerine yedi gök üzerinden lanet eder. Onlardan her birine üç defa lanet yağar. Onlardan her biri de lanet eder ve şöyle der: Lut kavminin yaptığı yapan melundur, melundur, melundur. Bir kadın ile kızını bir arada nikahlayan melundur. Anne babasına söven melundur. Hayvanlara cinsel yoldan varan melundur. Yeryüzündeki bir sınırı değiştiren melundur. Allah'tan başkası adına hayvan kesen melundur. Mevalisinden başkasını dost edinen melundur/tevellâ gayre mevâlîh." Suyûtî bu hadisi el-Harâitî'nin *Mesâvü'l-Ahlâk*'ında, Hâkim'in *Müstedrak*'inde, Beyhakî'nin *Şuabu'l-İmân*'da Ebû Hureyre'den tahrir ettiklerini söylemiştir. Bkz. San'anî, *age*, I, 40.

²⁰¹ "Denizdeki balığa varıncaya dek yeryüzündeki her şey âlime dua eder." Zehebî, *age*, III, 258; karş. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 342; karş. İbn Mâce, *İlm*, 20.

-عبد الرزاق، أخبرنا إسرائيل، عن عمرو بن خالد، عن زيد بن علي، عن أبيه، عن جده، عن علي، قال: انكسرت إحدى زندي، فسألت رسول الله صلى الله عليه وسلم فأمرني أن أمسح على الجبائر.²⁰²

Zehebî'nin zikrettiği, el-Mecmû'da bulunmayan diğer rivayetler şunlardır:

-قال ابن حبان: وقد روى عمرو بن خالد، عن حبيب بن أبي ثابت، عن نافع، عن ابن عمر مرفوعاً: أيما مسلم اشتهى شهوة فردها وأثر على نفسه غفر له.²⁰³

-عازم، حدثنا سعيد بن زيد، حدثنا عمرو بن خالد، عن محمد بن علي، عن أبيه، عن علي: لا تسم إصبعك السبابة، فإنه اسم جاهلي، إنما هي المسبحة والمهلاة.²⁰⁴

İbn Adî'nin zikrettiği hadislerden el-Mecmû'da bulunan diğer rivayetler de şunlardır:

-قال النبي صلى الله عليه وسلم ألا أخبركم بمن يدخل من نساءكم الجنة الودود الودود التي تعود على زوجها²⁰⁵

Bu hadisi destekleyen rivayetlerden (şevâhid) biri Ebu'd-Derdâ tarafından rivayet edilen şu hadistir: "İlim öğrenmek isteyerek yola çıkan kimse için Allah bu yaptığına kaşılık olarak cennet yollarından birini açar. Melekler yaptığı şeyden hoşnut olarak ilim talibine kanatlarını gerer. Yine alim için göklerde ve yerde olan herkes, denizin ortasındaki balıklar mağfiret diler. Şüphesiz alimin abid üzerine üstünlüğü bedir halindeki ayın diğer yıldızlara üstünlüğü gibidir. Muhakkak ki alimler peygamberlerin varisleridir. Onlar ne bir dinar ne bir dirhem bırakmışlardır, sadece ilim bırakmışlardır. Artık kim onu alırsa bol bir pay elde etmiş olur." Bu hadisi Ahmed b. Hanbel *Müsned*'de tahrir etmiş, Ebû Dâvud, *Tirmizî*, *İbn Mâce*, *İbn Hibban* ve *Beyhaki* Ebû'd-Derdâ'dan merfu olarak rivayet etmişlerdir. San'anî, *age*, I, 41; karşı. İbn Hanbel, *Müsned*, II, 252, 325; İbn Mâce, *Mukaddime*, 17.

Tirmizî'nin tahrir ettiği ve hasen-sahih dediği hadis de aynı manadadır: "Peygamber (sav)'e biri âbid diğeri âlim olan iki adam anlatıldı. Bunun üzerine "alimin abid üzerine üstünlüğü benim sizin en aşağısına olana üstünlüğüm gibidir." buyurdu. Sonra Peygamber (sav) dedi ki: Allah, melekleri, göklerdekiler ve yuvasındaki karınca dek yerdekiler insanlara hayrı öğretenlere salat eder." *Bezzâz* da bunu Aişe'nin hadisinden "İnsanlara hayrı öğreten her şey hatta denizdeki balıklar istiğfarda bulunur." lafzıyla muhtasar olarak rivayet etmiştir. bkz. San'anî, *age*, I, 42; karşı. İbn Mâce, *Mukaddime*, 20.

²⁰² "Ön kollarımdan (zendeyye) biri kırıldı, Rasûlullâh (sav)'a (ne yapacağımı) sordum. Bunun üzerine cebâir (cebîre: kırık kemik sarmaya mahsus ince tahta) üzerine mesh yapmayı bana emretti." Zehebî, *age*, III, 258; karşı. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 74.

Bu hadisi *Abdurrezzak*, *İbn Mâce*, *Dârekutnî*, *Ebû Nuaym* ile *İbn Sinâ* birlikte Tıp bahsinde tahrir etmişlerdir. İsnâdı hasendir. Bkz. San'anî, *age*, I, 42; karşı. *İbn Mâce*, *Tahâre*, 134; *Abdurrezzak* (ö. 211/826), Ebû Bekr Abdurrahmân b. Hemmâm, *Musannef*, I-XI, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1982, I, 161; *Dârekutnî* (ö. 385/995), Ali b. 'Umer, *Sünen*, I-IV, Dâru'l-Marife, Beyrut 1386/1966,

²⁰³ "Herhangi bir Müslümanın, şehveti uyandığında onu geri çevirir ve kendini zorlarsa (âsera ala nefsihi) onun için mağfiret olur." Zehebî, *age*, III, 258 (Bu hadis de el-Mecmû'daki hadislerden değildir).

Suyûtî bunu, az bir değişiklik, *Câmiu'l-Kebîr*'de zikretmiş; *Dârekutnî ifrâd* bahsinde, Ebu's-Şeyh (Bu zatın kitabı, hadis usulünde değersiz kitaplar arasında zikrediliyor. Bkz. Subhi es-Sâlih, *age*, s. 94.) *Sevâb* bahsinde onu İbn Ömer'den tahrir etmişlerdir. (San'anî, *age*, I, 42).

²⁰⁴ "Parmaklarını sübabe diye isimlendirme, çünkü o cahilce bir isimdir. Muhakkak ki parmaklar ancak müsebbihe=tesbih edici ve mühellile=tehlil edicidir." (Zehebî, *age*, III, 258; Bu hadis el-Mecmû'da yoktur. San'anî, bu hadisin de manevî şahitleri olduğunu belirtmiştir. Şöyleki, Peygamberimiz güzel isimden ve bir şeyi hayra yormaktan hoşlanırdı. Kötü isimden ve kötülüğe yormaktan hoşlanmazdı. Pek çok kimsenin ismini de bu nedenle değiştirmişti. Hz. Peygamber (sav)'in parmaklara sübabe denilmesini yasaklayıp müsebbihe ve mühellile'ye çevirmesi de bu kabildir. Çünkü sübabe diye isimlendirilmesinde çirkinlik olduğu ve edebin terk edildiği açıktır. (San'anî, *age*, I, 42); Konu ile ilgili hadislerin kaynakları için bakınız, *age*, s. 42-43. San'anî, bu hadisin, manası doğru olduğu ve **şüzûz**'dan uzak olduğu halde Ebû Hâlid'in lafzının her hangi bir **mütâbî**'i bulunmadığı için bunun **garîb hadis** kısmına girdiğini ve bu çeşit hadislerin de makbul ve kullanılabilen (ma'mûlun bih) bir hadis türü olduğunu söylemiş ve *Bezzâz*'ın *Müsned*'inde ve *Taberânî*'nin *Mu'cemu'l-Evsat*'ında bununla ilgili bir çok örnek bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. San'anî, *age*, I, 42.

-أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من ملك ذا رحم محرّم منه فهو حر²⁰⁶
-نهى رسو الله صلى الله عليه وسلم عن كل سبع ذي ناب وكل ذي مخلب من الطير وعن ثمن الميتة
وعن لحوم الحمر الأهلية وعن كسب البغي وعسب الفحل²⁰⁷
-أن رسول الله صلى الله عليه وسلم لعن ناكح البهيمة ولاوي الصدقة والإمام يتجر في رعيته²⁰⁸

Zeydî alimler bu rivayetlerin lafzî ve manevî **şâhid**'lerinin veya **mütâbi**'lerinin bulunduğunu belirterek onların mevzû olduğu iddiasını reddetmeye çalışmışlardır.²⁰⁹

el-Mecmû'un şârihlerden Ahmed b. Yûsuf (ö. 1191/1777) şöyle demiştir: Onların vad' davasından kastettikleri hadisleri kendiliğinden uydurduğu ise, bu iddia batıldır. Çünkü mevzu bir hadisin ne sahih ne de hasen hiçbir isnâdı olamaz. Halbuki, Ebû Hâlid'in rivayet ettiği bu hadislerin metinleri muteber hadis kitaplarında vardır ve eğer bunlar uydurma olsaydı bu kitaplarda hiçbiri bulunmazdı. Eğer bu iddia ile cerh alimleri, Ebû Hâlid'in İmam Zeyd yoluyla babalarından yaptığı rivayetlerin isnâdında yalan söylediğini ve başka yollardan bilinen bu hadis metinlerini Hz. Ali'ye iliştiğini kastediyorsa, bu iddia da batıldır. Çünkü bu senetlerin metinleri Ebû Hâlid tarîki dışında da vardır.²¹⁰

(4) Zeyd b. Ali'den Rivayetinde Teferrüd Etmiş Olması:

Ricâl kitaplarında Ebû Hâlid hakkında kullanılan cerh nedenleri arasında bulunmamasına rağmen, zeydî alimler onun *el-Mecmû'u* Zeyd b. Ali'den tek başına rivayet etmiş olmasını da cerh nedenleri arasında ele almışlar ve hadis rivayetinde **teferrüdün*** Ebû Hâlid'e münhasır bir durum olmadığını üstelik Ebû Hâlid'in bu hususta mazur görülmesini gerektiren nedenlerin bulunduğunu söylemişlerdir.

²⁰⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 270 (farklılık var).

²⁰⁶ Zeyd b. Ali, *age*, s. 246.

²⁰⁷ Zeyd b. Ali, *age*, s. 226 (farklılık var).

²⁰⁸ Zeyd b. Ali, *age*, 228 (farklılık var).

²⁰⁹ Bkz. San'anî, *age*, I, ss. 40-44.

²¹⁰ San'anî, *age*, I, 33.

* Teferrüd konusunda hadis usulünde şu ölçüler ortaya konmuştur: "Bir ravî, bir rivayette teferrüd edince bakılır. Teferrüd ettiği hadis, kendinden hıfz ve zabt bakımlarından daha makbul olan bir râvînin hadisine muhalif ise, teferrüd ettiği hadis şâz-ı merdud olur. Şayet hadiste başkalarının rivayet ettiğine muhalif bir şey olmayıp, bu kendinden başkasının rivayet etmediği bir hadis ise bu durumda râvîye bakılır; eğer râvî, âdil, hâfız, itkanına ve zabtına güvenilir biriyse teferrüd ettiği bu kısım kabul edilir, reddedilmez. Şayet infirad ettiği kısımlar sebebiyle, hıfz ve itkanına güvenilir biri değilse, teferrüd ettiği bu bu kısımlar sahih olmaktan çıkarak reddedilir." (Tavzîhu'l-Efkar'dan naklen; Subhi es-Sâlih, *age*, s. 172; İbnü's-Salâh, *age*, s. 79); Teferrüd eden bir râvînin naklettiği haberin münker sayılabilmesi için, bu râvînin zayıf olmasını şart koşanlara göre bu zayıflık; çok yanlış yapma, yahut kendisinde gafletin çok görülmesi, yahut da açıktan günah işlemesi şeklinde olmalıdır. (Başaran, *age*, s. 147); Sika râvînin teferrüd ettiği muhalifi olmayan rivayeti garip ve fert grubuna girer. Dolayısıyla diğer sahihlik şartlarını taşıyıp taşımamasına bakılarak hakkında hüküm verilir. (Başaran, *age*, s. 147); Zayıf râvînin rivayet ettiği muhalifi olmayan teferrüdü de zayıftır. Çünkü râvîsi zayıftır ve başka yoldan da desteklenmiş değildir. (Başaran, *age*, s. 147); Hadis ve fikh alimlerinin çoğunluğuna göre, helal ve haram dışındaki konularda hadisin çok zayıf olmaması,

Zeydîlere göre eseri tek başına rivayet etmiş olması şu nedenlerle Ebû Hâlid hakkında suçlama nedeni olmamaz:

(a) Ebû Hâlid, kendisiyle beraber Zeyd b. Ali'den hadis dinleyenlerin onunla birlikte öldürüldüğünü söyleyerek özrünü beyan etmiştir. Rivayet ettiği hadislerin başka târiklerden sünen ve müsnedlerde bulunması da bu özrünü doğrulamaktadır.

(b) Yahyâ b. Zeyd de babasından *Mecmû'u* dinlemiş, hatta Ehl-i beyt'ten olmadığı gerekçesiyle Ebû Hâlid'in rivayetini kabul etmeyen bir Ehl-i beyt mensubu, bu kitabı Yahyâ b. Zeyd rivayet ettikten sonra kabul ettiğini ifade etmiştir.

(c) Bu kitapta Ehl-i beyt'in cumhurunun mezhebine aykırı bazı rivayetlerin bulunması (mesela, namazda ellerin göbek üstünde bağlanması) da Ebû Hâlid'in yalancı olmadığına delil olarak görülmüştür. Çünkü eğer yalancı olsaydı bunları rivayet etmezdi.

İnfirad olduğu kabul edilse bile, tercih edilen görüşe göre bir hadis **infirad** sebebiyle illetli sayılmaz,²¹¹ demişlerdir.

(5) Mecmû'daki Bazı Rivayetlerinin İmamların Rivayetine Aykırı Olması:

Haber-i vâhid, kabul edilebilmesi için gerekli olan; adalet ve zabt sahibi bir râvîden muttasıl bir senetle nakledilmiş olması, şâz ve illetli olmaması şartlarını taşıyorsa sahih kabul edilir. Sahih hadisler, bu vasıflara sahip oluşları açısından muhtelif mertebelerde olurlar. Râvîleri daha üst derecede olan hadis, ondan daha aşağıda olandan daha sahih olur ve diğer hadislerle takdim edilir. Çünkü râcih olan varken mecrûh olanla amel edilmesi doğru değildir...Bu durum, hadisi tercih edilmeyen râvî için bir ayıp sayılmaz.²¹²

Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den rivayet ettiği bazı hadislerin Ehl-i beyt'in büyük bir topluluğun uygulamasına aykırı düşmesi durumunda, eğer muhalefet ettiği râvî

---

râvîlerinin yalancı (*kezzâb*), veya yalanla itham edilmiş olmaması, çok hata yapmamış bulunması gerekir. (Başaran, *age*, s. 120).

²¹¹ San'anî, *age*, I, 44. San'anî, Ebû Hâlid'in özrünü teşkil eden şartlar olmadığı halde teferrüde düşenlerin rivayetlerinin makbul sayılması onun özründe haklı olduğunu gösterir, şeklinde bir yorum getirdikten sonra **teferrüd**ün bir suçlama nedeni (kâdih) olamayacağını gösteren örnekler sunmaktadır. Bu örnekler için bkz. Kasım b. Muhammed'den naklen; San'anî, *age*, I, 45. Bu konuya, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali'nin mukaddimesinde Abdullahvâsi' b. Yahyâ da değinerek, şöyle demiştir: Bazı hadisçiler Ebû Hâlid ve ondan sonraki râvîler hakkında Zeyd b. Ali'den tek başına rivayeti sebebiyle ta'n etmişlerdir. Halbuki bu bir eksiklik değildir. Çünkü Sünen ve Sahih kitapların sahipleri şeyhlerinden rivayet ederken çok defa teke düşmüşler ve tek başına rivayette bulunanlardan Sahihlerine hadis almışlar ve bunu ta'n noktası olarak görmemişlerdir. Nitekim Buhârî Sahih'ine, rivayetinde tek başına kalan ve başkasının rivayette bulunmadığı Mirdâs el-Eslemî gibi râvîlerden hadis almıştır. Ondandan da Kays b. Ebî Hâzım ve Harb b. el-Mahzûmî tek başlarına rivayette bulunmuşlardır...Bunun gibi hadis ilminde sözlerine güvenilen pek hadis alimi tek kişiden rivayetlerde bulunmuşlardır. Abdolvâsi', *age*, s. 14; ayrıca diğer örnekler için aynı yere bakınız.*

²¹² İbn Hacer, *Nühbetü'l-Fiker'den* naklen, San'anî, *age*, I, 47.

Kâsım (ö. 246/860), Hâdî (ö. 298/911), Nâsır gibi adalet ve zabt yönünden daha üstün, şâz olmaktan ve illetten uzak ise, bunların rivayeti onun rivayetine takdim edilir ve bu onun için bir kusur sayılmaz.²¹³

Eğer imamlar Ebû Hâlid'de bir cerh nedeni olduğunu bilselerdi, onun hadisini almazlardı. Aksine onun hadislerini almışlar, ancak bazı konularda başkalarının rivayetini bazı nedenlerle onun rivayetine tercih etmişlerdir.²¹⁴

el-Hâdî'nin *Mecmu'*daki bazı hadisleri reddetmiş olması, Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den yapmış olduğu rivayetlerin zayıf olduğu anlamına gelmez. Çünkü el-Hâdî'nin *Mecmû'*daki bu hadisleri Ebû Hâlid'in rivayet etmiş olmasından ötürü reddettiği bilinmemektedir. *el-Hâdî*, bu hadisleri Ebû Hâlid'i zayıf kabul ettiği için reddetmiş değildir. Öyle olsaydı, *el-Mecmû'*daki hiçbir hadisle ihticacda bulunmazdı. Aksine el-Hâdî, bu hadislere muarız olan hadisleri daha kuvvetli, kendine göre daha üstün bulduğu için onları tercih etmiştir. Müctehidin durumu da zaten böyledir.²¹⁵

(5) Hakkında Cerh ve Ta'dilin Tearuz Etmesi:

Zeydî alimlerin Ebû Hâlid'in adaleti hususunda dayandukları ilkelerden biri de cerh ve ta'dilin tearuzu durumunda takip edilmesi gereken yöntemi ortaya koyan ilkedir.²¹⁶

Ahmed b. Yûsuf (ö. 1191/1777) şöyle demiştir: "Eğer, Ebû Hâlid'den cerhin uzaklaştırılmış olması kabul edilemez ve bir kişi hakkında hadis imamlarının sözleri makbuldur, denirse ben de şöyle derim: Eğer durum hadis imamlarının dediği gibi ise, her zaman bununla amel edilemez. Çünkü onlar hatadan masum değildiler. Çünkü Ebû Hâlid hakkındaki bilgilerden onun sika ve güvenilir bir kimse olduğu, rivayetinde de zan üzere olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Kitaplar onun doğruluğuna şahitlik etmekte ve Ehl-i beyt imamları onun yalancı olduğunu kabul

²¹³ San'anî, *age*, I, 47.

²¹⁴ İbrahim b. el-Vezir'den naklen; San'anî, *age*, I, 47.

²¹⁵ San'anî, *age*, I, 47.

²¹⁶ Bu konuda usul alimlerinin ortaya koyduğu bazı ölçüler:

Bir kimse hakkında cerh ve tadil ictima etse, cerhe öncelik verilir. Eğer tadil edenlerin sayısı fazla ise tadilin daha üstün olduğu söylenmiştir. Sahih olan cumhurun görüşüdür. O da cerhin evlâ olduğudur. (İbnu's-Salâh, *age*, s. 109-110); Tearuz durumunda, tadil edenler cerh edenlerden sayıca fazla olsalar bile, cerh tadile takdim edilir. Çünkü cerh eden kişi, tadil edenin muttali olmadığı bir şeyi görmüştür. Cumhurun görüşü budur. Önceki ve sonraki hadisçiler bu görüşü tercih etmişlerdir. (Muhammed Accâc, *Usulu'l-Hadis*, s. 270); Cerh ve ta'dilin tearuzu durumunda cerhin tercih edilebilmesi için şu şartlar bulunmalıdır: Cerh müfesser olmalıdır. Carih taassup ve taannütten uzak olmalıdır. Ta'dil edenler, râvinin cerhini sahih delillerle geçersiz hale getirmiş olmamalıdır (Itr, *Menhecû'n-Nakd*, s. 100'den naklen; Âşikkutlu, *age*, s. 145; Cerhin ta'dile takdimi mutlak değildir. Cerhin mübhem, ta'dilin müfesser olması halinde ta'dil mukaddem olur; ta'dil müfesser olsun veya olmasın cerhin müfesser olması halinde de cerh mukaddem olur (Âşikkutlu, *age*, s. 145, 146).

etmeyip onu adil gördüklerinden cerh ve tadil tearuz etmekte ve onların delili kuvvetini kaybetmektedir.²¹⁷

Ebû Hâlid'in cerh ve tadiline dair görüşlerden hangisinin tercih edileceği hususunda San'anî, onun hakkındaki cerhin onun tadiline üstünlüğünün kesin olmadığından hareketle, kendi kanaatini şöyle ifade etmektedir: "**Bize göre Ebû Hâlid'in adaleti Ehl-i beyt tarîkinden sabit olmaktadır.** Şöyleki: Cerh, söz konusu râvînin adaletinin ya onu cerh edenin adaletinden daha tercih edilir olması nedeniyle kabul edilmez, ya da carihin adaletinin râvînin adaletine denk olmasıyla emarelerin tearuzundan dolayı tevakkuf gerekir ve birisini diğerine tercih etmeyi gerektiren karinelere başvurulur. Ehl-i beyt'ten ve benzerlerinden Ebû Hâlid'i tadil edenler onu cerh edenlerden sayıca fazla olduğu için özellikle de adil kişilerin Ebû Hâlid'den rivayetinin onun tadiline delalet ettiğini kabul eden kimse için –ki onun ancak âdil râvîlerden rivayet ettiğini bilmesi şartıyla muhtar olan görüş budur- Ebû Hâlid'in adaletine dair görüş racih olur...Veyahut da Ebû Hâlid'in adaleti carihin adaletinden zayıf olur ve de cerh kabul edilir. Ancak düşmanlık hali ve adet gibi karinelere carihin vehim içinde veya yalancı olduğuna hükmedilmesini gerektirirse, cerh bu durumda da kabul edilmez. Ebû Hâlid'in; Ehl-i beyt'i sevmesi, onlara bağlanması ve onların yanına çekilmesi, zalim yöneticilere karşı kıyam düşüncesine inanmış olması yanında imamı Zeyd b. Ali'den rafizilerin zemmi hakkındaki meşhur hadisi rivayet etmiş bir şahıs olarak rafizilikten uzak olmasıyla akidece onu cerh edenlere aykırı düştüğü bilinen bir husustur. Diğer taraftan cerh ve tadil ehlinin yaptıklarından biri de şudur: Onlar şîî olmayı en büyük ayıplardan ve noksanlıklardan saymakta hatta Ali (as)'yi diğer şeyhlerden üstün görmeyi tek başına, zemmedilen bir aşırılık olarak görmektedirler ve insaf dışı, dayanağı olmayan küstahça bir tavırla veya zayıf bir karineye dayanarak ona bu sıfatları nispet etmeye yönelten bir öfkeyle, bu kişiler için onu vad' ve kizb ile suçlamak câiz olmaktadır! Bunlar bilindiği takdirde Ebû Hâlid'in tadili hususunda kendisinden yararlanılabilecek bir kanaat (zann) meydana gelir ve muhalif olanların leke olarak zikrettikleri hiçbir iddia tutunamaz."²¹⁸ Ehl-i beyt'ten Zeyd b. Ali, Bâkır, Sâdık, Ahmed b. Îsâ (ö. 247/861), Kâsım b. İbrâhim (ö. 246/860) gibi ileri gelen kimselerin ve onların tabakalarında olanların sadece kendi ölçülerine göre adaleti

²¹⁷ Ahmed b. Yusuf'un şerhinden naklen; San'anî, *age*, I, 33.

²¹⁸ San'anî, *age*, I, 29-31.

sabit olan, sika oluşunu ve güvenilirliğini sahih gördükleri kimselerden rivayette buldukları açıkça bilinen bir gerçektir.²¹⁹

Neticede San'anî, Ebû Halid'in adaletine ve güvenilirliğine dair kanaat (zann) hasıl olduğuna ve bu durumda ta'n yönlerinden uzak olan ahad haber ile amel etmenin gerekliliği husundaki kati delilden dolayı onun rivayetini almanın vâcip olduğuna kanidir.²²⁰

b. Diğer Râvîlerle İlgili Hususlar:

San'anî ve eserin Zeyd b. Ali'ye nispetini onun yöntemi üzerine sürdürenler daha çok Ebû Hâlid'i ön plana çıkarmışlar; nispetin sıhhatini savunanlar onun adaletini ortaya koymakla; nispetin butlanını savunanlar da onun cerhiyle yetinmişlerdir. Halbuki Ebû Hâlid'den sonraki râvîlerin durumu en az onun kadar tartışmalıdır.

el-Mecmû'u Ebû Hâlid'den rivayet edenler İbrâhim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) ve Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'dir. Nasr'ın rivayeti hem doğrudan Ebû Hâlid'den hem de İbrâhim b. ez-Zibrikân aracılığı ile olup doğrudan rivayeti tam bir rivayet değildir.²²¹ Bu nedenle el-Mecmû' sadece İbrâhim b. Zibrikân'ın rivayetinden bilinmektedir.

Ebû Hâlid'in el-Mecmû'u Zeyd b. Ali'den tek başına rivayeti, onunla birlikte eseri Zeyd b. Ali'den dinleyenlerin ayaklanma sırasında ölmelerine ve geriye kalanların da dağılmalarına dayandırılmıştır. Ebû Hâlid'in vefatı ile İbrâhim b. ez-Zibrikân'ın vefatı arasında ise yirmi beş-otuz yıl gibi bir zaman vardır. Aynı neden burada da geçerli midir? Emevîlerin Zeydîlere karşı düşmanca tutumlarının genel

---

²¹⁹ San'anî, *age*, I, 30; Zeydîlerden İbrahim b. Muhammed el-Vezîr (ö. 840/1436), *Ulûmu'l-Hadîs* adlı kitabında şöyle der: "İmamlarımız-aleyhimu's-selâm- Ebû Hâlid'in adaleti, doğruluğu ve bütün kitaplarındaki hadisleri hakkında şüphe etmezler." (San'anî, *age*, I, 27); Kâsim b. Abdülazîz demiştir ki: "Amr b. Hâlid'den sika râvîler rivayette bulunmuşlardır. Onun Zeyd b. Ali'ye mülazemeti çoktur. Yine o, Zeyd b. Ali'nin mezhebini Zeydiyye'nin çoğunun ondan aldıkları ve rivayetini başkasının rivayetine tercih ettikleri kimsedir." (San'anî, *age*, I, 28); Abdulazz b. İshâk demiştir ki: "İbrahim b. ez-Zibrikân şöyle rivayet etti: Yahyâ b. Müsâvir'e Zeyd b. Ali'den rivayet edenlerin en güvenilir olanını sordum da "Ebû Hâlid el-Vâsıtî'dir." dedi. Bunun üzerine dedim ki: Ebû Hâlid'e ta'n edenleri gördüm? Dedi ki: Ebû Hâlid'e ancak Nâsibî olanlar ta'n ederler." (San'anî, *age*, I, 28); "Bil ki, İmam Zeyd b. Ali'nin asrından son devirlere kadar Ehl-i beyt'ten olan imamlar, onu (Ebû Hâlid'in hadislerini) delil kabul etmekte, ondan rivayet etmekte ve üstünlüğünü dile getirmektedirler. Bunlardan Ahmed b. İsmâ b. Zeyd, Hüseyin b. Ulvân tariki ile pek çok rivayette bulunmuş, Irak allamesi Muhamed b. Mansur el-Muradî de bunları *Emâli* diye bilinen kitapta tahrir etmiştir. el-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyin *Ahkâm*'da, en-Nâsir el-Hasen b. Ali el-Utruş ve el-İmâm el-Müeyyed Ahmed b. el-Hüseyin *et-Tecrîd* şerhinde ondan rivayette bulunmuşlar; el-Müeyyed-Billâh onu güvenilir gördüğü anlamına gelen sözler söylemiştir. (San'anî, *age*, I, 26); Şârihlerden Ahmed b. Yusuf, "Şüphesiz Ebû Hâlid'in adaleti üzerine Ehl-i beyt'in icma'ı sabit olduğuna göre onu kötüleyenine ona hiçbir tesiri olmaz. Artık kim onu cerh etmeye yönelirse yalan söylemiş, iftira etmiş, zulmedip haddi aşmıştır. Onu cerh etmelerinin nedeni Muhammed (as) ailesine olan muhabbetidir. Bu ise bir ayıp değildir." (Abdulvâsi', *age*, s. 12).

²²⁰ San'anî, *age*, I, 28.

²²¹ Nasr b. Müzâhim demiştir ki: "(İbrâhim b. ez-Zibrikân) Bana el-Mecmû'u'l-Kebîru'l-Müretteb'in tamamını rivayet etti." Tabakat'tan naklen; San'anî, *age*, I, 25; karşı. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 239.

olarak Abbâsîlerce de sürdürülmesine ve pek çok Zeydînin öldürülmesine rağmen Ebû Hâlid'in vefatını takip eden yıllarda hilâfet makamında bulunan Halife el-Mehdî (ö. 169/785) zamanında (158-169/775-785) Abbâsîlerle Zeydîlerin barış içinde yaşadıkları söylenmektedir. İbrâhim b. ez-Zibrikân'ın on yıllık bu sürede Nasr b. Müzâhim'den başkasına rivayet etmemiş olması açıklanması zor bir durumdur. Ayrıca, o, bu kitabı Ebû Hâlid'den rivayet edebilecek kadar onunla beraber olduysa, şu sözleri niçin söyledi: "Yahyâ b. el-Müsâvir'i işittim, şöyle diyordu: "Ebû Hâlid, Zeyd b. Ali Kûfe'ye gitmeden önce beş yıl ona arkadaşlık ettiğini bana anlattı. Dedi ki: Her hac yaptığım yıl ondan ayrılmayıp aylarca, Kûfe'ye geldiğinde de öldürülünceye kadar yanında kaldım. Allah'ın rahmeti onun ve şiasının üzerine olsun. Ondan hiçbir hadis almadım ki onu kendisinden bir, iki, üç, dört, beş defa veya daha fazla işitmiş olmayayım".²²² İbrâhim, Ebû Hâlid'le görüşüp bu kitabı dinlediğine göre, onun Zeyd'le ilgili ifadelerini niçin doğrudan kendisinden nakletmedi de araya Yahyâ b. el-Müsâvir'i soktu? Yoksa bu sözleri Nasr b. Müzâhim mi uydurdu? Onun, bu sözleri henüz Ebû Hâlid'le tanışmazdan önce söylemiş olabileceği ihtimali bu kuşkuyu biraz zayıflatsa da eseri Ebû Hâlid'den semâ'î hususunda doğrudan kendinden nakledilen bir şey olmadığı için Ebû Hâlid'in teferrüdünü mazur kılan nedenlerin İbrâhim b. ez-Zibrikân için de geçerli olabileceğini söylemek mevcut verilere göre iyimser bir yaklaşımdan öteye geçemeyecektir. Ebû Hâlid'in adaleti konusundaki katı tavır segileyen muhaddislerin İbrâhim b. ez-Zibrikân hususunda daha yumuşak olmalarına²²³ bakılarak onun Ebû Hâlid'den bazı rivayetlerde bulunmuş olması kabul edilebilir. Ancak onun Ebû Hâlid'den ne kadar rivâyette bulunduğu, bunların el-Mecmû'u oluşturabilecek kadar çok olup olmadığı konusunda, yukarıdaki sözleri zikrederek eseri ondan rivayet eden Nasr b. Müzâhim'den başka bir tanık görememekteyiz.

Gerek Ebû Hâlid'in adaletine dair görüşün tercih edilmesi gerek İbrâhim'in sikâ bir râvî olarak görülmesi, eserin güvenilirliği noktasında kendilerinden sonra gelen râvîlerin ehemmiyetini ortadan kaldırmaz. Eğer İbrâhim'in râvîsi Nasr b. Müzâhim, onun râvîsi Süleymân b. İbrâhim, onun râvîsi Ali b. Muhammed en-Nehaî, hatta Abdulazîz b. İshâk sikâ değilse, öncekilerin sika oluşunun bir önemi kalmaz.

²²² Abdulaziz b. İshak, *Tertîbu'l-İtikâd*, 68a; el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 128; Zeyd b. Alî, *Müsned*, s. 340; *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî*, s. 254.

²²³ İbn Ma'in, onu sika saymış; Ebû Hâtim, hadisi yazılır fakat onunla ihticâc edilmez demiştir. Bezzâz, Ebû Dâvud ve Neseî, rivâyetinde bir sakınca yoktur (lâ be'se bih), demiştir. Zehebî, *Mizân*, I, 31; İbn Hacer, *Lisân*, I, 58; İbrâhim b. ez-Zibrikân İbn Ma'in'in sikâ râvilerindedir. Hâfiz Ebû Nuaym da ondan rivâyette bulunmuştur (Abdulvasî', *age*, s. 13).

Nasr b. Müzâhim el-Kûfî (ö. 212/827) hakkında İbn Hacer, "onun tabakası râfizî'dir ve (hadis alimleri) onu terk etmişlerdir (جده رافضي جلد تركوه)." diyerek söze başlayıp hadisçilerin onun hakkındaki sözlerini sıralamıştır. Bunlar arasında sadece İbn Hibbân'ın onu sikâ râviler arasında saydığı görülmektedir.²²⁴

Süleymân b. İbrâhim hakkında, sünnî hadis ve ricâl kaynaklarında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Dolayısıyla hadis tekniği açısından *meçhûl*²²⁵ olarak nitelendirilebilecek bir râvidir.

İbn Kâs diye bilinen Ebû'l-Kâsim Ali b. Muhammed en-Nehâî (ö. 324/936) ise İbn Asâkir'den öğrendiğimiz bilgilere göre Kûfeli olup bir süre Dimeşk kadılığı yapmış, daha sonra Bağdat'a ve Remle'ye gitmiş ve hicri 324 yılında orada vefat etmiştir. Ali b. Muhammed, güvenilir Kûfeli fakihlerden olup Ebû Hanife mezhebinde ve ferâiz ilminde ileri gelen kimselerdendi. Şâm'da ve Bağdat'ta bulunduğu sırada pek çok kimseden hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden rivâyet edenler arasında Dârekutnî de bulunmaktadır.²²⁶

Zeydî kaynaklara göre Ali b. Muhammed'den el-Mecmû'ü rivayet edenler iki kişidir. Bunlardan biri Muhammed b. Abdillâh eş-Şeybânî, diğeri Abdulazîz b. İshâk'tır. Abdulazîz'den de Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm (ö. 357/968), Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî, Ali b. Abbâs el-Alevî el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Muhammed ve başkaları rivayet etmiştir.²²⁷ Bu zâtlardan özellikle Abdulazîz b. İshâk ve ondan rivayette bulunan Ebû'l-Abbâs'ın güvenilirliği çok önemlidir. Zira Zeydîlerin el-Mecmû'un sağlamlığı noktasındaki temel dayanaklarından biri olan Zeydî imamların ve Ehl-i beyt mensuplarının onun rivayetini kabul ile karşıladıkları iddiasının kaynağı, Hârûnî kardeşler diye bilinen iki İmam'ın; el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. el-Hüseyn (ö. 411/1020) ve kardeşi el-İmâm Ebû Tâlib en-Nâtık bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 424/1033)'in bu zâtlardan rivayette bulunmuş olmaları ve eserin rivâyet silsilesinde yer almış olmalarıdır.

²²⁴ VII, 273; IX, 215; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 157:

نصر بن مزاحم الكوفي: عن قيس بن الربيع وطبقته رافضي جلد تركوه مات سنة اثنتي عشرة ومائتين. حدث عنه نوح بن حبيب وأبو سعيد الأشج وجماعة قال العقيلي: شعبي في حديثه اضطراب وخطأ كثير وقال أبو خيثمة كان كذابا وقال أبو حاتم: وأهي الحديث متروك وقال الدار قطني: ضعيف. قلت: وروى أيضا عن شعبة انتهى. وذكره ابن حبان في الثقات فقال: يروي عن الثوري وعنه إبراهيم بن يوسف المدلجي من أهل خراسان وقال العجلي كان رافضيا غالبا وكان على السوق إمام أبي السرايا ليس بثقة ولا مأمون وقال الخليلي ضعفه الحافظ جدا وقال في موضع آخر لئن وذكر له بن عدي أحاديث وقال هذه وغيرها من أحاديث غالبها غير محفوظ.

Ayrıca bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 37; Zehebî, *Mizân*, IV, 253.

²²⁵ *Mechûlü'l-ayn ve mechûlü'l-hâl* kısımlarına ayrılan bu çeşit râvilerin rivayeti hakkında bkz. Aşikkutlu, *age*, s. 125-129.

²²⁶ İbn Asâkir, *Târih-i Dimeşk*, XLIII, 161; Abdolvâsi', *age*, s., 13.

²²⁷ San'anî, *age*, I, 22.

Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974) hakkında ricâl âlimlerinden İbn Ebi'l-Fevâris (ö. 412/1021), "Onun kötü bir mezhebi vardı. Rivayette aradığın bir kimse değildi. Ben ondan işe yaramaz hadisler dinledim." demiş, İbn Hacer, ondan yapılan bir rivayeti eserinde zikretmiş ve sonra da "İsnâdı karanlık, metni karışıktır." diye eklemiştir.²²⁸

Zeydî alimlerin, Ebû Hâlid'in ta'dili hususundaki yaklaşım biçimlerini sonraki râviler için de uyguladıkları görülmektedir.

İbrahim b. ez-Zibrikân hususunda San'anî, onu cerh eden ifadenin de mutlak cerhten olduğunu ve kabul edilmemesi hususunda muhakkıkların emin olduklarını, iki kardeş imamlar el-Müeyyed-Billâh (ö. 411/1020) ve Ebû Tâlib'in onun hadislerini tahrir ettiklerini (ehrece lehu) söylemektedir.²²⁹

Nasr b. Müzâhim hakkındaki ithamlar hususunda da San'anî, özetle şöyle demektedir: Onun hadisinde ızdırıp olduğu iddiası delile muhtaçtır. Şiilik aşırı olmadıkça bir kusur değil meziyettir. Ondan böyle bir aşırılık nakledilmemiştir. Kizb ile itham edilmesi ise mutlaklıdır. Pek çok kişi bu şekilde itham edilmiştir.²³⁰

Birkaç Zeydî ve Şiî kaynak dışında adından hiç söz edilmemiş olan Süleymân b. İbrâhim (ö. ?) hakkında ise, Zeydiyye tabakatından nakledilen şu bilgiler dışında kaynaklarımızda hiçbir bilgiye ulaşamadık: Ali b. Muhammed en-Neha'î'nin anne tarafından dedesidir. Nasr b. Müzâhim'den Zeyd b. Ali'nin iki mecmûasını rivayet etmiştir. Ondan da Ali b. Muhammed en-Neha'î rivayet etmiş olup semâ tarihi hicrî 265'tir. el-Müeyyed-Billâh (ö. 411/1020) ve Kâdî Ca'fer onu tevsik etmişler, Muhammed b. Mansûr, Müeyyed-Billâh ve Ebû Tâlib onun hadislerini tahrir etmişlerdir.²³¹

Ali b. Muhammed en-Neha'î hakkındaki bilgilerin birçoğunun kaynağı olan *Târih-i Bağdat*'ta ne onun şeyhleri arasında Süleymân b. İbrâhim'in, ne de râvileri arasında Abdulazîz b. İshâk'ın adına yer verilmiştir. Sanki onun el-Mecmû'u rivayet

²²⁸ İbn Hacer, *Lisân*, IV, 25:

"له مذهب خبيث ولم يكن في الرواية بذلك سمعت منه أحاديث ردية قلت وله تصانيف على رأي الزيدية عاش تسعين عاماً أنبأنا بن علان أخبرنا الكندي أخبرنا الشيباني أخبرنا أبو بكر الخطيب أخبرني علي بن المحسن حدثنا محمد بن الحسين بن الشيبه العلوي حدثنا عبد العزيز بن إسحاق بن البقال حدثنا الحسن بن علي بن عبد الصمد الأزمي حدثني بحر بن يحيى حدثنا عبد الكريم بن روح حدثنا عبد العزيز بن عبد الله بن إبراهيم بن عبد الرحمن بن عوف عن أبيه عن جده رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال إن نزول الله إلى السماء إقباله عليه من غير نزول إسناده مظلم ومتمته مختلف انتهى قال بن أبي الفوارس مات سنة ثلاث وستين وثلاثمائة وقال أبو القاسم التنوخي كان أحد المتكلمين من الشيعة وله كتب مصنفه على مذهب الزيدية تجمع حديثاً كثيراً."

²²⁹ San'anî, *er-Ravzu'n-Nadîr*, I, 25.

²³⁰ Bkz. San'anî, *age*, I, 24-25.

²³¹ San'anî, *age*, I, 24.

ettiği bilgisinin yegane kaynağı, Zeydiyye kaynaklarındaki Abdulazîz b. İshâk'tan nakledilen sözlerdir.

el-Mecmû'u, Ali b. Muhammed en-Neha'î 'den rivayetinde Muhammed b. Abdillâh eş-Şeybânî ile birleşen Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974) hakkında Zeydî kaynaklarda ondan rivayet edenler arasında Ebû'l-Kâsım ibnü's-Sellâc (ö. 387/997), Muhammed b. Ebi'l-Fevâris, Muhammed b. el-Huseyn b. Ali eş-Şebîh, Ebû'l-Abbâs el-Hasenî, Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî, Ali b. Abbâs el-Alevî, Ahmed b. Ali b. Muhammed ve başka kimselerin rivayette buldukları zikredilip onun Bağdat ve Irak'taki Zeydîlerin şeyhi, âlim ve muhaddis bir kimse olduğu belirtilir.²³² Bunlardan İbn Ebi'l-Fevâris (ö. 412/1021), yukarıda geçtiği şekilde "Onun kötü bir mezhebi vardı. Rivayette aradığın bir kimse değildir. Ben ondan işe yaramaz hadisler dinledim." demiştir. Zehebî de, onun hakkında "İsnâdı karanlık, metni karışıktır." demiştir. Ebû'l-Kâsım İbnü's-Sellâc (ö. 387/997)'ı muhaddislerin çoğunluğu cerh etmişlerdir.²³³

Zeydî kaynaklarda, el-Mecmû'u Abdulazîz b. İshâk'dan rivayet edenler arasında yer alan ve onu kendisinden rivayet eden İmâm Ahmed b. el-Hüsey'nin dayısı olduğu bildirilen Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm (ö. 357/968) hakkında da Zeydî kaynakları doğrulayabilecek bilgilere sahip değiliz. Yine Zeydî kaynaklarda "Kitâbu İhtilâfi Fukahâi Ehlî'l-Beyt" gibi bir çok fıkıh kitabı yazdığı ve kitaplarının Taberistân'da meşhur olduğu belirtilen Ali b. el-Abbâs (ö. 359/970)²³⁴ hakkında da Sünnî ricâl kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

2. Metinle İlgili Tartışmalar:

el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nispetine engel olan hususlar arasında onda Ehl-i beyt'in uygulamasına aykırı rivayetlerin bulunduğu iddiası da bulunmaktadır. Bu iddia da hem San'anî ve diğer Zeydî alimler tarafından hem de onları takiben Muhammed Ebû Zehra tarafından incelenmiş ve bunun el-Mecmû' için bir suçlama nedeni olarak, aksine onun tutarlı bir kitap olduğuna delil olarak görülmesi gerektiği kanaati dile getirilmiştir. Bu hadislerden biri, ümmehatü'l-evlâd'ın satışı ile ilgili şu hadistir: ²³⁵

²³² San'anî, *age*, I, 22; Abdulvasî', *age*, s. 13.

²³³ Zehebî, *Mizân*, II, 497.

²³⁴ San'anî, *age*, I, 23.

²³⁵ Zeyd b. Ali, Müsned, s. 246: Bu konuyla ilgili el-Mecmû'daki diğer hadisler şunlardır: حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده علي (ع م) ان رجلا أتاه فقال: يا امير المؤمنين ان لي امة قد ولدت مني فأهبتها لآخي، قال عليه السلام نعم، فوهبها لآخيه فوطئها فولدها، ثم أتاه الآخر فقال يا امير المؤمنين أهبتها لآخ لي آخر، قال عليه السلام نعم، فوطئوها جميعا واولدوها وهم ثلاثة.

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) انه كان يجيز بيع امهات الاولاد وكان يقول: اذا مات سيدها ولها منه ولد فهي حرة من نصيبه لان الولد قد ملك منها شقصا وان كان لا ولد لها بيعت.

Ahmed b. Ísâ (ö. 247/861), bu konuda sorulan soruya, "Ben bundan nefret ediyorum, Ali'nin bu görüşte olduğunu nereden bilelim?" diye cevap vermiş, onun bu sözü Kasım b. İbrahim (ö. 246/860)'e anlatılınca, o da buna benzer şekilde, "Ali'nin böyle yaptığını nereden bilelim" demiştir.²³⁶ Kâsım, bu konuda kendisine sorulan bir soruya, ümmehâtü'l-evlâd'ın satışına dair Hz. Ali'den rivayet edilenleri sahih görmediklerini söylemiştir.²³⁷ el-Hâdî (ö. 298/911) de, ümmehâtü'l-evlâd'ın satışını caiz görmeyerek "eğer öyle olsaydı, onun Ehl-i beyt'i bunu daha iyi bilirdi." demiştir.²³⁸

Ümmetü'l-evlâd'ın satışını caiz gördüğüne dair rivayetler Zeydî imamlar tarafından sahih görülmemekle birlikte, ondan bunu caiz görmediğine dair bir şeyin de nakledilmiş olmaması Ebû Hâlid'in yaptığı bu rivayette Hz. Ali'ye muhalefet etmediğine delil olarak görülmüştür. Zira Ebû Hâlid'in rivayetinin kesinlik ifade etmemesi, gerçekte bunun olmadığını göstermez. Nitekim bu satışa cevaz verdiğine dair başka bir târîkle Hz. Ali'den rivayetler olduğu ortaya çıkmıştır ki, buna Suyûti *Câm'u'l-Keîr*'de işaret etmiş, Beyhakî de *Sünen*'inde çeşitli senetleri ve târîkleri serdetmiştir. Zeydî imamların ümmehâtü'l-evlâd'ın satışının haram olduğuna delil getirirken Hz. Ali'den gelen bir rivayete değil de Mâriye hadisine ("*Onu oğlu azad ettirdi*") ve İbn Ömer'den nakledilen şu söze başvurmaları bunu göstermeleri de bunu teyit etmektedir: "*Ömer b. el-Hattab demiştir ki: Herhangi bir çocuk doğuran câriye, efendisinden çocuk sahibi olursa, artık o çocuk annesini sattırmaz, hibe ettirmez, mal olarak miras bıraktırmaz ve annesi sayesinde sahip olduğu haklardan yararlanır, çocuğun ölmesi durumunda da kadın hürriyetine kavuşur.*"²³⁹

(2) Ehl-i beyt'in uygulamasına aykırı düşen hadislerden ikincisi, 25 devenin zekâtının beş koyun olduğuna dair şu rivayettir:²⁴⁰

قال ابراهيم بن الزبير بن التيمي، حدثنا ابو خالد عمرو بن خالد الواسطي عن زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي عليهم السلام قال: ليس في أقل من خمس نود من الابل صدقة فاذا بلغت خمسا ففيها شاة، ثم لا شيء فيها فاذا بلغت عشرا ففيها شاتان، فاذا بلغت خمس عشرة ففيها ثلاث شياة، فاذا بلغت عشرين ففيها اربع شياة، فاذا بلغت خمسا وعشرين ففيها خمس شياة، فاذا زادت واحدة ففيها ابنة مخاض فان لم تكن ابنة مخاض

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) ان رجلا أتاه فقال: اني جعلت عبدي حرا ان حدث بي حدث أفلي ان ابيعه، قال عليه السلام لا، قال فانه قد أحدث (أي فسق)، قال حدثه على نفسه وليس لك ان تبيعه، وقال زيد بن علي (ع م) لو ان رجلا باع المدبر من نفسه جاز ذلك.

²³⁶ *Câmî'u Âl-i Muhammed*'den naklen; *San'anî, age, I, 47.*

²³⁷ *Hâdî, el-Ahkam, II, 47.*

²³⁸ *Hâdî, el-Ahkam, II, 46.*

²³⁹ *San'anî, age, I, 48; Ebû Zehra, İmam Zeyd, s. 235.*

²⁴⁰ *Zeyd b. Ali, Müsned, s. 167.*

فابن لبون ذكر وهو أكبر منها بعام إلى خمس وثلاثين فإذا زادت واحدة على خمس وثلاثين ففيها ابنة لبون إلى خمس وأربعين فإذا زادت واحدة على الخمس وأربعين ففيها حقة إلى ستين فإذا زادت على الستين واحدة ففيها جذعة إلى خمس وسبعين، فإذا زادت واحدة على الخمس وسبعين ففيها ابنتا لبون إلى تسعين، فإذا زادت على التسعين واحدة ففيها حقتان طروقتا الفحل إلى عشرين ومائة، فإذا كثرت الإبل ففي كل خمسين حقة.

Zeydiyye kaynaklarındaki rivayetlerle uyumlu olmakla birlikte, bu rivayette 25 devenin zekatının beş koyun olarak bildirilmesi hem Zeydî imamların görüşlerine hem de cumhûrun görüşüne aykırıdır.²⁴¹ Ancak Ebû Hâlid'in bu rivayetini destekleyen başka tarîklerin bulunduğu söylenilerek onun bu rivayetinde teferrüd ettiği idiası reddedilmeye çalışılmıştır.²⁴² Zahiri yönüyle hadislere muhalefet etmesi, Hz. Ali'den yapılan bu rivayeti zayıf düşürmez. Zira develerine zekat vâcip olan kimsenin yanında iki yaşında deve bulunmaması durumunda, bu deveye beş koyunun denk sayılmış olması mümkündür.²⁴³ el-Kasım ve en-Nâsır'ın bu rivayetle amel ettikleri ve "25 deveye beş koyun verilir." dedikleri de rivayet edilmiştir. Bazıları da bunu tevil etmişler ve 25 devenin onu birinin, on beşi diğerinin olmak üzere iki kişi arasında ortak olduğunu söylemişlerdir.²⁴⁴

(3) Ehl-i beyt'in uygulamasına aykırı düşen hadislerden üçüncüsü, sadece Hz. Hüseyin'in babası lehinde şehadetin caiz olabileceğine dair şu rivayettir:²⁴⁵
حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) لاتجوز شهادة ولد لوالده ولا والد لولده الا الحسن والحسين فان رسول الله صلى الله عليه وآله شهد لهما بالجنة.

Bu rivayeti Müeyyed-Billâh'ın, *Şerhu't-Tecrîd*'de naklettikten sonra, "eğer bunun Hz. Ali'den rivayeti sahih ise" diyerek tereddüdünü ifade edip "ben çocuğun babası için şahitlik yapmasını caiz görmüyorum" demesinde Ebû Hâlid'in zayıf sayılmasına neden olacak bir şey yoktur. Çünkü onun bu rivayetin sıhhatinde tereddüt etmesinin nedeni, onu Ebû Hâlid'in rivayet etmiş olması değildir. Çünkü *Tecrîd*'in şerhinde onun rivayetlerine itimat etmiştir.²⁴⁶

Bu hadisin Hz. Ali'den rivayet edilen bir şahid'i Suyuti'nin *Câmiu'l-Kebir*'inde yer almaktadır. Şabî'den şu lafızla rivayet edilmiştir: "Cemel Gününde Hz. Ali'nin bir zırhı kayboldu. Bir adamın eline geçti ve onu sattı. Daha sonra bir Yahudî'nin

²⁴¹ Karş. Hâdî, *Ahkam*, I, 171; Ahmed b. el-Hüseyin, *et-Tecrîd*, s. 86.

²⁴² Muhammed b. Mansur *el-Emâlî*'de Ebû İshak'tan, Âsım b. Damre'den Hz. Ali'ye varan başka bir tarikle rivayet etmiştir. *Câmiu'l-Kâfî*'de de Şa'bî'den, Âsım yoluyla Hz. Ali'ye varan tarikle rivayet edilmiş, Süfyan es-Sevrî de bu hadisi rivayet ederek bunun hilafına Hz. Peygamber'den söz ve fiil rivayet edildiği çin onu zayıf görmüştür. Dârekutnî de onu rivayet etmiş ve zayıf olduğunu belirtmiştir. San'anî, *age*, I, 48.

²⁴³ Ebû Zehra, *İmam Zeyd*, s. 236.

²⁴⁴ San'anî, *age*, I, 48.

²⁴⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 260.

²⁴⁶ *Şerhu't-Tecrîd*'den naklen; San'anî, *age*, I, 48; Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 236.

yanında olduğu öğrenildi. Davayı Şureyh'e ilette. Hz. Ali için oğlu Hasan ve mevlası Kanber şahitlik yaptı. Şureyh Ali'ye, "Hasan'ın yerine başka bir şahit getir" dedi. Hz. Ali, "Hasan'ın şahitliğini red mi ediyorsun?" dedi. Şureyh, "Hayır, fakat ben senden bir şey ezberledim" dedi: "Çocuğun babasına şahitlik etmesi caiz olmaz."²⁴⁷ Bu rivayet Ebû Hâlid'in teferrüd etmediğini gösterir.²⁴⁸

Suyutî'nin zikrettiği iki târîkten lafzî ve mane'î olarak bundan daha yakını şudur: Hz. Ali bir Yahudi'yi bir zırh konusunda Şureyh'e dava etti. Şureyh ona dedi ki: "Ey müminlerin emiri, ne diyorsun?" Zırhım devemden yere düştü, onu bu Yahudi bulup aldı..." Hakim bu hadisi *el-Kunâ*'da, Ebu Nuaym *Hilye*'de, İbnu'l-Cevzî *Vâhiyat*'ta tahrir etmişlerdir.²⁴⁹

3. Senet ve Metinle İlgili Tartışmaların Değerlendirilmesi:

Eserin râvileri ve metinle ilgili bu tartışmalardan sonra sonuç olarak şunlar ifade edebiliriz:

1) Zeyd b. Ali'nin râvîsi Ebû Hâlid, hakkındaki cerh ifadeleri nedeniyle bütünüyle reddedilmemeli ve hadisleri itibar için alınmalıdır. Hadis alimlerinin bu hususta ortaya koyduğu şu ilkeler Ebû Hâlid için de geçerlidir:

"Ta'n eden muhaddislerin eimmesinden olduğu halde hadis hakkındaki ta'nı mücmel veya müphem bulunursa, meselâ 'bu hadis mecruhtur' veya 'metruktur' veyahut 'gayri sabittir' derse, bu bir cerh sayılmaz. Bununla hadis kuvvetini kaybederek amelden sakit olmaz. Çünkü, hadis râvîlerinin âsil zatlar olması asıldır. Böyle kısa, kapalı bir ta'n ile asla terk edilemez. 'Fulan metruku'l-hadistir' denilmesi de böyledir. Ta'nın sebebi de söylenmedikçe hadis, amelden sakit olamaz. Fıkıh ve hadis imamlarının mezhepleri böyledir."²⁵⁰ Ta'n eden kimsenin hadis imamlarından hayırlı bir kimse olup ta'nını şer'an cerhe uygun ve ittifakla kabule layık bir söz ile tefsir etmesi, meselâ "fulan râvî şöyle bir yalan ile maruftur" veya şöyle bir büyük günahı işlemiştir", "şöyle bir fıkta bulunmuştur" demesi halinde bunun bir cerh olduğunda şüphe yoktur.²⁵¹ Hadisi terk edilen kimse şudur: "Kizble itham edilen, galatı çok olan, üzerinde icma edilen bir hadiste hata edendir...Maruf olan kimselerden maruf kimselerin tanımadığı şeyleri rivayet edendir. İbnu's-Salâh (ö.

²⁴⁷ Ahmed b. Yusuf'dan naklen; San'anî, *age*, I, 48.

²⁴⁸ San'anî, *age*, I, 48.

²⁴⁹ San'anî, *age*, I, 48-49.

²⁵⁰ Bilmen, *Kamus*, I, 160.

²⁵¹ Bilmen, *age*, s. 161.

643/1245), Ahmed b. Sâlih'den rivayetinde demiştir ki: Bütün insanlar hadisinin terk edilmesi hususunda icma etmedikçe onun hadisi terk edilmez."²⁵²

"Bize göre doğru olan şudur: İmameti ve adaleti sabit olan ve medhedenleri ve müzekkileri çok, cerh edenleri de az olan ve cerh edilmesinin sebebinin mezhep taassubu olduğunu gösteren bir karine bulunan kimse hakkındaki cerhe iltifat etmeyiz ve onun adaletine dair görüşle amel ederiz. Aksi taktirde bu kapıyı açar ve mutlak bir şekilde cerhi takdim edersek imamlardan hiçbirini bundan kurtulamaz. Çünkü her biri hakkında ta'n edenler vardır."²⁵³

2) el-Mecmû'un Abdulazîz b. İshâk'dan sonraki rivayet silsilesine, onu, gerek Ebû'l-Abbâs (ö. 357/968) ve Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî vasıtasıyla gerek doğrudan Abdulazîz'den rivâyet eden Zeydî imamlar el-Müeyyed-Billâh (ö. 411/1020) ve Ebû Tâlib (ö. 424/1033) dahil olduğu için, onların eseri rivayet etmiş olmaları, hem bunların şeyhleri hem de bunlardan sonraki râvîlerinin güvenilirliği noktasında Zeydiyye alimlerinin temel dayanağı olmuş gibidir. Ancak, Zeydiyye kaynaklarında sık sık vurgulanan bu durumu, yani "imamların onu kabul ile karşılamış olmaları" vâkiasını, eserin bu dönemde varlığı hususunda güçlü bir dayanak olarak paylaşmakla birlikte, onun bütün halinde Zeyd b. Ali'nin veya Ebû Hâlid'in tedvin, tasnif ve tertibiyle Ali b. Muhammed en-Nehâ'î'den rivayet edilmiş olduğu anlamını içerecek şekilde sunmanın daha başka kanıtlara sahip olmamızı gerektirdiği söylenebilir. Eserin hicrî dördüncü yüz yıla kadar tek bir senetle gelmiş görünümünde olması, bu dönemde değişik kaynaklardan toplanan rivayetlerin bu senede iliştirilmiş olabileceği şüphesini taşımaktadır. Bu şüphenin bertaraf edilebilmesi için, râvîlerinin adaleti hususunda Sünnî ricâl alimleri açısından da kabul edilebilir güvenilirlik düzeyine sahip olması gerekir. Eserin bütün halinde Zeyd b. Ali'den rivayet edildiğini söyleyebilmek için en azından her rivayetin başında senedin tekrar etmiş olması veya eserde ne kadar hadis ve haberin rivayet edildiğinin râvîler tarafından bildirilmiş olması gerekmez miydi? Aksi halde esere başka kaynaklardan ekleme ve karıştırma olduğu iddiası reddedilemez. Eserdeki bütün rivayetlerin tek tek aynı senetle olmasa da Zeyd b. Ali'den yapılmış olduğunu kanıtlamak için de bu rivayetlerin tamamının diğer kaynaklardaki dökümantasyonunun yapılabilmesi gerekir. Eserin bir kısmı için bunun yapılmış

²⁵² Kasım Ali Sa'd, *Mebahis fi 'İlmi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1408/1988, s. 53; karşı. Ahmed b. Sâlih'ten naklen; İbnu's-Salâh, *age*, s. 127.

²⁵³ Tâcüddin es-Sübkî, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ'dan* naklen; Kasımî, *el-Cerh ve't-Tadîl*, s. 57; Bu kaidenin örneklerle izahı ve müfesser olsa bile cerhin geçerli olamayacağı durumlar için bkz. *age*, s. 57-61.

olması; Ahmed b. İsrâ'nın Emâlî adlı eseri, Yahyâ b. el-Hüsey'nin el-Ahkâm'ı vb. kaynaklarda el-Mecmû'daki bir kısım haberlerin başka târîklerle Zeyd b. Ali'ye ulaştığının tespit edilmiş olması, onun mevcut muhtevasıyla tamamen Zeyd b. Ali'ye nispet edilebilmesi için yeterli görülmemelidir. Kitabın tamamının senet açısından Zeyd b. Ali'ye nispetinin sıhhatinin tespit edilememesinde olduğu gibi, metin açısından eserin diğer kaynaklardakilerle uyuşabildiği kadarıyla değeri haiz olduğu söylenebilir. Sünnî mezhepler açısından Sünnî kaynaklarla doğrulanan rivayetler, şîî ve Zeydî mezhepler açısından da bu mezheplerin muteber kaynaklarındakilerle doğrulanan rivayetler muteber olabilir ancak Zeydiyye usulüne göre, hadislerin sıhhatine neye dayanılarak hükmedilmiştir? Kanaatimizce, el-Mecmû' hakkındaki tartışmalar, Ebû Hâlid'in hadis uydurduğuna dair hadis ricâli ile cerh ve tadik kitaplarında zikredilen az sayıdaki rivayet çerçevesinde sürdürülmekle bu eserdeki bazı rivayetler tartışma dışında bırakılmıştır. Özellikle Zeydiyye hadis usulünde önemli bir yer tutan hadislerin Kur'ân'a arzı²⁵⁴ ilkesinden hareket edilirse, el-Mecmû'da tartışılması gereken başka rivayetler de görülebilir. Bunlardan biri şudur:²⁵⁵

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله قال لي ربي ليلة اسرى بي من خلفت على امك يا محمد قال: قلت انت أعلم يارب، قال: يا محمد اني انتجتك برسالتى واصطفيتك لنفسى فأنت نبى وخيرتي من خلقي ثم الصديق الاكبر الطاهر المطهر الذي خلقتك من طينتك وجعلته وزيرك وأبا سبطيك السيدين الشهيدين الطاهرين المطهرين سيدي شباب أهل الجنة وزوجته خير نساء العالمين انت شجرة وعلي أغصانها وفاطمة ورقها والحسن والحسين ثمارها خلقتكم من طينة عليين وخالقت شيعةكم منكم انهم لو ضربوا على أعناقهم بالسيوف لم يزدادوا لكم الا حبا، قلت يارب ومن الصديق الاكبر، قال: أخوك علي بن ابي طالب، قال: بشرني بها رسول الله صلى الله عليه وآله وأبنائي الحسن والحسين منها وذلك قبل الهجرة بثلاثة أحوال.

²⁵⁴ Hammûd, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 21.

²⁵⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 322. Tercümesi şöyledir: "Zeyd b. Ali bana babasından, dedesinden, Hz. Ali'den rivayet ederek Hz. Peygamber'in şöyle dediğini anlattı: İsrâ gecesi Rabbim bana, 'Ey Muhammed, ümmetine kimi halef bıraktın?' buyurdu. Ben de, 'Rabbim, Sen daha iyi bilirsin' dedim. Buyurdu ki: Ey Muhammed, seni elçiliğime seçip üstün kıldım; sen Peygamber'imsin, yaratıklarımın içinde en gözde olanımsın. Sonra, en dürüst (sıddık-ı ekber), en büyük, tertemiz olan ki, onu senin maddenden yarattım ve onu senin yerine geçecek kimse (vezir) yaptım; seyyid, şehit, tertemiz ve cennetliklerin efendileri olan iki torununun babası kıldım ve onu bütün kadınların en üstünü ile evlendirdim. Sen bir ağaçsın; Ali onun dalları, Fâtıma yaprağı, Hasan ve Hüseyin de onun meyveleridir. Sizi çok üstün kimselerin mayasından (tînetü 'illiyî'n) yarattım ve size taraf olanları da sizin gibi yarattım; öyleki onların kılıçla boyunları vurulsa, bu ancak onların size olan seğisini artırır.' Dedim ki: Ey Rabbim, kimdir o sıddık-ı ekber? Dedi ki: Kardeşin Ali b. Ebî Tâlib'tir. (Ali) dedi ki: Hz. Peygamber onunla ve oğullarım Hasan ve Hüseyin ile beni müjdeledi, bu, hicretten üç sene önceydi."

Ayrıca el-Mecmû'un sıhhati çin ileri sürülen deliller arasında öne çıkarılan şu ilkenin; *Ehl-i beyt'in icma'sının*²⁵⁶ eserdeki bütün rivayetleri kapsadığını söylemek için, bu rivayetlerin her biri hakkında el-Kâsım, el-Hâdî, en-Nâsır gibi Zeydî imamlar yanında ehlibeyt'e mensup diğer fakihlerin görüşlerini de bilmek gerekir.

Ebû Hâlid, Zeyd b. Ali'den kaç hadis rivayet etmiştir. Bunların kaç tanesi, onun rivayet ettiği iki mecmûda bulunuyordu? Ebû Hâlid'in râvisi İbrahîm b. Zibrikân, ondan kaç hadis rivayet etmiştir? Nasr b. Müzahim kaç tane, sonrakiler kaç tane rivayet etmiştir? Eserin aslı Zeyd b. Ali veya Ebû Hâlid tarafından cemedilmiş olsa da ondan sonradan ona ilavelerin yapılmadığı kontrol edilebilir mi? Belki, el-Hâdî', Ahmed b. İsa ve diğerleri Ebû Hâlid'den rivayetlerde bulunmuşlardır, ancak bunların el-Mecmû'dan olması gerekir mi? Belki onların bu kitaptan haberleri yoktur, yaptıkları rivayetler el-Mecmû'daki miktara ulaşmamıştır. el-Mecmû, Ebû Hâlid ile Abdulazîz arasındaki râvîlerden tarafından Zeyd b. Ali'den yapılan rivayetlerin toplanmasıyla oluşmuş olamaz mı? Bu gibi iddialar nasıl reddedilebilir?

Bu durumda Ebû Hâlid'in adaleti konusundaki Zeydî yaklaşım dayanak noktası olarak alınırsa, onun eserdeki rivayetlerin Zeyd b. Ali'ye nispetinin sahîh olduğunu söyleyebilmek için tek tek bütün rivayetlerin başka tarîklerinin araştırılması gerekir. Bu da ancak Ebû Hâlid'in râvilerinden Hüseyin b. Ulvân vb. tarafından da yapılan rivayetlerin sayısı ve bunların sıhhati ölçüsünde bir değer taşır. Bunun için ilk Zeydî kaynaklardan Ahmed b. İsa b. Zeyd'in *Emâli'si*, Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin eserleri ve el-Hâdî (ö. 298/911)'in *el-Ahkâm'ı* ve diğer eserlerdeki Ebû Hâlid'den gelen rivâyetleri incelemek gerekir. *el-Ahkâm'da* Ebû Hâlid'den gelen yirmi kadar rivâyet bulunduğu görülmektedir. *Emâli'de* de ondan gelen bir çok rivayetinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Belki bunların tam bir tespiti San'anî'nin şerhini takip ederek yapılabilir. Ancak yine de bu çalışma İbrâhim b. ez-Zibrikân ve sonraki birkaç râvînin teferrüdünü giderebilecek bir nispete ulaşamayacaktır. Zira *Emâli*, *el-Mecmû*'un tamamını içermemektedir. Hatta hem onda hem de *el-Ahkâm'da* onunla uyuşmayan rivayetlerin varlığı, el-Mecmû'nun bütünüyle Ebû Hâlid aracılığı ile Zeyd b. Ali'ye nispetini imkansız görülebilecek bir duruma düşürmektedir. Netice de bu eserin Zeyd b. Ali'ye nispeti hususunda varılabilecek son nokta, onu Zeydî imamların kabulü nispetinde bir değer ifade etmesidir. Bu durumda da eserdeki bir kısım rivayetlerin hadislerin Kur'an'a arz ilkesine tabi tutulduktan sonra aynı niceliğini koruyamayacağı ve eserin bütünüyle Zeyd b. Ali'ye nispetinin sahîh görülemeyeceği söylenebilir.

²⁵⁶ Hammûd, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 19.

IV. ESERİN İÇERİĞİ VE METODOLOJİSİ

A. Eserde Yer Alan Kitâb ve Bâb'lar:

Bu bölümün hazırlanmasında, kitabın mevcut tasnifi esas alınmış olup, kitap ve bâbların sıralaması bozulmadan aynı konuların sayfa numaraları bir araya toplanmıştır.

1) Temizlik (et-Tahâre: 47-82):

Temizlik (el-Vedû') ve abdest (el-Vudû'): s. 47-58, 71; Boy abdesti (el-ğusl, el-iğtisâl): s. 59-63; Burun kanaması (ru'âf): s. 63, 106; Uyumak (en-nevm): s. 64, 164; Kan aldirmek (el-hicâme): s. 63; Namaz abdesti ve boy abdesti suyunun miktarı: s. 64-66; Sivâk (diş temizliği) ve abdest (el-vüdû')'in fazileti: s. 66-70; Abdestle İlgili mes'eleler (mesâil fi'l-vudû'): s. 71-76; Mestler (huffe) ve sargı (cebâir) üzerine mesh: s. 72-75; Suyu bozan (ifsat) haller: s. 76; Teyemmüm: s. 75, 76-78; Hayz, istihâze ve nifas: s. 78-82; 54, 62, 78.

2) Namazla (es-Salât: s. 67, 82-141):

Ezân: s. 82-87, 164; Namaz vakitleri: s. 87-89; Namaz tekbirleri: s. 89-91; Namazın istiftahı: s. 91-92; Namazda kıraat: s. 92-94, 163, 164, 165; Rukû ve Secdelerde Neler Okunur: s. 94-95; Teşehhüd: s. 95-97, 164. Kunût: s. 97-99, 164; Cemaatle namazın fazileti: s. 99-102; İmamlığa kim daha layıktır: s. 103, 125; Safların düzeni (ikâmetu's-sufûf): s. 104-105; Namazda kaçınılması gereken davranışlar: s. 105-106; Namazda abdestin bozulması: s. 106-108; Namazda yanılmak (sehv): s. 93, 94, 108-111, 112-113, 164; Kadının kadınlara imameti: s. 111-112; İmamın namazının fâsit olması: s. 112-113; Namaza sonradan katılan kimsenin (müdrük) halleri: s. 91, 95, 113, 149, 161; Namaza yetişemeyen kimse (cemaati kaçırın) ne yapar: s. 112-113; İmam, cemaate namaz kıldırıktan sonra nafileleri nerede kılar: s. 115; Salâtu't-tatavvû' (farz namazlardan önce ve sonra kılınanlar): s. 115-116; Duhâ namazı: s. 117; Gece namazı (salâtu'l-leyl): s. 117; Elli (rekât) namaz (salâtu'l-hamsîn): s. 118; Vitir namazı: s. 118-119; Vitir namazı duası: s. 120; Gece namazı kaçır rekât kınır: s. 120; Uyumak veya unutmak sebebiyle namazı geçirmek: s. 120-122, 164; Namazı kesen haller, namaz kılınan yerler, hangi elbiseyle namaz kılınabilir: s. 122-123; Hasta (merîd), baygın (muğmâ aleyh) ve çıplak (uryân) haldeki kimsenin namazı: s. 123-126; Cuma namazı: s. 126-127, 162; Bayram namazları: s. 127-128; Teşrik tekbirleri: s. 128-130; Yolculukta namaz: s. 130-131; Gemide namaz: s. 131; Secde âyetleri (es-sücûd

fi'l-kur'an): s. 132-133; Güneş tutulması (*kusûf*) namazı ve yağmur isteme namazı (*istiskâ*): s. 134; Korku halinde namaz (salâtu'l-havf): s. 134-135; Mescidin fazileti: s. 135-136; Hz. Peygamber'e ve âline salât okumanın fazileti: s. 136-137; Tesbih ve dua: s. 137-138, 140, 141, 149, 150; Ramazan ayında kıyâm: s. 139; Namazların müteakiben yapılan dua: s. 140; Namazla İlgili Meseleler (mesâil mine's-salâh): s. 161-165.

3) Cenaze (el-Cenâiz s. 143-165):

Ölünün yıkanması (ğuslu'l-meyyit): s. 85, 89, 143-144; Kadının kocasının cenazesini yıkaması: s. 145-146; Şehîd, ateşte yanan ve suda boğulmuş kimse: s. 146-148; Tâbut (serîr) ve na's nasıl taşınır: s. 148; Cenaze namazı: s. 149-153; Çocuğun (tıfl) ve küçüğün (sabî) namazı: s. 150; Kadının namazını kılmaya kim daha çok hak sahibidir: s. 151; Cenaze namazı kılınması mekruh olan kimse (men tukrahu's-salâtu aleyh) ile namazının kılınmasında sakınca olmayan kimse: s. 151-152; Cenaze kabre (lahd) nasıl konur: s. 153; Cenaze ile birlikte yürümek: s. 154; Cenaze için bağırıp çağırmak (es-sıyâh), ağıt yakmak (en-nevh): s. 155; İhramlı iken ölen kimseye ne yapılır: s. 156; Hz. Peygamber'in na'sının yıkanması ve kefenlenmesi: s. 156; Cesedin kokulanması (el-misku fi'l-hanût): s. 158; Karnında çocuk varken ölen kadın: s. 158; Hasta ziyareti: s. 159-160.

4) Zekâtla İlgili Konular (ez-Zekât: s. 167-179):

Yılın çoğunu otlaklarda geçiren (*sâime*) develerin zekatı: s. 167; Sığırların (el-bakar) zekatı: s. 169; Koyunların (el-ğanem) zekatı: s. 169-170; Altın (ez-zeheb) ve gümüşün (el-fiddatü) zekatı: s. 170-174; Öşür (ardu'l-uşur) toprakları: s. 174-175; Fıtır sadakası (sadaikatü'l-fitr): s. 175; Akrobaya (el-karâbe) sadaka vermenin fazileti: s. 176; Gizlice verilen sadaka (sadaikatü's-sirr): s. 176; Ödünç vermenin (el-karz) fazileti: s. 177; Sadaka alması helâl olmayan kimselerle helâl olanlar: s. 178; Zekâta engel olanlar (mâni'u'z-zekâh): s. 178.

5) Oruç (es-Savm: s. 181-196):

Orucun fazileti (fadlu's-siyâm): s. 181-182; Sahûra kalkmanın (es-sahûr fazileti): s. 182; İftâr: s. 183; Orucu bozan ve bozmayan (yenkuzu's-sıyâme ve-mâ lâ yenkuzuh) davranışlar: s. 183-185; Ramazanda oruç tutmamasına izin verilen kimseler (men ruhhisâ fî iftâri şehri ramadân): s. 186; Ramazan ayının kazâsı: s. 186-187; Ara vermeksizin oruç tutmak (el-visâl fî's-sıyâm ve savmu'd-dehr): s. 187; Nafile oruç: s. 187-188; Ramazanda kasden orucunu yiyen (men eftara) kimsenin keffâreti: s. 188; Hilâlinin görüldüğüne dair şahitlik: s. 189; İtikâf: s. 190; Yemin keffâreti (keffâretü'l-eymân): s. 190-197.

6) Hac (el-Hac: s. 197- 226):

Haccın fazileti: s. 197-198; Haccın vücûbu (mâ yûcibu'l-hacc): s. 199; İhrama girme yeri ve zamanı (el-mevâkît): s. 200; Tehlîl (İhlâl) ve Telbiye: s. 201; Ka'beyi ziyaret (et-tavâf bi'l-beyt): s. 202; Safâ ve Merve Arasında Koşmak (es-sa'y): s. 202; Arafatta vakfe: s. 203; Müzdelife'de geceleme: s. 204; Cemrelere taş atmak: s. 204; Ziyaret tavafı: s. 205; Vedâ tavâfı (Tavâfu's-sadr): s. 206; İhramlının elbisesi: s. 206; İhramlıyken avlanmanın cezası: s. 207-209; Kıran haccında ve temettü haccında kurban (el-hedy) bulamayan kimseler: s. 210; Tıraş olmak ve saçları kısaltmak: s. 210; İhramlıyken cima' eden veya öpen kimse: s. 211; İhramlının krem ve esans kullanması (ed-dehnü ve't-tîb) ve kan aldırması: s. 212, 213; İhramlıyken öldürülebilir canlılar ve haşereler: s. 213; Hayızlı kadın hac menasikinden neleri yapar, neleri yapamaz: s. 213; Hayızlı kadın, Ka'beyi tavaf dışındaki bütün hac menâsikini edâ eder: s. 213; Hacla ilgili adaklar (en-nüzür fî'l-hac): s. 213; Muhsar: s. 214; Sabî, a'râbî ve kölenin haccı: s. 214; Başkasının yerine hacc edilmesi: s. 214; Kurbanlık hayvan (el-bedenetü ve'l-hedy): 215; Kurban keserken ('inde'z-zibh) yapılan dua: s. 216; Kurban bayramı (el-edhâ), nahr ve teşrîk günleri: s. 317; Kurban olabilmesi için gerekli şartlar (mâ yüczi'ü mine'l-udhiyeh): s. 217, 224; Kurbanların postları (cülûdü'l-udhiyeh): s. 219; Kurbanların etinden yemek (el-eklü min lühûmi'l-adâhi): s. 219; Hayvan kesimi (ez-zebâih): s. 221; Cenîn'in kesimi: s. 222; Kaçıp giden sığır ve deve (el-bakaratü tenüddü ve'l-be'îr): s. 222; Kaçıp giden hayvanın silahla vurulması: s. 222; Baş kesililip bedeninden ayrılarak boğazlanan hayvanlar: s. 223; Av (es-sayd): s. 223-224; Bayram namazı kılınmazdan önce kurban kesilmesi: s. 224; Köpeklerin ve yırtıcı hayvanların (el-kilâb ve'l-cevârih) avı: s. 225.

7) Alım-Satım (el-Büyu': s. 227-252)

Alış-veriş ve helâl kazancın fazileti: s. 227; Ticarete başlamadan önce ticâret fikhını bilmek gerekir (el-fıkhu kable't-ticârah): s. 227-228; Halkı arasında ticaret yapan devlet başkanı: s. 228; Kendi elinin emeğiyle kazanmak (el-kesb mine'l-yed): s. 228; Fâiz yeme, günahının büyüklüğü ve satarken yemin: s. 229; Ölçerek ve tartarak trampa: s. 229; ile Ticaretlerin en faziletlisi: s. 230; Kar miktarı açıklanan satış (murabaha): s. 231; Yasaklanan satış türleri: s. 232-233; Alım-satımda muhayyerlik: s. 234-235; Vadeli satış: s. 235; Alım-satımda aldatmak: s. 236; Ayıplar: s. 227-228; Meyvelerin satımı: s. 232-240; Aldanma tehlikesi bulunan satış (bey'u'l-garar): s. 240; Yiyecek maddelerinin satımı: s. 41; Taze hurmanın kuru hurma ile satımı (bey'u'r-rutab bi't-temr): s. 242; Kölelerden akraba olanları

ayırma: s. 243; Cariyelerin hamile olup olmadığının tespiti (el-istibrâ fî'r-rakîk): s. 243; Alım-satımda aldatma, karaborsacılık ve malların pazaryerine gelmeden karşılanması (el-ğuşşu ve'l-ihdikâr ve telakkî'r-rukân): s. 244-245; Akrabası olan bir köleye mâlik olan kimse (men melike zâ rahmin mahrem): s. 245; Müdebber kölelerin ve ümmehâtü'l-evlâd'ın satımı: s. 246; Ticaret yapmasına izin verilen köle: s. 247; Para peşin mal veresiye satışı (selem): s. 247-248; Karşılıklı rıza ile satışı bozma (ikâke) ve Kârsız satış (tevliye): s. 249; Şuf'a: s. 249; Emek-sermaye ortaklığı (mudârebe): s. 250; Ziraat ortaklığı (müzâra'a) ve bağ-bahçe ortaklığı (muâmele): s. 252.

- 8) Şirketler (eş-Şerike: s. 253-258),
  - 9) Şahitlik (eş-Şehâdet): s. 259-268),
  - 10) Nikahla İlgili Konular (en-Nikâh: s. 269-296),
  - 11) Talâkla İlgili Konular (et-Talâk: s. 285-296),
  - 12) Hadlerle İlgili Konular (el-Hudût: s. 297-311),
  - 13) Siyerle İlgili Konular (es-Siyer ve Mâ Cae fî Zâlik: S. 313-223),
  - 14) Miras Payları İle İlgili Konular (el-Ferâiz: s. 325-339),
- Diğer Bâb'lar: s. 341-383).

B. Eserin Mevcut Nüshalardaki İç Düzeni:

Matbu Nüshalar	Tertîbu'l-İ'tikâd ve Takrîbu'l-İstîşhâd	Mecmû'u'l-Fıkh an Zeyd b. Ali
كتاب الطهارة	-	كتاب الطهارة
باب في ذكر الوضوء	-	-
باب الغسل الواجب والسنة	-	-
باب في الرعاف والنوم والحجامة	-	-
باب مقدار ما يتوضأ به للصلاة وما يكفي الغسل	باب مقدار ما يتوضأ به للصلاة وما يكفي الغسل	-
باب السواك وفضل الوضوء	باب السواك وفضل الوضوء	-
مسائل في الوضوء	باب المسح على الخفين والجباير	-
باب المسح على الخفين والجباير	باب ما يفسد الماء	-
باب ما يفسد الماء	مسائل في الوضوء	-
باب التيمم	باب التيمم	-
باب الحيض والاستحاضة والنفاس	باب الحيض والاستحاضة والنفاس	-

كتاب الصلاة	-	كتاب الصلاة
باب أوقات الصلاة	-	-
باب التكبير في الصلاة	-	-
باب استفتاح الصلاة	-	-
باب القراءة في الصلاة	-	-
باب الركوع والسجود وما يقال في ذلك	-	-
باب التشهد	باب التشهد	-
باب القنوت	باب القنوت	-
باب فضل الصلاة في جماعة	باب فضل الصلاة في جماعة	-
باب من يؤم الناس ومن أحق بذلك	باب من يؤم الناس ومن أحق بذلك	-
باب إقامة الصفوف	باب إقامة الصفوف	-
باب ما ينبغي ان يجتنب في الصلاة	باب ما ينبغي ان يجتنب في الصلاة	-
باب الحدث في الصلاة	باب الحدث في الصلاة	-
باب السهو في الصلاة	باب السهو في الصلاة	-
باب في المرأة تؤم النساء	باب في المرأة تؤم النساء	-
باب اذا فسدت صلاة الامام فسدت صلاة من خلفه	باب اذا فسدت صلاة الامام فسدت صلاة من خلفه	-
باب الرجل يدرك مع الامام بعض الصلاة	باب الرجل يدرك مع الامام بعض الصلاة	-
باب الرجل تقوته الصلاة	باب الرجل تقوته الصلاة	-
باب اذا سلم الامام اين ينبغي له ان يتطوع	باب اذا سلم الامام اين ينبغي له ان يتطوع	-
باب صلاة التطوع	باب صلاة التطوع	-
باب صلاة الضحى	باب صلاة الضحى	-
باب صلاة الليل	باب صلاة الليل	-
باب صلاة الخميس	باب صلاة الخميس	-
باب صلاة الوتر	باب صلاة الوتر	-
باب دعاء الوتر	باب دعاء الوتر	-
باب صلاة الليل كم هي	باب صلاة الليل كم هي	-
باب الرجل ينام عن الصلاة او ينساها	باب الرجل ينام عن الصلاة او ينساها	-
باب ما يقطع الصلاة والمواطن التي يصلى فيها وما يجزي من الثياب للصلاة	باب ما يقطع الصلاة والمواطن التي يصلى فيها وما يجزي من الثياب للصلاة	-
باب صلاة المريض والمغمى عليه وصلاة العريان	باب صلاة المريض والمغمى عليه وصلاة العريان	-
باب صلاة الجمعة	باب صلاة الجمعة	-
باب صلاة العيدين	باب صلاة العيدين	-
باب التكبير في ايام التشريق	باب التكبير في ايام التشريق	-
باب الصلاة في السفر	باب الصلاة في السفر	-
باب الصلاة في السفينة	باب الصلاة في السفينة	-
باب السجود في القرآن	باب السجود في القرآن	-
باب صلاة الكسوف والاستسقاء	باب صلاة الكسوف والاستسقاء	-
باب صلاة الخوف	باب صلاة الخوف	-
باب فضل المسجد	باب فضل المسجد	-
باب في فضل الصلاة على النبي	باب في فضل الصلاة على النبي	-
باب التسبيح والدعاء	باب التسبيح والدعاء	-
باب القيام في شهر رمضان	باب القيام في شهر رمضان	-
باب الدعاء في دبر الصلاة وعند انفلاق	باب الدعاء في دبر الصلاة وعند انفلاق	-

-	الصحيح باب الدعاء بعد ركعتي الفجر باب الدعاء بعد صلاة الفجر	الصحيح باب الدعاء بعد ركعتي الفجر باب الدعاء بعد صلاة الفجر
-	كتاب الجنائز باب غسل الميت باب المرأة تغسل زوجها، والرجل يجوز له ان يغسل امرأته باب الشهيد والذي يحترق بالنار والغريق باب كيف يحمل السرير والنعش باب الصلاة على الميت وكيف يقال في ذلك باب الصلاة على الطفل وعلى الصبي الصغير باب من أحق ان يصلي على المرأة باب من تكره الصلاة عليه ومن لا بأس بالصلاة عليه باب كيف يوضع الميت في اللحد باب السير بالجنائز والقيام اليها وكيف يفعل من لقيها باب الصياح والنوح باب توجيه الميت إلى القبلة باب المحرم يموت كيف حكمه باب غسل النبي وتكفينه صلى الله عليه وآله باب المسك في الحنوط باب اليهودية تموت وفي بطنها ولد مسلم والمرأة تموت وفي بطنها ولد حي باب عيادة المريض باب مسائل من الصلاة	كتاب الجنائز باب غسل الميت باب المرأة تغسل زوجها، والرجل يجوز له ان يغسل امرأته باب الشهيد والذي يحترق بالنار والغريق باب كيف يحمل السرير والنعش باب الصلاة على الميت وكيف يقال في ذلك باب الصلاة على الطفل وعلى الصبي الصغير باب من أحق ان يصلي على المرأة باب من تكره الصلاة عليه ومن لا بأس بالصلاة عليه باب كيف يوضع الميت في اللحد باب السير بالجنائز والقيام اليها وكيف يفعل من لقيها باب الصياح والنوح باب توجيه الميت إلى القبلة باب المحرم يموت كيف حكمه باب غسل النبي وتكفينه صلى الله عليه وآله باب المسك في الحنوط باب اليهودية تموت وفي بطنها ولد مسلم والمرأة تموت وفي بطنها ولد حي باب عيادة المريض باب مسائل من الصلاة
-	كتاب الزكاة باب زكاة الأبل السائمة باب زكاة البقر باب زكاة الغنم باب زكاة الذهب والفضة باب ارض العشر باب الخراج باب صدقة الفطر باب صدقة السر باب فضل القرض باب من لا تحل له الصدقة من تحل له الصدقة باب مانع الزكاة	كتاب الزكاة باب زكاة الابل السائمة باب زكاة البقر باب زكاة الغنم باب زكاة الذهب والفضة باب ارض العشر باب الخراج باب صدقة الفطر باب صدقة السر باب فضل القرض باب من لا تحل له الصدقة من تحل له الصدقة باب مانع الزكاة

كتاب الصيام وفضله	كتاب الصيام	كتاب الصيام
-	باب فضل الصيام	باب فضل الصيام
-	باب السحور وفضله	باب السحور وفضله
-	باب الافطار	باب الافطار
-	باب ما ينقض الصيام وما لا ينقضه	باب ما ينقض الصيام وما لا ينقضه
-	باب من رخص في افطار شهر رمضان	باب من رخص في افطار شهر رمضان
-	باب قضاء شهر رمضان	باب قضاء شهر رمضان
-	باب الوصال في الصيام وصوم الدهر	باب الوصال في الصيام وصوم الدهر
-	باب صوم التطوع	باب صوم التطوع
-	باب كفارة من أفطر في شهر رمضان	باب كفارة من أفطر في شهر رمضان
-	متعمدا	متعمدا
-	باب الشهادة على رؤية الهلال	باب الشهادة على رؤية الهلال
-	باب الاعتكاف	باب الاعتكاف
-	باب كفارة الايمان	باب كفارة الايمان
-		
كتاب الحج	كتاب الحج	كتاب الحج
-	باب فضل الحج وثوابه	باب فضل الحج وثوابه
-	باب ما يوجب الحج	باب ما يوجب الحج
-	باب المواقيت	باب المواقيت
-	باب الاهدال والتلبية	باب الاهدال والتلبية
-	باب الطواف بالبيت	باب الطواف بالبيت
-	باب السعي بين الصفا والمروة	باب السعي بين الصفا والمروة
-	باب الوقوف بعرفات	باب الوقوف بعرفات
-	باب المزدلفة والبيوت بها	باب المزدلفة والبيوت بها
-	باب رمي الجمار	باب رمي الجمار
-	باب طواف الزيارة	باب طواف الزيارة
-	باب طواف الصدر	باب طواف الصدر
-	باب اللباس للمحرم	باب اللباس للمحرم
-	باب جزاء الصيد	باب جزاء الصيد
-	باب القارن والمتمتع لا يجدان الهدى	باب القارن والمتمتع لا يجدان الهدى
-	باب الحلق والتقصير	باب الحلق والتقصير
-	باب المحرم يجامع او يقبل	باب المحرم يجامع او يقبل
-	باب الدهن والطيب والحجامة للمحرم	باب الدهن والطيب والحجامة للمحرم
-	باب ما يقتل المحرم من الهوام والدواب	باب ما يقتل المحرم من الهوام والدواب
-	باب ما تقضي الحائض من المناسك	باب ما تقضي الحائض من المناسك
-	باب النذور في الحج	باب النذور في الحج
-	باب المحصر	باب المحصر
-	باب في حج الصبي والاعرابي والعبد	باب في حج الصبي والاعرابي والعبد
-	باب الرجل يحج عن الرجل	باب الرجل يحج عن الرجل
-	باب البدنة والهدي	باب البدنة والهدي
-	باب قول الذي عند الذبح	باب قول الذي عند الذبح
-	باب الاضحى وايام النحر	باب الاضحى وايام النحر
-	باب ما يجزي من الاضحية	باب ما يجزي من الاضحية
-	باب جلود الاضحية	باب جلود الاضحية
-	باب الاكل من لحوم الاضاحي	باب الاكل من لحوم الاضاحي

باب الذبائح	باب الذبائح	-
باب في الجنين	باب في الجنين	-
باب البقرة تند والبعير	باب البقرة تند والبعير	-
باب في الذبيحة يبين رأسها	باب في الذبيحة يبين رأسها	-
باب الصيد	باب الصيد	-
باب الرجل يضحي قبل ان يصلّي الامام	باب الرجل يضحي قبل ان يصلّي الامام	-
باب صيد الكلاب والجوارح	باب صيد الكلاب والجوارح	-
كتاب البيوع	-	كتاب البيوع
باب البيوع وفضل الكسب من الحلال	باب البيوع وفضل الكسب من الحلال	-
باب الفقه قبل التجارة	باب الفقه قبل التجارة	-
باب الامام يتجر في رعيته	باب الامام يتجر في رعيته	-
باب الكسب من اليد يعني الصانع	باب الكسب من اليد يعني الصانع	-
باب أكل الربا وعظم اثمه والحلف على البيع	باب أكل الربا وعظم اثمه والحلف على البيع	-
باب الصرف مع الكيل والوزن	باب الصرف مع الكيل والوزن	-
باب أفضل التجارات	باب أفضل التجارات	-
باب بيع المرابحة	باب بيع المرابحة	-
باب ما نهى عنه من البيوع	باب ما نهى عنه من البيوع	-
باب الخيار في البيع	باب الخيار في البيع	-
باب البيوع إلى أجل	باب البيوع إلى أجل	-
باب الخيانة في البيع	باب الخيانة في البيع	-
باب العيوب	باب العيوب	-
باب بيع الثمار	باب بيع الثمار	-
باب بيع الغرر	باب بيع الغرر	-
باب بيع الطعام	باب بيع الطعام	-
باب بيع الرطب بالتمر	باب بيع الرطب بالتمر	-
باب التفريق بين ذوي الارحام من الرقيق	باب التفريق بين ذوي الارحام من الرقيق	-
باب الاستبراء في الرقيق	باب الاستبراء في الرقيق	-
باب الغش والاحتكار وتلقي الركبان	باب الغش والاحتكار وتلقي الركبان	-
باب من ملك ذا رحم محرم	باب من ملك ذا رحم محرم	-
باب بيع المدبر وامهات الاولاد	باب بيع المدبر وامهات الاولاد	-
باب العبد المأذون له في التجارة	باب العبد المأذون له في التجارة	-
باب السلم وهو السلف	باب السلم وهو السلف	-
باب الاقالة والتولية	باب الاقالة والتولية	-
باب الشفعة	باب الشفعة	-
باب المضاربة	باب المضاربة	-
باب المزارعة والمعاملة	باب المزارعة والمعاملة	-
كتاب الشركة	باب الشركة	-
باب الاجارة	باب الاجارة	-
باب الرهن	باب الرهن	-
باب العارية والوديعة	باب العارية والوديعة	-
باب الهبة والصدقة	باب الهبة والصدقة	-
باب اللقطة واللقطة	باب اللقطة واللقطة	-
باب جعل الأبق	باب جعل الأبق	-
باب الغصب والضمان	باب الغصب والضمان	-

-	باب الحوالة والكفالة والضمانة	باب الحوالة والكفالة والضمانة
-	باب الوكالة	باب الوكالة
كتاب الشهادات	كتاب الشهادات	كتاب الشهادات
-	باب اليمين والبينة	باب اليمين والبينة
-	باب القضاء	باب القضاء
كتاب النكاح	كتاب النكاح	كتاب النكاح
-	باب فضل النكاح وما جاء في ذلك	باب فضل النكاح وما جاء في ذلك
-	باب المهور	باب المهور
-	باب الولي والشهود في النكاح	باب الولي والشهود في النكاح
-	باب من لا يحل نكاحه من قرابات الزوج والمرأة	باب من لا يحل نكاحه من قرابات الزوج والمرأة
-	باب نكاح الاماء والعبيد	باب نكاح الاماء والعبيد
-	باب الاكفاء	باب الاكفاء
-	باب نكاح اهل الكفر	باب نكاح اهل الكفر
-	باب العدل بين النساء	باب العدل بين النساء
-	باب النفقة على الزوجة	باب النفقة على الزوجة
-	باب الاحصان	باب الاحصان
-	باب العيب يجده الرجل بامرأته	باب العيب يجده الرجل بامرأته
-	باب مسائل في النكاح	باب مسائل في النكاح
-	باب الرضاع	باب الرضاع
-	-	-
باب الطلاق	باب طلاق السنة	باب طلاق السنة
-	باب العدة	باب العدة
-	باب الطلاق البائن	باب الطلاق البائن
-	باب الخلع	باب الخلع
-	باب العنين والمفقود	باب العنين والمفقود
-	باب الامة يتزوجها الرجل على انها حرة	باب الامة يتزوجها الرجل على انها حرة
-	باب الخيار	باب الخيار
-	باب الظهار	باب الظهار
-	باب الايلاء	باب الايلاء
-	باب اللعان	باب اللعان
كتاب الحدود	باب الحدود	باب الحدود
-	باب الزاني	باب الزاني
-	باب حد القاذف	باب حد القاذف
-	باب حد اللوطي	باب حد اللوطي
-	باب الحد في شرب الخمر	باب الحد في شرب الخمر
-	باب حد السارق	باب حد السارق
-	باب حد الساحر والزنديق	باب حد الساحر والزنديق
-	باب الديات	باب الديات
كتاب الديات		
كتاب السير	كتاب السير وما جاء في ذلك	كتاب السير
-	باب الغزو والسير	باب الغزو والسير
-	باب الخمس والانفال	باب الخمس والانفال
-	باب فضل الجهاد	باب فضل الجهاد

باب فضل الشهادة	باب فضل الشهادة	-
باب قسمة الغنائم	باب قسمة الغنائم	-
باب العهد والذمة	باب العهد والذمة	-
باب الالوية والرايات	باب الالوية والرايات	-
باب المرتد	باب المرتد	-
باب الغلول	باب الغلول	-
باب قتال اهل البغي من اهل القبلة	باب قتال اهل البغي من اهل القبلة	-
باب متى يجب على اهل العدل قتال الفئة الباغية	باب متى يجب على اهل العدل قتال الفئة الباغية	-
كتاب الفرائض	كتاب الفرائض	كتاب الفرائض
باب الفرائض والمواريث	باب الفرائض والمواريث	-
باب الجدات	باب الجدات	-
باب الجد	باب الجد	-
باب الرد وذوي الارحام	باب الرد وذوي الارحام	-
باب الولاء	باب الولاء	-
باب فرائض اهل الكتاب والمجوس	باب فرائض اهل الكتاب والمجوس	-
باب الغزقى والهدمى	باب الغزقى والهدمى	-
باب الخنثى	باب الخنثى	-
باب العتاقة	باب العتاقة	باب العتاقة
باب المكاتب يعتق بعضه كيف يرث	باب المكاتب يعتق بعضه كيف يرث	-
باب الاقرار بالوارث وبالدين	باب الاقرار بالوارث وبالدين	-
باب قسمة المواريث	باب قسمة المواريث	-
باب الوصايا	باب الوصايا	-
باب الصدقة الموقوفة	باب الصدقة الموقوفة	-
باب فضل العلماء	باب احاديث و اخبار حسان في كل فن	فضل العلماء
باب الاخلاص	باب في الاخلاص	-
باب	باب	-
باب	باب فضل امير المؤمنين	-
-	باب الاستخلاف	-
-	باب	-
-	باب	-
-	باب	-
-	صفة الجنة باب	-
-	صفة النبي باب	-

Tablo 1: Eserin Mevcut Nüshalardaki Bölümleri ve Bâbları

Bu tablodan anlaşılabilir şudur: el-Mecmû'un her üç nüshasında da kitap isimleri küçük farklar dışında aynıdır. Sıralama ise tamamen aynıdır.²⁵⁷ Eser; temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, alış-veriş, şahitlik, evlenme, boşanma, hadler, siyer, ferâiz ve çeşitli konularla ilgili hadislerin yer aldığı bir bölümden oluşmaktadır. *Mecmû'u'l-fıkh an Zeyd b. Ali* adlı nüshada bâb isimleri yoktur. Zaten bu nüshada Zeyd b. Ali'nin görüşleri bulunmadığı için, bir kısmı sadece onun görüşlerinden

²⁵⁷ Bu nüshalar hakkında ayrıntılı inceleme için bkz. "Eserin Çeşitli Nüshaları" başlığı.

oluşan fıkıh bâblarının bu nüshada yer alması uygun olmazdı. Ancak "bâbu't-talâk" ile "bâbu'l-'itâka" adlı iki bâb ismi görülüyor ki, bunlar eserdeki tasnif sistemine aykırı düşmüştür. Diğer iki nüshada kitâb olarak adlandırılan talâk konusu, bu nüshada bâb olarak yer almıştır. Yine bu nüshada bâblara ayrılma yapılmadığı halde, diğer nüshalarda ferâiz içinde yer alan bir bâb ismine (âbu'l-itâka) yer verilmesi nüshanın iç düzenine aykırıdır.

Tertîbu'l-İtikâd ile matbû nüshalar arasındaki düzen ise tamamen aynıdır. *Tertîbu'l-İtikâd*'da bazı bâbların eksik olmasının nedeni şudur: El yazma haldeki nüshanın baş tarafından bir varak eksiktir. Eksik olan dört bâb, bu varakta bulunuyor olmalıdır. Namaz bölümündeki eksiklik ise istinsah hatasından kaynaklanmıştır. Nüsha daha sonra gözden geçirilirken, eksiklik fark edilmiş, ancak, düzeltmede *Mecmû'u'l-fıkh an Zeyd b. Ali* adlı nüshanın muhtevası ve içi düzeni esas alındığı için, eksik bâblar ve bu bâblar altında yer alması gereken Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşleri yer almamıştır.

C. Rivayetlerin Miktarları ve Çeşitleri:

el-Mecmû'un şârihi Hüseyin b. Ahmed es-San'anî (ö. 1221/1806), her kitapla ilgili bölümün sonunda o kitaptaki bâbların, hadislerin, haberlerin ve meselelerin sayısını zikretmiştir. Onun verdiği sayılara göre el-Mecmû'daki rivayetlerin miktarı tablo halinde verilmiştir.²⁵⁸

Kitâblar	Bâblar	Merfû hadisler	Ali b. Ebî Tâlib	Hüseyin b. Ali	Ali b. Hüseyin
Tahâre	90	20	18	-	2
Salât	44	42	73	-	2
Cenâiz	18	19	25	-	1
Zekât	12	11	18	-	-
Sıyâm*	12	10	14	-	-
Hac	36	17	50 ²⁵⁹	-	-
Büyû'***	28	25	27	-	-

²⁵⁸ San'anî, *age*, I, 358; II, 300, 388; III, 204, 362, 415, 485; IV, 99, 198, 295.

(*) Şerhte herhangi bir bilgi verilmediği için bu işaret bulunan bölümdeki haberler tarafımızdan sayılmıştır.

(**) Şerhte boşluk (beyazlık) bırakıldığı için bu işaret bulunan bölümdeki haberler tarafımızdan sayılmıştır.

(***) Bu kitapların şerhedildiği kısımda (Tetimmetu'r-Ravdi'n-Nadîr) da hiçbir sayı verilmediği için, bu işaret bulunan bölümdeki haberler tarafımızdan sayılmıştır.

²⁵⁹ San'anî, bu bölümdeki alevî haberlerin sayısını 50 olarak vermiş, ancak onun şerhi üzerinde de yaptığımız sayım sonucu 46 haber bulunduğu görülmüştür.

Şerike*	9	2	15	-	-
Şehâdât**	2	1	32	-	-
Nikâh	13	13	26	-	-
Talâk**	10	3	27	-	-
Hudûd**	7	5	41	-	-
Siyer***	13	10	13	-	-
Ferâiz***	13	1	38	-	-
Bâbu'l-hadîs***	3	55	34	-	-
TOPLAM	309	234	451 (447)	-	-
			685 (681)		5
			690 (686)		

Tablo 2: el-Mecmû'u'l-Fikhî'deki Merfû ve Mevkûf Rivayetlerin Sayıları

Bazı rivayetler konu gereği birkaç yerde tamamen veya kısmen tekrar edilmiştir.²⁶⁰ Aynı şekilde Zeyd b. Ali'nin sözleri de yer yer tekrar edilmiştir.²⁶¹ Tekrarlar çıkarıldığında rivayet sayısında bir miktar azalma olabilir ancak bu da fazla değildir.

el-Mecmû'daki haberlerin sayısını veren bu tabloya göre, eserin sayısal muhtevasına ilişkin daha önceki araştırmalarda verilen sayıların tutarsız olduğu anlaşılmaktadır.²⁶² *Kitâbu Mecmû'î'l-Fikh an Zeyd b. Ali* adlı el yazma (Ali Emiri nüshası) üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda, diğer nüshalardan biraz eksik olduğu anlaşılrsa da oradaki merfû ve mevkûf haberlerin toplam sayısı, bizim tespitimize göre, **657**'dir. Bu nüshada bulunmayan rivayetlerden **ikisi** merfû, **11**'i

²⁶⁰ Meselâ; s. 59, 144; 68, 179; 80, 185.

²⁶¹ Meselâ; s. 113, 161; 64, 164; 86, 164; 121, 164.

²⁶² Abdolvâsi b. Yahyâ'nın, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd b. Ali* adlı neşrinin (Dâru'l-Cil, Beyrut 1983) mukaddimesinde verdiği sayılar şudur:

Merfû haberlerin (ahbâru'l-mecmû'î'n-nebeviyyeti'l-merfûa): 228

H. Ali'ye dayanan mevkûf haberlerin sayısı (el-'aleviyye) :320

H. Hüseyin'e dayanan haber sayısı (ve ani'l-Huseyn:haberân: 2

Buna göre, merfû ve mevkûf haberlere ilişkin Abdolvâsi'nin verdiği sayıların toplamı **550**'dir. Bkz. age, s. 19-20.

Muhammed Accâc el-Hatîb de bu kaynağa atfen aynı sayıları vermiştir. bkz. *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, s. 371.

Abdolvâsi' b. Yahyâ'nın neşrinin kaynak gösterdiği anlaşılan M. Emin Özafşar'ın bu neşre atfen verdiği toplam rivâyet sayısı ise **454** olup; bunlardan 128 tanesinin merfû olduğu, 324 tanesinin H. Ali'ye, 2'sinin de H. Hüseyin'e nispet edildiği belirtilmiştir. bkz. Özafşar, age, s. 53.

Eserin *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî* adlı neşrinin (San'a 2002) yapan Abdullah b. Ahmed el-İzzî'nin, bu eserde merfû-mevkûf ayrımı yapmaksızın yaptığı numaralandırılmaya göre, son hadisin numarası **687**'dir. Buna karşın aynı müellifin bir yıl önce neşredilmiş (Sa'de/Yemen 2001) *Ulûmu'l-Hadîs 'inde'z-Zeydiyye ve'l-Muhaddisîn* adlı eserinde Abdolvâsi b. Yahyâ'nın verdiği sayıların verildiği görülmektedir. Bkz. Hammûd, age, s. 271.

Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde, Strothmann'a atfen verilen sayılar da farklıdır. Burada el-Mecmû'un 218 hadis; H. Ali'ye ait 320, H. Hüseyin'e ait iki olmak üzere toplam 322 haberi (merfû-mevkûf toplam: **540**) ihtiva ettiği belirtilmiştir. Bkz. Köse, "el-Mecmû' mad., s. 264.

Hiz. Ali'ye ait, **biri** Hiz. Hüseyn'e ait **14** mevkûf haber eklenecek olursa, el-Mecmû'daki merfû ve mevkûf haberlerin toplam sayısı **671** olur. *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî* adlı matbu nüshada Abdullah b. Hammûd el-Izzî, Ali b. Hüseyn'e ait haberleri de numaralandırdığı için, el yazma nüshada bulunmayan Ali b. Hüseyn'e ait **beş** haber de katılırsa toplam rakam **676**'ya ulaşır. Bu şekilde elde edilen rakam ile yukarıdaki tablodaki sayılar şöylece denkleştirilebilir:

er-Ravzu'n-Nadîr'de, Kitâbu'l-hac için San'anî (ö. 1221/1806) tarafından verilen sayı 50 alevî haber olmasına karşın, bizim tespitimize göre **46**'dır. Dolayısıyla yukarıdaki tabloya göre eserdeki toplam rivayet sayısı **686**'ya düşer. el-Izzî'nin verdiği rakam ise **687**'dir. Onun, Ravzu'n-Nadîr'de birlikte tek sayılan bir haberi iki ayrı haber olarak saydığı hesaba katılırsa, ondan da bir eksiltilecek ikisi arasında **686** rakamında birlik sağlanmış olur. Bu durumda matbû nüshalara göre, el yazma nüshadaki fark **10**'dur. Mükerrrer olanlar çıkarıldığında, arada hiçbir nicelik farkı kalmayabilir.

Eserin sayısal içeriği ile ilgili bu inceleme sonucunda, bize göre, el yazma nüshaya göre tespit edilen rakamlar daha doğru gözükmektedir. Yani el-Mecmû'da merfû haberlerin sayısı, **234**, mevkûf olanların sayısı da (671-234=) **437**'dir. Bâbu'l-hadistekiler çıkarılacak olursa, merfû haberlerin sayısı, **179**'a; mevkûf olanların sayısı da **403**'e iner. Bâbu'l-hadîs kısmında ahkamla ilgili hadisler olduğu gibi, fıkıh bâpları arasında da ahkamla ilgili olmayan hadisler de vardır.²⁶³ Fakat genel olarak, eserdeki **ahkamla ilgili merfû ve mevkûf haberlerin, 500'den az olmadığı** söylenebilir.

Merfû ve mevkûf haberler, bunların Zeyd b. Ali'ye ait haberler ile karışık halde bulunduğu matbû nüshalara göre, eserin yaklaşık üçte ikisini oluşturmaktadır. Hiz. Hüseyn'e ait olduğu söylenen iki haberin,²⁶⁴ aslında Hiz. Ali ile ilgili olduğu (Alevî) söylenilebilir. Bunların dışında haberlerin beş tanesi de Ali b. el-Hüseyn'e²⁶⁵ aittir. Zeyd b. Ali'ye ait haberler, eserin fıkıh bâpları kısmında merfû' ve mevkûf haberlerle aynı bâblar altında verilmiştir ve eserdeki son 90 rivayet arasında Zeyd'e ait hiçbir haber yoktur.

²⁶³ Mesela; cemaatle birlikte namazın fazileti (s. 99); mescit yaptırmanın fazileti (s. 135); hasta ziyareti (s. 159); akrabaya sadaka vermenin fazileti (s. 176); karz=ödünç vermenin fazileti (s. 177); orucun fazileti (s. 181); sahurun fazileti (s. 182).

²⁶⁴ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 74, 158; karşı. San'anî, age, II, 376.

²⁶⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 57, 80, 83, 118, 138; San'anî, Kitâbu'l-cenâizi'n sonunda, bir meselenin de Zeynelâbidin'den olduğunu kaydetmiş ancak hangisi belli değildir. Belki Kitâbu's-salât'taki bir haberi (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 138) Cenâiz içinde saymış, belki de bununla şu haberi kastetmiştir: Zeyd b. Ali dedi ki: "Babamın nikahında Benî Süleym'den bir kadın vardı; namazını kıldırmak için babam onun asabesinden izin istedi. Onlar da, Allah sana acısın, kıldır, dediler." (*Müsned*, s. 150).

D. Senetle İlgili Özellikler:

Bütün rivayetlerin senedinde Ehl-i beyt (ten olan Zeyd b. Ali-babası Ali b. Hüseyin-dedesesi Hz. Hüseyin-Hz. Ali-Hz. Peygamber) dışında kimse yoktur. Zeyd b. Ali'den sonraki râvîler ise sırasıyla Ebû Hâlid (ö. 150/767)-İbrâhim b. ez-Zibrikan (ö. 183/799)-Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)-Süleymân b. İbrâhim (ö.?)-Ali b. Muhammed (ö. 324/936)- Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'tır. İlk hadisin başındaki senet şöyledir:²⁶⁶

حدثني عبدالعزيز بن اسحاق بن جعفر بن الهيثم القاضي البغدادي قال: حدثنا ابوالقاسم علي بن محمد النخعي الكوفي قال: حدثنا سليمان بن ابراهيم بن عبيد المحاربي قال: حدثني نصر بن مزاحم المنقري العطار قال: حدثني ابراهيم بن الزبيرقان التيمي قال: حدثني ابوخالد الواسطي رحمه الله تعالى قال: حدثني زيد بن علي عن ابيه علي بن الحسين عن جده الحسين بن علي امير المؤمنين علي بن ابي طالب عليهم السلام ....

Bütün senetler aynı râvî ile başlamamaktadır. İki hadisin başındaki "haddesenî"²⁶⁷ ifadesinden sonraki ilk râvî Ali b. Muhammed en-Nehaî (ö. 324/936)'dir:

-حدثني علي بن محمد بن الحسن، قال: حدثني سليمان بن ابراهيم بن عبيد، قال: حدثني نصر بن مزاحم المنقري، قال: حدثني ابراهيم بن الزبيرقان التيمي، قال: حدثني ابوخالد عمرو بن خالد الواسطي، قال: حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عليه السلام عن علي بن ابي طالب كرم الله وجهه، قال²⁶⁸

-حدثني ابوالقاسم علي بن محمد النخعي قال حدثني سليمان بن ابراهيم المحاربي جدي ابوامي قال عدهن في يدي نصر بن مزاحم وقال نصر بن مزاحم عدهن في يدي ابراهيم بن الزبيرقان قال عدهن في يدي ابوخالد وقال ابوخالد عدهن في يدي زيد بن علي عليه السلام وقال زيد بن علي عليه السلام عدهن في يدي علي بن الحسين عليه السلام وقال علي بن الحسين عدهن في يدي علي بن ابي طالب عدهن في يدي رسول الله صلى الله عليه وآله وقال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم عدهن في يدي جبريل عليه السلام وقال جبريل عليه السلام²⁶⁹

²⁶⁶ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 47; Hammûd, *age*, s. 63; Ali Emiri nüshasında ilk hadisin başında, Ahmed b. Muhammed b. el-Kâsim el-Ekve' (ö. 635/1237) ile başlayıp Hz. Ali'de son bulan ve toplam 18 râvînin zikredildiği muttasıl bir senet yer almaktadır. Ravzu'n-Nadîr'de ise ilk hadis, "ve bi'l-isnâdî'l-mutekaddimi ilâ emirî'l-mü'minîne Alî aleyhisselâm" diye başlamaktadır ki bu da mukaddiminin başında şerhin müellifi San'ani'nin rivayet senedidir (Bkz. San'ani, *age*, I, 9-11, 122).

²⁶⁷ Bu lafızlar, bugün elimizdeki kitapta yer aldığı şekilde, bizzat bu râvîler tarafından mı kullanılmıştır, yoksa daha sonraki dönemlerde söz konusu haberlerin başına ilave mi edilmişlerdir? Bu iki lafzın ne anlama geldiğini sorgulamak bu konuda bir fikir verebilir. Bu lafızların, sonlarındaki zamirlerin ifade ettiği farklılıktan sarfı nazar edilirse, her ikisinin de hicrî birinci asrın sonundan itibaren tekil ve çoğul olarak semâya delâlet etmek üzere kullanıldığı, hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda ise kiraat, icazet, münavele, mükatebe, hatta vicade metotlarında da kullanıldığı kaynaklarda zikredilen örneklerden anlaşılmaktadır (Bu husustaki görüşler ve kaynaklarda zikredilen örnekler için bkz. Yücel, *age*, s. 82-84). Bu bakımdan, söz konusu lafızların, Ebû Hâlid'in rivayet senedinde yer almasında ve rivayet ettiği haberleri Zeyd b. Ali'den hangi yolla almış olursa olsun, her haberin başında zikretmesinde bir tuhafılık yoktur. Ancak muhaddislerin çoğunun, râvînin hadisi şeyhten alırken yalnız ise rivayet ederken tekil olarak "haddesenî", grup içinde almışsa çoğul olarak "haddesenâ" şeklinde kullanılması gerektiği görüşünde olmaları göz önüne alındığında şu soruyu gündeme getirir: Ebû Hâlid'in, el-Mecmû'daki hadislerin tamamını Zeyd b. Ali'den tek başına rivayet etmiş olması makul mudur?

²⁶⁸ Abdulazîz b. İshâk, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 5a; *Müsned*, s. 82; "el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî", s. 80.

²⁶⁹ el-Abbâs b. Ahmed, *Tetimme*, s. 317; *Müsned*, s. 382; "el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî", s. 281.

İki hadisin başındaki "haddesenî" ifadesinden sonraki ilk râvî Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'dir:²⁷⁰

-حدثني نصر بن مزاحم قال: حدثني ابراهيم بن الزبير قال حدثني ابو خالد عمرو بن خالد الواسطي عن زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي بن ابي طالب عليهم السلام قال²⁷¹

-حدثني نصر بن مزاحم قال ابراهيم بن الزبير قال: حدثني ابو خالد رحمه الله قال: حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (عم) قال

Bir hadisin senedi, İbrâhim b. ez-Zibrikan (ö. 183/799) ile başlamaktadır:²⁷²

-قال ابراهيم بن الزبير التيمي، حدثنا ابو خالد عمرو بن خالد الواسطي عن زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي عليهم السلام قال

Üç hadisin başındaki ilk ravî, Ebû Hâlid (ö. 150/767)'dir:

-حدثني ابو خالد قال: حدثني زيد بن علي عن آبائه عن علي بن ابي طالب عليهم السلام قال²⁷³

- حدثني ابو خالد الواسطي قال: حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال²⁷⁴

- حدثني ابو خالد الواسطي قال: حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال²⁷⁵

Diğer haberlerdeki "haddesenî" ifadesinden sonra Zeyd b. Ali (ö. 122/740) gelmektedir. Bu haberlerden iki tanesi Hz. Hüseyin (ö. 61/680)'de, beş tanesi Ali b. Hüseyin (ö. 94/713)'de son bulmaktadır. Hz. Hüseyin'e ait olanlar şunlardır:

-حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده الحسين بن علي عليهما السلام قال²⁷⁶

-حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده الحسين بن علي عليهما السلام قال²⁷⁷

Ali b. el-Hüseyin (ö. 94/713)'e ait olanlar da şunlardır:

حدثني زيد بن علي قال: كان يقول ابي علي بن الحسين بن علي عليهم السلام: اذا ظهر البول على الحشفة فاغسله.²⁷⁸

حدثني زيد بن علي عن ابيه قال: كن نساءنا الحيض يتوضأن لكل صلاة ويستقبلن القبلة ويسبحن ويكبرن نأمرهن بذلك²⁷⁹

حدثني زيد بن علي عن ابيه علي بن الحسين عليهم السلام انه كان يقول في اذانه حي على خير العمل²⁸⁰.

²⁷⁰ Abdulazîz b. İshâk, *age*, vr. 36a; San'anî, *age*, III, 135; "el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî", s. 169.

²⁷¹ San'anî, *age*, I, 222; *Müsned*, s. 59; "el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî", s. 66.

²⁷² *Müsned*, s. 167; "el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî", s. 134; Tertîbu'l-İtikâd'de (vr. 22a), "haddesenî Zeyd b. Alî", Ravzu'n-Nadîr'de ise "haddesenâ Ebû'l-Kâsim Ali b. Muhammed" diye başlıyor. Bkz. San'anî, *age*, II, 390.

²⁷³ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 56; "el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî", s. 65.

²⁷⁴ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 68; "el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî", s. 70; Tertîbu'l-İtikâd'de (vr. 2a) "haddesenî Zeyd b. Alî" diye başlamış.

²⁷⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 269; "el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî", s. 209; Tertîbu'l-İtikâd'de (vr. 50b), "haddesenî Zeyd" diye başlamış.

²⁷⁶ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 74.

²⁷⁷ Zeyd b. Ali, *age*, s. 380.

²⁷⁸ Zeyd b. Ali, *age*, s. 57.

²⁷⁹ Zeyd b. Ali, *age*, s. 80.

حدثني مولانا زيد بن علي كان ابي علي بن الحسين لايفرط في صلاة خمسين ركعة في يوم وليلة
ولقد كان ربما صلى في اليوم والليله الف ركعة²⁸¹

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن علي بن الحسين انه كان يستغفر الله تعالى في قنوت الوتر سبعين
مرة ثم قرأ والمستغفرين بالاسحار²⁸²

Diğer senetler arasında önemli farklar görülmemektedir.²⁸³

حدثني زيد بن علي عن أبيائه عن علي قال

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي عن رسول الله صلى الله عليه وآله

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي

قال زيد بن علي (ع م) أخبرني ابي عن جدي عن علي

حدثني ابي عن ابيه عن علي

حدثني امير المؤمنين ابوالحسين زيد بن علي عن ابيه عن جده عن امير امير المؤمنين علي عليهم
السلام قال

Ebû Hâlid (ö. 150/767), Zeyd b. Ali'den rivayetini belirtirken bir-iki haber
dışında, "حدثني" ifadesini kullanmıştır. Diğer râvîlerin isimlerinin geçtiği senetlerde
de, birkaç yerdeki حدثنا ifadesi dışında, hep aynı tahdis sigası kullanılmıştır.

E. Metinle İlgili Özellikler:

Eserin genelinde, Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den
rivayet ettiği hadisler arka arkaya sıralanmış, bazı hadislerden sonra hadisle ilgili
Ebû Hâlid'in bir veya birkaç sorusu ve Zeyd b. Ali'nin ona cevabı yer almışken, bazı
bölümlerde, Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den sorup ondan öğrendiği birçok görüşü,
arada hadis zikretmeksizin arka arkaya sıralanmıştır.²⁸⁴ Bunların başındaki soru
ifadelerinde de bölümün sonuna kadar devam eden bir düzen görülmektedir.
Meselâ, "bâbu mesâile mine's-salâh" başlığı altındaki "kale seeltü zeyden..." diye
başlayan bölümdeki arka arkaya devam eden soru ifadeleri sırasıyla şöyledir:

- قال سألت زيدا بن علي عليهما السلام عن المرأة تصلي في وسط الصف،

- وسألت زيدا بن علي (ع م) عن الرجل يدرك مع الامام ركعة وعلى الامام سجود السهو...

- وسألته عليه السلام عن المسافر يصلي بالمقيميين...

- وسألت زيدا بن علي (ع م) عن الرجل يسلم عليه في الصلاة فيسهو فيرد السلام

²⁸⁰ Zeyd b. Ali, *age*, s. 83.

²⁸¹ Zeyd b. Ali, *age*, s. 118.

²⁸² Zeyd b. Ali, *age*, s. 138.

²⁸³ Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 240, 160.

²⁸⁴ Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 161-165; 172-173.

- وسألت زيدا بن علي عليهما السلام عن الرجل يتوضأ وعليه الخاتم...
- وسألت زيدا بن علي (ع م) هل على الرجل ان يخلل لحيته في الوضوء للصلاة...
- وسألت زيدا بن علي عليهما السلام عن السعي إلى الجمعة...
- وسألت زيدا بن علي عليهما السلام عن الصلاة خلف من لا يجهر...
- سألت زيدا بن علي عليهما السلام عن الصلاة في البيع والكنائس...
- سألت زيدا بن علي (ع م) عن الامي الذي لا يحسن القراءة كيف يصلي
- سألت زيدا بن علي (ع م) عن التطوع جالسا
- سألت زيدا بن علي (ع م) عن المرأة كيف تجلس في الصلاة...
- سألت زيدا بن علي عليهما السلام عن النوم في الصلاة...
- سألت زيدا بن علي عليهما السلام عن الرجل ينسى القنوت في الفجر حتى يركع ثم يرفع رأسه
- سألته عليه السلام عن الاذان في السفر،
- وسألته عليه السلام عن الرجل ينسى صلاة ثم يذكرها في وقت آخر بأيهما يبدأ
- قال ابوخالد رحمه الله سمعت زيدا عليه السلام يقرأ عليهم ولا الضالين بالرفع وكان يقرأ مالك يوم

الدين

el-Mecmû'da kullanılan dil açısından dikkatimizi çeken bazı hususlar vardır. Eserde yoğun bir şekilde fıkıh kavramları kullanılmıştır. Burada örnek kabilinden bazılarını zikretmek istiyoruz:

Câiz: Lâ yedurru (s. 70); **câizun** (s. 162, 173); **ecze'e/yüczü'u/lâ tüczüu** (s. 53, 54, 55, 60, 72, 91, 96, 133, 144, 162, 163, 174, 187, 214, 217);

sünnet (s. 53: el-madmadatü ve'l-istinşâku sünnetün ve leyse misle'l-istincâ);²⁸⁵ (s. 59, 144: el-ğuslu min ğusli'l-meyyiti sünnetün ve in tetaherte eczeeke; s. 162: mine's-sünneti ...);

sünnetün müekkede (s. 53);²⁸⁶ **büyük sünnet** (s. 151: mine's-sünneti a'zemuhâ);

lâ be's (s. 54, 55, 66, 221);²⁸⁷

aslah (s. 54);²⁸⁸

²⁸⁵ "Mazmaza ve istinşak da **sünnettir** ama istincâ gibi değildir." (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 53).

²⁸⁶ "İstincâ **sünnet-i müekkededir**, su bulunduğca terki **caiz değil (lâ yecüzü)** dir." (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 53).

²⁸⁷ "Hayızlı kadının ve cünübün artığı su ile abdest almada **bir sakınca yok (ve-lâ be'se) tur.**" (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 54; Bkz. s. 158).

²⁸⁸ "Kedi (sinnevr), koyun, deve ve evcil atların (feres) artıklarında bir beis yoktur. Katır (bağl) ve eşeğin artığına eğer salyaları bulaşmış ise bunlarla abdest alınmaz. Eğer salyaları yoksa onların artığı

farz: Ferîdah (s. 110, 114, 116, 118, 130, 131, 173, 186); **mefrûdun** (s. 186); **yüfradu** (s. 173); **farada** (s. 191: "kad feradallahu tehillete eymânikum" el-Mâide/89; s. 193: **faradahu** fi'l-Kur'ân);

vâcib (s. 59, 199); **lâ tecibu** (s. 127); **yecibu** (s. 130, 162); el-vâcibu (s. 205:et-tavâfu'l-vâcib); **vecebet aleyh** (s. 214)

müstehâb: mâ uhibbu en...(s. 59); ehabbü (s. 103); **ehabbü ileyye** (s. 176);

efdal (s. 63);

edeb ²⁸⁹

ruhsat: yürehhisu (s. 55, 103); **urehhisu** (s. 184); **lâ harece** (s. 128); **ruhhisa** (s. 206);²⁹⁰

ehsen (s. 56);²⁹¹

mekrûh: yükrehü (s. 55, 217); ²⁹² **ekrehü** (s. 184); **lâ uhibbu** (s. 163); **lâ yenbeğî** (s. 184); **lâ yecûzu** (s. 53, 54);

nehy-i gâib (s. 66, 67); **nehy-i muzârî'** (s. 67, 71, 185); **lâ+masdar** (s. 187);

ifsâd: fâsid (s. 107); **fesedet** (s. 112: bâtil olur); **tüfsidü** (s. 160); **fesede** (s. 212);

ibâhe: lâ yedurru (s. 163);

aleyhi'l-kadâ (s. 188);

hayrun lek (s. 200);

hasen (s. 201);

sa' (s. 65, 176, 186, 188, 191, 209, 211); **1 Sa'=5,33 Kûfe ritli** (=hamsetü ertâlin ve sülüs bi'r-ritli'l-kûfi);²⁹³ **nısfu sa'** (s. 186, 187);

---

ile abdest caiz olur. Eğer salyalarının olup olmadığı bilinmiyorsa ondan başka su bulunduğu takdirde onu terk etmek iyidir (**eslah**).” (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 54).

²⁸⁹ “Deve ve koyun eti yemek abdesti bozmaz. Ancak bundan dolayı abdest almak **edeb**tir.” (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 58).

²⁹⁰ “Zeyd b. Ali, at etinde ruhsat vardır, derdi/**yerhasü, yürahhisü**.” (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 55).

²⁹¹ “Kan elbiseye bulaştığında, eğer dirhemden az ise onda bir sakınca yoktur ancak onu yıkamak daha iyidir=**ahsenü**). Eğer dirhem miktarından daha çok ise onu yıkamak gerekir=feğsilhü.” (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 56).

²⁹² “At, katır ve eşeğin dışkıları ve idrarları (bevl) **mekruh (yekrehü)** tur.” (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 55).

müdd (s. 65 (el-müddü= ritlân/iki ritl);

ritl (s. 65);

vesak (s. 174: 1 vesak=60 sa'); **15 sa'** (s. 188).

Metinde caiz, vacip, sünnet, müstehap gibi açıkça hüküm ifade eden lafızlar kullanıldığı gibi genel ifadeler de kullanılmıştır. Mesela, Ebû Hâlid'in "abdest aldıktan sonra tırnaklarını kesen kimse" hakkındaki sorusuna Zeyd b. Ali, "onların üzerine su geçirir." (s. 72); teyemmüm konusunda, "lâ yeümme'l-müteyemmimü ale'l-mütevaddîn=teyemmümlü kimse, abdestli olana namazda imam olmasın" (s. 77) demiştir.

Eser tasnifi ve konu başlıkları açısından da ilk dönem ilim geleneğiyle uyumlu özelliklere sahiptir. Mesela; eserde "siyer" bölümü bulunmaktadır. Zeyd b. Ali'nin babası Ali b. Hüseyin (ö. 94/713)'den nakledilen şu ifade, bu bahsin eserde bulunmasının gayet doğal olduğunu gösteriyor: "Biz Kur'an'dan bir süreyi öğrendiğimiz gibi, Hz. Peygamber'in meğazisini de öğrenirdik."²⁹⁴ Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687)'in da, Hz. Peygamber'in nesebine ve siyerine dair bilgileri yazdığı, derslerinin bir kısmını meğazi öğretmeye tahsis ettiği rivayet edilir. Diğer taraftan Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/685)'in meşhur es-Sahifetü's-Sâdika'sının bir kısmında Hz. Peygamber'in siyer ve meğazisine dair bazı hadislerin yer aldığı bilinmektedir."²⁹⁵

F. Konuların Ele Alınış Metodu:

el-Mecmû'da, büyük çoğunluğu **ahkamla ilgili merfû' ve mevkûf haberler eserin ana unsurunu teşkil etmektedir**. Eserde yer yer âyetler zikredilip bunlarla ilgili hükümler ortaya konmuş olmakla birlikte amaç, ahkâm ayetlerini ortaya koyup onları açıklamak veya bu âyetlerin tefsirini yapmak değildir. Bu âyetler, ya Zeyd b. Ali'nin ilgili konuda kendisine sorulan sorulara cevap verirken benimsediği görüşün dayanağını ortaya koymak üzere ya da Hz. Ali'nin onlarla ilgili görüşlerini nakletmek üzere zikredilmiştir.²⁹⁶ Örneğin; gusletmeden önce hayız günleri sona eren kadınla cinsel ilişki konusunda, "yıkancaya kadar hayızlı kadın ile cima' yapmak helâl değildir." dedikten sonra ilgili âyeti (el-Bakara 2/222)

²⁹³ Abdest suyunun miktarı olan **sa'** ile fitr sadakasının ölçüsü olan **sa'** arasındaki farklılık için bkz. *Müsned*, s. 65, 1. dipnot (Abdest suyunda 1 sa': iki ritl iken, fitr sadakasında 1 sa': 5,33 ritlidir).

²⁹⁴ İbn Kesîr, *age*, III, 242; Yiğit, *Emevîler* mad., s. 99.

²⁹⁵ Yiğit, *Emevîler* mad., s. 99.

²⁹⁶ Hükme mesned olmak veya hükmü açıklanmak üzere 25 surede geçen 40'dan fazla âyet için bkz. *el-Mecmû'l-Hadîsî ve'l-Fikhî*, s. 283-286.

zikretmiştir.²⁹⁷ Şahitlik konusunda, iki şahit yerine, bir şahitle birlikte bir yemîn'in yeterli olup olmayacağı ile ilgili soruya da "iki şahit'ten başkası olmaz" diyerek ilgili ayeti (el-Bakara 2/282) zikretmiştir.²⁹⁸ Hac konusundaki "Yoluna gücü yetenlerin beyt'i (Ka'be) haccetmesi Allah'ın insanlar üzerinde hakkıdır." meâlindeki âyet (Âl-i imrân, 3/97) hakkında Hz. Ali'nin "Yol (es-sebîl), azık (ez-zâd) ve binek (er-râhile)'dir." dediğini rivayet etmiştir.²⁹⁹ Mâ'ûn kavramını açıklamak üzere de, Hz. Ali'nin "el-mâ'ûn, zekât demektir." sözünü rivayet etmiştir.³⁰⁰ Eserde, bunun gibi, 40'tan fazla âyet zikredilmiştir. Ancak bu miktar, hem toplam ahkam âyetlerinin çok az bir kısmına tekabül etmektedir hem de eserdeki 600'den fazla hadîs yanında pek az bir yer tumaktadır. Buna göre, eserde bu âyetlerin ancak istişhad kabilinden zikredildiği ve **fikhî ahkam ortaya konurken Hz. Ali'nin fikhinin esas alındığı** anlaşılmaktadır.

Bütünü Hz. Ali'den gelen haberlerin sıralanışında merfû-mevkûf gibi ancak hadis usulünde konu edilebilecek bir ayırım görülmemektedir. Konuyla ilgili bazen merfû bazen mevkûf haber sevk edilmiştir. Mevkûf haberler merfû olanlardan daha fazladır. Merfû olsun mevkûf olsun, bütün haberler Hz. Ali'nin isnâdıyla zikredildiği için eserin **Hz. Ali'nin fikhî görüşlerini ortaya koymak üzere yazıldığı hissedilmektedir.** Zeyd b. Ali bazı hadisleri, öğrencisi Ebû Hâlid'in sorularına cevap vermek üzere zikretmiştir:³⁰¹ Meselâ; Ebû Hâlid, Zeyd b. Ali'ye, *mükreh'in talak'ını* sormuş; o da Hz. Ali'den yaptığı bir rivayetle ona cevap vermiştir.³⁰²

Eserde Hz. Ali'den dışında hiçbir sahabîden rivayet bulunmamaktadır. Ancak Ümmü Seleme, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Mikdâd b. el-Esved gibi sahabîlerin adlarının zikredildiği birkaç rivayet vardır.³⁰³ Bu rivayetlere bakıldığında, Hz. Ali'den başkasından ilim almamak gibi bir ilke açık bir şekilde ortaya konmamış olsa da Hz.

²⁹⁷ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 82:

قال زيد بن علي (ع م) لا يحل وطأ الحائض حتى تغتسل لقوله تعالى فاعتزلوا النساء في المحيض ولا تقربوهن حتى يطهرن فإذا تطهرن فاتوهن من حيث أمركم الله، قال (ع م) من قبل القبيل).

²⁹⁸ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 260:

سألت زيدا بن علي (ع م) عن شاهد ويمين قال: لا الا بشاهدين كما قال الله تعالى فان لم يكونا رجلين فرجل وامرأتان.)

²⁹⁹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 199.

³⁰⁰ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 179; Diğer örnekler için bkz. *age*, s. 203, 205, 215, 217.

³⁰¹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 292.

³⁰² Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 292:

سأته عليه السلام عن طلاق المكره قال: حدثني ابي عن ابيه عن علي (ع م) انه قال: ثلاث خطأهن وعمدهن وهزلهن وجدهن سواء الطلاق والعناق والنكاح.

³⁰³ *Müsned'de* Sahâbe adlarının geçtiği yerler: Mikdâd b. l-Esved: s. 62; Hz. Ömer: s. 80, 112, 208; Ümmü Seleme: s. 83; Hz. Osman: s. 266; Hz. Safiyye: s. 274; Zeyd b. Hârise: s. 243-275; Zeyneb b. Cahş, Bilâl, Hâle b. Avf, Ruzeik, 'Amra b. Bişr, Abdullah b. Rezâh, Ammâr b. Yâsir, Ebû Müczâm İbn Ebî Fukeyhe: s. 275; Muâviye b. Ebî Süfyân: s. 333, 380; Zeyd (b. Sâbit) ve Ca'fer (b. Ebi Tâlib): s. 363.

Peygamber'in ilminin temel varisi olarak Hz. Ali'nin görüldüğü ve hadislerin onun rivayetiyle alındığı görülmektedir. Eserdeki Hz. Ali'den sonraki iki râvîden, yani Hz. Hüseyin ile oğlu Ali b. Hüseyin'den Hz. Ali'ye nispet etmeksizin nakledilen birkaç haber vardır.

Haberlerin Hz. Ali'den sonraki rivayet sürecinde de babadan oğula geçerek devam eden bir ilim nakil yöntemi izlenmiştir. Eserde az da olsa Zeyd b. Ali'nin doğrudan Hz. Peygamber'e haber isnat ederek veya Kur'an âyetlerine dayanarak görüşünü açıkladığı da görülmektedir.

el-Mecmû'un üçte biri ise Zeyd b. Ali'nin, Ebû Hâlid aracılığı ile nakledilen ve bir kısmı, ilgili konuda rivayet ettiği haberlerin ihtiva ettiği bazı hükümleri/kavramları açıklamak, bir kısmı bir haberle ilgisi olmadan doğrudan bir hüküm ortaya koymak, bir kısmı da öğrencici Ebû Hâlid'in sorularına cevap vermek üzere zikrettiği görüşlerden oluşmaktadır.³⁰⁴

Zeyd b. Ali'nin bazı görüşleri, büyük dedesi Hz. Ali'den rivayet ettiği haberlerde olduğu gibi, Kur'an âyetlerine ilişkin açıklamalardan oluşmaktadır. Bunların bir kısmı, Ebû Hâlid'in veya başkalarının Kur'an'daki manalara ilişkin ona sorduğu sorulara verdiği cevaplardır. Örneğin; Zeyd b. Ali, kendisine İsra, 17/78 âyeti hakkında sorulan bir soruya, "dülûkuş-şems, güneşin zevâli demektir; ğasaku'l-leyl ise gecenin üçte biridir." diyerek cevap vermiştir.³⁰⁵ Bakara, 2/222 âyetindeki "min haysü emerakumullah" ifadesini "ön taraftan cinsel temâs" olarak açıklamıştır.³⁰⁶ Zekât konusunda, "Zekat Allah'ın kitabında belirttiği sekiz sınıfa verilir. Ancak tek bir sınıfa vermen de yerli olur." diyerek Tevbe, 9/60 âyetine atıf yapmıştır.³⁰⁷ Zeyd b. Ali, bunun gibi Kur'an'daki kavram ve hükümlere ilişkin açıklamaları, yukardaki örneklerde görüldüğü gibi Hz. Ali'den de rivayet etmiştir.

Zeyd b. Ali, kendisine sorulan sorulara cevap verirken bir çok defa ayetleri zikrederek hüküm vermektedir.³⁰⁸ Örneğin; âdet halindeki kadınla cinsel ilişki

³⁰⁴ Eserdeki "Zeyd b. Ali'ye sordum" tarzındaki soru sayısı 150 civarındadır.

³⁰⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 88:

سمعت الامام الشهيد ابا الحسين زيد بن علي (ع م) وقد سئل عن قوله عزوجل اقم الصلاة لدلوك الشمس الى غسق الليل وقرآن الفجر ان قرآن الفجر كان مشهودا فقال (ع م) دلوك الشمس زوالها وغسق الليل ثلثه حين يذهب البياض من اسفل السماء وقرآن الفجر ان قرآن الفجر كان مشهودا تشهده ملائكة الليل وملائكة النهار.

Not: Bu ve benzeri rivayetlerden, Zeyd b. Ali'ye Ebû Hâlid dışında başkalarının da fetvâ sorduğu anlaşılmaktadır.

³⁰⁶ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 82:

فاعتزلوا النساء في المحيض ولا تقربوهن حتى يطهرن فإذا تطهرن فأتوهن من حيث أمركم الله قال (ع م) من قبل القبيل.

³⁰⁷ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 174.

³⁰⁸ Hükme mesned olmak veya hükmü açıklanmak üzere 25 surede geçen 40'dan fazla âyet için bkz. *el-Mecmû'l-Hadîsi ve'l-Fikhî*, s. 283-286.

konusunda, "gusletmeden önce âdetli kadınla cinsel ilişkide bulunmak helâl değildir." demiş ve Bakara, 2/222 âyetini zikretmiştir.³⁰⁹ Nafile namaz (*tatavvu'*) hakkında, "Akşamın farzından sonraki iki rekat namazı bırakmayın; ne seferî iken ne de mukîm iken. Çünkü Allah'ın sözü budur." diyerek Kâf, 51/40 âyetini; "Fecrin doğuşu (tulû')'undan sonra, sabahın farzı kılınmadan önceki iki rekat namazı da bırakmayın; ne seferî ne de mukîm iken. Çünkü onun (Allah'ın) sözü budur." diyerek Tûr, 52/49 âyetini zikretmiştir.³¹⁰ Karnında sağ bir çocuk var iken ölen kadın hakkında da, "Karnı yarılr ve çocuk çıkarılır. Çünkü Allah, (...) kim de bir canı yaşatırsa, bütün insanları yaşatmış gibidir, buyurur." diye cevap vermiştir.³¹¹ "Köle'ye, metres edinmesi câiz olur mu? (...ani'l-abdi hel yecûzu lehu en yeteserrâ³¹²) sorusuna, "hayır, çünkü Allah "Onlar, eşleri ve sahip oldukları cariyelerle ilişki dışında ırzlarını koruyanlardır. Çünkü, bu hususta kınanmazlar." (Mü'minûn, 23/5-6) âyetini okuyarak, "Bir kişinin ırzı (ferc) ancak nikah ile veya milk-i yemin ile helâl olabilir." diye cevap vermiştir.³¹³

Zeyd b. Ali bir meselede görüşünü senedini zikretmediği bir hadise (mu'dal hadis) dayandırmıştır. Ebû Hâlid, ona âdetten ve lohusalıktan temizlenen kadının guslederken saçının örgüsünü çözüp çözmemesini ormuş, o da hayır, diyerek Ümmü Seleme'nin bunu Hz. Peygamber'e sorduğunu ve aldığı cevabı rivayet etmiştir.³¹⁴

Başka bir meselede de senet zikretmeksizin Hz. Peygamber'e görüş isnâd etmiştir. Zekata tabi mallar hakkında, Hz. Peygamber'in, on şeyde; altın, gümüş,

³⁰⁹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 82:

قال زيد بن علي (ع م) لا يحل وطأ الحائض حتى تغتسل لقوله تعالى فاعتزلوا النساء في المحيض ولا تقربوهن حتى يطهرن فإذا تطهرن فاتوهن من حيث أمركم الله،

³¹⁰ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 115, 116:

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال: لاتدعن صلاة ركعتين بعد المغرب لا في سفر ولا في حضر فانها قول الله عزوجل وأدبار السجود ولاتدعن صلاة ركعتين بعد طلوع الفجر قيل ان تصلي الفريضة في سفر ولا حضر فهي قوله عز اسمه وجل ذكره وأدبار النجوم.

³¹¹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 158:

قال زيد بن علي عليه السلام في المرأة تموت وفي بطنها ولد حي، فقال: يشق بطنها ويستخرج الولد فان الله عزوجل يقول: ومن أحيائها فكأنما أحيانا جميعا.

³¹² Fıkıh literatüründe teserrî, efendinin cariyesini nikah için tutmasıdır (ittihazu's-seyyidi emetehu li'n-nikah)." Sa'dî Ebû Ceyb, *Kâmusu'l-Fıkhî*, Dâru'l-Fıkr, Dimeşk 1402/1982, s. 172. Bazı fakihlere göre köle hiçbir şeye malik olmadığı için, ne bir câriye ne de gayr-i Müslim bir kadınla cinsel ilişkide bulunabilir. Çünkü cinsel ilişki için ya evlilik akdi bulunmalı, yada kadın erkeğin milkiyetinde bulunan bir câriye olmalıdır. Bazı fakihler ise, efendinin kölesine, câriyesi ile cinsel ilişkide bulunması için izin vermesiyle nikah akdi meydana geldiğine hükmederek bunu caiz görmüşlerdir. Bkz. San'anî, *age*, IV, 54.

³¹³ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 274.

³¹⁴ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 82.

قال سألت زيدا بن علي (ع م) عن غسل الحائض والنفساء، قال (ع م) مثل غسل الجنابة قلت هل تنقض شعر رأسها قال (ع م) لا، سألت أم سلمة رضي الله عنها النبي صلى الله عليه وآله عن ذلك فقال صلى الله عليه وآله يكفيك ثلاث غسلات .

buğday, arpa, hurma, kuru üzüm, mısır, deve, siğir ve koyunda zekâtı (sadaka) farz kıldığını söylemiştir.³¹⁵

Ali b. el-Hüseyin'e isnâd edilen bir rivayet, Tâbiûn devrindeki bir uygulamayı haber vermektedir.³¹⁶ Zeyd b. Ali, büyük tâbiîlerden babası Ali b. Hüseyin'in şu sözünü nakletmiştir: Âdet halindeki kadınlarımız, her namaz için abdest alır, kıbleye döner, tesbih ve tekbir okurlardı; onlara böyle yapmalarını emrederdik."³¹⁷

Eserde, Kur'ân'daki manalara ve Hz. Peygamber'in hadislerinin anlaşılmasında Hz. Ali'nin fıkhi esas alındığı gibi Zeyd b. Ali'nin söz ve uygulamaları ile Hz. Ali'nin sözleri ve uygulamaları arasında paralellik arandığı göze çarmaktadır. Örneğin kunût bahsinde, önce Hz. Ali'nin uygulaması, sonra Zeyd b. Ali'nin benzer davranışı belirtiliyor. Hz. Ali'nin önceleri sabah namazında rükudan önce, vitir namazında ise rukudan sonra kunut okurken Kûfe'de bulunduğu sırada vitir namazında da rukudan önce kunut okuduğu rivayet ediliyor ve hemen arkasından Zeyd b. Ali'nin de böyle yaptığı; sabah va vitir namazlarında rukudan önce kunut yaptığı râvisi Ebû Hâlid tarafından belirtiliyor.³¹⁸ Bu duruma bakılarak, Zeyd b. Ali'nin, Hz. Ali'nin ilim ve fıkhi yönteminden ayrılmadığını ve esere Zeyd b. Ali sonrasında katkıda bulunan râvilerin aynı çizgiyi korudukları söylenebilir.

Eserin özellikle Ebû Hâlid'in ilavesiyle oluşan kısmında soru cevap yöntemi yoğun bir şekilde ve yaygın olarak kullanılmıştır. Eserdeki bazı bâblar, tamamen bu yöntemle oluşturulmuştur.³¹⁹ Bazı baplarda ise, birkaç haber rivayet edilmiş, konu ile ilgili diğer meseleler bu yöntemle dile getirilmiştir. Ebû Hâlid sormuş, Zeyd b. Ali de cevaplamıştır. Ebû Hâlid, bazen Zeyd b. Ali'den dinlediği bir ayet veya hadis ile ilgili bir şey, çoğulukla da konuyla ilgili bir çok şey sormuş, Zeyd de bazen hadis rivayet ederek, bazen rivayet ettiği haberleri açıklayarak, çoğunlukla da doğrudan kendi görüşünü açıklayarak cevap vermiştir.

Zeyd b. Ali'nin hüküm çıkarırken izlediği bir kısma yukarıda değinilen yöntemlerden biri de **Ehl-i beyt'in uygulamasıdır**. Örneğin; O, mestler üzerine mesh hususunda, dedesi Hz. Hüseyin'in, "Biz, Fâtıma'nın çocukları ne mestler

---

³¹⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 173:
وقال زيد بن علي عليه السلام فرض رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم الصدقة في عشرة أشياء في الذهب والفضة والبر والشعير والتمر والزبيب والذرة والأبل والبقر والغنم.

³¹⁶ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 80.

³¹⁷ Zeyd b. Ali, *Müsned*, 80.

³¹⁸ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 97.

³¹⁹ Kısaca "seeltü...kâle..., ve kâle..." yöntemi diyebileceğimiz bu yöntemin yoğun bir şekilde kullanıldığı bazı yerler: *Müsned*, s. 161-165; 172-174; 193-195; 237-238; 275; 272-273. Eserin üçte birlik kadarının bu yöntemle oluştuğuna dikkat edilmelidir.

üzerine, ne sarık (imâme), ne kavuk (kalansuva) ne baş örtüsü (himâr) üzerine, ne de sargı (cebâir) üzerine mesh ederiz.”³²⁰ sözünü rivayet etmiştir. Ebû Hâlid’in, yetimin malının zekatı hususunda Ebû Rafi’nin ailesinin, Hz. Ali’nin yetimlerin malından zekat aldığı rivayet ettiklerini söylemesi üzerine de, Zeyd b. Ali, “biz Ehl-i beyt bunu kabul etmiyoruz (nehnu ehle’l-beyt nünkiru hâzâ)” demiştir.³²¹

Zeyd b. Ali’nin hüküm istinbat yöntemlerinden bir diğeri, Arap diline başvurmasıdır. Örneğin, Ebû Hâlid, Zeyd b. Ali’nin “satıcı ile alıcı rıza ile ayrılıncaya kadar alışverişten dönme hakkına sahiptir.” hadisindeki “ayrılma” hususunda, bunun bedenlerin ayrılması mı, alış veriş sözleşmesinin tamamlanması mı olduğunu sorması üzerine şöyle cevap vermiştir: Ayrılma söz ile olur; ayrılmanın bedenlerin ayrılması olduğunu ancak Arap dilini bilmeyen kimse söyler. Allah’ın şu sözüne, “Kendilerine açık deliller geldikten sonra ihtilafa edip tefrikaya düşenler gibi olmayın Ali İmran, 3/105)” bakmaz mısınız? Onların bedenleri bir arada iken söz ile ayrılığa düşmüşlerdir. Yine Allah) şöyle buyurmuştur: Dinlerini paramparça edip grup gurup olanlarla senin hiçbir alakan yoktur.” (En’am, 6/159) Onlar da dinlerinden söz ile ayrılmışlardır.”³²²

Eserde konuların ele alınış biçimine ilişkin yukarıda yapılan tespitlerin bir kısmını bir arada görmek açısından, yemîn keffâreti başlığı altındaki metni buraya almak yararlı olabilir.

“(Ebû Hâlid) dedi: Zeyd (ra)’yı şöyle derken işittim: Yeminler üçtür: yemînu’s-sabr, yemînu’l-lağv ve yemînu’t-tehille’dir. Bunun üzerine ona bunun açıklamasını sordum da (ra) şöyle dedi: Yemîn-i sabr şudur: Adam, yalan üzerine and içtiğini bilerek bir iş üzerine yemin eder; işte sabr budur ve büyük günahlardan biridir, günahı da keffaretinden daha büyüktür. (...) Yemin-i lağv da şudur: Adam and içtiği üzere olduğunu zannederek bir iş üzerine yemin eder ki bunda keffâret de günah da yoktur. Bu Allah’ın şu sözünde (anlatılan yemin) dir: Allah boş yere yemin etmenizden dolayı sizi sorguya çekmez (...). Yemîn-i tehille ise şudur: Adam herhangi bir işi yapmamak üzere yemin eder, sonra da onu yapar. İşte ona, Allah’ın buyurduğu gibi, keffâret gerekir: Ailenizi doyurduklarınızdan vasat olanı ile on miskini doyurmak, yahut gidirmek veyahut bir köleyi özgürlüğüne kavuşturmadır. (...)

-Zeyd b. Ali, babasından, dedesinden ve Ali’den rivayet ederek onun şöyle dediğini bana anlattı: Onları sabah ve akşam yarım sa’ buğday, sevîk ve un

³²⁰ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 74.

³²¹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 172.

³²² Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 235:

”حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي " ع م " قال: قال رسول الله " ص " البيعان بالخيار فيما تباعا حتى يفترقا عن رضا، فسألت زيدا بن علي " ع م " عن الفرقة بالابدان او بالكلام، فقال " ع م " بل بالكلام وانما يقول الفرقة بالابدان من لا يعرف كلام العرب الا ترى إلى قوله تعالى ولا تكونوا كالذين تفرقوا واختلفوا من بعد ما جاءتهم البينات انما افترقوا بالكلام وقد كانت ابدانهم مجتمعة، وقال ان الذين فرقوا دينهم وكانوا شيعا لست منهم في شيء انما فارقوا دينهم بالكلام.”

ile veya bir sa' hurma ile veya bir sa' arpa ile doyurur. Allah'ın "ailenizi doyurduklarınızın vasatı ile" sözünden maksat budur. (...) Zeyd b. Ali de şöyle dedi: Adam bir şeye and içip şöyle dediğinde; vallâhi, veya billâhi veya tallâhi, sonra da yemininde durmasa (hanüse) keffâret verir. (...)

-Zeyd b. Ali'ye, yemin keffâretinden gayr-i Müslim vatandaşları (ehl-i zimme) doyuran kimsenin durumunu sordum; bu ona caiz olmaz (...) dedi.

-Zeyd b. Ali'ye, bu hurmayı yemeyeceğim diye yemin eden, sonra ondan helva yaparak onu yiyen kimse hakkında sordum: Yeminini bozmuş olmaz, dedi. Dedim ki: Bu yaş meyveyi (er-ratbu) yemeyeceğim diye yemin eder, sonra o hurma (et-temru) haline gelince onu yerse? (yeminini bozmuş olur mu?) Olur, dedi. Bu ikisinin arasındaki fark nedir, dedim? Dedi ki: Hurmadan helva yapılmasında maddenin başka bir hale dönüşümü (intikâl) vardır. İkincisinde ise dönüşüm yoktur. (...)

(Ebû Hâlid) dedi ki: Bir kadın müminlerin emiri Zeyd b. Ali'ye sordu: Dedi ki. Ey Allah'ın elçisinin oğlu (torunu! Bir koyunumun sütünden yememek üzerine yemin ettim. Sonra onun sütünden yağ çıkarıp ondan yedim, ne olur? (Zeyd), yeminin bozulmuş olmaz, dedi. (...)³²³

el-Mecmû üzerine yaptığımız bu tahliller neticesinde, Zeyd b. Ali hakkında müstakil eserleri bulunan M. Ebû Zehre (ö. 1974) ve Sâlih Ahmed Hatîb'in bazı tespitlerinin isabetli olduğu söylenebilir. Meselâ, Sâlih Ahmed Hatîb, "Zeyd b. Ali, fikhını hadis ve re'y üzerine kurar, hadis almada ve fıkihta Ehl-i beyt alimleriyle sınırlı kalmazdı. Aksine o, diğer muhaddislerden ve fakîhlerden de ilim almıştır."³²⁴ diyerek Zeyd b. Ali'nin hukuk metodolojisine ilişkin görüşünü ortaya koymuştur ki, bu görüş el-Mecmû çerçevesinde değerlendirildiğinde kısmen isabetli olduğu söylenebilir. Zira, bu eserde Zeyd b. Ali'nin fikhının hadis ve rey üzerine bina edildiği çok açık bir şekilde görülmektedir. Ancak Sâlih Ahmed'in, "hadis almada ve fıkihta Ehl-i beyt alimleriyle sınırlı kalmazdı. Aksine o, diğer muhaddislerden ve fakîhlerden de ilim almıştır." sözü, genel olarak isabetli görünmekle birlikte, el-Mecmû bazında bu tespitin doğrulanabildiği söylenemez. M. Ebû Zehre (ö. 1974)'nin, "İmam Zeyd Sahâbe haberleri ile de haşir-neşirdir ve rivayet zincirinde Ehl-i beyt dışında Medineli bir zata bağlanabilmektedir."³²⁵ sözünü de Zeyd b. Ali'nin ilmî şahsiyeti açısından isabetli bulmakla birlikte, bunun da el-Mecmû'da, sadece evlilikte denklik konusundaki münazarada karşılığını bulabilen bir istisna olduğu görülmektedir. Ebû Zehre (ö. 1974)'nin doğrudan el-Mecmû'nun metni üzerine yaptığı analizleri daha vardır ki bunları zikretmeden geçmek eksiklik olacaktır. Ebû

³²³ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 190-194.

³²⁴ Hatip, Salih Ahmed, *İmam Zeyd b. Ali el-Müfterâ aleyh*, Beyrut 1984, s. 80.

³²⁵ Bkz. Ebû Zehre, Muhammed, *İmam Zeyd* (çev. Salih Parlak, Ahmet Karabaha), Şafak Yay., İst. 1993, s. 95.

Zehre, el-Mecmû'nun "bâbu'l-ekfâ" başlığı altındaki şu metinle ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur:

"باب الاكفاء

قال ابو خالد رحمه الله تعالى سألت زيد بن علي (ع م) عن نكاح الاكفاء فقال: الناس بعضهم أكفاء لبعض عربيهيم وعجميهيم وقرشيهيم وهاشميهيم اذا أسلموا وأمنوا فدينهم واحد لهم ما لنا وعليهم ما علينا دماؤهم واحدة ودياتهم واحدة وفرائضهم واحدة ليس لبعضهم على بعض في ذلك فضل وقد قال الله عزوجل ولا تتكفوا المشركين حتى يؤمنوا فاذن للمؤمنين جميعا العربي والعجمي ان يتكفوا بنات المشركين جميعا عربيهيم وعجميهيم اذا أسلموا وقد تزوج زيد بن حارثة وهو مولى زينب بنت جحش قرشية وتزوج بلال هالة بنت عوف اخت عبدالرحمن بن عوف وتزوج رزيق مولى رسول الله صلى الله عليه وآله عمرة بنت بشر بن ابي العاص بن امية وتزوج عبدالله بن رزاح مولى معاوية بنتا لعمر بن حريث وتزوج عمار بن ياسر اختا لعمر بن حريث وتزوج ابومجدام ابن ابي فكيهة امرأة من بني زهرة.

قال زيد بن علي (ع م) سألتنا أهل النخوة والكبر من العرب فقلنا اخبرونا عن نكاح العجمي للعربية حرام هو ام حلال، فقال بعضهم حلال وقال بعضهم حرام فقلنا لهم أرأيتم ان ولدت ولدا هل يثبت نسبه، قالوا نعم، قلنا اذا حلال لانه لو كان حراما لم يثبت نسبه أرأيتم ان طلقها قبل ان يدخل بها هل يثبت نسبه عليه نصف الصداق أرأيتم ان دخل بها هل يكون لها المسمى او مهر مثلها أرأيتم ان دخل بها هذا الاعجمي هل يحل لها ذلك الزوج الذي قد طلقها ثلاثا أرأيتم ان مات وله مال هل تورثونها منه أرأيتم ان رضي بهذا ابوها او اخوها هل هو جائز وباطل هذا كله جائز وهو نكاح حلال".

Ebû Zehre bu metinle ilgili şöyle demektedir:

"İşte bu Mecmû'da aynen geçen münazaradır ve Zeyd'in ilmi ile münazara yapmak için ortaya çıktığını göstermektedir. Belki de bu münazara Irak toprağında geçmiştir. Çünkü Irak fakihleri, Ebû Hanife'nin fıkının tasvir ettiği gibi evliliğin gereği olarak denkliği şart koşmada çok katı davranan kimselerdir. Nitekim münazaralarında kıyasları delil gösterirken kullandığı ibarelerin aynısını kullanmıştır. Bu ibare de, "ne dersin?" veya "ne dersiniz?" ile söze başlanmasıdır. Hatta Şa'bî onları "ne dersinizciler" olarak isimlendirmiştir.(...) Bu farazi bir fıkihtır. Bu sözün sıyakından anlaşılıyor ki, İmam Zeyd ya onun için hüküm tespit etmek veya ondan bir delil edinmek için, meydana gelmemiş meseleleri var saymayı ve onları dallandırıp budaklandırmayı uygun görüyordu. Baksana, bir sürü varsayımlarda bulundu ve hepsi de nesep konusunda denklik olmasa da evliliğin sıhhatine engel değildir. O bu konuda kıyasçıların metodunu kullanıyordu. (...) Evlilikte denklik konusundaki ifadelerinden, İmam Zeyd'in Kuran lafızlarını anlamadaki usulünün bir bölümü ortaya çıkmaktadır. Bu da umumilik ifade eden bir lafzın nas olarak kapsadığı şeylerin tümüne delalet etmesidir. Dolayısıyla İmam Zeyd, "Putperestleri iman etmedikçe evlendirmeyiniz" ayetini her hangi bir müşrikin Müslüman olduğu takdirde bütün Müslüman kızları ile evlendirilebileceği konusunda genel bir müsaade saymıştır. (...)"³²⁶

"Hz. Ali'den aldığı rivayetleri yorum yapmadan alarak onlara eklenti yapmaz. Aynı zamanda bir çok Şia taraftarlarının yaptığı gibi büyük Sahâbîler konusunda ağır suçlamalar yapmamakla birlikte onlardan rivayette de bulunmaz. Hatta zaman zaman evlenmede denklik konusunda, fahil sütünün haram sayılması ve ayrıca süt kardeşliği ile ilgili bir veya iki yudum çekmenin haram edilmişinde gördüğümüz gibi rivayete başvurmayı kendi görüşünü beyan eder."³²⁷

³²⁶ Ebû Zehre, *age*, s. 95-96.

³²⁷ Ebû Zehre, *age*, s. 29.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**ZEYD B. ALİ'NİN EL-MECMŪ'U'L-FIKHÎ ADLI ESERİNİN
İSLÂM HUKUK DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ**

I. ESERİN RİVÂYET İLMİ AÇISINDAN DEĞERİ

el-Mecmû'un rivayet ilmi açısından kapsamlı bir değerlendirmesi, bu araştırmamızın imkanı dahilinde olmasa da, eserin dikatimizi çeken bazı özelliklerine deyinmek suretiyle onun rivayet ilmi açısından taşıdığı değere ilişkin bir kanaat ortaya konulabilir.

A. Eserin Rivayet İlmi Açısından Dikkat Çeken Özellikleri:

1) İbrâhim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799)'ın, "bu kitabı Zeyd b. Ali'den nasıl işittin?" sorusuna, Ebû Hâlid, "سمعناه من كتاب معه قد وطأه وجمعه" diyerek cevap vermesi¹, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin hadis *kitabetine* ve *tedvinine* işaret etmektedir. Kitap rivayetinde de *hıfz* ve *kitabeta* yöntemlerinin birlikte uygulandığı görülmektedir. Zira eseri Zeyd b. Ali'den rivayet eden Ebû Hâlid, "Her hac yaptığım yıl ondan ayrılmayıp aylarca, Kûfe'ye geldiğinde de öldürülünceye kadar yanında kaldım. Allah'ın rahmeti onun ve şiasının üzerine olsun. Ondandır hiçbir hadis almadım ki onu kendisinden bir, iki, üç, dört, beş defa veya daha fazla işitmiş olmayayım",² diyerek şeyhi ile olan *sohbetini* ve *sema*'ını belirtmiştir. Onun eserindeki her rivayetin başında *semâ*'a delalet eden "حدثني" ifadesini tekrarlaması yanında, *semâ*'ın en yüksek derecesini ifade eden "سمعت" lafzını sık sık kullanmış olması hadis nakli (tahammülü'l-hadis) çeşitlerinin en yükseği ve kuvvetlisini kullandığını göstermektedir.³ Zeyd b. Ali'nin söz ve fiillerini nakledeken "سألت زيدا... قال" vb. ifadeler kullanmış olması ise, onun Zeyd'le, oldukça yakın bir talebe-hoca ilişkisi içinde olduğunu göstermektedir.

Nasr b. Müzâhim (ö. 212/ 827)'in "قال سمعت هذا الكتاب من ابي خالد الواسطي علي" غير هذا التأليف انما كان يملي علينا ما كتبناه املاء فأما هذا الكتاب الذي علي التمام فلم يروه عن ابي خالد عن زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) غير ابراهيم بن الزبيران⁴ şeklindeki sözlerinde, eseri Ebû Hâlid'den rivayet eden İbrâhim b. Zibrikân ile hem ondan hem de doğrudan

¹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 341; Abdulazîz b. İshak, *Tertîbu'l-İtikâd*, vr. 67b-68a; *Senedu Mecmû'î Zeyd*, vr. 7a; San'anî, *age*, I, 28; el-Abbâs b. Ahmed, *Tetimmetu'r-Ravdi'n-Nadîr*, s. 128.

² Abdulazîz b. İshak, *Tertîbu'l-İtikâd*, 68a; el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 128; Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 340; *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî*, s. 254:

كلما حججت لم أفارقه وحين قدم إلى الكوفة حتى قتل رحمة الله عليه وعلى شيعته فما أخذت عنه حديثا الا وقد سمعته منه مرة او مرتين وثلاثا واربع وخمسا وأكثر من ذلك.

³ Semâ' yöntemi için bkz. İbnu's-Salâh, *age*, s. 132-137; Subhi es-Sâlih, *age*, 70-74.

⁴ Abdulazîz b. İshak, *Tertîbu'l-İtikâd*, 67b; el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 127; Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 339; *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fikhî*, s. 254.

Ebû Hâlid'den rivayette bulunan Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in *imlâ* yöntemini kullandıkları belirtiliyor. Eserin Ali Emiri nüshasının başındaki rivayet senedinden, Nasr b. Müzâhim'den sonraki râvîlerin de kıraat yöntemiyle onu rivayet ettikleri görülüyor:⁵

(...) اخبرني ابو سعيد عبد الرحمان بن الحسن بن علي النيسابوري بقراءتي عليه من اصله و هو سمع ان ابا الفضل المقصد محمد بن عبد الله بن محمد بن المطلب الشيباني اخبرهم بالكوفة قال اخبرنا ابو القاسم علي بن محمد بن الحسن بن كاس النخعي بالرملة قراءة عليه من كتابه سنة ثمانى عشرة و ثلاث مئة قال حدثني سليمان بن ابراهيم بن عبيد المحاربي جدي ابو امي سنة خمس و تسع و مئتين (...)

Ayrıca bu senedin besmele ile başlaması, râvîlerin kitâbı kendisinden rivayet ettikleri şeyhlerinin isimlerini, neseblerini ve künyelerini; *semâ* ve *kıraat* lafızlarını kullanarak tahammül çeşitlerini belirtmeleri kitap rivayet yönteminde muhaddislerin zikrettiği kuralların⁶ uygulandığını gösteriyor.

Yine Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in " حدثني بالمجموع الفقهي الكبير المرتب جميعه عن " ⁷ diye devam eden sözlerinden, rivayet edilen kitabın fıkıh konularına göre tertip edilmiş (müretteb) *musannef* bir kitap olduğu anlaşılıyor.

2) Eserin üçte ikisi *merfû* ve *mevkûf* rivayetlerden oluşmaktadır.⁸ Hepsisi de Hz. Ali'den rivayet edilmektedir. Geriye kalan üçte birlik bölümünde, Zeyd b. Ali'ye nispet edilen söz ve fiiler yer almaktadır. Bunların hepsini Zeyd b. Ali'den rivayet eden Ebû Hâlid'in, zikrettiği bir haberin akabinde "sanıyorum bu söz, Zeyd b. Ali'nin sözüdür", ifadesinin yer alması,⁹ hadis metninde *idrac* yapma endişesine karşı onun dikkatli davrandığını gösteriyor.

el-Mecmû'daki, "حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي" şeklinde tekrarlanan isnad zinciri de, İbn Salâh'ın, *Mukaddime*'sinde "bu şekildeki isnad ile büyük bir nüsha vardır ve çoğu da fıkıhla ilgilidir" diyerek bir çok örneğini sıraladığı rivayet türüne benzemektedir.¹⁰

⁵ *Kitâbu Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali*, vr. 129b.

⁶ Ali Emiri nüshasındaki senedin tamamı için bkz. *Mecmû'î'l-Fıkh an Zeyd b. Ali*, vr. 129b; Hadis kitabı ve kitap rivayeti kuralları için bkz. İbnu's-Salâh, *age*, s. 181-208, 228, özellikle s. 205.

⁷ Tabakat'tan naklen; San'anî, *age*, I, 25.

⁸ Abdolvâsî' b. Yahyâ (ö. 1379/1959)'nın verdiği sayıya göre, *merfû* olanlar 228 tanesi *merfû*, 320 tanesi Hz. Ali'ye ait *mevkûf* haberlerdir. Bunların yanında, Hz. Hüseyin'den de iki haber vardır. (bkz. Abdolvâsî' b. Yahyâ, *Müsnedu'l-İmam Zeyd b. Ali'nin Mukaddimesi*, s. 19, 20). Bizim tespitlerimize göre, *merfû* olanlar 234, *mevkûf* olanlar, Hz. Hüseyin'e ait iki haber dahil 437'dir. Ali b. el-Hüseyin'den beş tane haber vardır. Bkz. II. bölüm, "Eserin İçeriği ve Metodolojisi" ana başlığı, "Rivayet Miktarları ve Çeşitleri" alt başlığı.

⁹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 255.

¹⁰ Bkz. İbn Salâh, *age*, s. 315-316.

Eserdeki son hadis te, meselsel hadis türünün bir örneğini göstermektedir.¹¹

Merfû hadisler arasında kavlı, fiilî ve takrîrî merfû'lar vardır. Mevkûf haberler de bu şekildedir. Kavlı merfû'ların az olmasına karşın, fiilî merfû'ların; merfû'lara göre de mevkûf haberlerin çok olması, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den işittiğini olduğu gibi nakleden bir râvîden çok, duyduğunu ve gördüğünü anlayıp kendine mal ederek anlatan fakîh kişiliğini ön plana çıkarmıştır. Aynı şekilde Zeyd b. Ali'nin de, yer yer hadis zikretmeksizin Kur'an'a dayanarak hüküm istinbatında bulunması, kendisine sorulan sorulara cevâp verirken hadis zikretmeksizin kendi re'yini açıklaması, onun da dedesi Hz. Ali'nin fakîh kimliğiyle tebarüz ettiğini göstermektedir. Bunun dışında, ihtilafli konularda "biz Ehl-i beyt, veled-i Fâtıma" vb. kelimelerle Ehl-i beyt'in görüşüne vurgu yapılması, eserde, Ehl-i beyt ekolünün resmedildiğini açıkça ortaya koymaktadır.¹²

Eserin rivayet ilmi açısından en dikkat çekici yönü, şüphesiz Hz. Ali'den yapılan hadis rivayeti miktarı açısından sahip olduğu zenginliktir. Diyanet İslâm Ansiklopedisindeki bilgilere göre, Hz. Ali'nin rivayet ettiği hadislerin Sünnî kaynaklardaki miktarı 586'dır. Bunlardan 20'si hem Buhârî'de hem de Müslim'de yer almakta, ayrıca sadece dokuzu Sahîh-i Buhârî'de, 15'i de Sahîh-i Müslim'de bulunmaktadır.¹³ *Muvatta'*da 15, İbn Hanbel'in Müsned'inde bir kısmı farklı konularla ilgili olanlarla birlikte 800 kadar rivayet bulunmasına karşın bu eserdeki rivayet sayısı tek başına diğerlerinden fazladır. Bu açıdan eser, Hz. Ali'nin ilmî müktesebatı açısından göz ardı edilmemesi gereken bir niceliğe ve niteliğe sahiptir.¹⁴

¹¹ Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 382:

حدثني ابوالقاسم علي بن محمد النخعي قال حدثني سليمان بن ابراهيم المحاربي جدي ابوامي قال عدهن في يدي نصر بن مزاحم وقال نصر بن مزاحم عدهن في يدي ابراهيم بن الزبير قال عدهن في يدي ابوخالد وقال ابوخالد عدهن في يدي زيد بن علي عليه السلام وقال زيد بن علي عليه السلام عدهن في يدي علي بن الحسين عليه السلام وقال علي بن الحسين عدهن في يدي الحسين بن علي عليه السلام وقال الحسين بن علي بن ابي طالب عليه السلام وقال علي بن ابي طالب عدهن في يدي رسول الله صلى الله عليه وآله وقال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم عدهن في يدي جبريل عليه السلام وقال جبريل عليه السلام هكذا نزلت بهن من عند رب العزة عزوجل، اللهم صل على محمد وعلى آل محمد كما صليت على ابراهيم وعلى آل ابراهيم انك حميد مجيد، وبارك على محمد وعلى آل محمد كما باركت على ابراهيم وعلى آل ابراهيم انك حميد مجيد، وترحم على محمد وعلى آل محمد كما ترحمت على ابراهيم وعلى آل ابراهيم انك حميد مجيد، وتحنن على محمد وعلى آل محمد كما تحننت على ابراهيم وعلى آل ابراهيم انك حميد مجيد، وسلم على محمد وعلى آل محمد كما سلمت على ابراهيم وعلى آل ابراهيم انك حميد مجيد، قال ابوخالد رحمه الله تعالى عدهن باصابع الكف مضمومة واحدة واحدة مع الابهام.

Karş. İbn Salâh, *age*, s. 275.

¹² Bkz. İkinci bölüm, "Konuların Ele Alınış Metodu".

¹³ Kandemir, Yaşar, "Ali" mad., *DİA*, c. II, İst. 1989, ss. 371-378, s. 375.

¹⁴ el-Mecmû'un Sünnî literatürde göz ardı edildiği yeni çalışmalarda da görülmektedir. Örneğin, oldukça kapsamlı bir literatür çalışması sonucu hazırlandığı görülen Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Hadîs" maddesinde el-Mecmû'dan söz edilmemiştir. Hz. Ali ile ilgili bir sempozyumda dahi bu kitabın yeterince gündeme gelmediğini görmekteyiz. Bkz. Öztürk, Mustafa, *Tefsir ve Hadis tarihinde Hz. Ali, Hayatı, Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu* (08-10 Ekim Bursa), Yayına haz. Selim Arık, İl Müftülüğü, Bursa 2005, s. 57-88.)

B. Eserin Rivayet İlmî Açısından Değeri:

el-Mecmû'un hadis rivayet ilmi açısından değeri ekollere göre farklılık arz eder. **Zeydîlere göre**, bu eser, tasnif tarzı ve muhtevâsı açısından *sünen*, *câmi'* ve *müsned* türü kitaplara örnek olarak gösterilen, isnâdı açısından içinde "altın silsile" (silsiletü'z-zeheb) sayılan râviler zinciri bulunan sika râviler aracılığı ile, ilmin kapısı olarak görülen Hz. Ali'ye ve Hz. Peygamber'e ulaşan; şâz olmaktan uzak ve illeti bulunmayan; birkaç mürsel dışında hepsi merfû ve mevkûf, sahîh, hatta lafzen veya ma'nen mütevâtir dercesine ulaşan hadisleri içine alan, en sahih ilk hadis ve fıkıh kitabıdır.¹⁵ Akaid dışında, bütün konuları ihtiva etmesi yönüyle *câmi*, fıkıh konularına göre tertip edilmiş olması yönüyle *sünen*, ve Hz. Ali'nin rivayetlerini toplamış olması yönüyle de *müsned* türü eserler arasında sayılan¹⁶ bu eser, bu alanlarda telif edilmiş eserlerin ilkidir. Bu nedenle Mâlik ö. 179/795)'in *Muvatta'*ının tedvin edilen ilk kitap olduğunu söyleyenler yanılmışlardır.¹⁷ Zeydîler, el-Mecmû'un sıhhatine hükmederken; onu, Ehl-i beyt soyundan gelen Zeydî imamların ve Ehl-i beyt topluluğunun (*itret*) onaylamış olmalarına ve gerek senet gerek metin açısından ta'n edilen rivayetler hakkında Zeydî âlimlerin uyguladığı "*itibâr*" ilkesi sonucunda gerek diğer Zeydî kaynaklarda, gerek Sünnî kaynaklarda bunların şâhid ve mütâbi'lerinin bulunmuş olması esasına dayanmışlardır.¹⁸ Zeydîlere göre, el-Mecmû'un değeri, içinde Mervân b. el-Hakem, Muâviye b. Ebî Süfyân gibi Ehl-i beyt'e kötü davranmalarıyla bilinen kimselerin rivâyetlerine yer verdikleri halde Zeyd b. Ali, Cafer es-Sâdik ve Ehl-i beyt'e mensup diğer râvilerin rivayetlerine çok az yer veren, bir çok zayıf hadis barındırdığı halde sahîh hadislerin çokluğundan genel olarak "sahîh" diye adlandırılan *Kütüb-i sitte*'den hiç de aşağı değildir.

el-Mecmû'un Zeydîler arasındaki değerine karşın, Sünnî kaynakları arasında onun hiç yeri yok gibidir. *Kütüb-i tis'a*'dan Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875)'in *Sahîh*'leri ile Neseî (ö. 303/915) ve Dârimî (ö. 255/869)'nin *Sünen*'leri ve Mâlik (ö. 179/795)'in *Muvattâ'*ında Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'den hiçbir rivayet yoktur. Sadece, Tirmizî (ö. 279/892)'nin *Sünen*'inde bir rivayet, Ebû Dâvud (ö. 275/888)'un *Sünen*'inde iki rivayet, İbn Mâce (ö. 273/886)'nin *Sünen*'inde iki rivâyet ve İbn Hanbel (ö. 241/855)'in *Müsned*'inde yedi rivayet olmak üzere toplam on iki hadis rivayet edilmiştir. Ancak bunlar da, mükerrer olanları çıkarıldığında,

¹⁵ Bkz. İbrahim b. Kasım, *Tabakatu'z-Zeydiyye*, I, ss. 49-51; San'anî, *age*, I, 11, 68-69 (karş. Hâkim, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 54-55); Hammûd, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 17, 144, 275; Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 17.

¹⁶ Bkz. Hammûd, *age*, s. 272.

¹⁷ Hammûd, *age*, s. 270-271.

¹⁸ Bkz. Hammûd, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 203, 212, 213, 214, 241, 270, 271, 272, 275, 287, 233, 328.

dört taneyi geçmez.¹⁹ Bunların dışındaki İbn Ebî Şeybe ile Abdurrezzak'ın *Musannef*'leri ile Beyhakî ve Dârekutnî'nin *Sünen*'leri gibi diğer hadis kaynaklarında da öncekilerde bulunmayan az sayıda farklı rivayet görülmekle birlikte onlar da râvisi Ebû Hâlid sebebiyle değersiz bulunan rivayetlerdir.²⁰

Sünnî hadis kaynaklarında Zeyd b. Ali'nin rivayetleri az olduğu ve özellikle râvilerinden Ebû Hâlid'in rivayet ettikleri zayıf görüldüğü için el-Mecmû'u nakleden tek ravi olması sebebiyle bu eserin Sünnî literatürde bir değeri yoktur. Bunun için olmalı ki, hadis kaynaklarına yer veren hadis tarihi ve edebiyatı kitaplarında el-Mecmû'dan hiç söz edilmemiştir.

Bu şekilde, Sünnî hadis kaynakları arasında el-Mecmû'un bir değerinin olmadığı görülse de, onun tezimizde ele aldığımız problem açısından göz ardı edilmemesi gereken bir yerinin olduğunu söylemek gerekir. Zira, **Sünnî hadis literatürü açısından eserin değeri**, aslında bu literatüre kazandıracığı rivayetler açısından olmayıp, ancak Buhârî, Müslim ve diğer sünen sahiplerinin eserlerindeki benzer rivayetlerin Hz. Ali'den gelen bir rivayet târîki ile desteklenmesi şeklinde olabilir. Belki de, Sünnî literatürün, bu desteğe ihtiyaç duyulmayacak ölçüde zengin olduğu düşünülebilir. Ancak araştırmamızın girişinde ortaya konulduğu üzere, Şia hadis kaynakları ile Sünnî hadis kaynakları arasındaki çelişki, her iki kesimin kendi içinde ihtilâflı rivayetler bulundurmasından daha ötede bir sorunu ortaya çıkarmıştır. Ehl-i sünnet'in Şia kaynaklarını, Şia'nın da Ehl-i sünnet'in kaynaklarını güvenilir bulmaması, daha temelde sünnet'in/hadis'in güvenilir bir kaynak olmaktan çıkmasına götürebilir. Bu açıdan her iki kesimin kendi kaynakları üzerinde ittifak araması yerine üçüncü bir kaynakta buluşma araması daha doğru olabilir. *el-Mecmû*'un râvileri hususunda daha toleranslı bir yaklaşım içinde olunursa, bu eserin, ehl-sünnet ile şia ayrışması sürecinin başında yer alan Hz. Ali'nin rivayetlerinden oluşan yapısıyla her iki tarafı birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görmesi mümkün olabilecektir.

Eserin güvenilirliği hususunda, Sünnî ricâl âlimlerinin Ebû Hâlid ve diğer râvilere yönelttikleri tenkitleri eserdeki bütün rivayetlere teşmil etmeyip, eserin Zeydî çevrelerdeki değerini küçümsememeleri beklenebilir. Bu konuya kendine

¹⁹ Kütüb-i tis'a'da Zeyd b. Ali'den yapılan rivayetler için bkz. Tirmizî, *Hacc*, 54; Ebû Dâvud, *Menâsik*, 64, 65; İbn Mâce, *Tahâre*, 134; İbn Mâce, *Menâsik*, 55; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 75, 76, 78, 98, 157.

²⁰ Bkz. Sünnî hadis kaynaklarındaki diğer bazı rivayetler için bkz. Beyhakî (ö. 384/994), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 228; IV, 329; V, 122, 125; VI, 183, 302, 365; VII, 89; IX, 90; İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), *Musannef*, IV, 454 (VIII, 379'da tekrar edilmiş), 518; VI, 256; VII, 144, 619; 692; Darekutnî, *Sünen*, I, 205, 226; IV, 19; X, 276; Abdurrezzâk (ö. 211/826), *Musannef*, I, 161.

yeter bir tavırla yaklaşmak yerine çağımız âlimlerinden Muhammed Ebû Zehre (ö. 1974) ve Muhammed Accâc el-Hatîb'in olumlu yaklaşımları tercih edilebilir. **Ebû Zehre**, el-Mecmû' hakkındaki değerlendirmesinde şu sonuçlara varmıştır:

1) el-Mecmû hakkında suçlamalar delilsiz, soyut suçlamalardır. Karşıt bir delil ortaya konulmadıkça, Zeydîye fakihlerinin büyük çoğunluğunun kaynak edindiği bu esere güvenmek gerekir.

2) Bu eserdeki fıkıh anlayışı, Zeydiyye mezhebinin ve diğer dört mezhep imamının fıkıh anlayışıyla yakınlık arz etmektedir. Bu da bu eserdeki fikhî görüşlerin kaynağının tek bir kaynak olduğunu; o kaynağın da Allah'ın kitâbı, Hz. Peygamber'in sünneti ve bunları uygulayan sahabenin sözleridir.

3) Bu eser hem rivayet, hem de dirayet açısından Zeyd b. Ali'nin fıkıh anlayışını ortaya koymaktadır. Bu eserde Hz. Ali'den rivayet edilenlerle Zeyd b. Ali'nin görüşleri arasında, Ehl-i beyt tariki dışından Hz. Ali ile uyum içinde olanlar olduğu gibi, onlarla fikir ayrılığına düşen haberler de vardır. Cumhur nezdinde tanınan sahih sünnet kitaplarında da var olan bu tür aykırılıklar, el-Mecmû'un rivayetinin ve içindekilerin doğruluğunu ispatlayan belgelerdir.²¹

Muhammed Accac el-Hatîb, el-Mecmû'u sadr-ı İslâm'da tedvin edilen dört eserden biri olarak zikretmekte ve şöyle demektedir: "İmam Zeyd rahimehullah, talebelerine Rasûlullâh'ın hadislerini ve bazı fikhını imla ettirdi ve onları birinci hicri asrın sonları ile ikinci hicri asrın başlarında tedvin etti..."²² Yine o, "Bana göre tercihe şayan olan şudur: Ebû Hâlid Zeyd b. Ali'den hem hadis hem de fıkıh dinlemiş, sonra da bunları iki kitap halinde tertip etmiştir. Bütün bunlar el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nispetine etki etmez." demektedir.²³

Zeydîlerin de, bu eseri Allah'ın kitabından sonra en sağlam kaynak olduğunu kabul ederek, Sünnî hadis kaynaklarından *Buharî*, *Müslim*, *Muvatta* veya diğer kitaplara, şia kaynaklarından da *Kütüb-i erbaa* ve diğerlerine karşı yarışa sokmalarının hiçbir kesime yararı olmaz. Bu eser esas alınarak diğer kaynakların dışlanması veya bu eser hakkındaki iddiaların reddedilmesi için diğer kaynaklardaki kusurların öne sürülmesi yerine bütün kaynakların yansız bir bakışla elenip daha az

²¹ Ebû Zehre, *İmam Zeyd*, s. 296, 297, 298.

²² Muhammed Accac el-Hatib, *Muhtasaru'l-Vecîz fi Ulumi'l-Hadis*, Müessesetü'r-Risâle, 3. bs., Beyrut 1407/1987, s. 83.

²³ Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlu'l-Hadis Ulumuhu ve Mustalahuh*, Daru'l-fikri, Beyrut, 1989 s. 216; Muhammed Accâc, el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nisbetini sıhhatli görmekte birlikte, onun şu anki haliyle Zeyd b. Ali'nin tasnifi olduğunu kesin olarak söyleyemeyiz, demektedir. Bkz. a.mlf. *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, s. 371.

tartışılır bir hadis koleksiyonunun oluşturulması düşünülebilir. Zeyd b. Ali, hadislerin kabulü konusunda, Hz. Peygamber'in şu sözünü zikretmiştir: "Hadisi, işittiğinizde, onu Kur'an'a arz ediniz. Eğer Kur'an'dan ise, o söz bendendir ve ben onu söylemişimdir. Eğer Kur'an'da yoksa, o söz benden değildir; onu söylememişim ve ondan uzağım."²⁴

Şia kaynaklarında Zeyd b. Ali'den sayıları yüzleri bulan rivayetler görülmektedir. Ca'fer Sübhânî, *Kütüb-i erbaa'*da mükerrerler çıkarıldığında râvîsi Ebû Hâlid olan ve Ehl-i beyt imamlarının rivayetleriyle örtüşen 39 hadis bulunduğunu tespit etmiştir.²⁵ Bunlar arasında, abdestte ayakların yıkanması gerektiğini, mut'a nikahının haram kılındığını bildiren hadisler de vardır.²⁶ Ancak taklidin ve mezhep taassubunun yaygın olduğu bir dönemde telif edilen bu eserlerde, müelliflerin İmamiyye'nin itikâdi ve fikhî görüşlerine aykırı düşen rivayetlerin *takiyye* amacıyla söylenildiğini ifade ederek bunlara itibar etmemiş olmaları o dönem açısından anlaşılabilir olsa da bu yaklaşımı günümüzde de sürdürmek hiç doğru gözükmemektedir. Zeydiyye tarafından benimsenen iki rivayetten; Zeyd b. Ali'den aynı râvî aracılığıyla yapılan bir rivayeti alıp bir başkasını reddetmek *takiyye* ile izah edilebilecek bir durum olmamalıdır. Zira böyle olsaydı, Zeydiyye'nin de Zeyd b. Ali'nin bazı rivayetlerinde böyle bir tavır içinde olması beklenirdi. Onlar da İmamiye gibi, uzun süre Emevî ve Abbâsîler dönemlerinde baskı ortamında yaşamışlar, İslâm dünyasının ücra köşelerine atılmışlardır.

Netice olarak, *el-Mecmû'*, tartışılabilen yanlarıyla birlikte, İslâm toplumunun Sünnî, Zeydî ve İsnâaşeriyye kesimleri açısından başka eserlerde görülmeyen birleştirici-yakınlaştırıcı yönü üzerinde odaklanılırsa, rivayet ilminin güvenilirliğine ve onun subjektif kriterlerden arındırılmasına katkıda bulunabilecek çalışmaların yapılmasına imkan verebilecek önemli bir eserdir.

²⁴ Zeyd b. Ali, *er-Risâletü'l-Medeniyye* (Dersî, age, ss. 314-321) s. 316; *Risâle fî Ecvibeti Zeyd b. Ali li-Ehîhi min Ehli'l-Medîne*, Süleymâniye, Bağdatlı Vehbî Efendi, vr. 81b. Dârekutnî de bu hadisi zikredip (bkz. *Sünen*, X, 276), onun, Zeyd b. Ali'nin Hz. Peygamber'den mürsel olarak rivayet ettiği bir hadis olduğunu belirtmiştir:

حَدَّثَنَا عُمَانُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ السَّمَّانِ حَدَّثَنَا حَنْبَلُ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا جُبَارَةُ بْنُ مَعْلَسَ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ عَيَّاشَ عَنْ عَاصِمِ بْنِ أَبِي النَّجُودِ عَنْ زُرَّارِ بْنِ حَبِيبٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) إِنَّهَا سَتَكُونُ بَعْدِي رِوَاةٌ يَرُوُونَ عَنِّي الْحَدِيثَ فَأَعْرِضُوا حَدِيثَهُمْ عَلَى الْقُرْآنِ فَمَا وَافَقَ الْقُرْآنَ فَخُذُوا بِهِ وَمَا لَمْ يُوَافِقِ الْقُرْآنَ فَلَا تَأْخُذُوا بِهِ. هَذَا وَهَمَّ. وَالصَّوَابُ عَنْ عَاصِمِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ مُرْسَلًا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

²⁵ Köse, Saffet, "Fıkıh Literatürünün Tartışılabilir İki Eseri: el-Mecmû'u'l-Kebîr ve el-Mehâric fi'l-Hiyel", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, Konya 2004, ss. 289-311, s. 296.

²⁶ Abdestte ayakların yıkanması konusunda bkz. Şeyh Tûsî (ö. 460/1068), *Tehzîbu'l-Ahkâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî I-X, Tahran 1365, I, 93, 94 (Bâbu sifeti'l-vüdü'); *el-İstibsâr*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Tahran 1390/1970, I, 66.

II. ESERİN FIKİH KAYNAKLARI ARASINDAKİ YERİ VE FIKİH TARİHİ AÇISINDAN DEĞERİ

el-Mecmû'un, fıkıh tarihi açısından önemi, onun, bu alanda tedvin edilmiş eserlerin ilki olduğu hususunda genel bir kabul bulunan *Muvatta'*dan daha önce telif edilmiş olduğu iddiasının doğruluğuna bağlanabilir. Nitekim, Bergstrasser, Strothman ve Madelung gibi Batılı araştırmacıların, eserin öneminin Zeyd b. Ali'ye ait oluşundan kaynaklandığı görüşünde birleştikleri gibi²⁷, Müslüman âlimlerden M. Yusuf Mûsa da eserin öneminin "meşhur fıkıh mezheplerinin ortaya çıkmasından önceki devirlerde yazılmış olmasından kaynaklandığını belirtmiştir.²⁸ Bununla birlikte adı geçen Batılı araştırmacıların el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nispetini doğru bulmadıkları gibi, Yusuf Mûsa da şu nedenlerle Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye ait olmadığı kanaatinde olduğunu belirtmiştir: 1) Eserin, telif edildiği çağa göre çok düzenli olması; buna karşılık Ebû Hanife (ö. 150/767) ve Mâlik (ö. 179/795)'in bundan haberdar olmaması, 2) Ebu Hâlid'in tek başına rivayeti ve yalancı olduğu kanaatini veren kişiliği; ayrıca Şii bir tarihçi olduğu halde İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995)'in bile *el-Fihrist* adlı kitabında bu esere yer vermeyişi.²⁹

Bu araştırmada el-Mecmû'un bütünüyle Zeyd b. Ali'ye ait olduğunu söylememize imkan verecek bulgular elde edilemekle birlikte, eserin Zeyd b. Ali'ye nisbetine engel olarak görülen iddiaların geçerliliğinin olmadığı söylenebilir. Yûsuf Mûsa'nın dile getirdiği birinci iddia, eserin Zeyd b. Ali'den sonraki rivayet sürecinde tedvin ve tasnif alanındaki gelişmelere bağlı olarak, **el-Mecmû'un tasnif ve tertibinde de değişiklik yapılmış olması** ihtimali ile -ki bu güçlü bir ihtimaldir- reddedilebilir. Çağdaşı oldukları halde Mâlik ile Ebû Hanife'nin ondan haberdar olmaması ise, eserin tedvini ve tasnifinin, onu şeyhi Zeyd b. Ali'den imlâ ve semâ' yöntemiyle dinlemiş olan Ebû Hâlid (ö. 150/767), hatta Zeyd b. Ali'nin fıkha dair görüşlerini, onun öğrencisi Ebû Hâlid'den sorup öğrenerek esere dahil etmiş olan İbrâhim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) zamanında tamamlanmış olabileceği ile açıklanabilir. Ayrıca, el-Mecmû'dan bahsetmemiş olsalar da, onun tasnif sisteminin, *Muvatta* ve benzeri kitaplardan alınmış olmak yerine, onların, güçlü bir ilim geleneği bulunan Ehl-i beyt imamlarından kitap tasnif yöntemini almış oldukları şeklinde

²⁷ Bkz. Sezgin, *age*, I (3. cüz), 17.

²⁸ Yusuf Musa, Muhammed, *Fıkıh-ı İslâm Tarihi* (çev. Ahmed Meylani), İst. 1973, s. 292.

²⁹ Yusuf Musa, *age*, s. 291, 292.

düşünülebilir. Aslında buna da gerek olmaksızın, İbrâhim b. ez-Zibrikân zamanında tedvin edilmiş şekilde bulunduğu kabul edilse bile, *Muvatta'* ve Ebû Hanife'nin fıkha dair görüşlerini toplayan ilk Hanefî kaynaklarıyla yaklaşık zaman dilimi içinde ortaya çıkmış olma ihtimali ile yetinilebilir.

İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'te bu eserden bahsetmediği iddiası da pek önemli görülmeyebilir. Zira, eserin tarihi kaynaklara göre Zeyd b. Ali'ye nisbeti başlığı altında bu konu incelenmiş ve onun bu eserden söz etmiş olabileceği belirtilmiştir. Belki de başka eserlerin revaç bulmasıyla *el-Mecmû'*un rivayeti ancak Zeyd b. Ali'nin ilmî mirasına büyük önem veren Zeydî çevrelerde devam ettirilmekle kalmıştır.

el-Mecmû üzerine araştırmaları bulunan Batılı araştırmacılar arasında ve Bergstrasser, Strothmann ve Madelung gibi, eserin Zeyd b. Ali'ye nisbeti hususunda olumsuz kanaate sahip olanlar yanında Griffini gibi olumlu kanaat belirtenler de vardır. Bergstrasser, Strothmann'a göre bu kitap Zeyd b. Ali'ye mal edilmiştir ve ona nispeti doğru değildir. Onlar bu kanaate el-Mecmû'u'l-Fikhî'deki görüşlerle Sünnî fakihlerin kitaplarındaki görüşleri karşılaştırarak varmışlardır.³⁰ **Bergstrasser**, el-Mecmû'u'l-Fikhî ile 2. hicrî asır Sünnî fıkıh kitaplarındaki büyük benzerlikten yola çıkarak Şîî fıkıhın Sünnî fıkihtan etkilenmiş olduğu neticesini çıkarmıştır. Onun mütâlaasına göre, Mecmû'u'l-Fikhî, pek çok noktada Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî, Ebû Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî gibi Irak fukahasının görüşleriyle uyum arz etmektedir. Bu kitapta yer alan fikhî terimler de Irak'ta yaygın olan terimlerin benzeridir.³¹ Buna ilaveten Bergstrasser "rezeption" adı verilen bu benzerliğin metodik olmaktan çok şeklî, sathî bir benzerlik olduğu, yani Irak medresesinin düşünme metodunun el-Mecmû'u'l-Fikhî'de derinlemesine tatbik edilmemiş olduğu, kitabın bu görünümünün de onun ilk kitap oluşundan değil, aksine anlayış eksikliğinden kaynaklandığı kanaatindedir.³² Bundan hareketle Bergstrasser, el-Mecmû'u'l-Fikhî'nin Irak medresesinin olgunlaştığı 2. hicrî asır ortalarında veya daha sonraki bir tarihte oluştuğu sonucuna varmıştır.³³

Strothmann ise araştırmasında el-Mecmû'u'l-Fikhî'nin içeriği ile Zeydiyye kitaplarındaki rivayetleri karşılaştırmasından ortaya çıkan dahilî çelişkilere dayanmıştır. O, bu çelişkileri ve ihtilafları kitabın Hz. Ali'nin takipçilerinin

³⁰ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 315.

³¹ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 316.

³² Sezgin, *age*, I (3. cüz), 316.

³³ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 316.

görüşlerinin Sünnî fakîhlerin görüşlerinden henüz çok farklılaşmadığı bir dönemde ortaya çıkmış olmasına değil, kitabın sağlam olmadığına bir delil olarak görmüştür.³⁴

Gerek bu iki araştırmacıdan önce konuyu ilk defa ele alan Griffini, gerekse onlardan sonra gelen Madelung ise farklı kanaate varmışlardır. **Griffini**, tenkitli olarak neşrettiği bu eserin Zeyd b. Ali'ye nispetinin sahih olduğu kanaatindedir.³⁵ O, el-Mecmû'un büyük bir kısmının Zeydî Ahmed b. Îsâ (ö. 247/861)'nin "Emâlî" adlı eserine girmiş olduğuna ve Şiî Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in Mecmû'un tamamını İbrâhim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799)'dan rivayet etmiş olduğu gerçeğine işaret ederek, eserin Ebû Hâlid (ö. 150/767)'den önce mevcut olduğu ve ondan nihaî biçiminin sadece İbrahîm b. ez-Zibrikân'a intikal ettiğini söyler ki aslında bu Zeydîlerin de savunduğu görüştür. **Madelung** ise eserin Zeyd b. Ali tarafından tedvin edilmiş olduğunu kabul etmemekle birlikte onun sağlam olmayışına dair Strothmann'ın vardığı neticeleri mübalağalı bulur. Madelung, el-Mecmû'un Ebû Hâlid'den önce mevcut olmadığı; Ebû Hâlid'in Zeyd'den işittiklerini öğrencilerine nakletmiş olduğu ve bu öğrencilerden biri olan İbrâhîm b. ez-Zibrikân'ın bu rivayetleri bir mecmûada topladığı görüşündedir.³⁶ **Ona göre Ebû Hâlid'in elinde müdevven bir metin yoktu.** O, Zeyd'den işittiklerini rivayet ediyordu ve rivayeti de sistemli değildi. Yine pek çok talebesine yaptırdığı imlası da tek bir metin halinde değildi. İbrahîm b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) ise uzun seneler boyunca Ebû Hâlid'den ayrılmamış ve sadece o, tam şekliyle bir mecmûa telif etmiş, daha sonra Nasr b. Müzâhim de ondan bu nüshayı alarak rivayet etmiştir.³⁷

Görüldüğü gibi, el-Mecmû'un değerine ilişkin en olumsuz yaklaşımlarda bulunanlar, Bergstrasser ve Strothmann'dır. Ancak onların görüşleri hem diğer iki meslektaşları tarafından benimsenmemiş, hem de Müslüman ilim adamları

---

³⁴ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 316.

³⁵ Sezgin, Fuat, *Târihu't-Turâsi'l-Arabî* (çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî), Riyad 1411/1991, I (3. cüz), 315.

³⁶ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 317.

³⁷ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 317; Batılı araştırmacıların yukarıdaki görüşleri nakleden Fuad Sezgin'in, Madelung'un görüşüyle ilgili değerlendirmesi şöyledir: Bu görüşüyle Madelung, Strothmann'ın görüşünden büyük ölçüde farklı yeni bir neticeye varmış gözükmektedir. Ancak Griffini'nin vardığı sonuca da ulaşmamıştır. Madelung'un bu kanaate varmasının sebebi, onun Bergstrasser'in istidlal yönteminden etkilenmiş olması ve Strothmann'ın Ebû Hâlid'in Mecmû'u rivayet eden biricik kişi olması hususundaki kuşkusundan tamamen kurtulamamış olmasıdır. Sezgin, *age*, I (3. cüz), 318; Madelung'un, araştırmasında vardığı başka "bir sonuç da şudur: Joseph Sshacht'ın Şiî fikhinin gelişmesini tasviri bir çok noktada doğru değildir. Mesela, Şiî fikhinin ortaya çıkışının ilk zamanlara kadar uzandığı ve fikh mezhepleri ile Şiî fikh medreselerinin gelişiminin yan yana geliştiği görüşü böyledir. bkz. Sezgin, I (3. cüz), 318.

tarafından eleştirilmiştir. Bunu Fuad Sezgin'in el-Mecmû hakkındaki değerlendirmesinde görmek mümkündür. Onun bu iddiaya yaklaşımı şöyledir:³⁸

1) el-Mecmû'u'l-Fikhî ile Sünnî fıkıh kitapları arasındaki benzerliğin sebebi, I. Hicrî asırda Şia fıkıhı ile Sünnî fıkıh arasında gerçek bir ayrımın ortaya çıkmamış olmasıdır. Bu asırda herkes aynı kaynaklara dayanıyordu.

2) Şekil ve kapsam bakımından el-Mecmû'daki eksiklikler onun erken bir dönemde telif edilmiş olduğunu ve müellifin de Sünnî kitaplarla haşır neşir olmadığını gösterir.

3) Ebû Hâlid'in el-Mecmû'u rivayet eden tek râvî olması, Arap kültüründe ona has bir durum değildir.

4) el-Mecmû'un Zeydiyye fıkıhı ile çelişkili yönlerine gelince, bu da onun erken bir devirde ortaya çıkmış olmasına delildir. Eğer el-Mecmû', Zeyd b. Ali'ye nispeti doğru olmayan Zeydî bir kitap olsaydı, Zeydî fıkıh kitaplarıyla uyumlu olurdu. Niçin hem Sünnî hem Zeydî kitaplarla ortak yönleri olsundu?

5) Diğer taraftan Sünnî bir fakîhin Zeyd'e nispet etmek için bir kitap telif etmiş olması da makul değildir.

6) Her şeyden önemlisi, Şiîler 2. hicrî asırda bu kitaptan yararlanmışlar ve onu tanımışlardır.

Fuâd Sezgin gibi, Muhammed Zâhid el-Kevserî de, el-Mecmû ile diğer kitaplar arasındaki benzerliği kaynak birliğine bağlamıştır. el-Kevserî, "Zeyd'in ailesi ile Irak fukahası arasında meselelerin dörtte üçündeki büyük uyum, her iki grup arasındaki kaynak birliğine dayanmaktadır. Çünkü, Kûfe ve Irak fukahası fıkıhı, ilmi Kûfe'de yayan Ali'den, İbn Mes'ûd'dan ve diğer büyük fakih Sahâbîlerden tabakadan tabakaya tevarüs etmişlerdir." diyerek Zeyd b. Ali'nin görüşleri ile bu bölgede fıkıh yayan Sahâbe ve tabiîn görüşleri arasındaki uyumun tabiiliğini ifade etmiştir.³⁹

Batılı araştırmacılardan Bergstrasser ve Strothmann, Müslüman araştırmacılardan Sâlih Ahmed Hatîb'in, el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nisbetini sıhhatli görmeme eğiliminde olmalarına karşın, M. Zâhid el-Kevserî, Ebû Zehre, Fuâd Sezgin ve Zeydîlerin, onu, Zeyd b. Ali'nin telifi olarak görme eğiliminde oldukları söylenebilir. Bu eğilimin güçlü argümanları bulunsa da, pratikte rivayet ilmi ölçülerine göre eserin bütünüyle Zeyd b. Ali'ye ait olduğunu söylemek, tartışmadan

³⁸ Sezgin, *age*, I (3. cüz), 318-319.

³⁹ el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 340.

uzak kalmaz. Eseri ilk defa neşreden Griffini'nin tamamen Zeydî yaklaşımla uyumlu olmasına, Bergstrasser ve Strothmann'ın da karşı tarafta bulunmasına bakılarak Madelung'un daha mutedil bir görüşte olduğu görülmekte birlikte, onun, eserin müdevven halde Ebû Hâlid'den önce olmadığı şeklindeki görüşünün, tedvin ve tasnif hareketlerinin ivme kazandığı bir dönem açısından isabetli olmayacağı söylenebilir.

Netice olarak, el-Mecmû'un bilimsel değerini, onun Muvatta'dan önce telif edilmiş olduğu iddiasının doğruluğuna bağlamak yerine, onun, Zeydî, Ca'ferî ve Sünnî fıkıh ekolleri arasındaki birleştirici-yakınlaştırıcı yönüne ağırlık verilmesi ve İslam fikhinin kaynak birliği açısından taşıdığı değer üzerinde odaklanılması, doğru bir yaklaşım olarak görülebilir.

A. Eserin İlk Dönemde Tasnif Edilen Kitaplar Arasındaki Yeri ve Değeri:

el-Mecmû'u Zeyd b. Ali'den tek bir senetle biri diğerinden rivayet eden râvilerden Ebû Hâlid Amr b. Hâlid, İbrâhim b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) ve Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in yaşadığı Hicri II. asırda telif edilen aynı türdeki sistematik fıkıh kitapları veya fikhî hadisleri içeren kitaplar şunlardır: Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), el-Câmi'; Rabî' b. Habîb (ö. 170/786), el-Câmi'; Mâlik (ö. 179/795), Muvatta; Ebû Yusuf (ö. 182/798), el-Âsâr; Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805) el-Âsar.⁴⁰

Bunlardan Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'i*'nde daha çok ahlâk, âdap, faziletler, zühd vb. konular ağırlıktadır.⁴¹ *Muvatta*'nın "kitâbu'l-câmi' bölümü dışında tamamı fıkıhla ilgilidir. Muhammed b. Hasan'ın *Âsâr'ı*, taharet, namaz ve cenaze bahislerinden ibarettir. Ebû Yusuf (ö. 182/798)'un *el-Âsâr'ı* ise fıkıh konularının tamamını kapsamaktadır.⁴² M. Emin Özafşar, *Fikhî Hadisler ve Değerlendirilmesindeki Esaslar* adlı doktora çalışmasında, *el-Mecmû* ile birlikte, bu kitaplardan üçü; Rabî b. Habîb'in *Câmi'i*, Mâlik (ö. 179/795)'in *Muvatta*'ı ve Ebû Yusuf'un *Âsâr'ı* arasında bir mukayese yapmıştır. Özafşar'ın tespitlerine göre, birbirinden çok farklı fıkıh ekollerine ait hicri II. asırda ortaya çıkan bu eserler hem ibadet, hem muamelat hem de ukubat konularında hemen hemen aynı rivayetlere

⁴⁰ Özafşar, *age*, s. 50; Süleym b. Kays el-Hilâlî'nin fıkıh kitabı, Zeyd b. Ali'nin *Menâsiku'l-Hacc ve Âdâbuh* adlı eseri ile Katâde b. ed-Diâme'nin *el-Menâsik* adlı eserleri de II. asırda yazılmış olup günümüze kadar ulaşan ilk fıkıh kitapları arasında zikredilmektedir (Karaman, "Fıkıh" mad., s. 6, 15).

⁴¹ Özafşar, *age*, s. 51.

⁴² Ebû Yusuf'un hocası Ebû Hanife'den naklettiği rivayetleri içeren *el-Âsâr*'da Shachaht'ın tespitlerine göre 189 merfû, 372 mevkûf, 549 mevkûf haber bulunmaktadır.

istinad etmektedir.⁴³ Bu kaynaklarda bulunan hadislerin sayısal oranları bile baz alınsa, bundan çıkan sonuç, ilk ekollerin Peygamber, sahabî ve tâbiûn'a nispet edilen hadisleri eşit derecede delil olarak kabul ettikleri olacaktır. Ancak spesifik olarak, bazen rivayetlerin birinin diğerine tercih edilmiş olması özel sebeplere bağlı tabiî bir durum olarak algılanmalıdır.⁴⁴ İbâdiye ekolünün imamlarından olan Rabî'in *el-Câmi'i* ile Zeyd b. Ali'nin *Müsned'i* konular ve şekil bakımından hemen hemen aynılik arz etmektedir. Her iki eserde de konular, ibâdet, muâmelât ve ukûbat genel çerçevesinde tasnif edilmiştir.⁴⁵ Hicâz ekolünü resmeden *Muvatta'nın* meşhur iki ravîsinden biri olan Yahyâ b. Yahyâ el-Masnûdî (ö. 234/838)'nin rivayetine dayanan versiyonu yaklaşık iki bin meselede İmam Mâlik'in kişisel görüşleri de ihtiva etmektedir. Bu eserde kullanılan tasnif sisteminin, yeni ihdas edilmiş bir sistemden ziyade, belli bir süreç içerisinde yerleşmiş ve hatta dönemin artık üzerinde ittifak edilen sistematik bir tasnif tarzı haline geldiği görülmektedir.⁴⁶

B. Eserin Zeydî Fıkıh Kaynakları Arasındaki Yeri ve Değeri:

İbrâhim b. Muhammed el-Vezîr (ö. 914/1508), fıkıh alanında Zeydiyye mezhebinin gerçek kurucularından el-Hâdî Yahyâ b. el-Huseyin (ö. 298/911)'in, ilk Zeydî kaynaklardan sayılan *el-Ahkâm fi'l-Halâl ve'l-Harâm* adlı eserinde, Ebû Hâlid'den rivayet ettiği 20'den fazla hadis bulunduğunu söylemiştir.⁴⁷ Gerçekten el-Hâdî'nin bu eserinde ve yine ilk Zeydî kaynaklardan Ahmed b. İsâ b. Zeyd b. Ali'nin *Emâli* adlı eserinde Zeyd b. Ali'ye isnad edilen ve *el-Mecmû'dakilerle* senet ve metin benzerliği bir çok rivayet görülmektedir. Ancak bu rivayetlerin Zeyd b. Ali veya Ebû Hâlid tarafından derlenmiş bir kitaptan alınmış olduğuna dair bir bilgiye sahip değiliz. Muahhar Zeydî kaynaklarda da Zeyd b. Ali'nin fıkıhına ilişkin nakiller bulunsa da bunlar, Hanefî fıkıh kitaplarında Ebû Hanife'ye, Şâfiî kaynaklarda Şâfiî'ye ve diğer fıkıh mezheplerinin kaynaklarında o mezheplerin kurucusu sayılan ilk imamlarına ait nakillerin yer tuttuğu oranda bir yer tutmaz. Ayrıca, Zeydiyye fıkıhının daha çok Kâsım b. İbrâhim, torunu el-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyin ve Nâsır el-Utrûş'un nasları üzerine bina edilmiş olduğu bilinen bir husustur.

19. yüz yıl Zeydî âlimlerinden Şevkânî'nin eserlerinde de Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşlerinden ve ondan gelen rivayetlerden söz edilmiştir. Onun *Neylü'l-Evtâr* adlı

⁴³ Özafşar, *age*, s. 71.

⁴⁴ Özafşar, *age*, s. 72.

⁴⁵ Özafşar, *age*, s. 57.

⁴⁶ Özafşar, *age*, s. 61.

⁴⁷ İbrâhim b. Muhammed el-Vezîr, *Ulûmu'l-Hadîs'ten* naklen; San'anî, *age*, I, 27.

eserinde bir çok yerde Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşlerine deyinildiği görülür.⁴⁸ el-Mecmû'un şârihlerinden Hüseyin b. Ahmed es-San'anî ile çağdaş olan ve onunla ilmî görüşmeleri bulunduğunu *el-Bedru't-Tâli'* adlı biyografik eserinde anlatan⁴⁹ Şevkânî, tabii olarak el-Mecmû'dan ve şerhinden haberdardır. Onun *el-Mecmû'* hakkındaki kanaatini bilmemekle birlikte, eserlerinde arasına bu esere atıfta bulunduğunu görmekteyiz. Meselâ, *Neylü'l-Evtâr'*da, iftitah tekbirinde ellerin kaldırılması konusunda, Zeyd b. Ali'nin görüşünü belirtirken bu kitaba atıfta bulunmuş ve "el-Mecmû' diye meşhûr kitabında Zeyd b. Ali ref' (ellerin kaldırılacağına dair) hadisi zikretmiştir." demiştir.⁵⁰ Ancak, onun fikhî meseleleri ortaya koyarken genellikle kütüb-i sitte ve diğer kaynaklardaki rivayetlere istinad edip nadiren bu kitaptaki rivayetleri zikretmesine bakılarak onun bu esere fazla i'tibar etmediği söylenilebilir.

et-Tecrîd adlı eserin mukaddimesinde günümüz Zeydî hadis âlimlerinden Abdullah b. Hammûd, içimizden geçen şu soruya; "niçin Zeyd b. Ali'nin fikhî değil de Kâsım b. İbrâhîm ve torunu el-Hâdî'nin fikhî nakledilip, Zeyd b. Ali'nin fikhına az miktarda yer verilmiştir?" sorusuna cevap verircesine bütün tabakalarda Zeyd b. Ali'nin fikhına da önem verildiğini söylemiş ve bunu desteklemek üzere onun şerhlerini sıralamıştır.⁵¹ Ancak esas cevap Zeydiyye mezhebinin diğer mezheplere göre farklı olan yapısında ortaya çıkmaktadır. Zeydiyye'de imamet için içtihadın şart olması ve taklidin caiz görülmeşi, her dönemde, Zeyd b. Ali'ye ve başka bir imama usulde bağlı kalmayan müçtehid imamların çıkmasına ve Zeydiyye fikhında görüşlerin çoğalmasına neden olmuştur.⁵² Kâsım, el-Hâdî, Nâsır el-Utrûş gibi ilk imamlardan sonra içtihadı konu olabilecek meseleler azaldığından da Zeydiyye fikhında bunların görüşleri daha çok yer tutmuştur.

⁴⁸ Bkz Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, I, 22, 23, 238, 240, 307, 329, 345, 403; II, 8, 16, 190, 233, 237, 244, 246, 306, 315, 373; III, 112, 147, 151, 204, 243, 253, 278, 287, 299, 340, 282; IV, 31, 75, 99, 103, 187, 241, 257, 288, 320, 351; V, 9, 158, 276, 284, 367; VI, 89, 178, 260; VII, 16, 52, 102, 168, 213, 222, 355; VIII, 119, 279; IX, 193.

⁴⁹ eş-Şevkanî, Muhammed b. Ali, *el-Bedru't-Tâli' bi-Mehasine Men ba'de'l-Karni's-Sâbi'*, I-II, Dârul-Ma'rife, Beyrut ts. I, 214-215.

⁵⁰ Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, II, 190. el-Mecmû'a atıf yapılan diğer yerler için bkz. *age*, II, 135, IV, 75; karşı. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 90, 95, 147.

⁵¹ Abdullah b. Hammûd el-Izzî'nin mukaddimesi, (İmam el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. el-Huseyn b. Hârûn, *et-Tecrîd fî Fikhi'l-İmameyn*, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Yemen 1422/2002) s. 6.

⁵² Bu durum, "*Sübülü's-Selâm*" adlı eserde açık bir şekilde görülmektedir. Bu eserde, Zeyd b. Ali'nin görüşünün, bazen Ebû Hânîfe ve Hanefiyye ile (bkz. Muhammed b. İsmâil es-San'anî (ö. 852/1448), *Sübülü's-Selâm*, I-IV, Daru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1379/1969, I, 69, 201; III, 56), bazen Şâfiî ve Şâfiîlerle (*age*, I, 90), bazen Nâsır el-Utrûş ile (*age*, I, 208, II, 63; III, 189), bazen el-Müeyyed-Billâh ile (*age*, II, 21, 19, 47), bazen Mâlik ile (III, 128) ve bazen de diğer fakihlerin görüşleriyle birleştiği görülüyor.

Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşlerinin Zeydiyye fikhındaki oranının azlığının başka bir nedeni de Zeydiyye fikhının intikalinde ilim tarîklerinin çokluğudur.⁵³

Her ne sebeple olursa olsun, adına nispetle isimlendirilen Zeydiyye mezhebi kaynakları arasında, Zeyd b. Ali'nin ve ona nisbeti konusunda Zeydî alimlerin şüphe etmedikleri el-Mecmû adlı eserin, diğer mezhep imamlarına isnad edilen kitapların o mezheplerin kaynakları arasındaki yeri ölçüsünde bir yer tutmadığını söylemek yanlış olmaz. Bir çok ilmi tariki bulunan, diğer mezheplerin gibi ekollerin oluştuğu, imamet için içtihadın şart olup, taklidin hoş görülmediği ve diğer mezheplere daha fazla açık olduğu bilinen bu mezhep açısından el-Mecmû'un çok önemli olmadığı da düşünülebilir. Ancak hem usul hem de fıkıh açısından diğer mezheplere yaklaştığı; hatta imamet konusunda isnâaşerî, diğer usul konularında mu'tezilî, furû konularında da Hanefî oldukları şeklindeki yaklaşımlara muhatap olmak istemeyen Zeydîlerin, mezhebin özgün yapısının öne çıkarılması ve usulde bağlı buldukları Zeyd b. Ali ile fıkıh alanında da irtibatının korunması açısından bu esere daha fazla değer atfetmeleri gerektiği söylenebilir.

C. Eserin Sünnî Fıkıh Kaynakları Arasındaki Yeri ve Değeri:

el-Mecmû'l-Fikhî, hepsi Hz. Ali'den gelen fıkıhla ilgili 600'e yakın hadis ihtiva etmektedir. Bunların yarısından çoğu merfû' hadislerdir. Sünnî kaynaklarda da Hz. Ali'den gelen hadislerin sayısı yaklaşık bu kadardır. *Kütüb-i tis'a* müellifleri arasında Hz. Ali'den gelen haberleri en çok ihtiva edeni İbn Hanbel (ö. 241/855)'in *Müsned*'idir. Bu eserin Müsned-i Ali bölümünde yaklaşık 800 hadis vardır ki, bu sayı Zeyd b. Ali'nin Müsned'indeki toplam hadis sayısına yaklaşmaktadır. Her iki eserdeki hadisler arasında lafzen veya ma'nen aynı olanlar veya benzeşenler vardır. Ancak bu sayısal yakınlığa rağmen, **eserin, ravîsi Ebû Hâlid sebebiyle Sünnî fıkıh kaynakları arasındaki hiçbir değeri yok gibidir. Sünnî fıkıh kaynaklarında onun rivayetiyle Zeyd b. Ali'den gelen haberlere çok az temas edilmiş, bunlar da râvîsi hakkındaki ithamlar sebebiyle kabule şayan görülmemiştir.**⁵⁴

⁵³ Bkz. İbrahim b. Kasım, *Tabakatu'z-Zeydiyye*, I, ss. 49-51.

⁵⁴ Örneğin; *Şerhu Fethi'l-Kadîr* adlı eserde, İbn Mâce'nin rivayet ettiği bir hadis zikredildikten sonra onun isnâdında Ebû Hâlid olması nedeniyle metrûk olduğu belirtiliyor (انكسرت إحدى زندي فسألت النبي صلى الله عليه وسلم فأمرني أن أمسح على الجبائر في إسناده عمرو بن خالد الواسطي متروك). Bkz. Sivâsî (ö. 682/1476), Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivâsî, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, I-VII, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts., I, 158; karşı. İbn Mâce, *Tahâre*, 134.

Ebû Hanîfe'nin Müsned'inde Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen hiçbir rivayet yoktur. Şâfiî, el-Umm adlı eserinde iki yerde Zeyd b. Ali'nin adı geçmektedir. Birinde, hacla ilgili bir meselede Zeyd b. Ali'den Abdurrahmân b. el-Hâris'in rivayet ettiği bir hadisi zikredilmiştir. Diğerinde ise, Ehl-i beyt'ten bir râvinin Zeyd b. Ali'den Hz. Ali ve Fâtımâ'nın tasdukk ettiği kimseler konusunda bir haber zikrediliyor.

Ebû Hâlid hakkındaki olumsuz kanaatlere karşılık, olumlu kanaatler açısından esere yaklaşılabilecek olursa, onun Sünnî fıkıh tarihindeki yerine ilişkin müspet bir değer izafe etmek mümkündür. Böyle bir yaklaşımla ki, M. Revvâs Kal'acî'nin *Mevsûatü Fıkhi Alî b. Ebî Tâlib* adlı çalışması bunun bir örneğidir, Sünnî kaynaklara dayalı olarak Hz. Ali'nin fıkıhına dair elde edilen bulguların doğruluğunun Zeyd b. Ali tarîkiyle sağlanmasına imkan verecektir. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma araştırmamızın sınırlarını aşmaktadır. Bu açıdan bu bölümde Sünnî kaynaklardaki Hz. Ali'den gelen hadislerin dökümünü vererek bu eser arasındaki orantıya işaret etmekle iktifa edilecek, araştırmamızın son bölümünde ise bazı meseleler bu açıdan değerlendirilecektir.

Zeyd b. Ali'den Zeydîler ve diğer Şiiler dışında Ehl-i sünnet hadis alimlerinin rivayette bulunmamalarının nedeni eğer Zeyd b. Ali'nin hadis rivayeti ve ilim öğretmekle uğraşmadığı ise, ilmi üstünlüğü ile bilinen ve ilim öğretmek için yeterli bir ortam, uzun ömüre sahip olan Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'tan niçin meşhur hadis müellifleri yok denecek kadar az rivayette bulunmuşlardır? Bu durum ister haklı nedenleri olsun ister olmasın Ehl-i beyt öncülerinin Sünnî hadis otoriteleri tarafından hadis almada ihmal edildiği yani aleyhte bir ayrımcılığa uğratıldıkları kanaatini destekleyebilir.⁵⁵ Ancak bu kanaatin kısmen doğruluk payı olsa da tamamen böyledir denemez. Çünkü, *kütüb-i tis'a'*da Zeyd b. Ali ve Ca'fer es-Sâdık'tan az rivayet bulunmakla birlikte, Ali b. Ebî Tâlib'den 1598, Ali b. Hüseyin'den 135, Muhammed el-Bâkır (ö. 114/732)'dan 66 rivayet bulunmaktadır. Burada Ehl-i beyt'e karşı Emevîlerin düşmanca tutumlarının halkın genelinde olduğu gibi muhaddislerde de Ehl-i beyt imamlarına mesafeli durmaya neden olduğu bir

---

Bkz. Şâfiî (ö. 204/819), Muhammed b. İdrîs, *Kitâbu'l-Umm*, I-VIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1393/1973, II, 114; IV, 56.

Serahsî'nin *Mevsûat* adlı eserinde de iki yerde Zeyd b. Ali zikrediliyor. Birinde, *ولنا حديث زيد بن علي* denilerek isnâdı zikredilmeksizin ondan gelen bir rivayete istinad ediliyor. Diğerinde de, *قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا ترضع لكم الحمقاء فإن اللبن يفسد* şeklindeki başka bir rivayet senetsiz olarak zikrediliyor. Serhasî (ö. 490/1097), Muhammed b. Ebî Sehl, *Mevsûat*, I-XXX, Dâru'l-Marife, Beyrut 1406/1985, I, 76; XV, 119.

Bunlar gibi pek az kaynaktan Zeyd b. Ali'nin adı geçiyor. Bunlarda genellikle *Kütüb-i tis'a'*daondan yapılan rivayetlerle ilgilidir. Bkz. İbn Abdilber (ö. 463/1071), Ebû 'Umer Yusuf b. Abdillâh, *et-Temhîd*, Vizâratü Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib 1387/1967, XXIV, 423, 26.

⁵⁵ Bu hususta Sünnî muhaddislere Şiî ve Zeydîler tarafından yöneltilen eleştirilere örnek olmak üzere bkz. Hammûd, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 165, 172, 177, 178, 181, 183, 189, 195, 197, 198, 201, 203, 207, 212-214, 233, 235, 305 vd.; Tabatabâî, Hüseyin, *Söyleşiler*, çev. İsmail Bendiderya, İnsan Yay., İst. 1996, s. 30-37; Ahmed b. Yûsuf'tan naklen; Ahmed b. Yusuf'dan naklen; San'anî, *age*, I, 33; Muhammed Saîd el-Urfî, *er-Ravzu'n-Nadîr'e* yazdığı takriz, *age*, IV, s. 243; Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 14.

vakiadır.⁵⁶ Ancak daha önemli olan, bu durumun bazı rivayetlerin kesintiye uğrayıp uğramaması, başka bir deyişle Hz. Peygamber'in hadislerinden bazılarının kaybolması ve sonraki nesillere ulaşip ulaşmaması konusudur.

Bu durum, Sünnî hadis anlayışı çerçevesinde pek fazla sorun olmaz. Çünkü Ehl-i beyt mensupları dışında hadis nakli için ehliyetli görülen, Sahâbe, tabiiûn ve tebei tabiîn tabakasına mensup pek çok râvî bu çetin işin üstesinden gelebilmek için takdire şayan bir çaba sarfederek Hz. Peygamber'in hadislerini pek çok tarîkten rivayet etmişlerdir.

Bu açıdan el-Mecmû'nun değeri, ihtiva ettiği rivayetler ve fikhî görüşlerden değil, bunların Zeyd b. Ali kanalıyla Hz. Ali'ye nispet edilmesinde ve Zeydiyye tarafından bunların benimsenmiş olmasındadır. Gerek Hz. Ali'nin gerek Zeyd b. Ali ve bu ikisinin arasındaki Ehl-i beyt imamlarının Caferîler, Zeydîler ve Sünnîlerce değer verilen şahsiyetler olması yönüyle eser Sünnî fikhin Şiî fıkıhla buluşma noktası olabilir.⁵⁷ Nitekim eser üzerine mütalada bulunan bir kısım son dönem alimleri bu yönde değerlendirmeler yapmışlardır.

Eserin neşri üzerine takrizler sunan alimlerden Muhammed Bahît el-Mutî'î' el-Mecmû'a ve şerhi *er-Ravzu'n-Nadîr'e* övgülerde bulunmuş, muhtevasının mezheplerdeki görüşlere özellikle Hanefî mezhebine uygun olduğunu belirterek râvîsi hakkındaki dedikoduların önemsenmemesi gerektiği belirtmiştir.⁵⁸

Ezher alimlerinden Şeyh Yusuf ed-Decevî, Mecmû'daki hükümlerin dört mezheptekilerin dışına çıkmadığını ve şaz bir hüküm içermediğini ifade etmiştir.⁵⁹

Ezher alimlerinden Şeyh Mustafa Ebu Yusuf Mecmû'daki rivayetlerle amel edilip edilemeyeceği meselesinde el-Mecmû'nun sıhhatine dair görüşü tercih etmek için iki noktaya dayanmayı yeterli gördüğünü belirtmiştir: 1) Ehl-i beyt'in bunlarla amel etmesi ve bunları rivayet etmesi onun doğruluğuna delildir. 2) İçindekiler sahih kitaplardaki usûl ve furûa uygundur. Bu kitabın mevzû olduğu farzedilse bile

---

⁵⁶ Bazı sünnî muhaddislerin siyasetin ve mezhep taassubunun etkisiyle Ehl-i beyt'ten hadis rivayetinden kaçındıkları Zeydiyye çevrelerinde yaygın bir yaklaşımdır. Bu hususta bakınız. Abdullah b. Hammûd el-'İzzî, *Ulûmu'l-Hadîs 'inde'z-Zeydiyye*, s. 203-207.

⁵⁷ Sünnî kaynaklarda Hz. Ali'den gelen rivayetlerin el-Mecmû ile doğrulanması, Emevîler dönemindeki bütün olumsuz şartlara rağmen, fıkıh ilminin Sünnî çizgisinde bir sapma olmadığını gösterir. el-Mecmû'daki rivayetlerin, Hz. Ali'ye isnad edilmiş olmasa da başka tariklerle Sünnî kaynaklarda bulunması, Sünnî fikhin kaynağı ile Şiî fikhin kaynağının aynı olduğunu söylememize imkan verir. Yani, tarihî-siyâsî bakımla nedeniyle Hz. Ali ve Ehl-i beyt'ten yapılan rivayetler az olsa da önemli olan bu rivayetlerin kendisidir. Zira bunlar Zeydî ve Şiî kaynaklarda da bulunduğu göre, ki el-Mecmû'un metni bunun açık bir kanıtıdır, Şiî fıkıh ile Sünnî fikhin kaynağının farklı olmadığı söylenebilir.

⁵⁸ Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 332.

⁵⁹ Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 333.

içindekilerin inkarı mümkün değildir. "Sonuç olarak bu Mecmû'un içindekilerle amel etmek, mezheplerimizle, usul ile furû kitaplarımızdaki hükümlerle amel etmek demektir."⁶⁰

M. Zâhid el-Kevserî, el-Mecmû'daki hükümlerin yaklaşık dörtte üçünün Ebu Hanife'nin ashabından olan Irak fakihlerinin fetvalarıyla uyduğunu, geriye kalan dörtte birinin de kendi münferit görüşleri ile Şafiî ve Malik'in görüşleriyle uyuşanlar olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirtmektedir.⁶¹ Zeydîlerin münferit görüşleri ise azdır ve aslında bu görüşler seleften bazılarının görüşlerine uygundur.⁶²

---

⁶⁰ Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 335-336.

⁶¹ Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s.339.

⁶² Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 339.

III. ESERİN FURU-I FIKİH AÇISINDAN DEĞERİ

A. el-Mecmû'daki Bazı Fer'î Hükümler:

el-Mecmû'un yaklaşık üçte biri Zeyd b. Ali'nin sözlerinden oluşmaktadır. Eserin diğer üçte ikilik kısmındaki merfû ve mevkûf haberlere nazaran Zeyd b. Ali'nin kavilleri daha açık bir şekilde onun fikhî görüşlerini ortaya koymaktadır. Burada kitâbu't-tahâre ile kitâbu's-salât bölümlerindeki kaviller, ifade yapısı korunmaya dikkat edilerek verilmeye çalışılacaktır.

1) Abdesti kuruyuncaya kadar başına mesh etmeyi unutan kimse başını mesheder, bu ona yeter, abdestini iade etmez (Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 53).

2) İstincâ sünnet-i müekke⁶³dir, su buldukça terki caiz değildir (s. 53).

3) Mazmaza ve istinşak da sünnettir⁶⁴ ama istincâ gibi değildir (s. 53).

4) Cünüplükten temizlenilirken yapılan gusülde mazmaza ve istinşâkı terketmek caiz değildir (s. 53).

5) Hayızlı kadının ve cünübün artığı su (es-su'r⁶⁵) ile abdest almada bir sakınca (beis) yoktur (s. 54).

6) Köpeğin ve yırtıcı hayvanların içine dillerini daldırarak içtikleri (veleğa) su ile abdest almak caiz değildir (s. 54).

7) Kedi (sinnevr), koyun, deve ve evcil atların (feres) artıklarında bir beis yoktur. Katır (bağl) ve eşeğin artığına eğer salyaları bulaşmış ise bunlarla abdest alınmaz. Eğer salyaları yoksa onların artığı ile abdest caiz olur. Eğer salyalarının olup olmadığı bilinmiyorsa ondan başka su bulunduğu takdirde onu terk etmek iyi (eslah)'dir (s. 54).

8) Süt ve nebizle, lezzetinde olsun veya keskin olsun, abdest caiz değildir. Abdest ancak "temiz su= mâen tahûran" ile caizdir (s. 54).

9) Abdesti bozan haller şunlardır: Dışkı, idrar ve yel çıkması, burundan kan akması (er-rüâf), kusmak (el-kay'ü), yara üzerindeki sarı su (el-middetü), kanla karışık yara akıntısı (irin=sadîd) ve yatarak uyumak (mudtacıan) (s. 55).

⁶³ Buradaki sünnet lafzı istilahi olarak 'vâcib' anlamında kullanılmıştır. San'anî, *age*, I, 153.

⁶⁴ Burada sünnet lafzı ile 'vacib' mukabilinde olan şey murad edilmiştir. San'anî, *age*, I, 156

⁶⁵ Burada "su'r" kelimesinden maksat, cünüp veya hayızlı bir kimsenin yıkanmak içine ellerini daldırarak su aldıkları kaplardaki artan sulardır. Şerhu'l-Kâdî'den naklen; San'anî, *age*, I, 158.

10) Hamam suyu ile abdest almakta sakınca yoktur (s. 55).

11) Eti yenen hayvanların (ed-devâbb) dışkılarında yaş iken basılırsa (vatie) onu yıkamak gerekir. Eğer kuru iken basılmışsa onda bir sakınca yoktur. Atlar, katırlar ve eşekler (in dışkılarındaki hüküm) de böyledir (s. 55).

12) Zeyd b. Ali, at (hayl) eti (nin yenilmesi) ne ruhsat verirdi; atın dışkısı ve idrarlarını ise kerih⁶⁶ görürdü (s. 55).

13) Koyun, deve, inek ve eti yenen hayvanların idrarlarının elbiseye bulaşmasında bir sakınca yoktur (s. 55).

14) Kadının başörtüsü üzerine meshetmesi caiz değildir. Başının ön kısmına meshetmesi kadın için yeterlidir (s. 55).

15) Kan elbiseye bulaştığında, eğer dirhemden az ise onda bir sakınca yoktur ancak onu yıkamak daha iyidir (ahsenü). Eğer dirhem miktarından daha çok ise onu yıkamak gerekir (s. 56).

16) Az olsun çok olsun, kusmaktan (kales⁶⁷) dolayı abdest (vüdû') gerekir (s. 57).

17) Abdesti hades⁶⁸ dışında bir şey bozmaz; öpmek de abdesti bozmaz, çünkü bu bir hades değildir (s. 58).

18) Deve ve koyun eti yemek abdesti bozmaz. Ancak bundan dolayı abdest almak edebittir (s. 58).

19) Cünüplükten temizlenirken eller üç defa yıkanır, sonra istincâ edilip namaz abdesti gibi abdest alınır, sonra baş üç defa yıkanır, sonra bedenin diğer kısmına üç defa su dökülür, sonra da ayaklar yıkanır (s. 60).

20) Kadın ile ekeğin sünnet yerleri buluştuğunda ve erkeğin cinsel organı (haşefe) diğerinde kaybolduğunda inzal olsun veya olmasın, gusül gerekir. Had gereken durumda gusül de gerekir (s. 60; Zeyd b. Ali'ye ait ifade şudur: Nasıl had gerekir de gusül gerekmez?)

21) Rüyasında ihtilam olduğunu görüp de inzal vaki olan kadın gusletmelidir (s. 61).

⁶⁶ Buradaki kerahet tahrim içindir. San'ani, *age*, I, 195

⁶⁷ **Kals:** Ağız dolusu veya daha az olup boğazdan çıkan şey (kusmuk) demektir. Dışarı atılmayıp içe geri dönerse, buna da **kay'** denir. Bkz. Sa'dî, *Kâmûsu'l-Fikhî*, s. 308.

⁶⁸ Zeyd b. Ali'nin hades'ten kastı, kendisinden rivayet edilen hadisteki abdesti bozan şu yedi şeydir: Gait, bevl, rîh, rüâf, el-kay'ü, el-middetü, es-sadîdü, en-nevmü müdtacian. San'ani, *age*, I, 203

22) Rûya görmüş olduğu halde üzerinde (elbise veya bedeninde) bir yaşlılık bulunmayan bir erkek, eğer bu yaşlılık menî (mâün dâfikun) ise gusletmelidir (s. 61).

23) Elbiseye isabet eden meninin az olanı da çok olanı da yıkanır. İdrar ve dışkının azı da çoğu da yıkanmalıdır (s. 61).

24) Gusletmeden önce cünüp kimsenin bevletmesi müstehaptır (uhibbu li'l-cünüb). Böyle yapmasa da onun gusletmesi geçerli olur/eczeehü (s. 62).

25) Hacâmat abdesti bozar. Hacâmat yapılan yer yıkanır, ancak gusledilmesi efdaldır (s. 63).

26) Burun kanaması (ru'âf) durmayan kimse, her namaz için abdest alır (s. 64).

27) Namaz içinde ruku'da iken veya secde halinde iken veyahut otururken uyuyan kimsenin bu uyuması abdesti bozmaz (s. 64).

28) Namaz abdestinde bir müd ölçüsünde su kullanılır. Bir müd iki rtil kadardır (s. 65).

29) Cima' ettikten sonra abdest almadan önce tekrar cima etmekte bir beis yoktur (s. 66).

30) Yağmur suyu, üzerinde necaset bulunan toprağa düşmekle pis olmaz. Çünkü yeryüzünün bir kısmı, diğer bir kısmıyla temizlenir (s. 66).

31) Abdestte uzuvları bir kere yıkamak (el-vüdû' merreten) caizdir, üç defa yıkamak efdaldır (s. 71).

32) Müşrik bir kimsenin artığı olan su (su'ru'l-müşrik) ile abdest alınıp alınmaması hususunda, içtiğinden arta kalan su (su'ru şürbihi) ile abdest alınabilir ancak yıkama suyundan arta kalan su (su'ru vudûih) ile abdest alınmaz. Eğer içki içtiği veya domuz eti yediği bilirse içtiği sudan da, yıkama suyundan da abdest alınmaz. (Zeyd b. Ali, Müsned, s. 71).

33) Nemîme ve gıybet abdesti bozmaz (s. 71).

34) İçinde böcek (el-hünfesâ), kuş (es-sıyâh) ve şikâk (eş-şikâk) ölen kaplarda bir sakınca yoktur (lâ yedurruk) (s. 71).

35) Abdest alırken uzuvlarını iki defa yıkayan (yeteveddeü merreteyn) kimsenin abdesti geçerli olur. Bir defa yıkaması da ona yeterli olur (s. 72).

36) Abdest aldıktan sonra tırnaklarını kesen kimse tırnakları üzerine su değdirir (s.72).

37) Kardan dolayı kendisine bir zarar gelmesinden korkan bir müsafir kimsenin mestleri (huffeyn) üzerine meshetmesi caizdir. Eğer yıkamak imkanı dahilinde ise onun meshetmesi caiz değildir (s.75).

38) Vücudunda akıp durmayan iltihaplı yaralar (demml) bulunan kimse her namaz için yeniden abdest alır (s.75).

39) İçine yeşil kuş (el-'advet) ve tarla kuşu (el-kunburet) veya serçe (el-usfru düşen kuyular (el-bi'r)dan; içindeki su değişmemişse ondan kırk kova (sa') su çıkarılırlar, eğer kuyunun içindeki su bozulmuşsa temiz oluncaya kadar ondan su çekilip çıkarılır (s.76).

40) İçine tavuk, güvercin veya kedi (sinnevr) düşüp de bu hayvanların içinde ölmüş olduğu kuyunun suyu eğer bozulmamışsa ondan yüz kova su çıkarılıp atılır. Eğer su bozulmuşsa temiz oluncaya kadar su çıkarılır (s.76).

41) İçine idrar, kan veya içki damlayan kuyunun suyu tamamen çekilip atılır (s.76).

42) Büyük gölet (el-ęadr el-kebîr) ve geniş su birikintisinin (el-birket'l-vsia) içine bir Şey düşmekle içindeki su necis olmaz. Akar suyu da hiçbir Şey necs yapmaz (s.76).

43) Cünüp olan bir kimse su bulamadığında her namaz için teyemmüm eder ve her bir teyemmümle o vaktin farzını ve nafilelerini kılar (s. 77).

44) Yer cinsinden her bir Şeyle teyemmüm yapmak geçerlidir (s. 78).

45) Namazda iken su kullanma imkanına sahip olan teyemmml bir kimse, namazı yeniden kılar (s. 78).

46) Yolculuk esnasında yerler çamur olduğu halde su bulamayan kimse eğerinin tozları veya eğeğinin semerininin tozları veyahut elbisesinin tozlarıyla teyemmüm eder. Erkek ve kadın teyemmümde msavidirler (s. 78).

47) Adet kanaması yolculuk esnasında sona eren kadın teyemmüm eder, suya kavuŐtuęunda da gusleder, bu esnada kılmış olduğu namazları iade etmez (s. 78).

48) Yolculuk esnasında cima etmekte ve sonra teyemmüm etmekte bir beis yoktur (s. 78).

49) Müstehaze bir kadın mescide girer, Kuran okur, namaz kılar ve menâsiki yerine getirir (s. 79).

50) Hayız kanının süresinin en azı üç gün, en çoğu on gündür (s. 80).

51) Nifas üç hayız müddeti (kar') kadardır; şayet altı gün adet görüyorsa on sekiz gündür; yedi gün adet görüyorsa yirmi bir gündür; on gün adet görüyorsa otuz gündür (s. 81).

52) Nifas kırk günden fazla olmaz (s. 81).

53) Hayızlının ve nifas halindeki kadının gülsü, cünüp kimsenin guslü gibidir. Başının saçlarını çözmesi gerekmez (s. 82).

54) Sarı ve kırmızı renkli kan hayız kanıdır (s. 82).

55) Hamile kadın hayız görmez (s. 82).

56) Hayız kanı sona eren kadın gusletmeden önce onunla cima etmek helal değildir. Çünkü Allah Tealâ: "Ay halinde olan kadınlardan uzak durun ve temizleninceye kadar onlara yaklaşmayınız. Temizlendiklerinde Allah'ın emrettiği şekilde onlara yaklaşın." (Bakara 2/22) buyurmuştur (s. 82).

57) Hayız günlerinde artma meydana gelen hayızlı bir kadından gelen kan on gün içinde ise hayız kanıdır (s. 82).

58) Kim fecirden önce ezan okursa Allah'ın haram kıldığını helal, helal kıldığını da haram kılmış olur (s. 84).

59) Ezanın abdestsiz okunmasında bir beis yoktur. Cünüp kimsenin ezan okuması ise mekruhtur (s. 84).

60) Ancak temiz (tâhir) olan kimse kamet getirebilir (s. 84).

61) Ezan beş vakit namaz ve Cuma namazı için okunur. Bayram namazları için ne ezan ne de kamet vardır. Vitir namazı için de ezan ve kamet yoktur (s. 86).

62) Yolculuk esnasında sabah namazı için ezan okunup diğer namazlar için sadece kamet getirilir (s. 86).

63) Bülüğ çağına girmemiş kimse (sabî)'nin ve kadının okuduğu ezan erkekler için geçerli olmaz (s. 86).

64) Bir kimse yerleşim alanı (hadar) içinde olduğunda onların ezanı (orada okunan ezân) onun için yeterlidir. Ancak kendisinin ezan okuması daha faziletlidir (s. 86).

65) *Dülûku's-şems*, güneşin zevali demektir. *Gasekü'l-leyl*, gecenin üçte biri demektir ki o zaman göğün alt tarafından beyazlık gider. "Ve Kur'ane'l-fecr (...) kâne meşhûdâ" (İsrâ 17/78) ifadesinde kastedilen ise gece ve gündüz meleklerinin toplanmasıdır. (s. 88).

66) Vakitlerin efdal olanı, onların ilk vaktidir. Eğer son vakte bırakılırsa bunda bir beis yoktur (s. 88).

67) Şafak (*eş-şefak*) kırmızılık (*el-hümre*) demektir (s. 88).

68) Bir namazı unutarak kaçıran kimse onu ikindiden veya fecirden sonra hatırlarsa o vakit çıkıncaya kadar o namazı kılmasın (s. 89).

69) Bir kimse güneş batmadan önce ikindi namazının bir rekatine yetişir de sonra güneş batarsa bu ona yeterli olur. Güneş doğmadan önce sabah namazının bir rekatine yettikten sonra güneş doğması da böyledir. İkindiden ve fecirden sonra cenaze namazı kılınmasında bir beis yoktur. Güneş doğduktan sonra, güneşin batması esnasında ve güneşin kıyamı esnasında cenaze namazı kılınması caiz değildir (s. 89).

70) Namazda her kalkışta ve her inişte (ruku ile secde'ye inip kalkarken) tekbir okunur (s. 90).

71) Birinci tekbir (iftitah tekbiri) farzdır, sonraki tekbirler sünnettir (s. 90).

72) Tesbih veya tehليل okunursa bu da namaza dahildir (s. 91).

73) Namaza ancak tekbir ile girilebilir (s. 91).

74) İmama ruku'da iken yetişen kimse namaza girmek niyetiyle bir tekbir alır, sonra ruku'a gider. Bu tekbir ruku için de geçerli olur (s. 91).

75) Bir kişi namazda kıraati unutup da ruku ederse derhal doğrulup kıraet yapar, sonra ruku, sonra da sehiv secdesi yapar (s. 94).

76) Namazda (kıraatte takılanın) imamın okuyuşu açılmaz (feth); eğer açılırsa yine de namaz tamdır (s. 94).

77) Muavvizeteyn sûreleri Kuran'dan'dır (s. 94).

78) Rukû'da "sübhâne rabbiye'l-azîm", secde'de ise "sübhâne rabbiye'l-'alâ" denir (s. 94).

79) Rukû ve secdedeki tespihler 9 defa veya 7 defa, veyahut 5 defa, veyahut da 3 defa okunur (s. 94).

80) Rukû'dan doğrulunca "semiallahu limen hamidehü Rabbena ve leke'l-hamd" denir (s. 95).

81) Namazda imama rukû'da iken yetişip onunla birlikte ruku eden kimse o rekata yetişmiş sayılır. Secdede iken imama yetişip onunla beraber secde yapmakla o rekata yetişmiş sayılmaz (s. 95).

82) İlk iki rekattan sonraki teşehhüdde "Bismillahi ve'l-hamdü lillahi, ve'l-esmâü'l-hüsnâ kullüha lillahi, eşhedü en lâ ilâhe illaahü vahdehü lâ şerike lehü, ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve resûlühü" denilerek üçüncü rekata kalkılır (s. 95-96).

83) Namazda (otururken) sağ ayak dikilip sol ayak yayılır (s. 95).

84) Teşehhüdsüz namaz geçerli olmaz (s. 96).

85) Sabah namazında da, vitir namazında da kunut rukû'dan önce yapılır (s. 97).

86) Büyük günahlar şunlardır: Mümin bir kimsenin canını almak (katl), yetim malı yemek, iffetli bir kadına iftira etmek (kazf), yalan yere şahitlik yapmak, ana babaya isyan etmek, savaştan kaçmak ve yalan yere kasden yemin etmek/yemin-i gâmûs (s. 100).

87) Harûriye'nin, Mürcie'nin, Kaderiyye'nin ve Muhammed (sav) ailesine karşı savaş açan kimselerin (nâsıbî) arkasında namaz kılınmaz (s. 103).

88) Zeyd b. Ali a'ma (mekfûf) olan kimselerin ve bedevilerin arkasında namaz kılmayı hoş görmezdi (s.103).

89) Meliklerin ve iffetli olduğunda veled-i zina'nın arkasında namaz kılınabilir (s.103).

90) "Namaza girdikten sonra namazı bitirinceye kadar sağa sola bakma, çakıllarla oynama, parmaklarını kıtlatma, parmak uçlarını, alnını silme" (s.104).

91) Namazı hiçbir şey kesmez. Elinizden geldiğince engelleri savuşturmaya çalışın/idraû mâ isteta'tüm (s.106).

92) Üç şey üzerine namaz bina edilir (Namazda iken kendisinde yellenme, burun kanaması ve kusmak (kay') meydana gelen kimse abdest alır ve namazına kaldığı yerden devam eder). Şu üç şey üzerine de namaz bina edilmez, çünkü bunlar abdesti de namazı da bozar: İdrar çıkması, dışkı çıkması ve kahkaha ile gülmek (s.107).

93) Bir cemaete namaz kıldırırken abdesti bozulan imam, arkasında duran kimsenin elinden tutar, o da cemaete namazın kalan kısmını kıldırır. Abdesti bozulan imam ise gider, abdest alıp gelir. Eğer ilk imam ikinci imama yetişirse onunla beraber namazı kılar, yetişemezse namazın geri kalan kısmını kaza eder (s.108).

94) Namaz kıldırırken abdesti bozulan bir imam yerine namazın başına yetişememiş bir kimseyi yerine geçirirse, bu ikinci imam namazın geri kalan kısmını cemaetle birlikte kılar ve yerine namazın başına yetişmiş olan bir kimseyi geçirir ve cemaetle birlikte selam verip kalkar ve namazın kalan kısmını kaza eder. Abdesti bozulan ilk imam da abdest alıp gelir ve namazın kalan kısmını kaza eder (s.107).

95) Namazda iken selama karşılık veren kimsenin namazı fâsit olur (s.107)

96) Namazda kıyama kalkmayı unutup oturan veya oturmak yerine kıyama duran kimsenin iki sehiv secdesi yapması gerekir (s.109).

97) Kıraetin hafiyyen yapıldığı bir namazda unutarak cehren kıraet yapan veya cehren kıraet yapılan bir namazda hafiyyen kıraette bulunan kimse iki sehiv secdesi yapar, namazı da tam olur (s.109).

98) Kıyamda iken ve otururken tekbiri, rukû'da iken ve secdede iken de tesbihi unutup namazın sonunda hatırlayan kimse iki sehiv secdesi yapar ve nazmı da tam olur (s.109).

99) Öğlenin veya ikindinin veyahut yatsının ilk iki rekatından sonra unutarak selam veren kimse kalkıp namazına devam eder ve iki sehiv secdesi yapar (s.110).

100) Eğer ilk iki rekatten sonra namazın tamam olduğunu zannederek selam vermişse namazı yeniden (yestakbilü's-salâte) kılar (s.110).

101) Namazın farzlarından olan bir secdesini unutup da onu ikinci veya üçüncü rekatında hatırlarsa iki sehiv secdesi yapar; eğer hatırlamadan selam verir ve konuşursa namazı yeniden kılar (s.110).

102) Namazın sünnetlerinden birini unutup da selam verip konuştuktan sonra hatırlayan kimsenin namazı tam olur (s.111).

103) Secde-i sehivden sonra iki rekatin teşehhüdünde olduğu gibi teşehhüd yapıp selâm verilir (s.111).

104) Yanında bir adam bulunmayan kimse kadınlar cemaatine namaz kıldırılmaz (s.112).

105) Kadınlara ezan okumak, kamet getirmek ve cemaetle namaz kılmak yoktur (s.112).

106) Namazda iken imam yanılırsa, ona ve arkasındakilere sehiv secdesi yapmak vacip olur (s.112).

107) İmam yanılmaz da arkasındakiler yanılırsa onlara sehiv secdesi gerekmez (s.113).

108) Öğle, ikindi, akşam veya yatsı namazının bir rekatinde imamla birlikte olan kimse, diğer rekatleri de üzerine ilave edip teşehhüde oturur ve bu onun ikinci teşehhüdü olur. İmamdan ayrı olarak kıldığı rekatlerde imamın okuması gereken sure ve duaları okur (s.113).

109) İmamın üzerinde sehiv secdesi olduğu halde ona namazın bir rekatinde yetişen kimse imamla birlikte secde eder fakat selam vermez. İmam sehiv secdesini yaptıktan sonra selam verince, o da kalkıp kaçırdığı rekatları kaza eder (s.113).

110) Öğle veya yatsı namazını evinde kıldıktan sonra bir cemaate katılan kişi onlarla birlikte namaz kılar. İlk kıldığı farz, diğeri de nafilere yerine geçer. Sabah, ikindi ve akşam namazlarını evinde kılmış ise, o kimse artık cemaatle birlikte o namazları bir daha kılmaz (s.114).

111) Fecir doğmazdan önce bir rekat, fecrin doğuşundan sonra da bir rekat (sabah namazının sünneti) kılan kimse iki rekati de iade etmelidir. Çünkü onlar fecrin doğuşundan sonra kılınmalıdır (s.116).

112) Zeyd b. Ali, Hz. Ali'nin "vitir iki ezan arasındadır (el-vitru beyne'l-ezâneyn)" sözünü rivayet ettiğinde Ebû Hâlid ona bunun ne demek olduğunu sormuş, Zeyd b. Ali de şöyle cevap vermişti: "Yatsı namazından sabah namazına, yani ikamete kadardır." (s.119).

113) Vitir bir emir (hatm) değildir. Ancak bir kula onu kasten terketmesi yakışmaz. Güneş doğmazdan önce vitir namazını ve sabah namazını bitirebileceği kanaatinde olan kimse namaza vitirden başlasın (s.119).

114) Uyumak veya unutmak suretiyle vitir namazını kılamamış olan kimse onu gündüzün (nehar) kılar (s.119).

115) "Vitir namazını kuşluk vaktinde (duhâ) kıldığım zamanlar da vardır" (s.119).

116) Öğle namazını unutup da onu ikindi vaktinde hatırlayan kimse, eğer vaktin başında ise önce öğle namazını, sonra ikindi namazını kılar; eğer vaktin sonunda ise ikindiden başlar (s. 121).

117) Üzerinde başka bir namaz borcu olduğu halde o vaktin namazını kılmak caiz olmaz, ancak vaktin sonunda ise caiz olur (s.121).

118) Öğle namazını unutup da farkında olmaksızın ikindi namazını kılan kimse bunun farkına vardığında öğle namazını iade eder, ancak ikindiye iade etmez (s.122).

119) Erkeğin içinde namaz kılabilceğinin en azı elbisesidir (sevbüh), kadının içinde namaz kılabilceğinin en azı ise uzun elbise (kamîs) ve başörtüsü (hımâr) dür. Cârîye (el-emetü) ise baş örtüsü olmadan (da) kılar (s.123).

120) Bayılmış kimse (el-mağmiyyü aleyh) üç günden az baygınlık geçirmişse bütün namazları iade eder; baygınlığı üç gün veya daha fazla olmuş ise ayıldığı vakitteki namazı kılar. Akşamdan evvel ayılmışsa öğle ve ikindiye iade eder; fecirden önce ayılmışsa akşam ve yatsı namazlarını iade eder. Nebî (sav)'ın Abdullah b. Revvaha (ra)'ya söylediği "ayıldığı günün namazlarını iade et" sözünün anlamı budur (s. 124).

121) Hasta namazı kıyam yaparak kılar; buna gücü yetmezse oturarak kılar ve ruku eder, yer üzerine secde eder; eğer buna da gücü yetmezse ima ile kılar. Tahta parçası/değnek ve yastık üzerine secde etmez (s.125).

122) Ayakta namaz kılan kimse oturarak namaz kılan hastanın arkasında namaz kılmaz (s.125).

123) Cuma günü ezan imam minbere çıktığında okunur, indiğinde de müezzin kamet getirir (s.127).

124) Cuma günü imam kıraati açıktan yapar, ancak kunut yapmaz (s.127).

125) Cuma namazı ancak şehir halkına (ehli'l-emsâr) vaciptir. Bir kimse şehir dışında olursa onun cumaya gelmesi gerekmez. Ancak ezanı işitiyorsa cumaya gelmesi gerekir, aksi halde gerekmez (s.127).

126) Köleye, hastaya, kadına ve yolcuya cuma namazı gerekmez (s.127)

127) Cuma ve bayram namazlarını imamla birlikte kılmaya yetişemeyen kimse dört rekat namaz kılar (s.128).

128) İmama Cuma günü ruku'da iken, bayram günü de bayram namazına ikinci rekatte rukudan önce yetişen kimse iki rekat kılar; eğer başını rukudan kaldırdıktan sonra imama yetişmişse dört rekat kılar (s.128).

129) Bayram günlerinde namazlardan sonra -gerek ikamet halinde gerek sefer halinde olsunlar- erkeklerin ve kadınların tekbir getirmesi gerekir; namazı cemaatle birlikte kılan da yalnız başına kılan da her namazın arkasından ve Cuma namazının arkasından tekbir getirmek farzdır. Bayram namazlarının ve nafilelerin arkasından tekbir getirilmez (s.130).

130) Üç günlük yoldan aşağı bir yolculukta namazlar kısaltılmaz. Buna göre üç gün veya daha fazla bir zaman yolculuk yapmak niyetiyle evinden çıkan kimse beldesini ve belde halkının evlerini geçince namazlarını kasretmeye başlar (s.131).

131) İkamet halinde olan kimse müsâfirin namazına katılırsa müsafir selam verince mukîm kimse kalkıp namazını tamamlar. Müsafir, mukîmin namazına katılırsa onunla beraber namazı (tam) kılar (s.131).

132) Kur'an'da dört yer (Secde, Fussilet, Necm ve İkra sureleri) dışındaki secde âyetlerinde isteyen secde eder, istemeyen secde etmez (s.132).

133) Bir mecliste secde âyetini tekrar tekrar okuyan kimsenin bir defa secde etmesi yeterli olur (s.133).

134) Secde âyeti surenin sonunda ise onu okuduktan sonra ruku'ya gitmeli, eğer surenin ortasında ise mutlaka secde yapmalıdır (s.133).

135) Secde âyetini bir zimmî, bir kadın veya bir çocuk okurken işiten kimse de secde eder (s.133).

136) Ölü yıkanılacağı yere konulup kible yönüne çevrilir, avret yeri örtülür, sonra namaz abdesti gibi abdest aldırılır, sonra başı, sakalı ve cedinin diğer yerleri su ve sidr ile yıkanır. Sonra başı, sakalı ve bedeninin diğer yerleri su ve kâfur ile yıkanır. Sonra da başı, sakalı ve bedeninin diğer yerleri başka bir şey katmaksızın

sadece su ile yıkanır, böylece üç yıkama yapılmış olur. Sonra bir mendil ile kurulanır. Sonra başına ve saçları arasına ilaç (hanût) konulup secde yerlerine (âsarü sucûdih) kâfûr sürülür. Sonra kefenleri yayılır ki, kamîs, izâr ve lifâfe olmak üzere üç elbiseden ibarettir. Sonra ona kamîsi giydirilip üzerine izarı bağlanır ve ridâ şeklindeki lifâfe içine konup dürülür ve tahtalar (tâbût) üzerine kaldırılır. Eğer kefenin çözülmesinden korkulursa bağlanır. Böylece ölünün yıkanması tamamlanmış olur (s.134).

137) Erkeğin cesedi üç elbise ile; kamîs, izâr ve lifâfe ile kefenlenir (s.139).

138) Kadının cesedi beş elbise içine konarak kefenlenir: Dir' (dir'un), himâr (hımârun), izâr, kefenleri bağlamak için kullanılan 'isabe ('isâbetün) ve lifâfedir (s.140).

139) Yanında karısı olduğu halde seferde iken ölen kimseyi karısı yıkar, ancak fercine gözünü dikmez (s.145).

140) Seferde iken yanında kocası olduğu halde ölen kadına kocası (onu yıkamayıp) teyemmüm yaptırır; çünkü onunla arasındaki (evlilik) bağı sona ermiştir. Buna karşılık karısı, ölen kocasını yıkayabilir; çünkü onun iddeti içindedir (s.145).

141) Sefer esnasında bir erkeğin yanında akrabasından (zatü rahm) mahrem bir kadın vefat ederse, erkek o kadının elbisesi üzerine izarını giydirip üzerine bolca su döker (s.145).

142) Sefer esnasında iken vefat eden bir erkeğin yanında bulunan akraba (zevâtü rahm) mahrem kadınlar ona izar giydirip üzerine bolca su dökerler; cildine dokunurlar, fakat fercine dokunmazlar (s.145).

143) Kadınlar arasında bir erkek vefat etse, fakat içlerinde ne karısı ne de mahremi bulunmasa, ölünün dizlerine kadar izarı indirip (vezernehu ilâ'r-rukbeteyni) üzerine bolca su dökerler, ancak elleriyle ona dokunmazlar avret yerlerine de bakmazlar ve onu temizlerler. (s.145).

144) Sefer halinde iken, içlerinde mahrem bir akrabası bulunmayan bir topluluk içinde vefat eden kadına teyemmüm ettirilir (s.145).

145) Suda boğulmuş olan kimse ile üzerine duvar çöküp de ölen kimsenin cenazesi yıkanır (s.147).

146) Cenaze namazının (bir kısmına yetişemeyip) bazı tekbirlerini kaçıran kimse, imam tekbir alıncaya kadar tekbir almaz; imam selam verince de onları peşisıra kaza eder (s. 149).

147) Kadın öldüğünde, namazını asabesinden ona en yakın olan kimse kıldırır; asabesi izin vermedikçe kocası onun namazını kıldıramaz. Zeyd b. Ali dedi ki: "Babamın nikahında Benî Süleym'den bir kadın vardı; namazını kıldırmak için babam onun asabesinden izin istedi. Onlar da, Allah sana acısın, kıldır, dediler." (s. 150).

148) Veled-i zina, zinadan dolayı recmedilmiş kimse ve borçlu olarak ölen kimsenin namazı kılınır ve kefenlenir (s. 152).

149) Mürcie ve Kaderiye itikadında olanlarla Âl-i Muhammed'e savaşa tutuşan kimselerin namazı kılınmaz (s. 152).

150) Ölünün kefenleri buhurlanır (tücmeru) ancak kabrine buhurdanlık götürülmez (lâ yütbe'u ilâ kabrihi bi-mecmeratin). Çünkü son azığının ateş olması hoş değildir (s. 158).

151) Kefenlerin ve cesedin üzerine hanut yapmakta bir sakınca yoktur (s. 158).

152) Karnında Müsmüman kocasından çocuk var iken ölen Zimmî bir kadın, Müslümanların kabirleri ile gayr-i Müslim vatandaşların kabirleri arasına defnedilir (s. 158).

153) Karnında sağ bir çocuk var iken ölen kadının karnı açılır ve çocuk çıkarılır. Çünkü Allah şöyle buyurmuştur: "Kim de onu yaşatırsa bütün insanlığa hayat vermiş gibidir." (s. 158).

Buraya alınan hükümler, el-Mecmû'un ilk üç kitabını oluşturan Tahâre, Salât ve Cenâiz bölümündeki 69 bâb'tan alınmıştır. Bu bölümün, sonraki kısımdaki Zeyd b. Ali'ye ait metinlere oranı yaklaşık yüzde ellidir. Bunlardan sonra namazla ilgili bir bâb (Mesâil mine's-salât) daha vardır. Daha sonra eser zekât, hac, oruç bölümleri ile devam etmektedir. İbâdatle ilgili bâpların tamamına bakılacak olursa, eserin bütünündeki Zeyd b. Ali'ye ait hükümlerin üçte ikilik bir oranla ibâdet konularında yoğunlaşmış olduğu söylenebilir. Zeyd b. Ali'ye hükümlerin çoğunluğunun öğrencisi Ebû Hâlid'in sorularına cevap vermek üzere ortaya konulduğunu da kaydetmek gerekir.

B. el-Mecmû'u'l-Fikhî'de Yer Alan İbâdât İle İlgili Fikhî Konular:

1. Temizlikle İlgili Konular (et-Tahâre: 47-82):

Temizlik (el-Vedû') ve Abdest (el-Vüdû'): s. 47-58, 71: Hz. Peygamber'in abdest alışı: s. 48; Abdestte parmaktaki yüzüğün hareket ettirilmesi, sakalların hilallenmesi: s. 162; Abdestte tertîb: s. 53; Abdestte ayakların yıkanması: s. 53, 75, 163; İstincânın hükmü: s. 53; Kadının su varken başka bir şeyle istinca yapamayacağı: s. 66; Mazmaza ve istinşâk'ın hükmü: s. 53, 54, 81; At etinin hükmü: s. 54; Hayızlı kadının ve cünüb'ün artığı olan su ile abdest almanın caiz olmayışı: s. 54; Hayvanların artığı sularla (su'r) abdest almanın hükmü: s. 54; Hayızlı kadının ve cünüb'ün artığı ile abdest almanın cevazı (lâ be'se bi-su'ri'l-hâizi ve'l-cünüb): s. 54; Abdesti bozan haller: s. 55, 57, 59, 63, 71, 107; Eti yenilen hayvanların dışkı ve idrarları: s. 55, 56; Kadının başını baş örtüsü üzerinden meshetmesi: s. 55; Elbiseye kan bulaşması: s. 56; Ayağa bulaşan necaseti yere sürterek temizleme: s. 56; Haşefenin üzerine çıkan bevlîn yıkanması: s. 56; Kusmanın (kals)'ın abdesti bozması: s. 57; Abdest alınması caiz olan sular: s. 54, 55, 71; Süt ve nebiz ile abdest: s. 54; Atların idrar ve dışkıları: s. 55; Abdesti bozmayan haller: s. 58, 71; Öpmenin hükmü: s. 58; Deve veya koyun eti yemekten dolayı abdest almanın edepten sayılması s. 58; Penis'e dokunmanın (messu'z-zeker) abdesti gerektirmemesi: s. 58.

Boy abdesti (el-ğusl, el-iğtisâl): s. 59-63; Boy abdestinin çeşitleri: s. 59; Cünüplük nedeniyle boy abdesti vâciptir: s. 59; Ölüyü yıkamak nedeniyle boy abdesti sünnettir: s. 59, 144; Kan aldırdıktan sonra, boy abdesti almak sünnettir; sadece kan alınan yeri temizlemek (tetahhur) de yeterlidir (eczee): s. 59, 63; Cuma namazı ve bayram namazları için boy abdesti almak sünnettir: s. 59; Boy abdestin şekli: s. 60, 81; Boy abdestinde yıkanan bir organ kurumadan diğerini yıkamak: s. 60; Boy abdestini gerektiren haller: s. 60; Boy abdestini gerektiren cinsel ilişki: s. 60; Kadının ihtilam olması: s. 60; Elbiseye bulaşan menî, idrar ve dışkının azı da çoğu da yıkanır: s. 61; Cinsel organdan çıkan sıvının çeşitleri ve hükümleri (vedî, vedî ve menî): s. 62; Boy abdesti almadan önce bevletmek müstehaptır: s. 62; Hayızlı ve cünüp olanın teri: s. 62; Cünüp ile tokalaşmak: s. 63.

Burun kanaması (ru'âf): s. 63, 106; Burunda akması devam etmeyen kan akıntısı: s. 64; Burun akıntısının durmaması halinde her namaz için abdest alınır: s. 64.

Uyumak (en-nevm): s. 64, 164; Namazda uyumak: s. 63.

Kan aldirmek (el-hicâme): s. 63; Kan aldirmek abdesti bozar: s. 59, 63.

Namaz abdesti ve boy abdesti suyunun miktarı: s. 64-66; Namaz abdesti ve boy abdestinde kullanılacak su miktarı: s. 64, 67; Cünüb iken yemek yemek: s. 65; Cinsel ilişkiden sonra yıkanmaksızın tekrar ilişkide bulunmak: s. 65; Yağmur damlalarıyla parçalanmış necasetin hükmü: 66; Kadının su varken başka bir şey ile istinca yapamayacağı, 66.

Sivâk (diş temizliği) ve abdest (el-vüdû)'ün fazileti: s. 66-70; Abdestte uzuvları eksiksiz yıkamak (isbâğu'l-vüdû'): s. 67, 101, 102; geceleyin diş temizliği ve abdest için kalkmanın fazileti s. 67; Hz. Peygamber'in ümmetinin abdest izlerinden tanınması: s. 68; Tuvaletten önce ve tuvaletten sonra dua okunması: s. 69; Abdestten sonra okunacak dua ve fazileti: s. 70.

Abdestle İlgili Mes'eleler (mesâil fî'l-vudû'): s. 71-76; Abdestte uzuvları bir ve iki kere yıkamanın caiz ve yeterli, üç defa yıkamanın efdal olması: s. 71, 72; Mesh: s. 55, 71, 72-75, 162, 163; Abdest üstüne abdest alınırken na'linlerin meshedilebilmesi: s. 71; Müşrik bir kimsenin artığı olan su ile abdestin hükmü: s. 71; Söz taşıma (nemîme) ve gıybet abdesti bozmaz: s. 71; içinde böcek (el-hünfesâ), kuş (es-sıyâhuve şikâk (eş-şikâk) ölen kaplardaki suyu kullanmanın hükmü: s. 71; Abdest aldıktan sonra tırnakların kesilmesi: s. 72.

Mestler (huffe) ve sargı (cebâir) üzerine mesh: s. 72-75; Hz. Peygamber Mâide âyetinin nüzülünden sonra mesh etmemiştir: s. 73, 75; Veled-i Fâtıma'nın mesh konusundaki tutumu: s. 74; Sargı üzerine mesh: s. 75; Yaralı, hastalıklı ve cerahatli uzuvların üzerine su dökülmesi: s. 75; Gusledemeyecek kadar yaralı olan kimseye namaz abdesti alıp üzerine bolca su saçmasının yeterli olması: s. 75; Çiçek hastalığı (cuderî) olan kimsenin nasıl gusledeceği: s. 75; Özür nedeniyle mestler üzerine mesh yapılabileceği: s. 75; Ayaklarını yıkayabilecek durumda olana mesh caiz değildir: s. 75; Vücudunda akıntısı devam eden iltihaplı yaralar (demâmîl) bulunan kimsenin abdestinin süresi: s. 75; Abdest ve gusulde özür halleri: s. 64, 74, 75, 77, 78, 79.

Suyu bozan (ifsat) haller: s. 76; İçine pislik düşen suların temizliği: s. 76.

Teyemmüm: s. 75, 76-78; Teyemmümü mübah kılan haller: s. 77; Teyemmümün rükunleri: s. 75; Teyemmümün süresi: s. 75; Teyemmümlünün

abdestliye namaz kıldır(ama)ması: s. 77; Teyemmüm yapılabilen nesnelere: s. 79; Seferde iken teyemmüm: s. 78.

Hayz, istihâze ve nifas: s. 78-82; 54, 62, 78; Hayızlı kadın neleri yapamaz: s. 78, 79; Âdet günleri dışında kanaması devam eden (müstehaze) kadının bir gusülle iki namazı; öğle ile ikindiye, akşam ile yatsıyı sûrî cem' yaparak kılması: s. 79; Müstehazenin tek gusülle namazları kılabilmesi: s. 79; İstihâzenin özür sayılması: s. 79; Cünüp ve hayızlının bir-iki âyet okuyabileceği: s. 79; Cünüp ve hayızlı olanın üzerinde Allah simi yazılı bir şeye dokunması, mescide girip çıkması: s. 79; Adet kanamasının asgari ve azami süresi: s. 80; Hayızlı kadınların her namaz için abdest alıp kıbleye yönelmeleri, tesbih ve tekbir getirmeleri: s. 80; Hayızlı iken kılınmayan namazlar kaza edilmez, oruçlar kaza edilir: s. 80; Akşamdan önce hayızdan temizlenen kadın, öğle ve ikindiye; fecir'den önce temizlenen kadın da akşam ve yatsıyı kaza eder: s. 80; Hayızlı eşiyile cinsel temasın sınırı: s. 81, 82; Guslün adabı: s. 81; Nifasın süresi: s. 81; Hayızdan ve nifastan sonra yapılan gusul: s. 82; Saçları örgülü iken gusul: s. 82; Hayız kanının niteliği: s. 82; Hayız müddeti sona eren kadın ile gusletmeden önce cinsel temas yasağı: s. 82.

2. Namazla İlgili Konular (es-Salât: s. 67, 82-141):

Ezân: s. 82-87, 164; Namazın fazileti: s. 67; Yeryüzünün temiz olması ve namaz kılınabilmesi: s. 68; Namazın kabulünün şartları: s. 67; Zekatsız namaz kabul olmaz: s. 67; Kıratsız namaz kabul olmaz: s. 67; Taharetsiz namaz kabul olmaz: s. 67; İmâm'ın vasıfları: s. 77; Teyemmümlünün abdestli olana namaz kıldır(ama)ması: s. 77; Ezan lafızları: s. 83; Ezan'ının okunuş şekli: s. 83, 85, 164; Ezanda tertîl: s. 83; Ezanda tegannî: s. 85; Kamet'in okunuş şekli: s. 83; Ezân'ın vakti: s. 84; Müezzin'in vasıfları: s. 84; Ezanı işitenin ezan lafızlarını tekrar etmesi: s. 85; Cemaatle namaza imam secde iken dahi katılmanın önemi: s. 85; Kadınlara ezan ve ikamet gerekliliği: s. 85, 112; Ücret karşılığında Kur'an öğretimi: s. 85; Ezan okunan namazlar: s. 86; Seferde ezan ve ikamet: s. 86, 164; Çocuğun (sabî) ve kadının ezanı: s. 86; İkamet halinde ezan: s. 86; Müezzinliğin fazileti: s. 69, 86, 87;

Namaz Vakitleri: s. 87-89; Namazın ilk ve son vakitleri: s. 87; İlk vaktin fazileti: s. 87; Namazı vakti dışına bırakmanın küfr sayılması: s. 88; Namazı kaçırmak (*ifrâtu's-salât*): s. 89; Namaz kılınması mekruh olan dört vakit: s. 89; Namazda iken vaktin çıkması: s. 89; Cenaze namazının kılınabileceği vakitler: s. 89.

Namaz Tekbirleri: s. 89-91; Namazda ellerin iftitah tekbiri dışında kaldırılmaması: s. 89; İftitah tekbirinde ellerin kulak uçlarına kaldırılması:s. 90; "Kad kameti's-salah" denilince namaza başlanacağı: s. 90; İftitah tekbiri ve diğer tekbirlerin hükmü: s. 90; İftitah tekbirinin lafızları: s. 91; Namazın miftahı, tahrimi ve teslimi. s. 91; Cemaate imam rukuda iken katılan ne yapar: s. 91.

Namazın istiftahı: s. 91-92: Zeyd b. Ali'nin Ebû Hanife (ö. 150/767) ile karşılaşması: s. 92.

Namazda kıraat: s. 92-94, 163, 164, 165; Bismelenin açıktan okunması: s. 93; Kıraatin önemi: s. 93; Cemaatin kıraati: s. 93; Fâtiha'nın unutulması nedeniyle sehiv secdesi: s. 93; Kıraat yapmadığını rukuda fark eden kimse ne yapar: s. 94; Cemaatin imam'ın kıraatini açması: s. 94; Muavvizeteyn surelerinin Kur'an'a dahil olduğu: s. 94; Sehiv secdesi: s. 93, 94; Zeyd b. Ali'nin kıraatı: s. 164-165; Fatiha'nın kırâati: s. 164.

Rukû ve Secdelerde Neler Okunur: s. 94-95: Rukû ve secde tesbihlerinin adedi: s. 94; Rukû'dan doğrulunca ne söyleneceği: s. 95; Kadın ve erkeğin secde şekli: s. 95; Rukû'da imama yetişmenin o rekata yetişmiş sayılması: s. 95;

Teşehhüd: s. 95-97, 164: Teşehhüde oturmanın şekli: s. 96, 164; Teşehhüde okunanlar: s. 96, 97, 162; Teşehhüdün önemi: s. 96.

Kunût: s. 97-99, 164: Vitir ve sabah namazında kunut: s. 97; Sabah kunutunda okunan âyet: s. 98; Vitir kunutunda okunan dua: s. 99; Vitir namazında kunut'un hükmü: s. 164; Sabah namazında kunûtun hükmü: s. 164.

Cemaatle namazın fazileti: s. 99-102: Büyük günahlar (kebâir): s. 100; Büyük günahlar sebebiyle ümmetin belaya uğraması: s. 100; Cemaatle namazı terk etmenin belaya sebep olan davranışlardan olduğu: s. 100; Mescide yakın olanın (câru'l-mescid) ezanı işittiğinde tek başına namaz kılamayacağı: s. 101; Cemaatle namazın hükmü: s. 100, 101; Cemaatle namazın fazileti: s. 101, 102; Yatsı ve sabah namazını cemaatle kılmanın fazileti: s. 102; Teheccüd namazı: s. 102; En faziletli ameller (isbâğu'l-vudû', cemaatle namaza kılmak için yürümek, namazdan sonra namazı gözetmek) : s. 102.

İmamlığa kim daha layıktır: s. 103, 125: Kimlerin arkasında namaz kılınmaz: s. 103, 162; Hâricîlerin, mürciîlerin, kaderiyye'nin ve âl-i Muhammed'le savaşımların arkasında namaz kılınmaz: s. 103; Bedevîlerin (a'râb) ve a'manın

(mekfûf) arkasında namaz kılmak mekruhtur: s. 103; Meliklerin ve iffetli olduğu takdirde veled-i zinanın arkasında namaz kılınabilir: s. 103;

Safların düzeni (ikâmetu's-sufûf): s. 104-105: İmam'dan başka bir kişi ve iki kişiyle saf düzeni: s. 105; Cemaatin arkasında tek başına namaz kılmanın hükmü: s. 105:

Namazda kaçınılması gereken davranışlar: s. 105-106: Uyuqlama (nuâs), esnemek, hapşırma: s. 105; Namazda huşu'ü bozan davranışlar: s. 106; Namazı hiçbir şey kesmez (lâ yaktau's-salâte şeyün): s. 106, 122.

Namazda abdestin bozulması: s. 106: Namazı bozmayıp abdesti bozan haller (yellenmek, kusmak ve burun kanaması): s. 106; Namaz ve abdesti birlikte bozan haller (idrâr, dışkı ve kahkaha): s. 107; Abdest almak için namazdan ayrılan kişi, o sırada konuşursa, namazı bozulur: s. 106; Teşehhüd'den sonra abdest bozulduysa, namaz tamamlanmış sayılır: s. 106; Namaz kıldırırken abdesti bozulan imam ne yapar: s. 107; Namazda konuşmak namazı bozar: s. 107; Namazda iken selama karşılık veren kimsenin namazı fasit olur: s. 107, 162; Namazda selama karşılık vermenin nehyedilmesi: s. 108, 162; Namazda iken tükürmek: s. 108.

Namazda yanılmak (sehv): s. 93, 94, 108-111, 112-113, 164: Sehv secdesinin namazdaki eksiklik ve ziyadeliği telafi etmesi: s. 108; Sehv secdesi selamdan sonra kelamdan öncedir: s. 108; Hz. Peygamber'in öğleyi beş rekat kılıp sehv secdesi yapması: s. 109; Sehv secdesi gerektiren haller: s. 93, 94, 109-110, 112, 113, 115, 164; Selam verip konuştuğundan sonra, namazın farzlarından birini unuttuğunu hatırlayan kimse ne yapar: s. 110; Namazın sünnetlerinden birini unuttuğunu namazdan çıktıktan sonra hatırlayan kimsenin namazı tamdır: s. 111, 164; Sehv secdesi nasıl yapılır: s. 108, 111.

Kadının kadınlara imameti: s. 111; Yanında kendisinden başka bir erkek bulunmayan kimse kadınlara imam olmasın: s. 112; Kadınlara ezan, kamet ve cemaatle namazın gerekmeşi: s. 112.

İmamın namazının fâsit olması: s. 112-113; Hz. Ömer (ö. 23/644) ile Hz. Ali arasındaki içtihat farklılığı: s. 112; İmamın namazı aslen fâsit ise, ona uyan cemaatin namazı da fâsittir: s. 112; İmama sehv secdesi yapmak gerekirse, cemaate de gerekir: s. 112; Cemaatle namaz kılarken, sadece arkasındakiler yanılırsa, onlara sehv secdesi gerekmez: s. 113.

Namaza sonradan katılan kimsenin (müdrük) halleri: s. 91, 95, 113, 149, 161.

Namaza yetişemeyen kimse (cemaati kaçıran) ne yapar: s. 112-113; Farz namazı kılmış olan kimsenin aynı vaktin namazını kılan cemaate katılması: s. 114.

İmam, cemaate namaz kıldırdıktan sonra nafileleri nerede kılar: s. 115; İmam'ın namaz kıldırıldığı yerde nafileri de kılması mekruhtur: s. 115.

Salâtu't-tatavvû' (farz namazlardan önce ve sonra kılınanlar): s. 115-116; Evvâbîn namazı (zevâl'den sonra öğleden önce sekiz rekat): s. 115; Akşam namazından sonra iki rekat namaz: s. 115; Sabah'ın farzından önce fecrin doğuşundan sonra iki rekat namaz: s. 115; Sabah namazının sünnetinde okunan sureler: s. 116; Sabah ile akşam namazının sünnetlerinin önemi: s. 116.

Duhâ namazı: s. 117; Hz. Peygamber'in sadece Mekke'nin fethi günü duhâ namazı kıldığı: s. 117.

Gece namazı (salâtu'l-leyl): s. 117; Teheccüd: s. 117; Gecenin son üçte birinde iki rekat namaz ve fazileti: s. 117; Sekiz rekat gece namazının fazileti: s. 117.

Elli (rekat) namaz (salâtu'l-hamsîn): s. 118: 17 rekat farz, 8 öğleden önce, 4 öğleden sonra, 4 ikindiden önce, 4 akşamdan sonra, 8 gece (sehar), 3 vitir, 2 de sabahın sünneti: s. 118.

Vitir namazı: s. 118-119: Vitir'in sünnet olup vâcib olmaması: s. 118, 119; Vitir namazında okunan sureler: s. 118; Vitir namazının vakti (yatsı ile sabah ezanı arası): s. 119; Vitri kasten terk etmemek gerekir: s. 119; Vitri vaktinde kılamayan gündüz kılar: s. 119.

Vitir namazı duası: s. 120; Kunutun zamanı: s. 120; Hz. Ali'nin kunutu: s. 120; Kunut duası: s. 120.

Gece namazı kaçır rekat kınır: s. 120; Gece namazı ikişer ikişer, gündüz namazları dörder rekat kılınır: s. 120.

Uyumak veya unutmak sebebiyle namazı geçirmek: s. 120-122, 164. Hz. Peygamber'in sabah namazını kaçırmaması ve onu kuşluk vaktinde cemaatle kılınması: s. 121; Öğle namazını kılmadığını ikindinin ilk vaktinde hatırlayan kimse önce öğleyi, sonra ikindiye kılar; son vaktinde hatırlayan önce ikindiye kılar: s. 120; Namazlarda tertib: s. 121, 122, 164.

Namazı kesen haller, namaz kılınan yerler, hangi elbiseyle namaz kılınabilir: s. 122-123: Namazda stre edinilmesi: s. 122: Namaz kılının önünden köpek, eşek ve kadının geçmesi namaza mani olmaz: s. 122; Namazı hiçbir Şey kesmez: s. 106, 122; Deve barınaklarında namaz: s. 122; Koyun aıllarında namaz: s. 123; Erkein, kadının ve cariyenin elbisesi: s. 123; Cariye başörtüsü (*himâr*) olmadan namaz kılabilir: s. 123; Hayvan tüylerinden yapılmış sergi üzerine namaz: s. 123.

Hasta (merd), baygın (mum aleyh) ve çıplak (uryân) haldeki kimsenin namazı: s. 123-126: Baygınlık geçiren kimse, akşamdan önce ayılırsa le ve ikindiye, fecirden önce ayılırsa akşam ve yatsıye da kılar: s. 124; Hasta namazı gücü yettiince kılar: s. 125; Ayakta kılabilen, oturarak namaz kılana ittiba edemez: s. 125; çıplak kimse, kimsenin göremeyeceği bir yerde olduğunda namazını ayakta kılar: s. 125; Hastanın ruku' ve secdesi: s. 126.

Cuma namazı: s. 126-127; Cuma hutbesi: s. 126; Hz. Peygamber Cuma günü sabah namazında secde suresini (tenzlu's-secde) ve dehr suresini okurdu: s. 127; Cuma'nın sünnetleri: s. 127; Cuma ezanının ve kametin vakti: s. 127; Cuma namazında kıraat cehrdir: s. 127; Cuma kimlere vâcibtir: s. 127, 162.

Bayram namazları: s. 127-128: Fitr ve udhiye namazları: s. 127; Namaz tekbirlerinin adedi (12): s. 127; Bayram namazının kılınışı: s. 127; Bayram namazlarında kıraat: s. 127; Bayram hutbeleri: s. 128; Cuma ve bayram namazlarının aynı güne rastlaması: s. 128; Cuma ve bayram namazına ikinci rekatin rukuundan sonra katılan kimse dört rekat kılar: s. 128.

Teşrik tekbirleri: s. 128-130; Cuma ve bayram namazı Şehir (mısr) halkına gerekir: s. 128; Teşrik tekbirlerinin vakti: s. 129; Teşrik tekbirlerinin lafızları: s. 129; Teşrik tekbirlerini mukime, msafire, namazı tek başına veya cemaatle kılana her farzın arkasından okuması vâcibtir: s. 130.

Yolculukta namaz: s. 130-131: Seferde akşam namazı , diğerleri iki rekat kılınır (kasru's-salâh): s. 130. Sefer müddeti: s. 130, 185; Msafirin mukime, mukimin misafire uyarak namaz kılmazı: s. 131; Binek üzerinde ma ile nafile namaz: s. 131; Hz. Peygamber farz namazları ve vitir namazı binek üzerinde kılmazdı: s. 131.

Gemide namaz: s. 131.

Secde âyetleri (es-sucûd fi'l-kur'an): s. 132-133: Secde edilmesi vâcib olan secde âyetleri (*azâimu sucûdi'l-kur'an*) dörttür: s. 132; Bir mecliste tekrar tekrar secde âyetini okuyana bir secde yeterlidir: s. 132; Namazda secde âyeti: s. 133.

Güneş tutulması (*kusûf*) namazı ve yağmur isteme namazı (*istiskâ*): s. 134; Güneş ve ay tutulduğunda en güzel davranış, namaz (es-salât) ve Kur'an kıtaatidir: s. 134; Kusûf namazının kılınışı: s. 134; İstiskâ namazının kılınışı: s. 134.

Korku halinde namaz (salâtu'l-havf): s. 134-135: Korku halinde akşam ve diğer vakit namazlarının kılınışı: s. 134, 135; Mukîm olanların korku namazı: s. 135.

Mescidin fazileti: s. 135-136: Mescit yaptırmanın ve bakımının fazileti: s. 135; Mescide giriş âdabı: s. 136.

Hz. Peygamber'e ve âline salât okumanın fazileti: s. 136-137.

Tesbih ve dua: s. 137-138, 140, 141, 149, 150: Hz. Ali'nin duaları: s. 69, 70, 98, 120, 138, 140, 141; Hz. Peygamber'in duaları: s. 70, 150, 153, 159, 160, 183, 210; Allah dualara muhakak icabet eder: s. 138; Duası geri çevrilmeyen dört sınıf insan: s. 138; Dua mü'minin silahıdır: s. 138; Ali b. el-Hüsey'nin vitir namazının kunutunda yetmiş defa istiğfar etmesi: s. 137; Tesbih lafızları: s. 138; Günde yüz defa Allah'ı tebîh etme, yüz defa hamdetme, yüz defa tekbir getirme, yüz defa tehlil getirmenin fazileti: s. 138; Tehlîl lafızları: s. 138.

Ramazan ayında kıyâm: s. 139; Hz. Ali'nin 20 rekatlık terâvîh namazının cemaatle kılınmasını emretmesi: s. 139; Terâvîh namazının kılınış şekli: s. 139; Vitir namazının terâvîhten sonra cemaatle kılınması: s. 139;

Namazların müteakiben yapılan dua: s. 140: Vitir namazından sonra ve fecir zamanı yapılan dua: s. 140; Sabah namazının sünnetinden sonra okunan dua: s. 140; Sabah namazından sonra, musallînin namaz kıldığı yerden kalkmadan güneş doğuncaya kadar Allah'ı zikretmesi, tesbih ve hamdetmesinin fazileti: s. 141; Sabah namazından sonra Hz. Ali'nin duası: s. 141.

Namazla İlgili Meseleler (mesâil mine's-salâh): s. 161-165; Namazda safın ortasındaki kadın üç kişinin namazını bozar (ifsâd): s. 161; Sehv secdesi bulunan imam'la birlikte bir rekat kılan kimse (müdrîk) imamla birlikte secde eder, sonra kalkıp yetişemediği rekatları kılar: s. 161; Müsafir bir imam'ın mukimlere ve müsafirlere imametinde abdestinin bozulması: s. 161; Kıraatte hata (lahn) namazı bozar (yakta'u's-salâte):s. 161; Namazda selama karşılık vermek, namazı bozar: s.

162; Abdestte parmaktaki yüzüğün hareket ettirilmesi, sakalların hilallenmesi: s. 162; Teşehhüde neler okunabilir: s. 162; Fâsık imamlarla birlikte cum'a namazı kılmaya koşmak (es-sa'yu ilâ eimmeti'l-fussâk) vâcib değildir: s. 162; Hidâyet imamı (eimmetü'l-hudâ)'nın cum'a davetine koşmak vâcibtir: s. 162; Eimmetu'l-fussâk, eimmetü'l-hudâ: s. 162; Cuma günü hutbe okunurken namaz kılmak: s. 162; Cuma namazında kıraati cehren yapmayan kimsenin arkasında namaz: s. 162; Ayaklarını yıkamayıp mesh yapmış kimsenin arkasında namaz: s. 162; Ayakların meshedilmesi görüşünde olan, ancak ayaklarını yıkadığı ve meshettiği bilinmeyen kimsenin arkasında namaz: s. 163; Yahûdî ve Hristiyanların ma'betlerinde (el-biye' ve'l-kenâis) namaz: s. 163; Kıraati düzgün olmayan kimse (el-ümmî ellezî lâ yühsinü'l-kirâete...) nasıl namaz kılar: s. 163; Dilsiz (el-ahresü)'nin namazı: s. 163; Nafile namazların (*et-tatavvu'*) oturarak (*câlisen*) kılınması: s. 163; Kadının namazda oturuş şekli: s. 164; Namazda uyumak (en-nevm): s. 164; Sabah namazında kunut'un unutulmasından dolayı sehiv secdesi gerekmeysi: s. 164; Vitir namazında kunutun unutulmasından dolayı sehiv secdesinin gerekmesi: s. 164; Seferde ezân ve kâmet: s. 164; Namazlarda tertip: s. 164; Zeyd b. Ali'nin kıraati: s. 164, 165.

3. Cenaze İle İlgili Konular (el-Cenâiz s. 143-165):

Ölünün yıkanması (ğuslu'l-meyyit): s. 85, 89, 143-144: Cenazeyi yıkamanın, namazını kılmanın ve defnetmenin fazileti: s. 143; Cenaze nasıl yıkanır ve kefenlenir: s. 144; Erkeğin ve kadının kefeni: s. 144; Cenaze yıkadıktan sonra gusletmek sünnettir: s. 144.

Kadının kocasının cenazesini yıkaması: s. 145-146: Karısı ölen erkek, yabancıya caiz olduğu kadarıyla karısının cesedine bakabilir: s. 145; Kadın, kocasının cenazesini yıkayabilir: s. 145; Erkek, karısının cenazesini yıkayamaz; teyemmüm ettirir: s. 145; Yakını olan erkekten başkası yanında bulunmayan kadın (*zâtu rahmin muharremun*) vefat ettiğinde, erkek onun üzerine su saçar: s. 145; Seferde iken erkek öldüğünde, yakını olan kadınlar (*zevâtu rahmin muharrem*) ona izarı üzerinden su dökerler, cildine temas ederler ancak fercine dokunmazlar: s. 145; Yabancı kadınlardan başkası bulunmayan erkek vefat ettiğinde, dizlerine kadar avret yerini örtüp üzerine su dökerler, elleriyle temas etmeksizin onu temizlerler: s. 145; Yanında hiçbir yakını bulunmayan kadın, ehli kitap bir kadın varsa ona yıkattırılır, o da yoksa sadece teyemmüm ettirilir: s. 145, 146.

Şehîd, ateşte yanan ve suda boğulmuş kimse: s. 146-148: Şehîd'in yıkanması: s. 146; Şehîd'in yıkanmadan gömülmesi: s. 147; Şehîdin kanlı elbisesi: s. 147; Şehîd'in üzerinden neler çıkarılır: s. 147; Ateşte yanmış kimse: s. 147; Suda boğulmuş ve duvar altında kalarak ölmüş kimse yıkanır: s. 147; Şehîd ve şehîd hükmünde olanlar: s. 148.

Tâbut (serîr) ve na's nasıl taşınır: s. 148.

Cenaze namazı: s. 149-153: Cenaze tekbirlerinin adedi (4, 5, 6 ve 7): s. 149; Hz. Peygamber'in en son kıldığı cenaze namazı (4 tekbirli): s. 153; Cenaze namazında neler okunur: s. 149; Kadın- erkek birçok cenazenin musallâdaki tertîbi: s. 149; Cenaze namazının bazı tekbirlerini kaçırın kimse ne yapar: s. 149; Cenaze namazı kılan, cenazenin neresinde durur: s. 149; Cenazeye katılmanın önemi: s. 85, 159; Cenaze namazının kılınabileceği vakitler: s. 89.

Çocuk cenazesinin (tıfl) namazı: s. 150: Düşük: s. 150; Sağ doğup ölen: s. 150; Çocuk cenazesinin duası: s. 150.

Kadının namazını kılmaya kim daha çok hak sahibidir: s. 151; Kadının asabesi izin vermedikçe kocası onun namazını kılamaz: s. 151.

Cenaze namazı kılınması hoş görülmeyen kimse ile namazının kılınmasında sakınca olmayan kimse: s. 151-152: Özürsüz olarak sünnet olmamış kimsenin namazı kılınmaz: s. 151; Veled-i zinâ, zinâ'dan dolayı recmedilmiş olanların ve borçlunun namazı kılınır: s. 152; Mürcie'nin, kaderiyye'nin ve Hz. Peygamber'in âline savaş açanların (men nesabe li-âli Muhammedin harben) namazı kılınmaz: s. 152.

Cenaze kabre (lahd) nasıl konur: s. 153: Cenazeyi kabre koyarken okunan dua: s. 152; Cenazenin sağ yanı üzerine yüzü kibleye doğru kabre konması: s. 153; Kabrin üzerine su dökülmesi : s. 153; Cenaze defnedildikten sonra onun için namaz kılınmaz, dua edilir: s. 154; Kabrin başında durup ölü için dua ve istiğfarda bulunmak: s. 154.

Cenaze ile birlikte yürümek: s. 154; Cenazede yürüyüş âdabı: s. 154; Cenazeyi taşımanın ve cenaze sahiplerine selâm vermenin önemi, bunu terk etmenin kerâheti: s. 154; Cenaze için ayağa kalkmak: s. 154.

Cenaze için bağırip çağırmaq (es-sıyâh), ağıt yakmaq (en-nevh): s. 155;
Cenaze sahiplerine yasaklanan davranışlar: s. 155; Ölüyü kibleye çevirmek: s. 155; Ölüye telkin yapmak: s. 156.

İhramlı iken ölen kimseye ne yapılır: s. 156.

Hz. Peygamber'in na'sının yıkanması ve kefenlenmesi: s. 156; Hz. Peygamber'in nereye defnedileceği hususunda Sahâbenin ihtilafı: s. 156; Hz. Peygamber'in nereye defnedileceği hususunda Hz. Ali'nin hadis rivayeti: s. 157; Hz. Peygamber'in nasıl yıkandığı: s. 157.

Cesedin kokulanması (el-misku fi'l-hanût): s. 158; Na'sın ve kefenlerin ilaçlanması: s. 128.

Karnında çocuk varken ölen kadın: s. 158; Karnında Müslüman eşinden bir çocuğu bulunan kadın ölürse, nereye defnolur: s. 158; Karnında sağ bir çocuk var iken ölen kadının karnı yarılıp çocuk kurtarılır: s. 158.

Hasta ziyareti: s. 159-160; Kabir ziyareti: s. 159; Hastalık esnasında okunacak dua: s. 159, 160; Ölümü çokça anmak ve ona hazırlık yapmak: s. 160.

4. Zekâtla İlgili Konular (ez-Zekât: s. 167-179):

Sadakanın kabul şartları: s. 68, 179 (eli kapalı olan kimseden=mağlûl, gâll sadaka kabul olmaz.)

Yılın çoğunu otlaklarda geçiren (*sâime*) develerin zekatı: s. 167: Develerin zekatının nisabı: s. 167; Develerin zekât tarifesi: s. 167-168; Binmek ve yük taşımak için beslenen develerin (*el-ibilu'l-avâmilu ve'l- havâmil*) zekatı yoktur: s. 168; Develerin zekâtı nasıl ödenir: s. 167, 168.

Siğirlerin (el-bakar) zekatı: s. 169: Siğirlerin zekâtının nisabı: s. 168; Binmek ve yük taşımak için beslenen siğirlerin (*el-bekaru'l-havâmilu ve'l-avâmilu*) zekâtı yoktur: s. 169; Siğirlerin zekat tarifesi: 168-169.

Koyunların (el-ğanem) zekatı: s. 169-170: Koyunların zekatının nisabı: s. 169; Koyunların zekât tarifesi:s.169; Zekat olarak verilecek hayvanın nitelikleri: s.69; Zekâttan kaçınmak amacıyla, zekât malını bölüp nisabın altına düşürmek: s. 170; Zekat düşmeyen hayvanlar: s. 170.

Altın (ez-zeheb) ve gümüşün (el-fiddatü) zekatı: s. 170-174; Gümüşün (*el-veriku*) nisabı: s. 170; Altının nisabı: s. 171; Zekat dışı bırakılan mallar: s. 168, 169, 170, 171; Havelân-ı havl şartı: s. 171; Alacakların zekâtı: s. 171; Kimler zekat

alamaz ve zekat yükümlüsü olmaz: s. 171; Zinet takılarının (zekâtu'l-huliy) zekatı: s. 172; Denizden çıkarılan anber ve incinin zekâtı: s. 172; Yetîmin malından zekat verilmez: s. 172; Madenlerin zekâtı: s. 137 (*el-humus*); *Mükâteb* zekat yükümlüsü değildir: s. 172; Kimlere zekat verilmez: s. 173; Zekatın vaktinden önce ödenmesi câizdir: s. 173; 150 dirhem altınla 5 dinarın birlikte zekat nisabını oluşturması: s. 173; Gayr-i Müslim vatandaşlara (ehlu'z-zimme) farz olan zekât malından (*sadakatün ferîdatün*) verilemez: s. 173; Zekât gerekli olan on çeşit mal (altın, gümüş, buğday, arpa, hurma, kuru üzüm, mısır, deve, sığır, koyun) : s. 173; Zekât malının harcama kalemleri: s. 174.

Öşür (arzu'l-uşur) toprakları: s. 174-175; Öşür arazisinde yetiştirilen ürünlerin zekat nisabı: s. 174; Zekatın nisâbı:⁶⁹ Develerde 5 deve: s. 167; Sığırlarda 30 sığır: s. 168; Koyunlarda 40 koyun: s. 169; Gümüş'te 200 dirhem⁷⁰: s. 170; Altın'da 20 miskal: s. 171; Öşür mallarında 5 vesak: s. 174; Yağmur suyu ile kendiliğinden sulanan arazilerin ürünlerinin zekatı: s. 174; Sulama yapılan arazilerin ürünlerinin zekatı: s. 174; Hudravât denilen toprak ürünlerinin zekatı yoktur: s. 175.

Harâc: s. 175; Harâc arazisinin vergi tarifesi: s. 175.

Fıtır sadakası (*sadakatü'l-fitr*): s. 175, 193; Fıtır sadakasının ölçüleri (buğdaydan yarım sa', hurma ve arpadan 1'er sa'):s. 175;⁷¹Fıtır sadakasının mahiyeti: s. 175; Fıtır sadakası kimlere vâciptir: s. 176 (50 dirhem ve daha fazlasına sahip olanlar); Kimler fıtır sadakası alabilir : s. 176 (50 dirhemi bulunanlar fıtır sadakası alamaz); Sa'ın miktarı: s. 176;⁷² Fıtır sadakası zimmîlere verilebilir: s. 193.

Akrabaya (*el-karâbe*) sadaka vermenin fazileti: s. 176; Akrabaya dua etmenin en faziletli sadaka olduğu: s. 176; Hz. Ali'nin bir dirhem ile yemek satın alıp dostlarla birlikte yemeği, köle satın alıp âzat etmekten daha hoş görmesi: s. 176.

⁶⁹ Altının nisabı, 20 miskal altındır. Bu da, şer'î ölçüye göre yaklaşık 80 gr. altındır. Gümüşün nisabı 200 dirhemdir. Şer'î ölçüye göre 200 dirhem, 560 gramdır (Bkz. Döndüren, Hamdi, "Nisâb" mad., *ŞİA*, c. V, İst. 1992, ss. 109-111.

⁷⁰ Dirhemin en muhtemel ağırlığı 2,97 gramdır" (Döndüren, Hamdi, "Dirhem" mad., c. I, İst. 1990, ss. 404-405.

⁷¹ Hanefîlere göre de buğdaydan 1 sa' verilir. Bkz. Yavuz, Y. Vehbi, "Fitre" mad., *DİA*, c. XIII, İst. 1996, ss. 160-161, s. 160 (1 sa'=yaklaşık 3 gram).

⁷² "Bin kırk dirhem ağırlığındaki buğday, veya arpayı alabilen bir hacim ölçeği. 1 sâ', şer'î dirheme göre yaklaşık 2,917 kg; örfî dirheme göre ise 3,333 kg. ağırlığa denktir. Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre 1 sâ'= 8 Irak ritl'idir. Ebû Yusuf'a göre ise 1 sâ' 5,33 ritl olur" (Döndüren, Hamdi, "Sa'" mad., *ŞİA*, c. V, İst. 1992, ss. 296-297.

Gizlice verilen sadaka (sadatü's-sirr): s. 176; Sadakayı gizlice vermenin fazileti: s. 176.

Ödünç vermenin (el-karz) fazileti: s. 177.

Sadaka alması helâl olmayan kimselerle helâl olanlar: s. 178; İnsanlara yük olmanın günah oluşu: s. 178; Sadaka alması helâl olan kimseler: s. 178.

Zekâta engel olanlar (mâni'u'z-zekâh): s. 178; Hz. Peygamber'in zekâta mâni olana lanet etmesi: s. 178; Hz. Peygamber'in, ribâ yiyenler ve zekâta mani olanlarla ilgili sözü: s. 179; "mâ'ûn" zekât demektir: s. 179.

5. Oruçla İlgili Konular (es-Savm: s. 181-196):

Orucun fazileti: s. 181-182; Ramazan ayında şeytanların bağlanması: s. 181; Hz. Peygamber'in Ramazan'ın son on günü itikâf yapması: s. 181; Oruçlunun iki sevinç zamanı: s. 182; Oruçlunun ağız kokusu: s. 182.

Sahûra kalkmanın fazileti: s. 182; Sahur yemeğinin Müslümanların orucuna ait oluşu: s. 183; Sahuru geciktirmek: s. 183.

İftâr: s. 183; Peygamberlerin ahlakından olan üç davranış: s. 183; İftar için acele etmek, sahuru geciktirmek ve elleri göbük altında bağlanması: s. 183; İftar duası: s. 183.

Orucu bozan ve bozmayan davranışlar: s. 183-185; Unutarak yemek: s. 183; Kusmak (el-kay') orucu bozmaz: s. 183; Kustuktan sonra iftar etmek: s. 183; Orucu bozmayan üç şey (kusmak=el-kay'u'z-zâri'u, ihtilâm ve öpmek): s. 184; Öpmenin gençlere mekruh görülmesi, yaşlılara ruhsat oluşu: s. 184; Kan aldırmanın (el-hacâmeh) oruçluyu zayıf düşürmesi sebebiyle mekrûh görülmesi: s. 184; Sürme çekmek (el-kuhl): s. 184; Oruçluyken misvak kullanmak: s. 185; Oruçluya mekrûh olan davranışlar: s. 184-185; Boğaza sinek kaçması: s. 184; Mazmaza yaparken boğaza su kaçması (üç defa mazmaza yaparken olmuşsa bozulmaz; üçten sonra olursa bozulur.): s. 185; Burun damlası ve vücûda ilaç vermek (es-sü'ût ve'l-hukne) orucu bozar: s. 185; Oruç tutmamayı mübah kılan yolculuk hali ve misafirlik müddeti: s. 185; Müstehaza olan kadın, orucu kaza eder, namazı kaza etmez: s. 185; Cünüpken oruca başlamak: s. 185.

Ramazanda oruç tutmamasına izin verilen kimseler: s. 186; Hâmile (hublâ):s. 186; Emzikli kadın: s. 186; Susuzluğa dayanamayan kimse: s. 186, Oruç tutamayacak derecede yaşlı iyice ilerlemiş kimse: s. 186; Yaşlılık sebebiyle oruç

tutamayan kimse, her gün için yarım ölçek (nısfu sâ') fidye verir; diğerleri oruçlarını kaza ederler: s. 186.

Ramazan ayının kazâsı: s. 186-187: Hasta (el-merîdu) ve misafirler (el-müsâfiru) ramazanda oruç tutmayıp sonradan kaza ederler: s. 186; Kaza oruçları peşpeşe tutulur; peşpeşe olmasa da olur: s. 187; Hastalık sebebiyle üzerinde Ramazan ayından oruç kalan kimse için fidye verilir: s. 186; Oruç fidyesinin miktarı (nısfu sâ'): s. 186, 187.

Ara vermeksizin oruç tutmak: s. 187; Ara vermeksizin oruç tutmanın ve susma orucunun nehyedilişi: s. 187.

Nafile oruç: s. 187-188; Her ay üç gün oruç: s. 188; Nafile oruca niyet, güneşin zevâline kadar yapılabilir: s. 188; Nafile orucun kazası: s. 188.

Ramazanda kasden orucunu yiyen kimsenin keffâreti: s. 188: Oruç keffaretinde fidye miktarı: s. 188; Cima' sebebiyle bozulan orucun keffâreti (1 köle azadı, 60 dün peşpeşe oruç, 60 fakiri doyurma, miskinlerden her birine 1 müd olmak üzere toplam 15 sa' verilmesi): s. 188.

Hilâlinin görüldüğüne dair şahitlik: s. 189: Mushaf üzerine yemin: s. 189; Hz. Ali'nin, 28 gün oruçtan sonra 29. günü oruca devam ederken, ona bir topluluğun gelip hilâli görerek oruca başladıklarına ve 30 güne tamamladıklarına dair şahadetleri üzerine, zevâlden sonra iftar ettirmesi, bayram namazını ertesi gün kıldırması, bir günü de kaza ettirmesi⁷³: s. 189; Şevvâl ayının hilâli, günün ilk kısmında görülürse (min evvelî'n-nehâr) o gün bayram edilir; günün son kısmında görülürse (min âhiri'n-nehâr), o günkü oruç tamamlanır: s. 189.

İtikâf: s. 190: İtikâfın cami' dışında ve oruçsuz yapılamayacağı: s. 190; İtikâf'ta olan kimse, neleri yapabilir, neleri yapamaz: s. 190.

Yemin keffâreti (keffâretü'l-eymân): s. 190-197: Yemin'in çeşitleri (yemînu's-sabr, yemînu'l-lağv, yemînu't-tehilleti): s. 190; Yemînu's-sabr büyük günahlardan biridir, günahı keffâretinden büyüktür; keffâreti yoktur: s. 190; Yemînu'l-lağv'in günahı da keffâreti de yoktur: s. 190; Yemînu't-tehille'nin (keffâret

---

⁷³Anlaşılan, Hz. Alî ve ashâbı Ramazan hilâlini görememişler ve yevmu's-şekk'den sonraki gün oruca başlamışlar. Bu şekilde 28 gün oruç tutup 29. günde de oruçlu iken, bir topluluk gelip hilâli görerek oruca başladıklarını söylemişler ve 30. gece Şevvâl ayının hilâlini gördüklerine dair şahadette bulunmuşlar. Onların 30. günde, Hz. Ali'nin de 29. günde iken yaptıkları bu şahadet üzerine Hz. Ali insanlara iftar etmelerini emretmiş. Bu olay zevâl vaktinden sonra olduğu için bayram namazı ertesi güne kalmış. Hz. Ali ve beraberindekilerinin orucu bir gün eksik olduğu için yevmu's-şekk diye tutmadıkları Ramazan'ın birinci günü orucunu kaza etmişler. Bkz. San'anî, *age*, II, 504.

karşılığında bozulması helal kılınan yemin) kefareti (10 miskîni doyurmak veya giydirmek veyahut bir köle âzad etmek, bunları yapamazsa, 3 gün peşpeşe oruç tutmak): s. 191; Yemin keffaretinde miskinleri doyurmanın ölçüsü (sabah-akşam iki öğün için yarım sa' buğday ezmesi (sevîk) veya un (dakîk), veya 1 sa' hurma veya arpa) : s. 191; Ortalama günlük yiyeceğin ölçüsü (evsetu mâ tut'imûne ehlîkum): Ekmek ile eritilmiş yağ (semen), ekmek ile zeytin yağı (zeyt), en efdali ekmek ile et, en asgarisi de ekmek ile tuz: s. 191; Ortalama giyilecek elbisenin (*kisvtuhum*) ölçüsü (namaz kılabilmek için yeterli olan bir elbise): s. 191; Yemin lafızları, yemin sigaları, yemin şekilleri ve hükümleri: s. 192; Zâtî sıfatlar (*sifâtu'z-zât*) üzerine yemin: s. 192; Fiilî sıfatlar (*sifâtu'l-ef'âl*) üzerine yemin: s. 192; On fakir yerine bir fakiri on gün doyurmak olur mu: s. 182; Yemin keffaretinde sıralamanın önemi (yedirecek bir şey bulamadığı için yemin keffâreti olarak oruç tutan kimse, üçüncü gün orucunda güneş batmadan önce doyurma imkanına kavuşursa, orucu bırakıp fakiri doyurur: s. 193; Yemini bozma (hins) sayılan ve sayılmayan durumlar: s. 193-195, 214; Yemin keffareti ehl-i zimmeye verilmez: s. 193; Yeminlerde insanların niyetlerine bakılması, niyetleri biliniyorsa, beldelerinde konuşulan dile ve aralarındaki örfe göre lafızlara mana yüklenmesi: s. 195; Hz. Peygamber'in yemin şekli: s. 195; Hz. Ali'nin yemin şekli: s. 196; Yeminden (inşallah diyerek) istisnâ yapılması: s. 196; İstisna her şeyde câizdir: s. 196.

6. Hacla ilgili Konular (el-Hac: s. 197- 226):

Haccın fazileti: s. 197-198; Hac ve umrenin fazileti ve yararları: s. 198; Hac ve umreyi ardı sıra yapmak (tâbi'û beynehumâ): s. 198; Hz. Peygamber'in Arefe günü konuşması: s. 198; Yevmu'n-nefer: s. 199; Zeyd b. Ali'nin teşbih ifade eden lafızları yorumlaması: Allah'ın dünya semasına inmesi (hubût), onun bir şeye nazar etmesidir: s. 198.

Haccın vücûbu (mâ yûcibu'l-hacc): s. 199; Zeyd b. Ali'nin hac âyetini (Âl-i İmrân, 3/97) açıklaması: es-sebîl, azık (ez-zâd) ve binek (er-râhileh) demektir: s. 199; Hac, her sene için mi, ömürde bir defa için mi vâciptir: s. 199; Hz. Peygamber'in teşrî'deki fonksiyonu: s. 199; Umre'nin hükmü: s. 200.

İhrama girme yeri ve zamanı (el-mevâkît): s. 200; Hac veya umre yapan Medîneliler için mîkât yeri Zülhuleyfe, Iraklılar için el-'Akîk, Şam'lılar için el-Cuhfe, Yemenliler için Yelemler, Necidliler için Karnulmenâzil'dir. Bunlar, diğer bölgelerden gelenler için de mîkat yerleridir: s. 201; Tehlîl getirmek, hac ve umrenin gereklerindedir (min temâmi'l-hacci ve'l-umreti en tehille bihimâ...): s. 201.

Tehlîl (İhlâl) ve Telbiye: s. 201; Hac çeşitleri (hacc-ı temettü', hacc-ı kırân, hacc-ı ifrâd): s. 201; Telbiye lafızları: s. 201; Telbiye'nin hükmü: s. 201;

Ka'beyi ziyaret (et-tavâf bi'l-beyt): s. 202; Kırân haccında iki tavaf ve iki sa'y yapılır: s. 202; Mekke'ye ilk girişte hac menâsikinin sırası: s. 202; Bayramın birinci günü (yevmu'n-nahr) hac menâsikinin sırası: s. 210; Hacerü'l-esved'e el sürmek: s. 202; Şavt'ın şekli : s. 202; Makam-ı İbrâhîm'de iki rekat namaz: s. 202; Safâ ve Merve'ye çıkış: s. 202; Tavâfı unutarak sekiz defa yapan kimse (sekiz şavt), onu ona tamamlar ve dört rekât namaz kılar: s. 202.

Safâ ve Merve Arasında Koşmak (es-sa'y): s. 202; Safa ve Merve arasında dolaşmanın meşrû kılınışı: s. 203; Sa'yın yapılaş şekli: s. 203; Yürüyemeyen kimsenin binek kullanabilmesi: s. 203.

Arafatta vakfe: s. 203: Arefe günü hutbesi, öğle ve ikindinin tek ezân ve kametle cem'-i takdîmi: s. 203; Arafat vakfesinin zamanı: s. 203; Arafatta vakfeyi kaçıran kimse, Müzdelife'de hacılara dağılmadan önce yetişirse, vakfeyi yapmış olur: s. 203; Hac ve umrenin esâsı (hac, Arafat'ta vakfe yapmak; umre, Ka'beyi tavaf etmektir): s. 205.

Müzdelife'de geceleme: s. 204: Müzdelife'de akşam ve yatsı namazının tek ezân ve kametle cem' edilip orada gecelenmesi: s. 204; Sabah namazından sonra güneş doğuncaya kadar Meşâr-i haram'da vakfe: s. 204; Meşâr-i haram'dan iniş âdabı: s. 204.

Cemrelere taş atmak: s. 204.

Taş atma günleri (yevmu'n-nahr denilen 10. gün ve ondan sonraki üç gün): s. 204, 205; Cemreler: s. 205; Cemrelere taş atmanın yapılaş: s. 205.

Ziyaret tavafı: s. 205; Ziyaret tavafı vâcibtir: s. 205; Ziyaret tavafının sonuçları: s. 205; Haccın farzları (fürûdu'l-hacci selâsetün; el-ihrâm, el-vukûfu bi-arafeh, tavâfu'ziyarah): s. 206.

Vedâ tavâfı (Tavâfu's-sadr): s. 206: Hayızlı kadınların vedâ tavafından muâf oluşu (*ruhhisah lehunne*): s. 206.

İhramlının elbisesi: s. 206: İhramlı neleri giyemez: s. 207; İhramlı kadının elbisesi: s. 207; Erkeğin başının, kadının yüzünün açık olması: s. 207.

İhramlıyken avlanmanın cezası: s. 207-209: Avlanmanın kapsamı: s. 207; Avlanan hayvanlar için gerekli cezalar: s. 207-208; Hz. Ömer (ö. 23/644)'in fetvâ

için Hz. Ali'ye gitmesi: s. 208; Ceza çeşitleri ve sırası (kurban kesmek, miskinlere yiyecek vermek, oruç tutmak: s. 209; Kıran haccında iki keffâret gerekmesi: s. 209.

Kıran haccında ve temettü haccında kurban (el-hedy) bulamayan kimseler: s. 210.

Tıraş olmak ve saçları kısaltmak: s. 210; Hac menâsikinin sırası: s. 210; Traş olmak ve saçları kısaltmak: s. 210; Başındaki bir özür sebebiyle traş olan kimse ne yapar: s. 211.

İhramlıyken cima' eden veya öpen kimse: s. 211: İhramlı iken cima' yapan kimsenin haccının fâsit olması ve kaza gerektirmesi: s. 211; İhramlı iken karısını öpen kimsenin durumu: s. 212.

İhramlının krem ve esans kullanması (ed-dehnü ve't-tîbu) ve kan aldırması: s. 212, 213: İhramlı iken diş çektirmek, tırnakları aldırarak, göze sürmek çekmek: s. 213.

İhramlıyken öldürülebilen canlılar ve haşereler: s. 213.

Hayızlı kadın hac menasikinden neleri yapar, neleri yapamaz: s. 213: Hayızlı kadın, Ka'beyi tavaf dışındaki bütün hac menâsikini edâ eder: s. 213.

Hacla ilgili adaklar (en-nüzürü fi'l-hac): s. 213.

Muhsar: s. 214: Hac ve umrenin kazasını gerektiren haller: s. 211, 214.

Sabî, a'râbî ve kölenin haccı: s. 214: Hac-İslâm haccı: s. 214.

Başkasının yerine hacc edilmesi: s. 214: Başkasının yerine hac yapan kimsenin kendi adına lebbeyk okuması: s. 214; Hacc'ın vasiyet edilmesi: s. 215.

Kurbanlık hayvan (el-bedenetü ve'l-hedy): 215: Hac, 22/36'nin açıklaması: s. 215; Hacda kesilen kurbanın etinden kimler yer: s. 215.

Kurban keserken ('inde'z-zibh) yapılan dua: s. 216: Kurbanını kaybedip onun yerine yeni bir kurban satın alan kimse kaybettiği kurbanı bulunca ikisini de boğazlar: s. 216; Kurbanlık hayvanın yavrusu: s. 216; Kurbanlık hayvana binilebilir mi: s. 216; Kurbanın kıbleye çevrilmesi: s. 217; Kurban kesilirken yapılan dua: s. 217; Hayvan ölmeden iliğın kesilmesinin kerih görülmesi: s. 217; Kurban etinin üçe taksim edilmesi: s. 217.

Kurban bayramı (el-edhâ), nahr ve teşrîk günleri: s. 317; Kurbanın (el-udhiyetü) gözlerinin sağlam olması: s. 217; Hac aylarını (eşhuru'l-hac) belirten

âyetin açıklaması: s. 217; Belirli günler (eyyâmen ma'dûdât): s. 217; Kurban kesilebilen günler (eyyâmü'n-nahr): s. 217.

Hacdan dönüş zamanı: s. 217.

Kurban olabilmesi için gerekli şartlar (mâ yüczi'ü mine'l-udhiyeh): s. 217, 224.

Kurbanların postları (cülûdü'l-udhiyeh): s. 219.

Kurbanların etinden yemek (el-eklü min lühûmi'l-adâhî): s. 219-220: Hz. Peygamber'in kurban etini üç günden fazla tutmayı ve içki konulan kaplarda saklamayı yasaklayıp sonradan bu yasağı kaldırması: s. 219; Kurban etinin yiyilmesi ve biriktirilmesine izin verilmesi: s. 220; Kabir ziyaretinin ilk başlarda yasaklanmasının sebebi ve sonradan yasağın kaldırılışı: s. 220; Sarhoş edici şeylerden kaçınma: s. 220; Zeyd b. Ali'nin Hz. Peygamber'in hadisindeki bazı kelimeleri açıklaması: s. 220.

Hayvan kesimi (ez-zebâih): s. 221; Hayvan kesiminde kullanılması caiz olmayan maddeler (tırnak, diş, kemik, kamyş): s. 221, 223; Tezkiye: s. 221; Yiyilmesi helâl olan etler: s. 54, 221, 222, 223, 225; Müslümanların besmesele çekerek kestikleri hayvanların etleri, Yahudî ve Hıristiyanların kestikleri etler helâldir: s. 221.

Mecûsilerin ve Hıristiyan Arapların kestikleri helâl değildir: s. 221; Mecûsilerin ve Hıristiyan Arapların ehli kitap sayılmaması: s. 221.⁷⁴ Gulâm'ın ve kadın'ın kestiği: s. 221.

Cenîn'in Kesimi: s. 222; Tüyleri çıkmış olan cenîn'in annesinin kesilmesiyle (bi-zükâti'-ümm) birlikte kesilmiş hükmünde olması: s. 222.

Kaçıp giden sığır ve deve (el-bakarâtü tenüddü ve'l-be'îr): s. 222; Kaçıp giden hayvanın silahla vurulması: s. 222; Kesilen hayvan can vermeden önce ondan koparılan etler yenmez: s. 222; Ölmek üzere olan hayvan'ın tezkiyesi: s. 222; Kuyu düşüp çırpınmakta olan ve kesim yerine ulaşamayan hayvanın, kesim yerinin arkasından yaralanması ve etinin helâl olması: s. 223.

Başı kesilip bedeninden ayrılarak boğazlanan hayvanlar: s. 223.

Av (es-sayd): s. 223-224; Tavşan eti: s. 223; Kertenkele: s. 223; Avcının attığı okla vurulup, onun gözü önünde ölen hayvanın eti: s. 223; Vurulduktan sonra bir müddet dolaşıp ölen hayvanın eti: s. 223.

⁷⁴ Ehl-i kitâp sayılmayan Araplar hakkında bkz. Sa'anî, *age*, III, 170.

Bayram namazı kılınmazdan önce kurban kesilmesi: s. 224; Kurban kesmenin vakti: s. 225; Bayram günü namazdan önce kesilen hayvanın etlik için kesilmiş olması: s. 225; Kurban edilecek keçinin ve koyunun nitelikleri: s. 224.

Köpeklerin ve yırtıcı hayvanların (el-kilâbu ve'l-cevârih) avı: s. 225; el-Mâide, 5/4. âyetin nüzul sebebi: s. 225; Av için eğitilen hayvanların yakaladıkları hayvanların etleri: s. 225; Eti yenilmeyen hayvanlar: s. 226.

İbâdât ile ilgili bu kısımdan sonra yer alan konular fıkıhın modern taksimine göre verilecek olursa şöyledir:

1) Ahvâl-ı Şahsiyye: Nikah (s. 269-275); Talak (s. 275-297); Ferâiz (s. 325-343).

2) Muâmelât: Alış-veriş (s. 227-253), Ortaklıklar (s. 253-259).

3) Ahkam-ı sultâniye ve Siyaset-i şer'iyye: Siyer (s. 313-325).

4) Ukûbât ve Muhakeme Usulü: Hadler (s. 297-312), Şahitlikler ve yargı (s. 261-268).

6) Âdap: Fadlu'l-Ulemâ ile başlayan son kısım (s. 343-387).

Genel bir orantı verilecek olursa, eserin ibâdetle ilgili bu kısmı, eserin tamamının yaklaşık yarısını, Fadlu'l-ulemâ ile başlayan son kısım hariç tutulursa, yarıdan fazlasını oluşturmaktadır.

C. Eserde Kullanılan Fıkıh İstilahları:

İkinci bölümde tasvir edildiği üzere, eserde bir çok fıkıh kavramı kullanılmıştır: *Câiz, lâ yedurru, eze'e/yücü'ü/lâ tücü; sünnet, sünnetün müekkede, büyük sünnet; lâ be's; aslah; ferîdah, mefrûd, yüfradu, farada, lâ tecibu, yecibu el-vâcibu, vecebet aleyh; mâ uhibbu, ehabbü ileyye, efdal, edeb; ruhsat, yürehhisu, urehhisu, lâ harece, ruhhisu, ehzen; mekrûh, yükrehü, ekrehü, lâ uhibbu, lâ yenbeğî, lâ yecûzu, nehy-i, nehy-i muzârî', lâ+masdar, ifsâd: fâsid, fesedet, tüfsidü, fesede; lâ yedurru;aleyhi'l-kadâ; hayrun lek, hasen; sa'; Kûfe ritli, nisfu sa', müd, ritli; vesak.*

Metinde caiz, vacip, sünnet, müstehap gibi açıkça hüküm ifade eden lafızlar kullanıldığı gibi genel ifadeler de kullanılmıştır. Bunlara bir örnek vermek suretiyle eserin bu alandaki önemine işaret etmekle yetinilecektir.

el-Mecmû'da, oruç keffaretinde bir gün kasden oruç bozmanın karşılığı, 60 fakire her birine bir müd verilmek üzere toplam 15 sa' verilmesi emredilmiştir. (s. 188). Buna göre 1 Sa'=4 müd olması gerekiyor. 1 müd=2 rıtl olduğuna göre (s. 65), 1 sa=8 rıtl olur. Bu miktar, Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'in belirttiği miktarla aynıdır.⁷⁵ Bu durumda oruç fidyesinin miktarı 15 sa'=60 müd=120 rıtl olmaktadır. Bununla birlikte, fitır sadakasında 1 sa'nın 5,33 rıtl olduğu görüşünden hareket edilirse; oruç fidyesinin miktarı 15 sa'x 5.33=79.95 rıtl eder. Buna göre 60 fakirden her birine verilen 1 müd'ün miktarı, 79.95/60=1.3325 rıtl olur. Bu durumda da oruç keffaretinde fidyenin miktarı, 15 sa'=60 müd=79.95 rıtl olmaktadır. Acaba müd'ün miktarının abdest ve fitre için farklı olduğu görüşü, bu eser açısından doğru mu, yanlış mıdır? Bunu tespit edebilmek için eserin bütünündeki ölçü birimlerini ve bunların birbirine orantılarını incelemek gerekiyor.

Yukarıdan kesin olarak anlaşılan şeylerden biri 1 sa'=4 müd olduğudur. Yukarıdan kesin olarak anlaşılan şeylerden bir diğeri, abdestte bir müd=2 rıtl olduğudur. Araştırılması gereken husus, 1 müd'ün 2 rıtl'dan farklı bir miktarı var mıdır?

Yaşlılık sebebiyle oruç tutamayan kimsenin fidyesinde, bir güne karşılık 60 gün oruç tutturulduğuna göre, 1 günlük orucun karşılığı (fidyesi) 1 müd'dür denilebilir mi? Yaşlılık sebebiyle oruç tutamayan kimse, her gün için yarım ölçek (nısfu sâ') fide verir (s. 186) denildiğinden hareketle, bir günlük orucun fidyesi 2 müd eder. 1 sa'nın 2 müd olması yukarıdaki orantıya göre (s. 188) yanlıştır. Netice olarak oruç fidyesinin karşılığı 1 müd olamaz; ancak 2 müd olabilir.

Yarım sa'= 8 rıtl/=4 rıtl=2 müd şeklinde olması, 1 müd'ün 2 rıtl olmasının, abdest suyuna özgü bir orantıyı değil, oruç fidyesi için de geçerli genel bir orantıyı belirttiğini gösteriyor.

---

⁷⁵ bkz. Döndüren, "Sa' mad., s. 297: "Ebû Hanife (ö. 150/767) ve İmam Muhammed'e göre 1 sâ'= 8 Irak rıtl'idir."

IV. ESERİN MUKAYESELİ FIKIH AÇISINDAN DEĞERİ

A. Sünnî Olmayan Fıkıh Mezhepleri ve Münferit Görüşleri:

1. Havâric:

1) Müstebid devlet başkanına isyân şarttır. 2) Hilafet, ümmete bırakılan bir meseledir. 3) Halifelik belli bir ırk ve soya mahsus değildir. 4) Söz taşımak, kin ve düşmanlık ve çirkin (fahiş) sözler abdesti bozar. 5) Recim cezası yoktur. 6) Vârise vasiyet yapılabilir. 7) Süt ana ve kızkardeşten başka süt hısımları ile evlenmek caizdir.⁷⁶

2. Zeydîyye:

Zeydiyye'nin dört mezhen farklı⁷⁷ görüşlerinden bazıları şunlardır:

1) İmam'ın müçtehit ve Hâşimî (Hz. Ali'den sonrakilerin Fâtımî soyundan) olması gerekir. 2) Ezan'da "hayye alâ hayri'l-amel" sözü ilâve edilir. 3) Mest üzerine meshetmek caiz değildir. 4) Bayram namazı farz-ı ayndır. 5) Fâsık imamın arkasında namaz kılınmaz. 6) Cemaatle teravih namazı kılmak bid'attir. 7) Cenaze namazında beş tekbir alınır. 8) Gayr-i müslim'in kestiği yenmez. 9) Ehl-i kitâp kadınlar ile evlenmek caiz değildir. 10) Vade farkı ile satım caizdir. 11) Şüfa hakkı toprakta ve akarda, ortak ve komşu içindir. 12) Karşılıksız bağıştan rucû' caizdir.⁷⁸

3. İmâmiyye:

1) Sünnet, ma'sum imamların sözleri, filleri ve sözsüz tasvipleridir.⁷⁹ Şiî imamların sözleri ile hadisler arasında fark yoktur.⁸⁰ 2) Haber-i vâhid'in şartlarından biri râvîlerinin imâmî olmasıdır.⁸¹ 3) İcma, bizzat delil olmayıp ma'sumun kavlini ortaya çıkarması yönüyle aslında Sünnet'e dahil olan bir delildir.⁸² 4) İleti içtihat

⁷⁶ Şafak, *age*, s. 35; Hudârî, *age*, s. 183; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 223-224; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 82.

⁷⁷ Cumhûr adı verilen dört mezhepte Kitap, Sünnet, İcma' ve Kıyas şer'î deliller olarak ittifakla kabul edilmiştir. Sahih bir senetle Peygamberimize ulaşan bütün hadisler muteberdir. Cumhûr'un imâmetle ilgili görüşü ayrıntıya girmeden şöylece belirtilebilir: Bir imam seçmek ümmete vâciptir. Aynı zamanda iki devlet reisinin başa getirilmesi caiz değildir. Devlet başkanlığının şartı; reisin erkek, hür, akıl-baliğ ve Kureyş kabilesine mensup olmasıdır. Devlet reisinin masum olması şart değildir. Daha faziletlisi varken dûn olanın reisliği hukuken muteberdir. İlk dört halifenin dördünün de hilâfeti meşrudur. Hz. Ali'ye muhalefet eden veya ona karşı savaşan ashap kendi zan ve içtihatlarına dayanmışlardır. Ancak haklı olan Hz. Ali 'dir. Bkz. Nûreddin es-Sâbûnî, *Mâturidiye Akaidi*, Ankara 1991, s. 118- 122.

⁷⁸ Bkz. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 225; Bedrân, *age*, s. 153-154; Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 126.

⁷⁹ Karaman, *age*, s. 333.

⁸⁰ Bedrân, *age*, s. 157.

⁸¹ Karaman, *age*, s. 335; Muhsin el-Emin, *age*, I, 111.

⁸² Karaman *age*, s. 336; Muhsin el-Emin, *age*, I, 111, 112; Bedrân, *age*, s. 158.

yolu ile ortaya çıkarılarak yapılan kıyas geçerli değildir.⁸³ Kitâb, Sünnet ve İcmâ'dan sonra dördüncü kaynak olan akıl deliline kıyas, istihsan ve mesâlih-i mürsele dâhil değildir.⁸⁴

5) Sahabe kavli delil değildir.⁸⁵ 6) Taklit edilecek şahıs müçtehit, müttakî, imâmî ve yaşayan bir kimse olmalıdır.⁸⁶ 7) İmamet,⁸⁷ İslâm'ın rükünlerinden biridir ve peygamberlik gibi ilâhî bir makamdır.⁸⁸

Câferiyye'nin furu-ı fıkıh konularında dört mezhepten birinde bulunmayan görüşleri şunlardır: 1) Yahûdî, Hristiyan ve kafirlerin artıkları necistir. 2) Cünüp olan kimsenin gusül abdesti alırken tertibe riayet etmesi farzdır. 3) Cünüp olan kimsenin ve hayız halindeki kadının secde âyetleri dışında Kur'an'dan istedikleri yeri okumaları câizdir. 4) Abdeste elleri dirseklerle beraber yıkayarak başlamak ve ayakları (eli yeniden ıslatmaksızın) meshetmek vâciptir. Kulakları meshetmek veya yıkamak meşru değildir; bid'attir. 5) Başın elde kalan su ile (yeniden ıslatmaksızın) meshedilmesi vâciptir. 6) Hufe ve imame üzerine meshetmek caiz değildir. 7) "Hayya alâ hayri'l-amel" lafızları ezâna ve kamete dahildir. 8) Saf ipek olan bir elbise, tavşan ve tilki derileri içinde namaz kılmak caiz değildir. 9) Yerden başka bir şey üzerine ve yiyilenlerle giyilenler dışındaki bitkiler üzerine secde etmek caiz değildir. 9) Namazda elleri bağlamak müstehap değildir. 10) Namazda Fatihadan sonra "âmin" denilmez. 11) Namazda Fatihadan sonra bölmeksizin tam bir sûre okumak vâciptir. 12) Cemaatin imamı âdil olmalıdır; fâsıkın arkasında namaz caiz değildir. 13) Ramazan nafileleri ve istiska ile bayram namazları dışındaki nafileleri cemaatle kılmak caiz değildir. 14) Bayram namazları farzdır. 15) Şahit bulundurmamak nikahta müstehap, talakta ise vâciptir. 16) "Munkatî' nikah" ve halk arasında "sıyga" adı verilen mut'a nikahı câizdir. 17) Hastanın boşaması ve sünnî olmayan boşama muteber değildir. 18) Bir mecliste birden fazla boşamak bir boşama sayılır. 19) Ehl-i

⁸³ Karaman, *age*, s. 342.

⁸⁴ Muhsin el-Emin, *age*, I, 112.

⁸⁵ Karaman, *age*, s. 344; Şia-imâmîyye, sahabeyi kötülemeyi caiz görmez; kötüleyenler varsa da onların görüşleri ferdidir (Cündî, *el-İmâm Caferü's-Sâdık*, s.214); Şia'nın kötülediği Ömer'in Kerbelâ'daki Emevî komutanı Ömer b. Sa'd olduğu, ancak Şia'dan olduğu gibi Ehl-i Sünnet'ten de cahillerin bu ikisini karıştırdıkları ve fitneye sebep oldukları hakkında bkz. Cündî, *age*, s. 226.

⁸⁶ Karaman, *age*, s. 350; Muhsin el-Emin, *age*, I, 110.

⁸⁷ İmamîyye'de imamet inancı mezhebin en temel esası olduğu gibi diğer mezheplerden de en temel farkını belirler. Bu inanç içlerinde M. Bakır, Câ'fer Sâdık gibi ilk imamlara dayandırılan sözlerle şekillendirilmiştir ki, o devirde henüz mezheplerin teşekkülü tamamlanmış değildi. Zamanının imamını tanımadan ölen ahiliye ölümü üzerine ölmüştür. Her imam kendinden sonraki imamı bildirerek ölmüştür...Bu görüşleri kabul etmeyen, bu imamlara tabi olmayan Ehl-i Sünnet'in durumu şia nezdinde ne olacaktır? Belki Ebû Hanife'nin Cafer es-Sâdık'a tabi olduğu Şiilerce iddia edilebilir, ancak onun tabilerinin Şii imamlara tabi olmadığı bilinmektedir. O halde imamet inancı Ehl-i Sünnet'i şia nezdinde dalalet, nifak, küfür ile itham etmek için dayanılabilecek en temel esas olarak görünmektedir.

⁸⁸ Bedrân, *age*, s. 159.

kitâb kadınlar ile evlenmek câiz değildir. 20) Mirasta öz amca çocuğu, babadan hisım olan amcaya tercih edilir. 21) Mirasçılık, farz sahibi olmak, ve akrabalık yoluyla doğar; asabelik yoluyla doğmaz. 22) Müslümanlar, gayr-i müslimlere mirasçı olabilirler.⁸⁹

Hâricîlik, Zeydiyye ve İmâmiyye'nin yukarıya çıkarılan görüşleri konusunda el-Mecmû'da bunlardan bazıları ile uyumlu görüşler yanında hiçbirine uymayan rivayetler de vardır. Burada helâl, haram, farz, vâcib gibi kesin hükümler belirtmeksizin, sadece farklılığa veya benzeşen yönler dikkat çekmek amacıyla bir kısmına deyinilecektir.

1) İmam adaletli, dürüst, dindar ve takva sahibi olmalıdır.⁹⁰ İmam, halkı adaletle yönetmek ve Allah'ın emirlerini uygulamakla, Müslümanlar da, onun davetine icabet etmek ve ona itaat etmekle sorumludur. İmam Allah'ın emirlerine göre davranmazsa, halkın ona itaat etmesi gerekmez.⁹¹ İmam'la beraber Bedir ashâbı sayısınca 310 kûsür savaşçı bulunursa, ehl-i bağy ile savaşmak hepsine vâcib olur.⁹²

el-Mecmû'un, sadece şerhi er-Ravdu'n-nadîr'deki metninde bulunan bir rivayete göre de Zeyd b. Ali, Ebû Hâlid'in imamet konusundaki sorusuna "İmamet, Kureys'in bütününe sahip olduğu bir haktır. İmamet, Müslümanların biati olmadan gerçekleşmez; Müslümanlar biat eder ve imam da dürüst-dindar, takvâ sahibi, helâli-haramı bilen bir kimse olursa, Müslümanlara ona itaat etmek vâcib olur." diye cevap vermiştir.⁹³

2) Söz taşıma (nemîme) ve gıybet abdesti bozamaz.⁹⁴

⁸⁹ Muhsin el-Emîn, *age*, I, 118, 119; Bedran, *age*, s. 159-161; Karaman, *age*, 227; Çalışkan, İbrahim, "Caferî Mezhebinde İbâdetler" adlı teb., *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993, ss. 481-497, s. 490, 491; Şener, Abdulkadir, "Şiiliğe Göre Furû'u'd-Dîn (Ahvâl-ı Şahsiyye)" adlı teb., *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993, ss. 451-463, s. 454, 456, 459, 460.

⁹⁰ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 222:

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال: من مات وليس له امام مات ميتة جاهلية اذا كان الامام عدلا برا تقيا.

⁹¹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 222:

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي (ع م) قال: حق على الامام ان يحكم بما انزل الله وان يعدل في الرعية فاذا فعل ذلك فحق عليهم ان يسمعوا وان يطيعوا وان يجيبوا اذا دعوا وايماء امام لم يحكم بما انزل الله فلا طاعة له.

⁹² Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 322:

قال زيد بن علي (ع م) اذا كان الامام في قلة من العدد لم يجب عليه قتال اهل البغي فاذا كان اصحابه ثلاثمائة وبضع عشرة عدة اهل بدر وجب عليه وعليهم القتال ولم يعذروا بترك القتال فانه ليس من الاعمال شئ افضل من جهادهم.

⁹³ Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *Tetimetu'r-Ravdi'n-Nadîr*, s. 11.

⁹⁴ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 71.

3) Recim cezası sünnetle sabittir. Hz. Peygamber, bir defasında zina yaptığını itiraf eden bir adamı; başka bir olayda da, zina ettiğini itiraf eden bir kadını, doğumundan sonra recmettirmiştir.⁹⁵

4) Vârise vasiyet yapılmaz.⁹⁶

5) el-Mecmû'da ezân lafızları ile ilgili merfû veya mevkûf bir rivayet yoktur. Sadece, Zeyd b. Ali'den babası Ali b. el-Hüseyn'in ezân'da "hayye `alâ hayri'l-amel" lafızlarını da okuduğunu bildiren bir haber vardır.⁹⁷

6) Harûrîye'nin, Mürcie'nin, Kaderiyye'nin ve Muhammed (sav) ailesine karşı savaş açan kimselerin (nâsibî) arkasında namaz kılınmaz. Meliklerin ve iffetli olduğunda veled-i zina'nın arkasında namaz kılınabilir.⁹⁸

7) el-Mecmû'da, cemaatle teravih namazı kılınmasının meşru olduğuna dair Hz. Ali'den bir rivayet var olup, bunun aksine bir haber yoktur.⁹⁹

8) Hz. Ali'nin bayram namazı kıldırıldığına dair rivayetler vardır, ancak bayram namazının hükmüne dair bir şey yoktur.¹⁰⁰

9) Allah'ın ismini anarlarsa, Yahudî ve Hristiyanların (ehl-i kitâp) kestikleri etler helâldir.¹⁰¹

10) Ehl-i kitâp kadınlarla evlenmek câizdir.¹⁰²

11) Cünüplük ve aybaşı halinde olan kimse bir-iki âyet okuyabilir.¹⁰³

12) Bir sözle üç talâk geçerlidir.¹⁰⁴

13) Hz. Peygamber mut'a nikahını yasaklamıştır.¹⁰⁵

13) Dinleri farklı olanlar birbirine mirasçı olamaz.¹⁰⁶

14) Hz. Peygamber en son kıldığı cenaze namazında dört tekbir almıştır.¹⁰⁷

15) Namazda elleri göbek altında bağlamak meşrûdur.¹⁰⁸

---

⁹⁵ Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 297.

⁹⁶ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 337.

⁹⁷ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 83.

⁹⁸ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 103.

⁹⁹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 139.

¹⁰⁰ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 127.

¹⁰¹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 221.

¹⁰² Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 276.

¹⁰³ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 79.

¹⁰⁴ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 289, 293.

¹⁰⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 271.

¹⁰⁶ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 332.

¹⁰⁷ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 153; ayrıca bkz. s. 149.

B. Furû-ı Fıkıh Konularındaki Bazı İhtilaf Noktalarının Eser Çerçevesinde

Analizi:

1. Namaz Vakitleri ve İki Vaktin Birleştirilmesi:

Günlük farz namazların vakitleri Ca'feriye fıkında şöyledir:

Güneşin zevâlinde batışına kadar devam eden vakit öğle ile ikindinin vaktidir. Bu vaktin başından öğle namazı kılınabilecek kadar olanı öğle namazına, bu vaktin sonundan ikindi namazı kılınabilecek kadar olanı da ikindi namazına mahsustur. Aradaki vakit ise müşterek vakittir.

Güneş batınca akşam namazının vakti girer ki bu vaktin başında üç rekat kılınabilecek kadarı akşam namazının özel vaktidir. Bundan sonra gecenin yarısına kadar akşam ile yatsının müşterek vakti başlar. Bu vaktin sonunda dört rekat kılınabilecek olan vakit de yatsı namazının özel vaktidir.

İkinci fecrin doğuşu (tulû') ile güneşin doğuşu arasındaki vakit de sabahın vaktidir.¹⁰⁹

Burada görüldüğü gibi şekilde Ca'feriyye mezhebinde müşterek namaz vakitleri kabul edilmesi ve buna bağlı olarak cem'-i takdim ve cem'-i tehir'in¹¹⁰ mutlak olarak caiz görülmesi,¹¹¹ dört mezhep ile ayrılık noktalarından biridir. Ancak Ca'feriyye mezhebinde de efdal olanı her namazı ilk vaktinde kılmaktır. Cevvâd Mağniyye, namaz vakitleri hakkında yukarıda belirtilen geleneksel Ca'ferî hükümleri açıkladıktan sonra, Ca'fer es-Sâdik'ın şöyle dediğini zikretmektedir: "Her namazın iki vakti vardır. Vaktin evveli, efdal olanıdır. Gölgen bir misli olunca öğleyi kıl, gölgen iki mislin kadar olunca da ikindiye kıl."¹¹² Buna göre Ca'feriyye'nin efdali budur dediği vakitler aynı zamanda dört mezheple buluştuğu noktadır. Zeyd b.

¹⁰⁸ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 18.

¹⁰⁹ Muhakkık el-Hillî (ö. 676/1277), Ebû'l-Kâsım Necmuddîn Ca'fer b. el-Hasen, *Şerâ'u'l-İslâm fi Mesâilî'i-Halâl ve'l-Harâm*, 3. bs., Dâru'l-Hudâ, Kum 1403/1983, I, 47; Mağniyye, Muhammed Cevvâd, *Fıkhu'l-İmâm Ca'fer es-Sâdik*, 2. bs., Müessesetü Ensâriyyân, Kum 1379/1421, I, 142-143; Humeynî, *Tahrîru'l-Vesile*, I-II, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmiyyi, Kum 1404/1983, I, 125; Humeyni, *Tam İlmihal*, Kevser Yay., İst. 2003, s. 147.

¹¹⁰ Beş vakit namazdan öğle ile ikindi ve akşam ile yatsı namazlarının birleştirilerek (cem') kılınması durumunda birleştirilen iki namazın, öncekinin vaktinde kılınmasına cem'-i takdîm, onrakinin vaktinde kılınmasına da cem'-i te'hir denir. Hac ibadeti sırasında arefe günü Arafat'ta öğle ile ikindi namazının öğle vaktinde, akşam ile yatsı namazının ise Müzdelife'de yatsı vakti içinde cem' ile kılınmasının sünnet olduğunda ittifak vardır. Bunun dışında cem' yapılması Hanefîler'e göre caiz değildir. Ayrıntılarda görüş farklılıkları bulunmakla birlikte Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîler'e göre yolculuk ve yağmur, son iki mezhebe göre bunlarla beraber hastalık cem'i caiz kılan sebeplerdendir. Ünal, Halit, "Cem" mad., *DİA*, c. VII, İst. 1993, ss. 277-278, s. 277; karş. İbn Rüşd, *Bidâye*, I, 134. 72-77.

¹¹¹ Abdulhalîm el-Cündî, *el-İmâm Caferü's-Sâdik*, Dâru'l-Meârif, Kahire 1986, s.237; el-Cennâti, Âyetullâh Şeyh Muhammed İbrâhîm, *Durûs fî'l-Fıkhi'l-Mukârin*, Kum 1411/1990, I, 230.

¹¹² Mağniyye, Muhammed Cevvâd, *Fıkhu'l-İmâm Ca'fer es-Sâdik*, 2. bs., Müessesetü Ensâriyyân, Kum 1379/1421, I, 142.

Ali'nin *el-Mecmû'*undaki namaz vakitlerine dair hükümler Ca'feriyye ile dört mezhep arasında buluşma noktası olabilir.

*el-Mecmû'*da namaz vakitlerini bildiren rivayet şöyledir¹¹³:

حدثني زيد بن علي عن أبيه عن جده (ع م) قال: نزل جبريل (ع م) على النبي صلى الله عليه وآله حين زالت الشمس فأمره أن يصلي الظهر ثم نزل عليه حين كان الفئ قامة فأمره أن يصلي العصر ثم نزل عليه حين وقع قرص الشمس فأمره أن يصلي المغرب ثم نزل عليه حين وقع الشفق فأمره أن يصلي العشاء ثم نزل عليه حين طلع الفجر فأمره أن يصلي الفجر ثم نزل عليه من الغد حين كان الفئ على قامة من الزوال فأمره أن يصلي الظهر ثم نزل عليه حين كان الفئ على قامتين من الزوال فأمره أن يصلي العصر ثم نزل عليه حين وقع القرص فأمره أن يصلي المغرب ثم نزل عليه بعد ذهاب ثلث الليل فأمره أن يصلي العشاء ثم نزل عليه حين أسفر الفجر فأمره أن يصلي الفجر ثم قال يا رسول الله ما بين هذين الوقتين وقت.

Bu rivayete göre;

Sabah namazının vakti fecrin doğuşundan (tulû') ortalığın ağarmasına (isfâr) kadar devam eder.

Öğle namazının vakti güneşin batıya dönmesinden gölgenin bir misli olmasına kadar devam eder.

İkinci namazının vakti, gölge bir misli olduktan iki misli oluncaya kadar devam eder.

Akşam namazının vakti, güneşin yuvarlağı (kurasu's-şems) düşüp kayboluncaya kadar devam eder.

Yatsı namazının vakti, ufuktaki kızılık (eş-şafak) kaybolduktan gecenin üçte biri geçinceye kadar devam eder.

Bu rivayette günde beş vakit olduğu ve sonraki bir rivayette de her namazı vaktinde kılmak gerektiği belirtilmiştir. Namaz vakitleri babında yer alan bu rivayette birleşik vakitlerden bahsedilmemiştir. Hatta, başka bir rivayette müstehâze bir kadına bir namazı son vaktinde, diğerini de ilk vaktinde kılmaması şeklinde bir yol gösterilmiş ve namazları ancak bu şekilde, her biri kendi vaktinde olmak üzere cem edebileceği bildirilmiştir.¹¹⁴ Ancak hayız, istihâze ve nifâs bâbındaki bir rivayette hayızlı bir kadın, akşamdan önce temizlenirse öğle ve ikinci namazlarını; fecirden önce temizlenirse akşam ve yatsı namazlarını kaza eder, denilmiştir.¹¹⁵ Bu rivayette öğle ile ikindinin akşam ile yatsının bir vakit içinde sayıldığı görülmektedir. Bayılmış kimse ile hükümlerde de buna benzer bir görüş

¹¹³ Bu rivayetin değişik kaynaklardaki varyantları ve farklı tarikleri için bkz. San'anî, *age*, I, 391, 392.

¹¹⁴ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 81.

¹¹⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 80.

sergilenmektedir. Zeyd b. Ali'ye göre bayılmış bir kimse, baygınlığı üç günden az sürmüştü bütün namazları iade eder; baygınlığı üç gün veya daha fazla olmuş ise ayıldığı vakitteki namazı kılar. Akşamdan evvel ayılmışsa öğle ve ikindiye iade eder; fecirden önce ayılmışsa akşam ve yatsı namazlarını iade eder. Hz. Peygamber'in Abdullah b. Revvâha (ra)'ya söylediği "ayıldığı günün namazlarını iade et." sözünün anlamı da budur.¹¹⁶ Buradan öğle ile ikindinin, akşam ile de yatsının vakitlerinin birleşik vakitler sayıldığı anlaşılıyor. Bunların dışında el-Mecmû'da beş vakit namazının üç vakitte kılınabileceğini bildiren bir rivayet yoktur. Sadece hac yaparken Arefe günü öğle ve ikindi namazlarının zevalden sonra bir ezan ve ikamet ile birlikte kılındığını haber veren bir rivayet vardır.¹¹⁷

el-Hâdî (ö. 298/911)'nin *Ahkâm* adlı eserinde baygınlık geçiren kimse ile, âdetten temizlenen kadın gibi, korku ve meşguliyet halinde olan kimsenin de öğle ile ikindiye, akşam ile yatsıyı aynı vakit içinde kılınabileceği hükmü vardır.¹¹⁸ Ancak el-Hâdî, Ca'feriyye'de olduğu gibi cem'-i takdîm yapılabilmesini ancak sefer halinde caiz görmüştür.¹¹⁹ Buna karşılık daha sonraki Zeydî kaynaklarda cem konusundaki hüküm daha genişletilmiş gibidir. *et-Tecrîd*'de, "Yolculuk, korku, hastalık ve meşrû bir iş ile meşguliyet (müşteğillen bi-şey'in min emrillâh) halinde olan kimse, güneşin zevalinden batışına kadar öğle ile ikindiye; güneşin batışından da fecrin doğuşuna kadar akşam ile yatsıyı birleştirebilir." denilmiştir.¹²⁰ Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1437), cem'-i takdîm ve cem'-i tehir'i sefer haliyle sınırlı tutmayarak yukarıda bahsedilen hallerde bir ezân ve iki kamet ile iki namazın birlikte kılınabileceğini söylemiştir.¹²¹ Buna göre Zeydiyye'nin hem onu mutlak olarak caiz gören Ca'feriyye'den hem de onu hac dışında hiçbir şekilde caiz saymayan Hanefî mezhebinden ayrı orta bir yol izlediği ve diğer üç mezheple uyumlu olduğu¹²²; el-Mecmû'daki şekliyle Zeyd b. Ali'nin görüşünün ise Hanefî mezhebinin görüşüne daha yakın olduğu söylenebilir.

¹¹⁶ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 124.

¹¹⁷ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 203.

¹¹⁸ Hâdî, el-İmamü'l-Hâdî Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 298/911), *el-Ahkam fi'l-Helâl ve'l-Haram*, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 3. bs., Yemen 1424/2003, I, 84; Ahmed b. Yahyâ, *Kitâbu'l-Ezhâr*, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1314/1993, I, 89.

¹¹⁹ Hâdî, *age*, I, 131.

¹²⁰ Ahmed b. el-Hüseyn, *Tecrîd*, s. 56.

¹²¹ Ahmed b. Yahyâ, *Ezhâr*, s. 34-35.

¹²² Karş. İbn Rüşd, *Bidâye*, I, 72-77.

2. Ezan:

Müslümanların dışa en açık şiarlarından biri olan ezan lafızlarında Şia ile dört mezhep arasında farklılık vardır.¹²³ Caferiler ezana "eşhedü enne aliyyen emîri'l-mü'minîne veliyyullah" ve "hayye alâ hayri'l-amel" lafızlarını ilave ederler. Bunlardan birinci cümlelerin ezân ve ikâmetin bir parçası olmadığı hususunda genel bir kabul vardır. Hatta bunun ezanın bir parçası olduğu niyetiyle okunmasının bidat olup caiz olmadığı ancak böyle bir inanç olmaksızın kurbet maksadıyla okunmasının müstehab sayıldığı söylenmektedir. İkinci cümlelerin ezana dahil olduğu hususunda ise icma' vardır, denilmektedir.¹²⁴ Zeydiyye'nin görüşü de böyledir. Hem mezhebin ilk kaynaklarından *el-Ahkam*'da, hem de orta dönem kaynaklarından *et-Tecrîd* ve *el-Ezhâr*'da "hayye alâ hayri'l-amel" lafızlarının ezân lafızlarından olduğu belirtilmektedir.¹²⁵

Zeydiyye ve Caferiyye'ye göre ezanda, Hz. Ömer dönemine kadar "hayye alâ hayri'l-amel" ibaresi vardı.¹²⁶ *el-Ahkam*'da, Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 298/911), şöyle demiştir: "Bize göre doğru olan şudur: "Hayye alâ hayri'l-amel" lafzı Rasûlullâh zamanında ezanda okunurdu, ancak Ömer b. el-Hattab zamanında ezandan çıkarıldı. Çünkü o, onu kaldırmayı emretti ve "İnsanların (cihadi bırakıp) buna güvenmesinden endişe ediyorum." deyip onun yerine "es-salâtü hayrun mine'n-nevm" sözlerinin kalmasını emretti."¹²⁷

Ezân konusundaki ihtilâf, merfû rivayetlerde¹²⁸ "hayye ala hayri'l-amel" ifadesinin bulunmamasına karşın bazı mevkûf haberlerde bunların ezân lafızlarından olduğunun bildirilmesinden kaynaklanmaktadır. Yahyâ b. el-Hüseyn'in yukarıdaki sözüne benzer bir rivayet İshâk b. Râheveyh'den de nakledilmiştir.¹²⁹

Zeydiyye muhitlerinde yetişip müstakil ictihad seviyesine ulaşan Şevkânî, bu ihtilafı şöylece gidermeye çalışmıştır: "Hayye alâ hayri'l-amel" lafzının hadis kitaplarındaki farklılıklara rağmen Rasûlullâh'a kadar ulaştığı sabit değildir. Bu hususta rivayet edilenlerin varacağı yer şudur: Taberânî ve Beyhakî'nin Bilâl'den

¹²³ Şâfiî'ye göre, sabah namazında "es-salâtü hayru'n-nevm" denilmesi sünnet değildir. Bunun dışındaki ezan lafızları, okunuştaki bazı farklılıklar olmakla birlikte, dört mezhebe göre aynıdır. Bkz. İbn Rüşd, *Bidâye*, I, 73.

¹²⁴ Mağniyye, *age*, I, 175; Muhsin el-Emîn, *age*, I, 118; Humeyni, *Tam İlmihal*, s. 182; el-Cennâtî, Âyetullâh Şeyh Muhammed İbrâhîm, *Durûs fî'l-Fikhi'l-Mukârin*, Kum 1411/1990, I, 259.

¹²⁵ Hâdî, *age*, I, 84; Ahmed b. el-Huseyn, *et-Tecrîd*, s. 55; Ahmed b. Yahyâ, *Ezhâr*, s. 36.

¹²⁶ Cennâtî, *age*, I, 259.

¹²⁷ Hâdî, *age*, I, 84.

¹²⁸ Bkz. Müslim, *Salât*, 6; Neseî, *Ezân*, 5. Bu kaynaklardaki ezân lafızlarını aynen Zeydî ve Ca'ferî kaynaklarda görmek mümkündür. Karş. Ahmed b. İshâ, *age*, I, 193; *Müsnedü'l-İmâm Ali er-Rıza*, s. 450; Şeyh Sadûk, *el-Fakîh*, I, 282.

¹²⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, I, 408'den naklen; Cennâtî, *age*, I, 259.

tahric ettiklerine göre, "O, sabah namazı için 'hayye ala hayri'l-amel' derdi, Rasûlullâh da onun yerine "es-Salâtü hayrû'n-nevm"i koymasını ve "hayye alâ hayri'l-amel"i bırakmasını emretmiştir.¹³⁰

M. Zâhid el-Kevserî, ezan konusundaki sarîh merfû'un bırakılarak mevkûfla amel edilmesinin sahîh olduğunu belirterek bu husustaki görüşünü şöyle ifade etmiştir: Muvatta'da Muhammet b. el-Hasan, İmam Malik'ten, o da Nafi'den, o da İbn Ömer'den bu sözü rivayet etmiştir. Yine onun benzerini Leys Nafi'den rivayet etmiştir. İbn Ebi Şeybe, Hakim ve Beyhaki de benzeri hadisleri sahâbe ve tâbiünden pek çok kimseden özellikle Ali Zeynülabidin b. Hüseyin'den tahric etmiştir. Cumhur, bu iki meselede merfû' olanı almışlardır. Mevkûf olana tutunanlar ise onu merfû' hükmünde değerlendirmişlerdir. İbn Teymiye'nin *Minhac*'ındaki "bu sözün rafizilerin bir bidatı ve onların bir şiarı olduğu" sözü ise onun hezeyanlarından (mücazefet) biridir. Çünkü İbn Ömer ve Ali b. Hüseyin onu bidat edinmekten uzaktır. Rafizilikle lekelenmeleri de, nasb (Hz. Ali'ye düşman olmak) gibi Peygamberin Ehl-i beyt'ine saygısızlık olacağından doğru değildir. Şafililerden İbn Ebî Hüreyre, bidatçıların şiarı haline geldiğinde sünnetin terk edileceği görüşündedir. Bu kaideye dayanarak da ezân'da tercî'i*, besmeleyi ve sabah namazında kunutu açıktan okumayı, sağ ele yüzük takmayı ve kabirleri tesviye etmeyi terk etmek gerektiği görüşünü ifade eder.¹³¹

Hz. Ali'nin fikhî üzerine *Mevsûatu Fıkh-ı Alî b. Ebî Tâlib* adlı kapsamlı bir araştırmanın sahibi M. Revâs Kal'acî bu konudaki kanaatini şöyle ifade etmektedir: "Sahîh olan -Allahu a'lem- şudur: Ezan-ı me'sûr'da "hayye alâ hayri'l-amel" lafzı şu sebebeplerden ötürü yoktur: a) Ehli Sünnet'e göre sağlam/sahîh bir tarikle sabit olmamıştır. b) Sahihayn'da (Buhari ve Müslim) ve diğer itimat edilen hadis kitaplarında yer alan ezan lafızları "hayye alâ hayri'l-amel" lafzını zikretmemiştir. Öyleyse bu lafızları, onlardan daha zayıf olduğu halde başkası ile değiştirmek caiz değildir. c) "Hayye alâ hayri'l-amel" lafızlarının ilk ezanda var olduğunun sübutu sahîh görülse bile, onunla amel edilmiş olması sadr-ı İslâm'a hamledilir, sonra da

¹³⁰ Şevkanî, *Seylü'l-Cerrar*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, I, 205.

* Tercî': Ezandaki şehadet kelimelerini açıktan okumadan önce iki kere gizli olarak söylemektir. Mâlikiler ile Şafililer bunu kabul etmişler, Hanefiler ile Hanbeliler ise reddetmişlerdir. Fakat Hanbeliler bir kimse ezanda terci edecek olsa bu mekruh olmaz demişlerdir. (Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, I, 423.

¹³¹ Bkz. el-Abbâs b. Ahmed, *age*, s. 340; Burada el-Kevserî'nin görüşünün dayanağı, Abdullah b. Ömer, Ali b. Hüseyin gibi sahâbi ve tâbiün alimlerinden nakledilen haberlerdir. Ancak Zeydî âlim Şevkânî, bu haberleri sıhhatli bulmamıştır. O, bu konuda, "Bazılarının 'İbn Hazm, Beyhakî, et-Taberî ve Saîd b. Mansur bu sözlerin Ali b. Hüseyin, İbn Ömer ve Ebû Ümame b. Süheyl'den sabit olduğunu sahîh görmüşlerdir." sözü doğru değildir." Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, I-IX, Dâru'l-Cil, Beyrût 1973, II, 19.

ezan lafızlarını zikreden hadislerde yer almadığı delili ile neshedildiği söylenebilir. Beyhaki de bunun için sevkettiği hadiste bunu iade etmiştir.¹³²

Zeydiyye üzerine çeşitli araştırmaları bulunan İsa Doğan, ezâna "hayye alâ hayri'l-amel" ilâvesinin Zeydîlerden Hüseyin b. Ali el-Mehdî (ö.169/786) zamanında yapılmış olabileceği kanaatini dile getirmektedir.¹³³ Gerçekten de 169/785 yılındaki Hüseyin b. Ali'nin ayaklanması sırasında "Hayye ala hayri'l-amel" ifadesi ezanın bir ifadesi değil, belli amaçla toplanmak için bir parola olarak söylenilmiş gibidir.¹³⁴ Ancak böyle de olsa, bu ifadelerin daha önce var olmadığını söylemek zordur. Zeydiyye'nin ilk kaynaklarından olan ve "Ehl-i beyt'in Buharî'si" olarak görülen¹³⁵ Ahmed b. İsâ b. Zeyd (ö. 247/861)'in *Emâlî* adlı eserindeki, senesinde Ebû'l-Cârûd (ö. 150/767)'un da bulunduğu bir rivayete göre Hz. Peygamber ezanda "hayye ala hayri'l-amel" demesini Ebû Mahzûra'ya emretmiştir.¹³⁶ Yahyâ b. Zeyd (ö. 126/744)'in de Horasan'da müezzine bu lafızları okutturduğunu anlatan bir rivayet vardır.¹³⁷ Başka bir rivayete göre, eseri Ahmed b. İsa'dan rivayet eden Muhammed b. Mansûr, ona "ezanda 'hayye alâ hayri'l-amel, hayye alâ hayri'l-amel' diyor musun?" diye sormuş, o da "evet, ezanda ve kamette, ancak onları gizli söylüyorum." demiştir.¹³⁸

el-Mecmû'da ezânla ilgili bâbda ezân lafızlarını belirten bir rivayet yoktur. Ancak Zeyd b. Ali babası Ali b. el-Hüseyin'in ezânda "hayye alâ hayri'l-amel" lafızlarını da okuduğunu belirten şu rivayet vardır:¹³⁹

حدثني زيد بن علي (ع م) عن أبيه علي بن الحسين عليهم السلام انه كان يقول في اذانه حي علي خير العمل حي علي خير العمل.

el-Mecmû'daki bu rivayetin benzerlerinin Ahmed b. İsâ'nın adı geçen kitabında bulunduğu görülmektedir. Aynı zamanda el-Mecmû'un râvilerinden biri olan Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'in Ebû'l-Cârûd (ö. 150/767)'dan rivayetine göre Ebû Ca'fer (Muhammed el-Bâkır), ezânda ve kamette bu lafızları da okurdu.¹⁴⁰ Yine Ebû'l-Cârûd'dan yapılan bir rivayete göre Muhammed el-Bâkır, babasının da "hayye ale'l-felâh" ifadelerinden sonra bu lafızları da okuduğunu söylemiştir. Aynı rivayette,

¹³² Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Mevsuatü Fıkhî Ali b. Ebî Tâlib*, Dâru'l-Fıkr, Dimeşk 1403/1983, s. 31-32.

¹³³ Doğan, *ag.teb.*, s. 591.

¹³⁴ Mahallî, *age*, I, 322.

¹³⁵ Ali b. İsmâil, *Emâlî (Kitâbu Ra'bi's-Sad')* adlı eserin mukaddimesi, I, 11.

¹³⁶ Ahmed b. İsâ, *age*, I, 196.

¹³⁷ Ahmed b. İsâ (ö. 247/861), *Emâlî (Kitâbu Ra'bi's-Sad')*, thk. Ali b. İsmâil b. Abdullah es-San'anî (ö. 1328/1920), I-III, Dâru'n-Nefâis, 1410/1990, I, 197.

¹³⁸ Ahmed b. İsâ, *age*, I, 196.

¹³⁹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 83.

¹⁴⁰ Ahmed b. İsâ, *age*, I, 196.

ezândan bu lafızları Hz. Ömer'in çıkarttığı sözü, Ali b. Hüseyin'e de izafe edilmiştir.¹⁴¹

Emâlî'deki bu rivayetlerin senetlerinde Zeyd b. Ali'nin bulunmaması düşündürücü bir durumdur. *el-Mecmû*'un rivayet senedinde bulunmasına rağmen Nasr b. Müzâhim'den yapılan rivayet neden *el-Mecmû*'da olduğu gibi Zeyd b. Ali'ye isnâd edilmemiştir? Belki de Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827)'den yapılan bu rivayet daha sonra Zeyd b. Ali'ye isnâd edilerek *el-Mecmû*'un metnine idrâc edilmiştir. Bu iddianın doğru olduğu kabul edilecek olursa, Zeydiyye'nin ezân'da bu lafızlara yer vermesinin kaynağının hiçbir şekilde Zeyd b. Ali olmadığı söylenebilir. Zira, *el-Ahkâm*'daki rivayet de Zeyd b. Ali'ye isnâd edilmemiştir. Ne Emevîlere karşı ayaklanması sırasında ne de daha önce onun bu şekilde ezân okuduğu ve okutturduğuna dair bir şey de bilinmemektedir. Aynı zamanda bu varsayımdan yola çıkılarak Zeyd b. Ali'ye dayanmayan başka rivayetlerin de Sünnî muhaddislerce güvenilmez sayılan Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827) ve onun gibi Şiî râvîler eliyle *el-Mecmû*'un metnine dahil edildiği ileri sürülebilir.

Burada dile getirilen kuşku bir tarafa bırakılıp, diğer ezân lafızları zikredilmeksizin *el-Mecmû*'da bu habere yer verilmiş olmasına bakılarak şöyle de düşünülebilir: Hz. Ömer zamanına kadar zaman zaman okunarak¹⁴² unutturulmayan bu lafızlar yukarıda belirtilen gerekçelerle onun tarafından ezândan çıkarılmıştır. Ali b. Hüseyin gibi bazı tâbîler ezân okurken zaman zaman bu lafızları da okumaya devam etmişlerdir. Zeydiyye'nin siyâsi bir hareket olarak ortaya çıkış sürecinde bu lafızlar Zeydîler veya genelde Şiîler tarafından bir şiar olarak kullanılmış, daha sonra Sünnîler bu lafızları tamamen dışlarken Şiîler ezânın daimi bir unsuru haline getirmişlerdir.

3. Abdestte Ayakların Yıkanması:

el-Mecmû'un başında dört mezhepte olduğu gibi ayakların yıkanması gerektiğini bildiren şu merfû hadis yer almaktadır:¹⁴³

حدثني عبدالعزيز بن اسحاق بن جعفر بن الهيثم القاضي البغدادي قال: حدثنا ابو القاسم علي بن محمد النخعي الكوفي قال: حدثنا سليمان بن ابراهيم بن عبيد المحاربي قال: حدثني نصر بن مزاحم المنقري العطار قال: حدثني ابراهيم بن الزبير بن التيمي قال: حدثني ابو خالد الواسطي رحمه الله تعالى قال: حدثني زيد بن علي عن ابيه علي بن الحسين عن جده الحسين بن علي امير المؤمنين علي بن ابي طالب عليهم السلام قال:

¹⁴¹ Ahmed b. Îsâ, *age*, I, 196.

¹⁴² Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 19.

¹⁴³ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 52; karş. Buhari, *Vudû'*, 36, 38, 39, 41, 42, 45; Müslim, *Tahare*, 18; Tirmizi, *Tahare*, 36; İbn Mâce, *Tahare*, 54; Mâlik, *Tahare*, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 141; IV, 38; Ahmed b. İsa, *age*, I, 52; Şeyh Tûsî (ö. 460/1068), I, 93 (Bâbu sifeti'l-vudû'); *el-İstibsâr*, I, 66

رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم توضأ فغسل وجهه وذراعيه ثلاثا ثلاثا وتضمض واستنشق ثلاثا ثلاثا ومسح برأسه وأذنيه مرة وغسل قدميه ثلاثا.

el-Mecmû'daki diğer bir habere göre de, Zeyd b. Ali, Ebû Hâlid'in "mesh yapmış olan kimsenin arkasında namaz kılmak caiz midir?" şeklindeki sorusuna "caiz değildir" diye cevap vermiştir.¹⁴⁴

Caferiyye mezhebinde ise, çıplak ayak üzerine mesh yapmak gereklidir; aksi halde abdest sahîh olmaz.¹⁴⁵

el-Mecmû'daki hadis şîh hadis kaynaklarında da yer almakla birlikte¹⁴⁶ Ca'ferî fakihler, bunun takiyye için söylenmiş olduğu belirtilerek ayakların meshedilmesi gerektiğini bildiren rivayetleri tercih etmişlerdir. Ancak, İmâmiyye'nin aksine takiyye ilkesini benimsemeyen Zeydîlerin dört mezhepte olduğu gibi ayakları yıkamayı farz kabul etmiş olmaları,¹⁴⁷ Caferîler'in bu husustaki görüşlerinde Ehl-i sünnet ile aynı noktada buluşmaktan kaçındıklarını düşündürmektedir. Asrımız Caferî alimlerinden Âyetullah el-Cennâti, Caferiyye'nin görüşünde haklı olduğunu ispatlamak için derin dil tartışmalarına girişmiş ve İmâmiyye'nin tercih ettiği rivayetlere dayanarak Sünnî hadis kaynaklarındaki bazı hadisleri de bunlara göre yorumlamıştır.¹⁴⁸ Ancak bu tartışmalardan bir sonuç çıkmayacağı çok açıktır. Zira Ehl-i sünnet'ten de benzer tartışmaları yapanlar olmuştur.¹⁴⁹ Bu açıdan, abdestte ayakların yıkanması meselesi ile ilgili nasları yorumlamada *el-Mecmû'daki* bu

¹⁴⁴ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 163.

¹⁴⁵ Muhakkık el-Hillî, *age*, I, 17; Muhsin el-Emîn, *age*, I, 118; el-Cennâti, *age*, I, 103; Çalıskan, *ag.teb.*, s. 490.

¹⁴⁶ Bkz. Şeyh Tûsî, *Tehzîbu'l-Ahkâm*, I, 93 (Bâbu sıfeti'l-vüdû); *el-İstibsâr*, I, 66.

¹⁴⁷ Hâdî, *Ahkâm*, I, 54-55; Ahmed b. Yahyâ, *Ezhâr*, s. 22.

¹⁴⁸ Cennâti, Âyetullâh Şeyh Muhammed İbrâhîm, *Durûs fî'l-Fıkhi'l-Mukârin*, Kum 1411/1990, I, 105-109.

¹⁴⁹ Örneğin, bu hususta Ehl-i sünnet'in görüşlerini savunan Abdulazîz Dihlevî, Şîa'nın görüşlerini ayrıntılı bir şekilde tartışmış ve Şîa kitaplarında ayakların yıkanmasına dair rivayetlerin de bulunduğunu, ancak bunları Şîa'nın takiyye kabul ederek meshin gerekliliğine dair rivayetleri aldıklarını, halbuki bu hususta takiyyeye gerek olmadığını, böylece ayakların yıkanması hususunda Şîa ve Ehl-i sünnet kaynaklarında ittifak olduğunu, mesh konusunda ise Şîa kaynakları arasında bile ihtilaf olduğunu ifade etmiştir (bkz. Dihlevî, *Tuhfe*, s. 29-30; Ehl-i sünnet'in Kitab'ın zahirinin delaleti gereği ayakları meshetmek yerine onu yıkamak suretiyle Kur'an'a muhalefet ettiğini söylemenin şîh fırkaların tuzaklarından olduğunu belirten Dihlevî buna karşılık şöyle cevap vermektedir: Abdest âyeti, diğer ayetler gibi bize yedi kiraat ile tevatüren gelmiştir. Onlardan ikisinin tevatürü bütün Müslümanların icmaıyla sabittir ki birisinde "ercül" kelimesi nasbedilir, diğerinde cer edilir. Her iki fırkanın usulunde de mütevatir iki kiraat tearuz ettiğinde, onlardan her biri bir ayet hükmünde olur ve ikisin arasını cem etmek onlardan birini ilga etmekten evla kabul edilir. İşte burası da böyledir. Çünkü, kaidelerimiz gereği ikisini cem etmek iki şekilde mümkündür. Birincisi, mesh yıkama anlamına hamledilir. İkincisi el-cerrü bi'l-civâr (yani bir önceki mecrûra yakınlığı sebebiyle onun gibi cer edilmekle birlikte birlikte nasb hükmünde olması) kaidesiyle cer kiraeti nasb kiraetine te'vil edilir. Sibeveyh, el-Ahfeş, Ebû'l-Bekâ ve diğer muhakkik nahiv alimleri bunu na't ve atf durumunda caiz görmüşlerdir. Na't'e "azabu yevmin elîm" ayeti, atf'e de Hamza ve Kisâi'nin kiraatlerinde mecrûr okunan "ve hûrin 'în ke-emsâli'l-lü'lü'l-meknûn" ayeti örnektir. Burada "elîm" kelimesi "azâb"ın sıfatı olduğu halde "yevm" kelimesine yakınlığından dolayı onun irabını almıştır. "Hûr" kelimesi de "vildânun muhalledûn"un matufu olduğu halde mücâveretten dolayı "ekvâbin ve ebârîka'nın irabıyla mecrûr olmuştur" (Dihlevî, *Tuhfe*, s. 27-28).

rivayet esâs alınarak tercihin Şîilerle Sünnîlerin ortak bir noktada buluşturulması yönünde kullanılması bir çıkış yolu olarak önerilebilir.

Zeydiyye'nin ayakların yıkanması konusundaki görüşü *el-Mecmû'*daki rivayetle ve dört mezheple uyum içindedir. Hatta el-Hâdî (ö. 298/911), "Râfizîlerin ayakların meshedileceğine dair görüşleri bâtıldır." diyerek görüşünü ortaya koyduktan sonra bunu kanıtlamak için âyet ve hadisler serdetmiştir. O, dedesi Kâsım b. İbrâhim (ö. 246/860)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Ben, Peygamber ailesinden, Rasûlullâh'ın, Ali b. Ebî Tâlib'in ve bütün muhacirlerin 've ercûleküm" kelimesini yüzü yıkamaya atfederek nasb ile okunması konusunda şüphe içinde olan bir kimse görmedim."¹⁵⁰

4. Mestler Üzerine Mesh:

Caferiyye'de abdestte mestler (huffe) üzerine mesh yapmak özürsüz olarak veya takiyye olmaksızın caiz değildir.¹⁵¹ Ehl-i sünnet'te ise gerek ikamet halinde gerek yolcu iken mestler üzerine meshetmeyi caiz görülmüştür.¹⁵²

Zeydiyye'de de mestler üzerine meshetmek caiz görülmemiştir. el-Hâdî (ö. 298/911), mestler üzerine mesheden kimsenin abdest almamış olduğunu; zira, "Ey iman edenler! Namaza kalktığınızda yüzlerinizi ve dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; ve başlarınızı meshedin ve topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın." (Maide 5/6) âyetinin mestler, çıplak ayak ve na'linler üzerine meshetmeyi haram kıldığını söylemiştir.¹⁵³

Zeydiyye'nin de Caferiyye gibi bunu caiz görmeyişi* dikkate alınacak olursa, mestler üzerine meshetme hükmünün abdestle ilgili ayet nazil olduktan sonra da ruhsat kabilinden devam ettiği ancak Ehl-i beyt'in bunun yerine azimeti tercih ederek özürsüz olarak mesler üzerine meshetmeyi uygun görmedikleri, bunun da zamanla Ehl-i beyt uygulamasına büyük önem veren Zeydiyye mensuplarınca özürsüz olarak mestler üzerine meshin caiz olmadığı şeklindeki bir yoruma dönüştüğü söylenebilir. Zira Zeyd b. Ali, Hz. Hüseyin'in, "Biz Fatıma'nın çocukları, mestler üzerine meshetmeyiz." dediğini rivayet etmiştir.¹⁵⁴ Ancak *el-Mecmû'*daki şu

¹⁵⁰ Hâdî, *Ahkam*, I, 79; Ahmed b. el-Huseyn, *et-Tecrid*, s. 47.

¹⁵¹ Muhakkık el-Hillî, *age*, I, 17; Muhsin el-Emin, *age*, I, 118; Cennâti, *age*, I, 110.

¹⁵² Erdoğan, Mehmet, "Mesh" mad., *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, ss. 301-303, s. 302.

¹⁵³ Hâdî, *Ahkam*, I, 79.

* Zeydiyye'den farklı olarak Şevkânî, mestler üzerine meshin cevâzi konusundaki delilleri sağlam görmüş ve bu hususta Ehl-i beyt'in (itret) icma'ı olduğu şeklindeki görüşü doğru bulmadığını belirtmiştir. Bkz. Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, I-IX, Dâru'l-Cil, Beyrût 1973, I, 221-223, 224, 225.

¹⁵⁴ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 74:

habere göre, Zeyd b. Ali de ayakları meshetmenin yolculukta dahi özür haliyle sınırlı olduğu kanaatindedir: Ebû Hâlid, "Zeyd b. Ali'ye, kar nedeniyle canından endişe eden yolcu bir kimsenin mestler üzerine meshetmesi caiz midir, diye sordum. Dedi ki: Evet, bu bir özürdür; sargı (cebîre) üzerine meshetmek¹⁵⁵ gibidir. Eğer yıkamaya gücü yeterse, meshetmesi caiz değildir."¹⁵⁶

5. Mut'a Nikahı:

Şia'da "Munkatı' nikah" ve halk arasında "sıyga" adı verilen mut'a nikahı câizdir.¹⁵⁷ Delilleri şu ayettir. "...O halde onlardan yararlanmanıza karşılık ücretlerini kararlaştırılan şekilde verin..." (Nisâ 4/24). Sahâbeden içinde Übey b. Ka'b, İbn Mesud, Câbir b. Abdillâh, İmran b. Hüseyin'in de bulunduğu bir topluluğun mut'anın mübah olduğuna fetva verdikleri ve bu âyeti "ilâ ecelin müsemmâ"¹⁵⁸ şeklindeki tefsiri ile birlikte okudukları hususunda müfessirler ittifak halindedirler. Ehl-i sünnet ise önceleri belirli şartlarla mübah iken daha sonra hadislerle nesh edildiği kanatindedir. Şia ise nesh iddiasını kabul etmez ve "sübutu kat'î olan helâl iş, kat'î olmayanla kaldırılamaz." der.¹⁵⁹

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده الحسين بن علي عليهما السلام قال انا ولد فاطمة عليها السلام لا نمسح على الخفين ولا عمامة ولا كمة ولا خمار ولا جهاز.

el-Mecmû'daki mesh ile ilgili diğer rivayetler şunlardır:

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي عليهم السلام ان رسول الله صلى الله عليه وسلم مسح قبل نزول المائدة فلما نزلت آية المائدة لم يمسح بعدها.

el-Mecmû'daki bu rivayet ile, Kütüb-i sitte'de, Cerir b. Abdillâh'dan rivayet edilen şu haber çelişmektedir. Rivayete göre Cerîr, bevl ettikten sonra abdest aldı ve mestler (huffeyn) üzerine meshetti. Bunun üzerine ona, "böyle mi yapıyorsun" dediler. O da, "evet, ben Rasûlullah'ı gördüm; bevl etti, sonra abdest aldı ve mestler üzerine mesh etti." (Müslim, *Tahare*, 72; Tirmizî, *Tahare*, 70; Neseî, *Tahare*, 96; İbn Mâce, *Tahare*, 84; Ebû Dâvud, *Tahare*, 59). Cerîr'in Müslüman oluşu, abdestle ilgili âyet'in bulunduğu Mâide suresinin nüzülünden sonra gerçekleştiği için, Hz. Peygamber'in abdest âyetinden sonra da mestler üzerine meshettiğine delil getirilmiştir. bkz. Şevkânî, *Neylül'evtâr*, I, 221; Kal'acı, *age*, 633.

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي عليهم السلام انه كان يقول سبق الكتاب الخفين.

Şevkânî, İbn Ebî Şeybe'nin Hz. Ali'den tahrir ettiği bu rivayetin munkatı' olduğunu söylemiştir (Şevkânî, *Neylül'evtâr*, I, 223).

¹⁵⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 74-75:

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي عليهم السلام قال كسرت احدي زندي مع رسول الله صلى الله عليه وآله فأمر رسول الله صلى الله عليه وآله فجير فقلت يا رسول الله كيف اصنع بالوضوء قال امسح على الجائر قلت والجنابة قال كذلك فافعل.

¹⁵⁶ Zeyd b. Ali, *age*, s. 75.

¹⁵⁷ Şener, *ag.teb.*, s. 454; karşı. Muhakkık el-Hillî, *age*, II, 528; Humeynî, *Tahrîr*, II, 220.

¹⁵⁸ Bu ifadenin İbn Mes'ûd'un kiraatinde bulunduğu, ancak onun "mut'a yaptık" deyip sonra terk ettiği hususundan Ehl-i sünnet'in icma olduğu söylenmektedir. Saffet Köse tarafından tahkikli bir şekilde nesredilen "el-Lüma' fi ahvâli'l-Mut'a" adlı risalesinde Hanefî fakihî Hâmid el-İmâdî (ö. 1171/1758) Şia'nın mut'a konusunda ileri sürdüğü bütün delilleri tartışmıştır. Onun mütalasına göre, mut'a nikahı kısa bir süre için mübah kılınmış iken daha sonra bu hükmün neshedilerek onun ebediyen haram kılındığına dair Sahâbe, Tâbiûn ve halefin icma'ı meydana gelmiştir. bkz. Köse, Saffet, "Hanefî Fakihî Hâmid el-İmâdî'nin (1103-1171/1692-1758) "el-Lüma' fi ahvâli'l-Mut'a" adlı Risâlesinin Tahkikli Neşri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Konya 2003, ss. 227-260.

¹⁵⁹ Cündî, *age*, s. 240, 241; Mağniyye, *age*, V, 239.

Zeydiyye, "hayye ala hayri'l-amel" lafızlarını ezandan sayma ve mestler üzerine meshin özürsüz olarak caiz olmadığı şeklindeki görüşleriyle Ca'feriyye ile uyumlu iken, mut'a nikahı konusunda Ehl-i sünnet ile aynı görüştedir. Zeydiyye imamlarından Kâsım b. İbrâhim (ö. 246/860) ile torunu el-Hâdî (ö. 298/911)'nin fikhî görüşlerini bir araya getiren *et-Tecrîd* adlı eserde, Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hârûn (ö. 411/1020), "Mut'a nikahı haramdır. O da, adamın kadınla bir süreliğine evlenmesidir." diyerek mut'a nikahının tanımını vermiştir.¹⁶⁰ Câferiyye'nin mut'anın meşruiyeti konusunda istinad ettiği âyetin (Nisa 2/24), *el-Ahkâm*'da mut'anın haram olduğuna delil getirildiği görülüyor. el-Hâdî (ö. 298/911), dedesi Kâsım (ö. 246/860)'ın bu konuda sorulan bir soruya, "mut'a nikahı helal değildir; çünkü mut'a Hz. Peygamber'in bir seferinde var idi ancak Allah daha sonra onu Allah'ın resûlünün diliyle haram kılmıştır. Bize Hz. Peygamber'in onu yasakladığı Ali b. Ebî Tâlib'den sağlam bir şekilde gelmiştir." diye cevapverdiğini ve sözkonusu âyetin sahîh nikahla ilgili olduğunu söylediğini rivayet etmiştir.¹⁶¹

el-Mecmû'da da mut'a nikahının Hz. Peygamber tarafından yasaklandığını belirten merfû bir haber bulunmaktadır:¹⁶²

حدثني زيد بن علي عن ابيه عن جده عن علي " ع م " قال: نهى رسول الله " ص " عن نكاح المتعة
عام خبير

el-Mecmû'daki bu haber hem Zeydiyye fikhî hem dört mezhep ile uyumludur, hem de Şia kaynaklarında bu rivayetin benzeri vardır. *Tehzîbu'l-Ahkâm*'daki rivayet şöyledir: Muhammed b. Yahyâ, Ebû Ca'fer'den; Ebû'l-Cevzâ'dan; Hüseyin b. Ulvân'dan; Amr b. Hâlid'den; Zeyd b. Ali'den; babalarından Ali b. Ebî Tâlib'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Hayber günü Hz. Peygamber evcil eşeklerin etini ve mut'a nikahını yasakladı."¹⁶³ Şeyh Tûsî (ö. 460/1068), bu rivayetin akabinde, "Bu rivayet takiyye ve şia muhaliflerinin görüşüne göre vârid olmuştur; Haberleri bilen herkes için, imamlarımızın dininde mut'anın mübahlığı konusunda ilim hasıl olmuştur." diyerek rivayeti tartışmaya bile gerek görmemiştir.

¹⁶⁰ Ahmed b. Hüseyin *et-Tecrîd*, s. 136.

¹⁶¹ Hâdî, *Ahkâm*, I, 351-352.

¹⁶² Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 271; karşı. Buhârî, *Megâzî*, 38; *Nikâh*, 31; Müslim, *Nikah*, 25, 30, 32; *Sayd*, 23; Tirmizî, *Nikah*, 28; Neseî, *Nikah*, 71; *Sayd*, 31; İbn Mâce, *Nikâh*, 44; Ahmed b. İsa, *age*, II, 876; Şeyh Tûsî, *Tehzîbu'l-Ahkâm*, V, 251.

¹⁶³ Bkz. Şeyh Tûsî, *age*, V, 251.

V. ESERİN İSLÂM HUKUK DÜŞÜNCESİNE KATKISI

el-Mecmû'un, bütünüyle Zeyd b. Ali tarafından telif edilmiş olabileceği görüşü bir tarafa bırakılarak onun, Zeyd b. Ali'nin Zeydiyye mensuplarınca sahiplenilen görüşlerinin muhtelif kaynaklardan bir derlemesi olduğu görüşünden hareket edilse bile onun İslâm hukuk düşüncesine katkı yönleri ortaya konulabilir. Şüphesiz bu hususta ayrıntılı bir çalışma yapmak derin analizlere imkan verebilir. Ancak burada yüzeysel olarak bazı düşünceleri ortaya koymanın bu yöndeki çalışmalara bir kapı aralayabileceği umuduyla bazı hususlara değinilecektir.

1) Şüphesiz hukukun Müslümanların ferdî ve toplumsal hayatına tesirleri açısından İslâm Hukukunun kaynak niteliğinin önemli bir yeri vardır. Diğer hukuk sistemlerinden farklı olarak İslâm hukuku, vahye dayalı bir hukuk nizamıdır. Bu özelliğiyle İslâm hukuku, sadece, hukukî ilişkilerin yoğun bir şekilde tezahür ettiği toplumsal hayatta devlet tarafından düzenlenmesi zorunlu muamelât ve ukûbat alanıyla sınırlı kalmamış, fertlerin kendi iradeleriyle bağlı buldukları Yüce Allah ile aralarındaki ilişkileri ifade eden ibadet alanında da etkili olmuş, hatta çeşitli nedenlerle toplumsal hayatta İslâm hukukunun etkisi azaldığı halde, Müslümanların bireysel yaşamındaki etkisi daha uzun bir süre ve daha güçlü bir şekilde varlığını koruyabilmiştir. Yine bu özelliği sayesinde, birbirinden uzak ve değişik kültürlerin varisi oldukları halde, hem ferdî yaşamlarında, hem de toplumsal hayatlarında bir çok ortak paydada birleşen bir İslâm toplumu ortaya çıkmıştır. Ne varki, İslâm hukukunun bu niteliğini görmezden gelen veya bu niteliğinin etkisini ortadan kaldırmak anlamına gelebilecek bazı yaklaşımlar vardır.

Bu yaklaşımlardan biri olarak, İslâm hukukunun, teşekkül ettiği ortamdaki yerleşik hukuk sistemlerinden kısmen iktibas yoluyla, kısmen de onlara karşı geliştirilen tepkisel hareketlerle oluşup geliştiği fikri, bir kısım müsteşrikler tarafından bir süre iddia edilmekle birlikte, çok geçmeden hem bazı batılı meslektaşlarınca, hem de Müslüman İslâm hukukçularının bu iddianın mesnetten yoksun olduğunu ortaya koyan çalışmalarıyla artık etkisini kaybetmiş gözükmektedir. Ancak, İslâm'ın ilk yüzyılında siyasî ve itikâdî fikir ayrılıkları ile başlayıp hukuk alanındaki farklı görüşlerin de birbirinden temelde farklılık arz eden itikâdî-siyasî ve fikhî mezhepler halinde sistemleşmesiyle bütün İslâm tarihi boyunca etkisini sürdüren Sünnî-Şîî ayrımı, siyasî ve fikri ayrılığın ötesinde, İslâm hukukunun kaynağında da ayrılık olduğu fikrini beraberinde taşımakta ve bu fikir

İslâm hukukuna dışarıdan bakan bazı oryantalistler tarafından hem de ona mezhep taassubu içinde yaklaşan bazı Sünnî veya Şîî düşünürler tarafından dile getirilmeye devam etmektedir. İslâm hukukunun birinci kaynağı Kur'ân'ın maddî yapısında dahi farklılık olduğu; yani Kur'ân'ın lafzen tahrif edildiği iddiası günümüz Sünnî ve Şîî alimleri tarafından birlikte reddedilebildiği halde, Kur'ân'ın manasındaki ihtilaf, fıkıhın diğer kaynaklarındaki ihtilaf ile birlikte, İslâm hukukunun birleştirici niteliğinin geride kalmasına neden olmaktadır. Yani asıl problem, İslâm hukuku kaynaklarının çeşitli nedenlerle farklı yorumlanmasından ortaya çıkan ihtilaflar değil, bizzat kaynakların farklılığından ortaya çıktığı iddia edilen ihtilaflardır.

Örnek vermek gerekirse, İslâm hukukunun ikinci ana kaynağını oluşturan Sünnet'in-fikhî hadislerin, Hulefâ-yi raşidin ve Emevî dönemlerindeki hukukî uygulamaların Hz. Peygamber'e isnâd edilmesiyle oluştuğunu iddia eden müsteşrikleri desteklercesine, asrımız Şîî alimlerinden Tabatabâî mevcut bütün fıkıh kitaplarında Sahâbeden naklen günümüze ulaşabilmiş haberlerin sayısının son derece az olup, birkaç yüz hadisi aşmadığını, fikhî hadislerin kaybolduğu, bunun neticesinde de fakihler arasında birbirinden çok farklı ve hatta çelişkili görüşlerin ortaya çıktığını, kıyas ve istihsan yöntemlerine de bu sebeple başvurulduğunu iddia etmektedir.¹⁶⁴ Buna karşılık ona göre Şîîler, İslâm usûl ve furuuna ilişkin bilgileri bizzat Ehl-i beyt'ten öğrenme yolunu tercih etmiş, ilk halifelerin hadis yazımını yasaklamalarına rağmen, gizli olarak kitap yazmaya devam etmişler ve neticede her türlü dini soruya cevap vermeye yetebilecek ölçüde 12 bin hadisi bizzat Ehl-i beyt'ten duyarak yazılı hale getirmeye muvaffak olmuşlardır.¹⁶⁵

Bu iddiaya karşı, bütün Şîîler arasında kabul gören fakih kişiliğiyle Zeyd b. Ali'nin, itikadî-siyasî-fikhî görüşleri ve onun el-Mecmû adlı eserinin önemli bir katkısı olabilir.

Sünnî, Şîî-İmâmî ve Zeydî fıkıh mezhepleri arasındaki kaynak birliği en net olarak belki bu eserde görülebilir. Zira Şia'nın muteber fıkıh ve hadis kaynaklarına bakan bir Sünnî, ilk bakışta bu kaynaklardaki benzer rivayetleri görmek yerine alışık olduğu rivayetlerin aksindeki bir çok farklı rivayeti görebilmekte ve ortak noktaları bulmak yerine ihtilaflar üzerine yoğunlaşabilmektedir. Aynı şekilde Sünnî hadis ve fıkıh kaynaklarına bakan bir Şîî de, özellikle tarihi-siyasi nedenlerle Şîî kaynaklarla çelişen bir şeye değer değer vermeme eğilimiyle davranabilmektedir. Halbuki her

¹⁶⁴ Tabatabâî, *Söyleşiler*, s. 34-35.

¹⁶⁵ Tabatabâî, *Söyleşiler*, s. 37.

ikisi de önce önüne el-Mecmû'ü koyup daha sonra kendi kaynaklarına baksa ortak bir çok rivayet görebilecektir.

2) İlk dönem fıkıh kaynaklarında dikkati çeken hususlardan biri bu eserlerde günümüzde uluslar arası hukuk denilen ilim dalını ilgilendiren siyer bahislerine de yer verilmiş olması ve hatta bu hususta müstakil eserlerin yazılmış olmasıdır. Örneğin, Muhammed b. Abdullah b. el-Hasen (ö. 145/762)'in *Kitabu's-Siyer* adlı bir kitabı bulunduğu ve Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin siyerle ilgili meselelerin çoğunu bu eserden aldığı söylenmiştir.¹⁶⁶ el-Mecmû'daki kitap bölümlerinden biri de siyer bölümüdür.

Bilindiği gibi en-Nefsu'z-Zekiyye diye bilinen Muhammed b. Abdillâh, Zeyd b. Ali'den hemen sonraki süreçte Zeydiyye hareketinin teşekkülünde önemli bir yere sahiptir. Ebû Hanife tarafından da hürmet edilen ve Abbâsîlerin ilk zamanlarındaki kıyamı sırasında desteklenen bir zâttır. Eğer onun *Kitâbu's-Siyer* adlı bir kitabı olduğu bilgisi doğru ise, onun el-Mecmû'daki siyer bahsi ile mutlaka bir ilişkisi olmalıdır. Bu ilişki, onun bu ilmi Zeyd b. Ali'den almış olması şeklinde olabilir; el-Mecmû'daki bu bahsin ondan alınarak kitaba dahil edildiği şeklinde olabilir; veya her ikisinin de içinde yer aldıkları ehl-beyt ilim ağacının ayrı meyveleri olmaları şeklinde de olabilir. Aynı zamanda el-Mecmû'daki bir çok rivayet bir tarafa, tek başına bu bölüm ile İmam Muhammed'in adı geçen eseri arasındaki benzerlik, Ehl-i beyt imamları ile Hanefî imamları arasındaki ilişkinin mahiyeti hususunda bizleri yeni bulgulara ulaştırabilir.

3) Eserin, Ehl-i beyt tarîkiyle Hz. Peygamber'e veya Hz. Ali'ye kadar ulaşan rivayetleri kapsayan yapısı, ikinci ve üçüncü hicri asırlarda mezhepler halinde ortaya çıkan İslâm fıkının sadr-ı İslâm'dan itibaren gelişen kesintisiz bir süreç içinde tedvin edildiğine dair görüşü destekler.

4) Yine aynı yapısıyla eser, ilk asırdaki sünnî-şî ihtilafının siyâsî mahiyette olup henüz fikhî ayrışmaya dönüşmemiş olduğunu gösterebilir. Zira bu eser esas alınarak Sünnî ve şî kaynaklardaki rivayetler bir elemeye tabi tutulsa bundan çıkacak sonuç İslâm'ın ilk döneminde bütün Müslümanlar arasında ortak olan rivayetlerin farklı coğrafyalara taşınıp bölgesel ve siyâsî etkilerle farklı yorumlanarak fikhî mezheplere dönüştüğü olacaktır.

---

¹⁶⁶ Mahallî, *age*, I, 274.

5) İslâm hukukunun kaynaklarıyla ilgili bir problem olarak görülebilen hususlardan biri de Ehl-i sünnet'in Ehl-i beyt'ten hadis rivayetinin az oluşudur. İmam Malik (ö. 179/795)'e Hz. Ali ve İbn Abbâs'tan niçin az rivayette bulunduğu sorulduğunda, Ali'nin Kûfe'de, İbn Abbâs'ın Mekke'de bulunduğunu ima ederek "o ikisi benim beldemde değildiler." demiştir.¹⁶⁷ Buhârî (ö. 256/870), bazı nedenlerle Ehl-i beyt'in hadislerini rivayet etmemiştir. Belki de "Bu kitaba sadece sahih olanları aldım, almadığım sahihler de çoktur." derken bunu kastetmiştir.¹⁶⁸ İmam Buhârî'nin ifadesine göre İbn Sirîn, Hz. Ali'den rivayet edilen bütün haberlerin onun adına uydurulduğu kanaatinde idi.¹⁶⁹ Ömer Nâsuhî Bilmen de Hz. Ali'nin biyografisinde bu husustaki kanaatini şöyle ifade etmiştir: "İslâm âlemi, o büyük zatın fıkından, ilminden bu cihetle-kısmen olsun-mahrum kalmış demektir. Bunun vebâli ise o mevzu haberleri neşr ve işâe edenlere racidir."¹⁷⁰

Bazı Şîîlerin Hz. Ali'ye ve diğer imamlara nispeten hadis uydurduğu, Şîî hadisçilerce de kabul edilmiş olmasına rağmen, Hz. Ali'nin ilminden mahrum kalmayı bütünüyle buna dayandırmak şüphesiz eksik bir açıklamadır. Bunda bütün Emevîler döneminde Hz. Ali ve oğullarına karşı şiddetle sürdürülen siyâsi baskıların da büyük etkisi vardır. Bu, tarihi bir vakıa olmakla birlikte, Ehl-i beyt'e karşı Emevîlerin takip ettiği tecrit politikasının, dönemin fakîh ve muhaddislerince de paylaşıldığını söylemek mümkün değildir.

Ne var ki bu vâkıa, ilmin tek bir silsile halinde; Hz. Peygamber'den Hz. Ali'ye, ondan da sırasıyla diğer imâmlara geçtiğini mezheplerinin esas kabul eden Şîî müellifler açısından bu âlimlerin içinde bulunduğu Ehl-i sünnet câmiasını bir suçlama nedeni olmuştur. Ancak ilmin tek bir silsile ile değil, pek çok tarikle her nesilde daha çok dallanarak yayılması yanında, Ehl-i sünnet'ten farklı görüşleri çok az olan Zeydiyye'nin Şîîliği tartışılmaz bir mezhep oluşu, mezhepte en sahîh kitap kabul edilen el-Mecmû'u'l-Fıkhî adlı eserde bütünü Hz. Ali'den yapılan rivâyetlerin diğer sünnî kaynaklardaki rivâyetlerle uyumlu oluşu, bazı Şîîlerin idida ettiği gibi, Hz. Ali'nin ilminin kasıtlı bir şekilde ihmal edildiğini söylemeye engel olmaktadır. Belki,

¹⁶⁷ Cündî, *el-İmâm Caferü's-Sâdık*, s. 209; ez-Zerkânî, *Şerhu'l-Muvatta'dan* naklen; Ebû Zehre, *Mâlik*, 59; Zerkânî'nin kaydettiğine göre; Harun er-Reşid İmam Mâlik'e, "kitabında Ali ve Abbas'ın adını niçin göremiyoruz?" dedi. Bunun üzerine Mâlik, onlar benim beldemde değillerdi. Onların adamlarına da kavuşmadım, diye cevap verdi." Eğer bu söz sahih ise, ondan kastedilenin Muvatta'da Ali ve İbn Abbas'ın rivayetlerinin çok olmamasıdır. Çünkü Muvatta'da o ikisinden hadisler vardır (Zerkânî, *Şerhu'l-Muvatta*'ın mukaddimesi, s. 9).

¹⁶⁸ Cündî, *age*, s. 210-211; Buhârî, gerekli gördüğü şartları taşıyan bütün hadisleri *Câmiu's-Sahîh* adlı kitabına almış mıdır? "el-Müstedrak ale's-Sahîhayn" adlı eser onun şartlarına uyduğu halde bazı hadisleri kitabında zikretmediğini göstermez mi?

¹⁶⁹ Bilmen, *Kâmus*, I, 335.

¹⁷⁰ Bilmen, *age*, I, 335.

târihî-siyâsî nedenlerle onun bâzı rivayet ve fetvâlarının kendisine isnat edilen tarîklerle devam etmemiş olduğu söylenebilir. Diğer taraftan farklı ekoller arasındaki teorik ayrılığın pratikte aynı ölçüde olmadığını belirtmek gerekir. Zira, farklı ekollere mensup fıkıh ve hadis alimlerinin tedvin ettiği birincil kaynaklar arasında yapılan karşılaştırmalı tetkikler, fikhî hadisler konusunda farklı ekollerin ortak bir paydada birleştikleri sonucunu vermektedir. Bu alanda yapılan bir araştırmada M. Emin Özafşar, “bu kaynaklarda mevcut olan hadislerin sayısal oranları bile baz alınsa, bundan çıkan sonuç, ilk ekollerin Peygamber, sahabî ve tabiûna nispet edilen hadisleri eşit derecede delil olarak kabul ettikleri olacaktır. Ancak spesifik olarak, bazı rivayetlerden birini diğerine tercih etmeleri özel sebeblere bağlı tabiî bir durum olarak algılanmalıdır.” demektedir.

Bu açıdan Tabatabaî gibi bazı Şiî müelliflerin Sahâbeye ve Ehl-i sünnet hadis ve fıkıh alimlerine yönelik suçlamalarının bir değeri yoktur.¹⁷¹

6) el-Mecmû’ esas alındığında Şia fikhî ile Ehl-i sünnet fikhî arasında birlik noktalarının çoğalması, bu ekollerin farklılaşmasında tarihî-siyâsî olayların büyük etkisi olduğu ihtimalini güçlendirmekte ve İslâm fıkıh mezheplerinin, tarihî olayların tesirinden uzak bir şekilde yeniden irdelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

7) Eserin, fikhî ahkamı ortaya koymak amacıyla yazıldığı varsayımından, onun mu’tedil ehl-i hicâz ekolü arasında özel bir konumda bulunan bir fıkıh ekolünü yansıttığı söylenebilir. Zira, hadisle birlikte re’y de bulunmasına karşın, bütün haberlerin Hz. Ali kanalıyla Hz. Peygamber’e ulaşması ve Ehl-i beyt’in icma’ına vurgu yapılması, onu, hicâz medresesi ile re’y medresesinden ayıran en önemli metodik özelliğidir.

---

¹⁷¹İslâm Hukuku’nun ikinci kaynağı Sünnet hakkındaki kuşkulu bakışlarıyla bilinen I. Goldziher, J. Schacht gibi oryantalistlerle Tabatabaî gibi bazı Şiî araştırmacıların bu yöndeki olumsuz kanaatlerine karşılık farklı düşünen Şiî müellifler de vardır. Örneğin, günümüz Şiî alimlerinden Vaizzâde Horasânî’nin bu konudaki bazı tespitleri ve kanaatleri şöyledir: Hz. Ali’nin rivayetleri toplam olarak beş kanaldan bize ulaşmıştır. 1) Başta İbn Hanbel’in Müsned’i olmak üzere Ehl-i sünnet’in Sıhah’ı ve diğer hadis kitapları, 2) Ehl-i sünnet’in cumhuruna ait eserlerde Ehl-i beyt kanalıyla nakledilen rivayetler, 3) İmamiye Şiası’nın râvîleri tarafından nakledilen rivayetler, 4) Zeydiye mezhebinin râvîleri tarafından, 5) İsmailiyye fırkası râvîleri tarafından nakledilen rivayetler. M. Vâizzâde Horasânî, *İmam Sadık’ın Başlattığı İlmî Hareket, Ehl-i beyt Mesajı*, sayı 8, s. 91.

Ehl-i beyt rivayetleri yalnızca İmamiyye Şiası ve diğer Şia fırkalarınca naklolunmamıştır. Bu rivayetler Ehl-i sünnet’in yaygın olan kitaplarında da oldukça çoktur. Horasânî, *age*, s. 93.

Ehl-i beyt imamlarının bütün öğrencilerinin şii olduklarını düşünmek tarihi kaynaklarla bağdaşmamaktadır. Hz. Ali’nin taraftarlarının ve talebelerinden özel bir grup dışındakiler Ehl-i sünnet’in meşhur alimleri ve fakihleridir. Onların Hz. Ali ile ilişkileri, Osman’dan sonra resmi ve şer’î halife olarak, Cemel, Sıffîn ve Hakem olayından sonra Nehrevân’da onu desteklemekle daha kuvvetli bir şekilde kendini göstermektedir. Onların geneli Hz. Ali ve Ehl-i beyt aşıklarıydı ve genel anlamda şii idiler.” Horasânî, *age*, s. 98.

SONUÇ

İmam Zeyd b. Ali, el-Mecmû'û'l-fikhî adlı eseri ve İslâm hukuk düşüncesindeki yeri adlı bu çalışmada yapılan tespitler ve elde edilen sonuçlar şöylece sıralanabilir:

1) İslâm hukuk düşüncesinin en büyük problemlerinden biri Sünnî-Şîî ihtilafıdır.

2) Bu ihtilaf başlangıçta siyasî ve itikâdî bir mahiyette iken sonradan hukuk alanına da taşınmış ve İslâm hukukunun Sünnî hukuk - Şîî hukuk şeklinde ayrışmasına neden olmuştur.

3) İslâm hukukunun ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'e Sünnî-Şîî perspektifiyle yaklaşılması, hukukî alandaki ihtilafın çözümlenmesini zorlaştırmış ve bu durum, İslâm hukukunun kaynaklarının güvenilirliğinin zarar görmesine neden olmuştur.

4) Zeyd b. Ali ve el-Mecmû'û'l-fikhî adlı eseri, ihtilaf probleminin çözümü açısından değerlendirilebilecek bir potansiyele sahiptir. Zira Zeyd b. Ali (ö. 122/740), hem Sünnîler hem de Şîîlerce güvenilen bir şahsiyettir. Eserinde de Sünnî fıkıh mezhepleriyle uyumlu görüşler yanında Şîî fıkhiyle uyumlu görüşler de vardır. Eserdeki rivayetlerin tamamı Şîîlerin ittifakla birinci imam kabul ettikleri Hz. Ali'ye isnâd edilen rivayetlerdir.

5) Zeyd b. Ali, dört mezhep imamından Ebû Hanife (d. 80/699 - ö. 150/767), İsnâaşeriyye'nin altıncı imamı ve Ca'ferî fikhinin kurucusu Ca'fer es-Sâdık (d. 80/699 - ö. 148/765) ve Mu'tezile'nin kurucularından Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ile çağdaş; ilmî ve fikrî ilişkileri bulunan, usûl konularındaki görüşleri ve siyâsî tavrıyla da Zeydiyye mezhebinin öncüsü olan bir zâttir. Bu yönüyle onun, siyâsî-itikâdî ve fıkıh alanındaki mezhepleşme sürecinin anlaşılmasında önemli bir yeri vardır.

6) Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Emevîler devletinin (41/661-132/750) yükselme ve duraklama dönemi ile Sahâbe döneminin sonlarında ve büyük tâbiîler döneminde yaşamıştır. Bu dönemde siyaset alanında Hz. Peygamber ve dört halife dönemindeki yönetim ilkelerinden uzaklaşma meydana gelmiştir. Devletin kuruluş aşamasındaki hilafetin saltanata dönüşmesi şeklinde başlayan süreçte, devletin hukuka aykırı uygulamalarına karşı toplumda çeşitli muhalefet grupları oluşmuş ve devlete karşı

ayaklanmalar meydana gelmiştir. Bunlar arasında Hz. Hüseyin'in Halife Yezîd b. Muâviye'ye karşı ayaklanması ile torunu Zeyd b. Ali'nin Halife Hişâm b. Abdilmelik'e karşı ayaklanması arasında benzerlikler vardır. Bu ayaklanmalar Emevîlerin Ehl-i beyt soyuna karşı yürüttükleri olumsuz politikalara karşı bir reaksiyon şeklinde ortaya çıkmış ve Zeydiyye hareketinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

7) Zeyd b. Ali'nin siyâsî kişiliğinin oluşmasında içinde yaşadığı ortamın etkileri olduğu gibi ilmî kişiliğinin oluşmasında da ilmi ve kültürel ortamın etkileri vardır. Yedi kıraat imamından üçü onunla yaklaşık aynı yıllarda vefat etmişlerdir. Tefsir alanındaki ilk kitaplar bu dönemde yazılmıştır. Hadis tedvini bu dönemde başlamıştır. Fıkıh alanında da hicâz ve re'y ekolleri ortaya çıkmıştır. Kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh alanında bir çok âlimin yetiştiği bu dönemde Zeyd b. Ali de bir kıraat âlimi, müfessir, muhaddis ve fakîh olarak yetişmiştir. O, Ehl-i beyt sülalesinin çoğunlukla ikamet ettiği ve Ehl-i hadisin yaşadığı Medine'de yetişmiş, re'y ekolünün ortaya çıktığı; Hâricî, Şiî çeşitli grupların bir arada yaşadığı Kûfe'ye, kelâm alanındaki ilk tartışmaların meydana geldiği Basra'ya ve Emevîlerin saltanat merkezi Şam'a seyahatlerde bulunmuştur.

8) Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yi, daha sonra ortaya çıkan itikadî ve siyâsî mezheplerden birinin içine tamamen dahil etmek hatalı bir tutumdur. Zeyd b. Ali'nin genel anlamda bir Şiî olduğu kesindir, ancak onu, tekamül etmiş haliyle Şiîliğe nispet etmek zordur. Diğer yandan onu geniş anlamda Ehl-i sünnet'in dışında düşünmek de doğru olmaz. O, içinde bulunduğu dönem itibariyle Ehl-i sünnet içinde mütalaa edilebilir. Zira onun döneminde bu kavramların istilâhî anlamları henüz oluşmamıştır.

9) Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'yi, zamanındaki diğer imamlardan üstün görmek, dahası onları ona tâbî durumunda göstermek hatalı olduğu gibi, onun fakîh kimliğini takdir etmemek de haksızlık olur. O, zamanındaki büyük fakîhlerden biridir. Onunla Ebû Hanife ve Ca'fer es-Sâdık arasında üstat-talebe ilişkisinden çok birbirinden ilmî istifade ilişkisi vardır.

10) Zeyd b. Ali'nin hadis ve fıkıh içerikli *el-Mecmû'u'l-fikhî* adlı eserinden başka tefsir, kıraat, ahlak ve akaitle ilgili kendisine nispet edilen birçok risale vardır. *el-Mecmû* gibi bu risalelerin de ona nispetini doğrulamak için, bu risalelerdeki görüşlerle, umumî tarih, tefsir, hadis ve fıkıh kaynaklarında ona veya öğrencilerine nispet edilen görüşleri derleyip karşılaştırmak gerekir.

11) Zeyd b. Ali'nin fıkıh ilmine ilişkin mirasına en fazla yer verilen eser el-Mecmû'dur. Zeydî kaynaklar dahil, başka kaynaklarda, ondan gelen rivayetlere ve onun fikhî görüşlerine bu eserdeki kadar yer verilmemiştir. Zeyd b. Ali'ye nispet edilen eserlerin ve görüşlerin ona nisbetinin sıhhati yanında, bunların onun adına nispet edilen Zeydiyye mezhebindeki gerçek yerinin tespit edilebilmesi için Zeydiyye literatürüyle ciddi bir mukayese yapmak gerekir. Özellikle ilgili olduğumuz hukuk alanında, Sünnî fıkıh mezhepleri ile Şiî fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilafı konulardan el-Mecmû'dakilerle uyuşanların Zeydî fıkıh kaynaklardaki kronolojik takibi, Zeyd b. Ali'nin görüşlerinin Zeydiyye fıkıhındaki yerini ve mezhebin Şia fikhî ile Sünnî fıkıh arasındaki konumunun tarihsel gelişimini tespit açısından ele alınması gereken önemli bir inceleme alanıdır.

12) Zeyd b. Ali'nin, hadis alanında, *Müsnedü'l-İmam Zeyd b. Ali* adıyla yayımlanan eserde bulunmayan hadislerden oluşan başka bir eseri yoktur. İstanbul Millet kütüphanesi Ali Emîrî Efendi Kitaplığında bulunan *Mecmû'u'l-fikh an Zeyd b. Ali* adlı el yazma mecmûa, kaynaklarda *el-Mecmû'u'l-hadîsî* adıyla Zeyd b. Ali'ye nispet edilen hadis mecmûası olmalıdır. Sadece merfû ve mevkûf rivayetlerden oluşan bu mecmûanın muhtevası, *el-Mecmû*, *el-Mecmû'u'l-fikhî*, *el-Mecmû'u'l-fikhî ve'l-hadîsî*, *Mecmû'u Zeyd*, *Mecmû'u'l-fikh*, *el-Mecmû'u'l-fikhî'l-kebîr* gibi çeşitli adlarla söz edilen ve *Müsnedü'l-İmam Zeyd b. Ali* adıyla yayımlanan eserde mevcuttur.

13) *Müsnedü'l-imâm Zeyd b. Ali* adlı matbû nüshanın muhtevası ve tasnifi ile Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'a nispet edilen ve Süleymâniye kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Efendi Kitaplığında bulunan *Tertibu'l-istikâd bi-tertibi'l-istishâd* adlı mecmûanın muhtevası ve tasnifi önemsenecek küçük farklar dışında aynıdır.

14) Eğer Ali Emirî nüshası, eserdeki Zeyd b. Ali'nin görüşleri çıkarılarak oluşturulmadıysa, eserin elimizdeki matbû nüshalarındaki tasnif ve tertibinin Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974) tarafından yapıldığı söylenebilir.

15) Eserin Zeyd b. Ali'den rivayeti Ali b. Muhammed en-Nehaî (ö. 324/936)'ye kadar tek bir tarikle yapılmıştır.

16) el-Mecmû'un varlığının İtalyan Griffinî'nin neşrinden (Milano 1919) önce Sünnî literatürde bilindiğine dair sağlam bir bilgiye sahip değiliz.

17) Zeydî literatürde ise, el-Mecmû hakkındaki mevcut tarihsel verilere göre, bu eserden ilk söz eden Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974)'tır. Zeydî imamlardan el-

Mecmû'a ilk defa muttali olan ise, el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. el-Hüseyin (ö. 411/1020) ile kardeşi Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyin (ö. 424/1033)'dir. Bu iki imamın el-Mecmû'dan haberdar olması ise eseri Abdulazîz b. İshâk'tan rivayet eden Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm (ö. 357/968) aracılığı ile olmuştur. Dolayısıyla eser hakkındaki bilgiler, ilk defa ancak Abdulazîz b. İshâk'tan sonra yazılı literatüre girmiş gibidir. Ancak bu, daha önceki dönemde el-Mecmû'un Zeydî imamlar tarafından kesinlikle bilinmediği anlamına da gelmez. Zira, ondan söz edilmemiş olmakla birlikte, el-Hâdî'nin ve diğer imamların Zeyd b. Ali'ye isnâd ettikleri haberlerin bir kısmının Ebû Hâlid'den veya sonraki râvilerden ulaşmış olması imkan dahilindedir.

18) Ebû Hâlid (ö. 150/767)'in, onu Zeyd b. Ali'nin cem' ettiği bir kitaptan rivayet ettiğine dair sözleri el-Mecmû'un, Zeyd b. Ali zamanında mevcut olduğuna kanıt olabilir. Ancak bu sözler de sadece Abdulazîz b. İshâk'ın rivayetine dayanmaktadır.

19) İbn Nedîm (ö. 385/995), *el-Fihrist*'te imamlardan fıkhi nakleden şii müellifler arasında Ebû Hâlid b. Amr b. Hâlid adlı bir zâtı da zikretmiş ve onun kitabı olduğunu söylemiştir ki bununla, el-Mecmû' kastedilmiş olabilir.

20) Sünnî muhaddislerin eseri tek başına Zeyd b. Ali'den rivayet eden Ebû Hâlid'e ve diğer râvilerle olumsuz yaklaşımlarında Zeydîlerin iddia ettikleri gibi tam bir mezhep tarafgirliği içinde olduklarını söylemek insafli bir yaklaşım olmaz. Zira Ebû Hâlid'in ve sonraki râvilerin tek bir senetle Zeyd b. Ali'den kaç hadis rivayet ettikleri, esere başka kaynaklardan toplanan rivayetlerin aynı senetle nakledilip edilmediklerini bilmek imkansızdır.

21) *el-Mecmû'*un hadis rivayet ilmi açısından değeri ekollere göre farklılık arz eder. Sünnî hadis literatürü açısından aslında eserin değeri, bu literatüre kazandıracağı rivayetler açısından olmayıp, ancak Buhârî, Müslim ve diğer sünen sahiplerinin eserlerindeki benzer rivayetlerin Hz. Ali'den gelen bir rivayet tarîki ile desteklenmesi şeklinde olabilecektir. Zeydîlere göre el-Mecmû', fıkıh konularında cem edilmiş ilk hadis kitabıdır. Senedi sahihtir ve Kur'an'dan sonra en sağlam kabul edilen kitaptır.

22) el-Mecmû ile diğer kitaplar arasındaki muhteva ve tasnif benzerliğini, bazı Batılı araştırmacılar, eserin aşırma olduğuna kanıt olarak gösterirken, M. Zâhid el-Kevserî, Fuâd Sezgin gibi Müslüman müellifler bu benzerliğin kaynak birliğinden kaynaklandığı kanaatindedirler.

23) Zeydî kaynaklarda Zeyd b. Ali'nin fikhına ilişkin nakiller önemli bir yer tutmamaktadır. Zeydiyye fikhı daha çok Kâsım b. İbrâhim (ö. 246/860), torunu el-Hâdî Yahyâ b. el-Huseyn (ö. 298/911) ve Nâsır el-Utrûş (ö. 304/916)'un metinleri üzerine bina edilmiştir.

24) Eserin, ravîsi Ebû Hâlid sebebiyle Sünnî fıkıh kaynakları arasında hiçbir değeri yok gibidir. Sünnî fıkıh kaynaklarında onun rivayetiyle Zeyd b. Ali'den gelen hadislere çok az yer verilmiştir.

25) Sünnî hadisçilerin, Zeydiyye mensuplarınca sahiplenilen ve tevsik edilen bir kaynağa karşı ilgisiz kalmaları doğru bir yaklaşım olmaz. Zira Sünnî kaynaklarda değişik ravîlerden gelen rivayetlerin benzerlerinin, tamamı Hz. Ali'ye isnâd edilen bir Zeydî-Şiî kaynakta da bulunması, bu rivayetlerin güvenilirliğini artıracak ve bütün ekollerin ortak bir paydada buluşabilecekleri sağlam bir zemin oluşabilecektir.

26) el-Mecmû'un tamamının Zeyd b. Ali'ye isnâdının sahîh veya bâtil olduğunu iddia etmek yerine eserdeki hadisler tek tek Kur'ân'a arz edilip, Sünnî, Şiî ve Zeydî hadis kaynaklarıyla mukayese edilerek her biri hakkındaki ilmi kanaat ortaya çıkarılmalı ve eserdeki hadisler sıhhat derecelerine göre tasnif edilmelidir.

27) Eserin tartışmalı yapısı bir yana bırakılarak onun İslâm fikhının mezheplere ayrılmadan önceki dönemine ait görüşlerin bir koleksiyonu nazarıyla bakılıp bu eserdeki fikhî görüşler esas alınacak olursa Ehl-i sünnet ile şia fikhı arasındaki birlik noktalarının çoğaltılması mümkün olabilecektir.

Son olarak Zeyd b. Ali, bütün fikhî ekollerin kendisinde birleşebileceği kaynak bir şahsiyet, "el-Mecmû'u'l-fikhî" adlı eser de bütün mezheplerin ortak paydası olabilen kaynak bir kitaptır. Sünnî, Şiî-İmâmî ve Zeydî fıkıh mezhepleri arasındaki kaynak birliği en net olarak belki bu eserde görülebilir.

KAYNAKLAR

- el-Abbâs b. Ahmed b. İbrâhîm b. Ahmed el-Yemenî, *Tetimmetu'r-Ravdi'n-Nadîr*, Dâru'l-Cîl, Beyrut ts.
- Abdulazîz b. İshâk (ö. 363/974), *Kitâbu Tertîbi'l-İtikâd ve Takrîbi'l-İstîşhâd*, El Yazma, İstanbul Süleymâniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbî Efendi Kitaplığı, 457/2, 3, (84 varak).
- Abdulhalîm el-Cündî, *el-İmâm Caferü's-Sâdik*, Dâru'l-Meârif, Kahire 1986.
- Abdullah Muhammed b. Hamza (ö. 646/1248), *Düreru'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye bi'l-Esânîdi'l-Yahyâviyye*, Beyrut 1402/1982.
- Abdulkâdir b. Ebî'l-Vefâ (ö. 696/1297), *Tabakatu'l-Hanefiyye*, Mîr Muhammed Kutubhâne, Karatîşî ts.
- Abdurrahmân b. Hasen, *Târîhu Âcâibi'l-Âsâr fî Terâcimi ve'l-Ahbâr*, I-III, Dâru'l-Cîl, Beyrut ts.
- Abdurrezzâk (ö. 211/826), Ebû Bekr Abdurrahmân b. Hemmâm, *Musannef*, I-XI, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1982.
- Abdusselam b. Abbâs, *A'lâmu'l-Müellifîne'z-Zeydiyye*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman 1420/1999.
- Ağırakça, Ahmed, "Harra Olayı" mad., *ŞİA*, I-VI, c. II, İstanbul 1990, ss. 342-346.
--- (Said Kızılırmak ile birlikte) "Ebû Hanife" mad., *ŞİA*, I-VI, c. II, İstanbul 1990, ss. 15-21.
--- *Emeviler Döneminde Kıyamlar*, Şafak Yay., İstanbul 1992, ss. 342-346.
- Ahmed b. İsâ (ö. 247/861), *Emâlî (Kitâbu Ra'bi's-Sad')*, thk. Ali b. İsmâil b. Abdullah es-San'anî (ö. 1328/1920), I-III, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1410/1990.
- Ahmed b. Hüseyin b. Hârûn, el-İmâm el-Müeyyed-Billâh, *et-Tecrîd fî Fıkhi'l-İmâmeyni'l-A'zameyn el-Kâsim b. İbrâhîm (169/246 h.) Aleyhisselâm ve Hafîduh el-İmâm Yahyâ b. el-Huseyn Aleyhisselâm (245/298 h.)*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, Amman 1422/2002.
- Ahmed b. Yahyâ el-Murtezâ (ö. 840/1436), *Kitâbu'l-Ezhâr*, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1314/1993.
- Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1312/1895), *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, I-II, İstanbul 1972.
- Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 11. bs., Kâhire 1975.
--- *Duhâ'l-İslâm*, I-III, 10. bs., Dâru'l-Küttâbî'l-Arabî, Beyrut ts.
- Ahmed Hasan, *The Early Development of Of İslâmic Jurisprudence*, İslâmabad 1970.
- Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, Dergah yayınları, İstanbul 1991.
--- *İbadetler İlmihali*, I-IV, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.

- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1991.
 --- "Fedek" mad., *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, c. XII, İstanbul 1995, ss. 294-295.
- Ali b. Muhammed Hazzâz (ö. ?), *Kifâyetü'l-Eser*, Kum 1401/1980.
- Altan, "Hadis Yazımı", *Ehl-i Beyt Mesajı-İslâmî Fikir ve Araştırma Dergisi*, Yıl 3, Sayı 13, İstanbul 1996, ss. 294-295.
- Arı, Mehmet Salih, *İmamiyye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İst. 2002.
- Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidî*, İFAV (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.), İstanbul 1997.
- Avcı, Casim, "Kûfe" mad., *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, ss. 339-342.
- Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, ss. 427- 428.
 --- "Muâviye b. Ebû Süfyân" mad., *DİA*, c. XXX, İstanbul 2005, ss. 332-334.
- Aydın, Musa, "Gadîr-i Hum Hadisi Hakkındaki İtirazlar ve Cevapları", *Kible Kültür Edebiyat-Düşünce Dergisi*, Yıl 3, Sayı 10-11, İstanbul ts., ss. 10-31.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, Timaş Yay., Erzurum 1987.
- Aydınlı, Osman, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yay., Ankara 2003.
- Bağdâdî (ö. 429/1038), Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. E. Ruhi Fiğlalı, İstanbul 1979.
- Bâkır, Abdülhâlik, "Basra" mad., *DİA*, c. V, İstanbul 1992, ss. 108-111.
- Baytop, Turhan, "Eczacılık" mad., *DİA*, c. X, İstanbul 1994, ss. 386-388.
- Bedrân, Ebû'l-Aynenyn Bedrân, *Târihu'l-Fikhî'l-İslâmî*, Dârul-Hikmeti'l-Arabiyye, Beyrut ts.
- Beyhakî (ö. 384/994), Ahmed b. el-Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, Mektebetü Dâri'l-Bâz, Mekke 1414/1994.
- Bilgiseven, Âmiran Kurtkan, *Eğitim Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1992.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istilahat-ı Fikhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1988.
- Bozkurt, Nebi, "Hucr b. Adî" mad., *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, ss. 277-278.
- Bozkurt, Nebi, Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mekke" mad., *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, ss. 555-563.
 --- "Medine" mad., *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, ss. 305-311.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL; Arapça çevirisi: Abdulhalim en-Neccâr, Tarihu'l-Edebi'l-Arabî)*, Dâru'l-Meârif, Kahire, ts.; Sezgin, Fuat, *Târihu't-Turâsi'l-Arabî* (çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî), Riyad 1411/1991.
- Buhârî (ö. 256/870), Ebû Abdillâh İsmâil b. İbrâhim el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul 1981.
 --- *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, I-IX, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

- Ca'fer Sübhânî, *Buhûs fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum 1992.
- Cennâtî, Âyetullâh Şeyh Muhammed İbrâhîm, *Durûs fî'l-Fikhi'l-Mukârin*, Kum 1411/1990.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, DİB (Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.), Ankara 1988.
- Cessâs (ö. 305/917), Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I-V, Dâru't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1405/1984.
- Codazzi, Angela, *Evgeni Griffini Bey 1878-1925*, Milano 1926.
- Çağatay, Neşet, Çubukçu, İbrahim Âgah, *İslâm Mezhepler Tarihi*, Ankara 1985.
- Çalışkan, İbrahim, "Caferî Mezhebinde İbâdetler" adlı teb., *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993, ss. 481-497.
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile" mad., *DİA*, c. XXXI, İstanbul 2006, ss. 391-400.
- Çetin, Nihad M., *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973.
- Dârekutnî (ö. 385/995), Ali b. Umer, *Sünen*, I-IV, Dâru'l-Marife, Beyrut 1386/1966.
- Demirci, Kadir, "Yemen, Zeydiyye ve Hadis" adlı gezi notları, *İslâmiyât (Üç Aylık Araştırma Dergisi)*, cilt 6, sayı 3, Ankara 2003, ss. 187-192.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yay., İstanbul 2003.
- Dersî, İbrâhîm Yahyâ ed-Dersî, *Mecmû'u Kütübi ve Resâili'l-İmami'l-A'zam Zeyd b. Alî*, Merkezu Ehli'l-Beyt, Yemen 1422/2001.
- Devâlîbî, Muhammed Ma'rûf ed-Devâlîbî, *el-Medhal İlâ 'İlmi Usûli'l-Fikh*, Dimeşk 1378/1959.
- Dihlevî (ö. 1176/1762), Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî, *İslâm Düşünce Rehberi (Hüccetüllâhi'l-Bâliğa, çev. Mehmet Erdoğan)*, Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, İstanbul 2003.
- Dihlevî (ö. 1239/1824), Abdulazîz b. Ahmed b. Ahmed b. Abdirrahîm, *Muhtasaru't-Tuhfetü'l-İsnâ Aşeriyye*, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb, yy., 1373/1953.
- Doğan, İsa, *Zeydiyye'nin Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1987.
 --- "Zeydiyye Mezhebi" adlı teb., *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993, ss. 557-595.
- Döndüren, Hamdi, "Fıkıh" mad., *ŞİA (Şamil İslâm Ansiklopedisi)*, I-VI, c. II, İstanbul 1990, ss. 181-183.
 --- "Ca'fer es-Sâdik" mad., *ŞİA*, I-VI, c. I, İstanbul 1990, ss. 265-266.
 --- "Hanefî Mezhebi" mad., *ŞİA*, I-VI, c. II, İstanbul 1990, ss. 326-329.
 --- "Nisâb" mad., *ŞİA*, I-VI, c. V, İstanbul 1992, ss. 109-111.
 --- "Dirhem" mad., *ŞİA*, I-VI, c. I, İstanbul 1992, ss. 404-405.
 --- "Sa" mad., *ŞİA*, c. V, İstanbul 1992, ss. 296-297.
- Ebû Ca'fer (ö. 615/1218), Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadire fî Menâkibi'l-Aşere*, I-II, Dâru'l-Arabî'l-İslâmî, Beyrut 1996.
- Ebu Dâvud (ö. 275/888), *Sünen*, I-V, Çağrı yay., İstanbul 1981.
- Ebu Nuaym (ö. 430/1039), Ahmed b. Abdullâh el-İsfehânî, *Müsnedu Ebî Hanife*, Mektebetü'l-Kevser, Riyad 1415/1994.

- Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Ya'kûb b. İbrâhîm, *Kitâbu'l-Âsâr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1355/1936.
- Ebû Zehre (ö. 1974), Muhammed, *Mâlik*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2. bs., Beyrut 1952.
 --- *İmam Zeyd* (çev. Salih Parlak, Ahmet Karabaha), Şafak Yay., İstanbul 1993.
 --- *Ebû Hanife*, çev. Osman Keskiöğlü, Ankara 1999.
 --- *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, İstanbul ts.
- "Ehl-i Beyt" mad., (yazarı yok), *ŞİA*, c. II, İstanbul 1990, ss. 51-54.
- "Ehl-i Sünnet" mad., (yazarı yok), *ŞİA*, c. II, İstanbul 1990, ss. 67-72.
- Erdoğan, Mehmet, "Mesh" mad., *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, ss. 301-303.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi" adlı teb., *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993, ss. 33-43.
 --- "Haricîler mad.", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, ss. 169-175.
 --- "Hüseyn" mad., *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, TDV Yay., Ankara 1997.
- Gürânî, Burhâneddin İbrâhîm b. Hasan el-Gürânî, *Tekmiletü'l-Kavli'l-Celî fi Tahkîki Kavli'l-İmâm Zeyd b. Alî*, El Yazma, Süleymâniye Kütüphanesi (Şehit Ali Paşa, 297.6), 296-346 varak.
- Güzel, Abdurrahim, "Rafizilik" mad., *ŞİA*, I-VI, c. V, İstanbul 1992, ss. 214-215.
- Haçkalı, Abdurrahman, "Ehl-i Hadis – Ehl-i Re'y Ayrışması Fikhî mi İtikadî mi?", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Konya 2003, ss. 59-68.
- Hâdî (ö. 298/911), el-İmamü'l-Hâdî Yahyâ b. el-Huseyn, *el-Ahkam fi'l-Helâl ve'l-Haram*, Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, 3. bs., Yemen 1424/2003.
- Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, Nşr. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Beyrut 1397/1977.
 --- *el-Müstedrak 'ale's-Sahîhayn*, IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990.
- Halîfe b. Hayât el-Leysî (ö. 240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayât*, Dâru'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, Dimeşk 1397/1977.
- Hamevî (ö. 626/1229), Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdaresi*, Çev. Kemal Kuşçu, 5. bs., Nur Yay., Ankara 1979.
 --- *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul 1990.
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), Kayıhan Yay., İstanbul 1987.
- Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Ebû Bekr Amed b. Alî, *Takyîdu'l-İlm*, thk. Yusuf el-'İşş, Beyrut 1974.
 --- *Târîhu Bağdât*, I-XIV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ts.
 --- *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 1400/1980.

- Hatîb, Salih Ahmed, *İmam Zeyd b. Ali el-Müfterâ aleyh*, Beyrut 1984.
- Hatiboğlu, İbrahim, "Müsned" mad., *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, ss. 98-101.
- Horasânî, M. Vâizzâde, "İmam Sadık'ın Başlattığı İlmî Hareket", *Ehl-i Beyt Mesajı*, Sayı 8, Yıl 2, İstanbul 1995, ss. 85-102.
- Hudârî, Muhammed, *İslâm Hukuku Tarihi* (Tarihu't-Teşrî'i'l-İslâmî, çev. Haydar Hatipoğlu), Karaman Yay., İstanbul 1974.
- Humeynî (ö. 1989), İmâm Rûhullâh Mûsevî Humeynî, *Tahrîru'l-Vesîle*, I-II, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum 1404/1983.
--- *Tam İlmihal*, Kevser Yay., İstanbul 2003.
- İbn Adî (ö. 365/976), Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, I-VIII, 3. bs., Dâru'l-Fikr, Beyrût 1409/1988.
- İbn Abdilber (ö. 463/1071), Ebû 'Umer Yusuf b. Abdillâh, *et-Temhîd*, I-XXII, Vizâratü Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib 1387/1967.
--- *Câmi'u Beyânî'l-İlm ve Fadlih*, 3. bs. Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, Kahire 1402/1982.
- İbn Asâkir (ö. 571/1175), *Tehzîbu Târîhi Dimeski'l-Kebîr*, thk. Abdulkâdir Bedrân, I-VII, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1407/1987.
- İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), *Musannef*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1409/1988.
- İbn Hacer (ö. 852/1448), Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî, *Fethu'l-Bârî*, I-XIII, Dâru'l-Marife, Beyrut 1379/1959.
--- *Tehzîbu't-Tehzîb (Tehzîb)*, I-XII, Daru'l-Fikr, Beyrut 1404/1984.
--- *Lisanü'l-Mîzân*, I-VII, Beyrut 1406/1986.
--- *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Dâru Nehdati Mısır, Kâhire ts.
- İbn Haldûn (ö. 808/1406), Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddimetu İbni Haldûn*, Dâru'l-Cîl, Beyrût ts.
- İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Muhallâ*, Mektebetü'l-Cumhûriyeti'l-Arabiyye, I-XII, Mısır 1387/1967.
--- *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I-III, Beyrut 1420/1999.
- İbn Hibbân (ö. 354/965), Muhammed b. Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, I-IX, Dâiretu'l-Meârif, Haydarâbâd 1393/1973.
- İbnu'l-Kayyim (ö. 751/1350), Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmü'l-Müvakkîin*, I-IV, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1973.
- İbn Kesîr (ö. 774/1373), İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî Ebû'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-IX, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut ts.
- İbn Mâce (ö. 273/886), *Sünen*, I-II, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut ts.
- İbn Nedîm (ö. 385/995), Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'riفة, Beyrut 1398/1978.
- İbn Rüşd (ö. 595/1198), Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-Müctehid*, Kahraman Yay., İstanbul 1985.
- İbn Sa'd (ö. 230/844), Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Dâru Sâdir, Beyrut ts.

- İbnu's-Salâh (ö. 643/1245), el-İmâm Ebû Amr eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs*, thk. Nuruddin Itr, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1984.
- İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232), Ali b. Muhammed b. Abdolvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî't-Târîh*, I-X, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1415/1995.
- İbrahim b. Kâsım b. el-İmam el-Müeyyedbillâh (ö. 1153/1740), *Tabakâtu'z-Zeydiyye*, thk. Abdusselam b. Abbâs el-Vecîh, I-III, Amman 1421/2001.
- İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Saim Yeprem, İstanbul 1981.
- İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Arifin*, I-II, İstanbul 1951-1955.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1342/1923.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Mevsûatü Fıkhi Ali b. Ebî Tâlib*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1403/1983.
- Kandemir, Yaşar, "Ali" mad., *DİA*, c. II, İstanbul 1989, ss. 371-378.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, "İbnü'n-Nedîm" mad, *DİA*, c. XXI, İst., 2000, ss. 171-173.
- Karakuş, Necat, "Dinin Kemale Erdiği Gün", *Kible Kültür Edebiyat Düşünce Dergisi*, Sayı, 10-11, Yıl 3, İstanbul 2004, ss. 90-96.
- Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara 1975.
 --- "Şia'da Fıkıh Usulü ve Şer'i Deliller" adlı teb., *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993, ss. 319-355.
 --- "Fıkıh" mad., *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, ss. 1-14.
 --- *İslâm Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2001.
- Kâsım Alî Sa'd, *Mebâhis fî 'İlmi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1408/1988.
- Kâsimî, Cemalüddin Kasımî, *Kavaidü't-Tahtîs*, Beyrut 1407/1987.
 --- *el-Cerh ve't-Ta'dil*, Dâru'l-Hadis, Kahire 1988.
- Kâşifu'l-Gitâ, Muhammed el-Hüseyn, *Aslu's-Şia ve Usûluhâ*, Dâru'l-Edvâ, Beyrut 1410/1990.
- Kâtip Çelebî (ö. 1067/1656), Hacı Halife, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-Zunûn*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 1423/1992.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *Suriye Roma Kodu ve İslâm Hukuku Mecmû'u'l-Fıkıh Sistematiği*, Ankara 1975.
- Kehhâle, Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- Kırbaşoğlu, Hayri, "Ehlu's-Sünne Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mülâhazalar", *İslâmî Araştırmalar*, c. I, sayı 1, Ankara 1986, ss. 71-79.
- Kızılırmak, Said, "Ehl-i Hadîs" mad., *ŞİA*, I-VI, c. II, İstanbul 1990, ss. 59-61.
- İbn Arrâk (ö. 963/1556), Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Arrâk el-Kinânî, *Tenzîhu's-Şerîati'l-Merfûa anî'l-Ahbârî's-Şeniati'l-Mevdûa*, I-II, Kahire ts.
- Köksal, Mustafa Âsım, *Hiz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası*, Yeni Şafak Gazetesinin Kültür Armağanı, İz Yayıncılık, İstanbul ts.

- Köse, Saffet, "el-Mecmû" mad., *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, ss. 264-265.
 --- "Hanefî Fakihi Hâmid el-İmâdî'nin (1103-1171/1692-1758) "el-Lüma' fî ahvâli'l-Mut'a" adlı Risâlesinin Tahkikli Neşri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Konya 2003, ss. 227-260.
 --- "Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mecmû'u'l-Kebîr ve el-Mehâric fi'l-Hiyel", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2004, ss. 289-311.
- Kurtubî (ö. 671/1273), Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *Tefsîru'l-Kurtubî*, I-XX, Dâru's-Şa'b, Kâhire 1372/1952.
- Küçükaşçı, Mustafa S., "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım" mad., *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, ss. 321-324.
- Küleynî (ö. 329/941), *el-Kâfî*, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, I-VIII, Tahran 1365/1946.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdilhayy, *er-Ref'u ve't-Tekmîl*, Beyrut 1987.
- Mağniyye, Muhammed Cevvâd, *Fikhu'l-İmâm Ca'fer es-Sâdık*, 2. bs., Müessesetü Ensâriyyân, Kum 1379/1421.
- Mahallî (ö. 652/1254), Hamîd eş-Şehîd b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Menâkibi Eimmeti'z-Zeydiyye*, I-II, San'a 1423/2002.
- Mahmûd Abdurrahman Abdulmun'îm, *Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Fikhiyye*, Dâru'l-Fadîle, I-III, Kahire ts.
- Medkûr, M. Selâm Medkûr, *İslâm Hukuk Başlangıcı*, çev. Ruhi Özcan, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Mevdudî, Ebû'l-A'la el-Mevdudî, *Hilâfet ve Saltanat*, çev. Ali Genceli, Hilal Yay., 3. bs., İstanbul ts.
- Muhakkık el-Hillî, Ebû'l-Kâsım Necmuddîn Ca'fer b. el-Hasen, *Şerâ'iu'l-İslâm fî Mesâilî'l-Halâl ve'l-Harâm*, 3. bs., Dâru'l-Hudâ, Kum 1403/1983
- Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Mektebetü Veheb, Kahire 1963
 --- *Muhtasaru'l-Vecîz fi Ulumi'l-Hadis*, Müessesetü'r-Risâle, 3. bs., Beyrut 1407/1987.
 --- *Usûlu'l-Hadîs Ulûmuh ve Mustalahuh*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1989.
- Muhammed b. İzzuddîn, *Burhânu'l-Celî fî Tenzîhi Zeyd b. Ali ani'l-Cehli ve Taklîdi Vâsıl el-Mu'tezilî*, El Yazma, Ayasofya Kütüphanesi, 297.3, (5 varak).
- Muhammed b. İsmâil es-San'anî (ö. 852/1448), *Sübülü's-Selâm*, I-IV, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1379/1969.
- Muhammed b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1974.
- Muhammed Ferîd Bey el-Muhâmî, *Târîhu'd-Devleti'l-Osmâniyye*, thk. İhsan Hakkı, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1403.
- Muhsin el-Emîn (ö. 1952), *A'yânu's-Şîa*, Dâru't-Teâruf li'l-Matbûât, I-IX, Beyrut 1406/1986.
- Murtaza Askerî el-Huseynî, "Şia'ya Göre Sünnet'in Dindeki Yeri" adlı teb., *Sünnetin Dindeki Yeri*, İSAV (İslâmî İlimler Araştırma Vakfı), Ensar Neşriyat, İstanbul 1997, ss. 263-283.
 --- "Allame Murtaza Askerî ile Gadir-i Hum Hadisi Hakkında Bir

- Röportaj", *Ehl-i beyt Mesajı*, Sayı 21, Yıl 6, İstanbul 1999, ss. 69-80.
--- "Sahâbenin Adaleti Üzerine", *Ehl-i Beyt Mesajı*, Sayı 6, Yıl 2, İstanbul 1995, ss. 122-148.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İdealler ve Gerçekler*, çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İz Yayıncılık, İstanbul 1990.
- Nûri Hâtim, *Zeyd b. Ali ve Meşrû'iyetü's-Sevra 'inde Ehli'l-Beyt*, Merkezi'l-Gadîr, İran 1416/1995.
- Öğüt, Salim, "Evzâî" mad., *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, ss. 546-548.
- Öz, Mustafa, "İbnü'l-Murtezâ" mad., *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, ss. 141-143.
--- Mustafa, "Mansûr-Billâh Kâsım b. Muhammed" mad., *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, ss. 14-15.
--- "Nâsibe" mad., *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, ss. 293-294
- Özafşar, M. Emin, *Fıkhî Hadisler ve Değerlendirilmesindeki Esaslar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- Özalp, Ahmed, "Hâricîlik" mad., *ŞİA* (Şamil İslâm Ansiklopedisi), I-VI, c. II, İstanbul 1990, ss. 34-341.
- Özel, Ahmet, "Ahbâru Kudâtı Mısır" mad., *DİA*, c. I, İstanbul 1988, ss. 491-491.
- Özen, Şükrü, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklîleşme Süreci (Başlangıçtan Hicrî IV. Asrın Sonlarına Kadar)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995.
--- "Hilâf" mad., *DİA*, c. XVII, İstanbul 1988, ss. 527-538.
--- "İhtilâf" mad., *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, ss. 565-568.
- Özer, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, Kültür Eğitim Vakfı Yay., Erzurum 2001.
- Özkuyumcu, Nadir, "Hişâm b. Abdülmelik" mad., *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, ss. 148-150.
- Öztürk, Mustafa, "Tefsir ve Hadis tarihinde Hz. Ali" adlı teb., *Hayatı, Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu* (08-10 Ekim Bursa), Yayına haz., Selim Arık, İl Müftülüğü, Bursa 2005, ss. 57-88.
- Rasul Caferiyan, *Masum İmamların Fikrî ve Siyasî Hayatı*, çev. Ca'fer Bayar, Kevser Yay., İstanbul 1994.
- R. Strothmann, "Zeydîye" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, I-XIII, c. XIII, Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, ss. 549-551.
- Râzî (ö. 327/939), Ebu Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hatim Muhammed b. İdris er-Râzî, *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, I-IX, I. bs., Beyrut 1372/1952.
- René David, *Çağdaş Büyük Hukuk Sistemleri*, çev. Argun Köteli, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985.
- Sa'dî Ebû Ceyb, *Kâmusu'l-Fıkhî*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1402/1982.
- Salâhuddîn el-Münecced, *Fihri'su'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyyeti fî Embrûzyânâ bi Milano*, Kahire 1960.

- San'anî (ö. 1221/1806), Şerefuddin Hüseyin b. Ahmed, *er-Ravzu'n-Nadîr Şerhu Mecmû'î'l-Fikhi'l-Kebîr*, I-IV, Dâru'l-Cîl, Beyrut ts.
- Sarı, Nil, "Attar" mad., *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, ss. 94-95.
- Senedu Mecmû'î Zeyd*, Süleymâniye Kütüphanesi (Bağdatlı Vehbî Efendi), 297.8, 207604 no'lu kitap.
- Serahsî (ö. 490/1097), Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, I-XXX, Dâru'l-Marife, Beyrut 1406/1985.
- Sezgin, Fuad, *Târîhu't- Turâsi'l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Riyad 1411/1991.
- Sivâsî (ö. 682/1476), Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivâsî, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, I-VII, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts.
- Sofuoğlu, Cemal, Şia'nın Hadis Anlayışı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1977.
--- "Gâdir-i Hum Meselesi", AÜİFD, XXVI, Ankara 1983, ss. 461-470.
- Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. Yaşar Kandemir, DİB Yay., Ankara 1988.
- Subhî, Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, 2. bs., ez-Zehrâ li'l-'Îlâmi'l-Arabî, 1403/1983.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (ö. 911/1505), *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, Kahire 1396/1976.
- Şafak, Ali, *İslâm Hukukunun Tedvini*, Erzurum 1977.
- Şâfi'î (ö. 204/819), Muhammed b. İdrîs, *Kitâbu'l-Umm*, I-VIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1393/1973.
- Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî, *İslâm Düşünce Rehberi* (Hüccetülâhi'l-Bâliğa, çev. Mehmet Erdoğan, Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, İstanbul 2003.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Griffini, Eugenio" mad., *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, ss. 162-162.
- Şehristanî (ö. 548/1153), Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1390/1975.
- Şener, Abdulkadir, "İmam Mâlik (ö. 179/795) ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilâf ve Yazışma", AÜİFD, c. XVI, Ankara 1968, ss. 131-154.
--- "İmam Zeyd b. Ali, *Müsned*, Menşûratü Dâri Mektebi'l-Hayat, Beyrut (Lübnan) 1966, s. 1-158", AÜİFD, c. XVII, Ankara 1969, ss. 339-347.
--- "Şiiliğe Göre Furû'u'd-Dîn (Ahvâl-ı Şahsiyye)" adlı teb., *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993, ss. 451-463.
- Şevkânî (ö. 1250/1834), Muhammed b. Ali, *el-Bedru't-Tâlî*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts.
--- *Neylu'l-Evtâr*, I-IX, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1973.
--- *ed-Derârî'l-Mudîyye*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1407/1987.
- Şeyh Abbâs el-Kummî, *Müntehâ'l-Âmâl fî Tevârîhi'n-Nebî ve'l-Âl*, I-II, ed-Dâru'l-İslâmiyye, Beyrut 1414/1994.
- Şeyh Müfid, *İrşâd*, Kitâbferûşî İslâmiyyeh, Tahran 1382/1962.

- Şeyh Sadûk, İbn Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991), *Emâli*, Kum 1362/1943; Tahran 1404/1983.
--- *Men Lâ Yahduruhu'l-Fakîh*, I-IV, Kum 1413/1992.
- Şeyh Tûsî (ö. 460/1068), *Tehzîbu'l-Ahkâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî I-X, Tahran 1365/1946.
--- *el-İstibsâr*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Tahran 1390/1970.
- Tabatabâî, Hüseyin, *Shi'ite İslâm*, Farsça'dan çev. Seyyid Hüseyin Nasr, New York 1977.
--- *Söyleşiler*, çev. İsmail Bendiderya, İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Tefsîru't-Taberî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1405/1984.
--- *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1986.
- Tayşi, M. Serhan, "Ali Emîrî Efendi" mad., *DİA*, c. II, İstanbul 1989, ss. 390-391.
Tefsîru'z-Zeydiyye, (yazarı yok), Süleymâniye Kütüphanesi (Esat Efendi, 297. 1), 183 varak.
- Tellioğlu, Ömer, "Mekke-i Mükerrime" mad., *ŞİA*, I-VI, c. IV, İstanbul 1991, ss. 115-121.
--- "Mâlikî Mezhebi" mad., *ŞİA*, c. IV, İstanbul 1991, ss. 57-61.
- Tetik, Necati, *Kiraat İlminin Talimi*, İşaret Yay., İstanbul 1990.
- Tirmizî (ö. 279/892), *Sünen*, I-IV, Çağrı Yay., I-V, İstanbul 1981.
- Ukaylî (ö. 322/934), Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsa b. Muhammed el-Ukaylî, *Kitabu'd-Duafâi'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrût ts.
- Uraler, Aynur, *Sahâbe Uygulaması Olarak Sünnet'e Bağlılık*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.
- Ünal, Halit, "Cem" mad., *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, ss. 277-278.
- Uzun, Mustafa, "Mecmua" mad., *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, ss. 265-268.
- Veziir (ö. 840/1436), Muhammed b. İbrâhim el-Veziir, *er-Ravzu'l-Bâsim fî'z-Zebbi an Sünneti Ebî'l-Kâsım*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1399/1979.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhî Fiğlalı, Umran Yay., Ankara 1981.
- Welhauzen, Julies, *el-Havâricu ve's-Şia*, 3. bs., Kuveyt 1978.
- Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), *Yahyâ b. Maîn ve Kitâbuh*, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf, I-IV, Mekke 1399/1979.
- Yaman, Ahmet, *İslâm Hukukunun Oluşum Süreci ve Sonrasında Siyaset Hukuk İlişkisi*, Esra Yay., İstanbul 1999.
- Yavuz, Adil, "Şevkânî'nin Fıkıhçılığı", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 3. sayı, Konya 2004, ss. 265-288.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Sünnet" mad., *DİA*, c. X, İstanbul 1994, ss. 525-530.

- Yavuz, Yunus Vehbi, "Fitre" mad., *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, ss. 160-161.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, Çağ Yay., İstanbul 1989.
- Yiğit, İsmail, "Emevîler" mad., *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, ss. 87-104.
- Yusuf Musa, Muhammed, *Fıkh-ı İslâm Tarihi*, çev. Ahmed Meylani, İstanbul 1973.
- Yücel, Ahmet, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İFAV Yay., İstanbul 1996.
- Zehebî (ö. 748/1347), Hâfız ez-Zehebî, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
--- *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXIII, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1413/1992.
--- *Mîzânu'l-İ'tidal fî Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts.
- Zerka, Mustafa Ahmed ez-Zerka, *Çağdaş Yaklaşımla İslâm Hukuku*, çev. Servet Armağan, Timaş Yay., İstanbul 1993.
- Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, II, bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1403/1983; *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fıkhî*, thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî', San'a 1422/2002.
--- *Risâletün fi İsbâti Vasiyyeti Emîri'l-Müminîn*, thk. Muhammed Takî el-Hakîm, Dâru'z-Zehrâ, Beyrut 1412/1991.
--- *Risâle fî Ecvibeti Zeyd b. Alî li-Ehîhi min Ehli'l-Medîne*, El Yazma, Süleymâniye, Bağdatlı Vehbî Efendi, vr. 80b-84b.
--- *Risâle fî Cevâbi's-Suâl an Hukûkillah*, El Yazma, Süleymâniye, Bağdatlı Vehbî Efendi, vr. 78a-8b.
--- *Kitâbu Mecmû'i'l-Fıkh*, Millet Kütüphanesi (Ali Emiri Kitaplığı) 297/5=927 Arabî, 1357/6.
--- *Risâle fî'l-İmâme ila Vâsıl b. Ata*, El Yazma, Süleymâniye (Bağdatlı Vehbî Efendi) Kütüphanesi, vr. 77b.
- Zeydiyye Mezhebine Ait Bir Tefsir*, El Yazma, Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 2-159 varak.
- Zuhaylî, Vehbe, İslam Fıkhı Ansiklopedisi, el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletüh, Çev. Ahmet Efe ve arkadaşları), I-X, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Zeyla'î (ö. 762/1361), Cemâluddîn Ebû İbrâhîm Abdulah b. Yûsuf, *Nasbu'r-Râye li'l-Ehâdîsi'l-Hidâye*, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Riyad 1393/1973.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı	:	Şavşat	1971	
Öğr.Gördüğü Kurumlar:	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	:	1982	1989	Bursa İmam Hatip Lisesi
Lisans	:	1991	1995	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	:	1995	2000	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	:	2000	2007	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Medeni Durum	:	Evli ve iki çocuğu var.		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi:	Arapça	(KPDS)	73 (C)	
	İngilizce	(ÜDS)	65	
Çalıştığı Kurumlar	:	Başlama ve Ayrılma Tarihleri	Çalışılan Kurumun Adı	
İmam Hatip Lisesi	:	1995	1996	Eskişehir Sarıcakaya İmam Hatip Lisesi
İlköğretim Okulu	:	1996	1998	Sakarya İli Akyazı Küçücek İlköğretim Okulu
		1998	2001	Sakarya İli Karapürçek İlköğretim Okulu
Lise	:	2001	2006	Osmangazi Ovaakça TEAŞ Teknik Lise ve End. Mes. Lisesi
		2006	Halen görevde	Bursa İli Osmangazi Ali Osman Sönmez Anadolu Teknik Lisesi
Aldığı Ödüller	:	Teşekkür-Akyazı İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü Teşekkür-Osmangazi İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü Aylıkla Ödüllendirme-Erkek Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü		

İmza
25/05/2007
Eren GÜNDÜZ